९९
४

अथ

११
4

ग्रन्थनाम:-	"भामती" Bhamati	
कर्तृनाम:-	'वाचस्पतिमिश्र प्रणीता'	
विषय:-	'अद्वैत वेदान्त शास्त्रम्'	

861

अथ

"भामती"

वेदान्त

205

११/४

शारीरकभाष्यव्याख्यावाचस्पतिप्रारंभः

वाचस्पतिमिश्रप्रणीता

वा. भ. प्र

श्रीगणेशाय नमः। ॐ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः। यत
श्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतं॥१॥ निःश्वसितमस्य वेदा
वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि॥ स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः॥२॥ षड्भिरङ्गैरुपेताय विवि
धैरव्ययैरपि।शा। श्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च॥३॥ मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयं॥
म विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः॥४॥ ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे॥ ज्ञानशक्त्यवता
म राय नमो भगवतो हरेः॥५॥ नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरं॥ भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणीतं विभ
ज्यते॥६॥ आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनां॥ रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रय
ति॥७॥ अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरो यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीता
लोकमध्यवर्ती घटः करटदन्ता वा तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः॥ तथा हि। ब्रह्म चाहं इत्यनुगात्मा
आत्मैव ब्रह्मेति गीयते। स चायमाकीटपतगेभ्यः आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदे
भ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञा
स्यः। न हि जातु कश्चिदत्र संदिग्धेऽहं वा नाहं वेति॥ न च विपर्यस्यति नाहमेवेति॥ न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामी हिं
त्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालंबनोऽयमहंकार इति सांप्रतं। तदालंबनत्वे बाल्येपि
तावच्चास्त्वं स एव स्थाविरे प्राप्नु मनुस्मरामीति प्रतिसंधानं न भवेत्॥ न हि बालस्थविरशरीरयो
रस्ति प्रत्यभिज्ञानगंधो येनैकत्वमध्यवसीयेत॥ तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो

१

भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सूत्रं तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्त्तमा
नं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वप्नान्ते दिव्यशरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुंजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्य १।२
मात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देहे वशरीरे वाच्यमानेऽपि अहमास्पदमवाच्यमानं शरीरादि
न्नं प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रशरीरेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालंबनस्य प्रत्यभि
ज्ञानात् विषयेभ्यः स्वस्य विवेकः स्फुटीयानेव। ×देहः। अत एवेंद्रियारामप्यस्यालंबनमिंद्रियभेदेऽपि यो ने ५
हमद्राक्षं स एवेतर्हि स्पृशामी खड्गमालंबन× बुद्धिमनसोश्च कारणयोरस्मिन्निति कर्तृज्ञातिमासप्र
५ भ्यानालंबत्वायोगः। व्योमाहमंचोहमित्यादौ तु प्रयोगाः असत्यजने देवार्थचिन्मे नाः को पाती स्यादिवदौपचा
रिक इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतरस्मत्प्र
त्ययगम्य आत्मास्मायाया भावादजिज्ञास्य इति सिद्धं। अध्यासोऽपि च वाच्यः। तथा हि संसारनिवृत्तिरपवर्गस्तत्प्र
योजनं विवक्षितं। संसारश्चात्मयाथात्म्यानवगमनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्त्तनीयः स चेदयमना
दिरनादिना ... याथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्त्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्यानव
बोधो न सुखमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न चाहमिति सर्वजनीनः स्फुटतरानुभवसमर्पि
तात्मा देहेंद्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरपि अन्यथयितुं। अनुभवविरोधात्। न ह्यागमाः
सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते। तस्मादनुभवविरोधात् उपचरितार्था एवोपनिषद इत्युक्तमुत्सश्मा
मरसाधारणमवान्तरशंकापरिहरति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। अत्र च युष्मदित्यादि मिथ्याज्ञाननिमित्तमुक्त
मिसंगः शंकाग्रंथः। तथापीत्यादिः परिहारग्रंथः। तथापीत्यभिसंबंधात् शंकायां यद्यपीति पठितव्यं। इदमस्म

मिथ्याशब्दोऽपन्हववचनः। एतदुक्तं भवति। अभ्यासो भेदानुमितेरव्याप्तस्तत्छिन्नकदेवे हास्ति भेदं नेत्यत्र
निवर्त्तयंस्तव्याप्तमभ्यासमपि निवर्त्तयतीति। मिथ्यातिमविशुद्धक्तं यद्यपितथापीति भोजनाः। इदम्
जाकृत्तमवेदेतरदेवं यदपरुषभिप्रायत्वमवोऽस्मात् तत्प्रकाशितेन तेन तदस्तित्वेनप्याहि स्म तत्तोपाध्यनवधि
न्नानेतानंदव्वेतन्ये कर समुदासीनमेकमद्वितीयमासत्तत्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणो ऽभीमतो।
न चैतान्युपक्रमोप[redacted]यामशौ पससहार्देः क्रिया समभिव्याहारेणोदस्मात् तत्त्वं अपि द चनीतत
स्परादिास्तं तित्र क्वानि शक्तैरााभ्युपचरितान्यीनि कार्त्तुं। अभ्यासे न हि भेदयस्तत्त्वमर्थस्य भवति। य
थाहोदशीनीया होदशीनीयेति। नाल्पत्वमपि। प्रागेवोपरितत्वमिति। अरुमनुभवस्तु प्रादेशिकाप
ने कविच्छो नादुःस्वादिप्रपंचोय श्रुतमासानमादर्शायन्न कायमासं तत्तगोचरः कथं चानुपल
वः। न च ज्येष्ठप्रमाणास्त्य सर्वविरोधादाम्नायस्यैव तद्रूपेक्षस्य प्रामाण्यमुपचरितार्थत्वे
तिमुक्तं। तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशंकस्य बोधकतया च स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य
स्वकार्ये प्रमितौ परानपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेपि उत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्ति
मिति लक्षणामस्याः प्रामाण्येचेत्। नोत्पादकाजातिर्द्विलात्। न लागमज्ञानं सो व्याबहारिकं प्रसमस्त-
प्रामाण्यमनुपलभ्यते। येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकं। न चैतन्नत्तस्योत्पादकं। अनात्विकं
प्रमाणाभावेप्योपि सोव्यवहारिकेभ्यः तत्र ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णो ह्रस्वदीर्घतादयो ऽन्यच्च
मी अपि समारोपितास्तत्त्व जातिपत्तिरुत्पत्तेः। नहि लौकिका नाग इतिवा नगइति वापदात्। कुंजरत्वात

।न्या·टी·वा·

ऽवाप्रतिपद्यमाना न वर्तितुं भ्रांता॥ न चानन्यपरं वा [illegible] कथं स्वार्थे उप[illegible]चरितार्थमुक्तं उक्तं हि न विशेष
नःशब्दार्थ इति ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बुध्यते हेतुर्नतु बाधकत्वेन जातज्ञानस्य ज्यायस्त्वं शुक्तिज्ञाने
न कनीयसा बाध्यदर्शनात्। तदनन्तरं वा पूर्वं तद्रूपं वा तास्मिन्नसत्त्वस्योत्पत्तेरनुपपत्तिः॥ दर्शितं च तात्त्विक
प्रमाणाभावस्यानपेक्षत्वं। तथा च पारमर्षं सूत्रं। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। तस्मात्सर्वोत्तम
बलीयस्त्वं तत्र नास्मत्प्रतीयते। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्॥ अपि च येष्वहंकारास्पदमा
त्मानमाश्रित्य वर्तते। तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यं। अहमिहैवास्मि सदने जानान इति सर्वव्यापिनः
प्रादेशिकत्वेन ग्रहणात्। उच्चैस्तरगिरिशिखरवर्त्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनि[illegible]
[illegible] भासप्रत्ययवत्। न चैवं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते तेन तस्मिन्न[illegible]ति सा प्रतीतिः। नहि तदेवं नवति
अहमिति गौणत्वेवा न जानान इति। अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाण[illegible]गुणयोगेन वर्त्तेत
५ इति यत्र प्रायोऽस्य प्रतिपत्तॄणां संप्रतिपत्तिः स गौणः [illegible] स च भेदप्रत्ययपुरस्सरः। तद्यथा नेयमग्निका
ग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः प्रवर्त्तमानस्तदावद्यत्तभेदे कुंडपायिनामयनगतेष्वपि मासमग्निहो
त्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसाधनरूपेण गौणः। माणवके चानुभवसिद्धभेदेऽग्नि[illegible] शब्दः न त्वहंकार
स्य सुखव्यापीनिलुंठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत्। न
चास्ततनिरूढतया गौणोऽपि न गौणगताभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यं। तत्रापि तैलत्व
तिलभवात्स्नेहाद्द्रव्यसार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वमात्राभिमानो न त्वनयोस्तैलसार्षपयोर्भेदा
ध्यवसायः। तत्र हि इंद्रियागोचरसूक्ष्मविवेकविज्ञान[illegible]व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकविज्ञानं निवर्त्तमानं गौणता ३
त्वप्रदर्शि नोगोऽ१

नाम्यपिनिवर्त्तयति। नच बालस्थविरशरीरभेदेपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेन
सिद्धात्मानुभव इति वाच्यं। परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानां। परीक्षका अपि व्यवहार[illegible]समयेन
लोकसामान्यमनुवर्त्तन्ते। वक्ष्यत्यनंतरमेव हि भगवान् भाष्य[illegible]कारः। पश्वादिभि[illegible]विशेषादिति।
बाह्या अप्याहुः। शास्त्रचिंतकाः खल्वेनं विवेचयंति न प्रतिपत्तार इति। तस्माद्विशेष्याच्छिदात्मगोचरमहंकारमा
त्मालंबिनं सदन इति प्रयुंजानो लौकिकः शरीराद्यभेदमुल्लिहात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते। न·न सर्वघटम
२ ह्निकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः। नचाहंकारग्राह्यात्मा यद्देहांदिदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तं। तदा
ऽणुत्वमप्यणुपरिमाणो वा स्यात्। देहपरिमाणो वा। अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात्। देहपरिमा
णत्वे तु सावयवत्वाद्देहवदनित्यत्वप्रसंगः। किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्। प्रत्येकं वाऽव
यवाः। प्रत्येकं चैतन्यपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतंत्राणामैकवाक्यताभावात्। अपर्यायं विरुद्धदिक्क्रि[illegible]
तया शरीरमुन्मथ्येत। अक्रियं वा प्रसज्येत। समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वक्तव्य एकस्मिन्नवयवे विदासे
नाप्यवयवो वक्तव्य इति न चेतयेत। न च बहूनामवयवानां परस्पराविनाभावनियमो दृष्टः। यएव
यदावयवो वि[illegible]रीरीः तदा तदभावेन चेतयेत्। विज्ञानालंबनत्वेप्यहंप्रत्ययस्य भ्रांतत्वं तस्य[illegible]
वस्थमेव तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वात्। अस्थिरत्वाच्च विज्ञानानां। एतेन स्थूलोहं अंधोहं गच्छामीत्या
द्योप्यध्यासतया व्याख्याताः। तदेवमुक्तेन क्रमेणाहंप्रत्यये प्रतीकूष्मांडीवते भगवती श्रुतिरप्र
त्यक्षं कर्त्तृत्वभो[illegible]क्तृत्वदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसंजितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति। तदेवं प्रवा

सर्वे १

प्रतिकूलेच४ ... तो ... द्र२ खा।

दिग्भ्रतिमस्य तीतिसस पुराणा त्रथित्त मिथ्याला वस्याहं त्रयस्यस्वरूपनिमिपकाले रूपव्यां नमन्यो
भा.टी.वा. मस्मिन्नित्यादि। अत्रचान्यो। न्यस्मिन्न धर्मिणिआ त्मस्मरीरादौ अन्यो न्यात्मकतामध्यस्याहमितिव
त्ति चस्तु तोनप्रतीतः। लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः सचायमहमितिव्यपदेशः। इतिशास्त्र चितश्च श
रीराघनुकूलेप्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमायतदुपादानपरिवर्जनादिरन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यान्योन्य
स्मिन्धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजरा व्याध्यादीनात्मनि धर्मान्यध्यात्मस्त्ते देहादिषा वेत्समारो
प्यात यान्चैतन्यादीनात्मधर्मान् देहादाव ध्यस्तात्मनावेसमारोप्यममेदंजरामरणपुत्र पश्वस्त्राण्यादी
शकि तिव्यवहारोव्यपदेशाबद्धस्तु चितश्चतदनुरूपः प्रवसाद्धिः। अत्रचाध्यासव्यवहारक्रियाध्यायः कर्त्तानीतः
समानकर्त्तृ केनाध्यस्यव्यवहारइत्युपपन्नं। पूर्वकालत्वस्तु चित्तमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं
ससमानइति८ स्तुयति। मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तज्ञावाभावानुविधाना
आवे त्वं व्यवहारभावोयोरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलंच व्यवहारमुक्तो तस्यनिमित्तमाह। इतरेतरा
विवेकेन। विवेकाग्रहेणेत्यर्थः। अथा विवेक एवकस्मान्नभवति। तथाचना ध्यासइत्यत आह। अ
त्यंतविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः। परमार्थतः धर्मिणोर त्यंतास्यविवेकः। धर्मीणां चात्यंतविवेकः।
स्यादेतं [redacted] स्तु सतो नैदाग्रहनिबंधनः तादात्स्यविभ्रमोऽपुज्यते शुक्तौरिवरजतादिदाग्रहनिबंधन [redacted]
विविक्तयोर्व [redacted] ननादेरग्रहनिबंधनस्तादात्म्य भ्रमः। इत्युत्तमरमार्थसत्तविदात्मनो। स
स तस्मिन्नंनदेहाघस्तिवस्तुं तत्कृत श्रिवदोगह। कुतश्चतादात्म्यविभ्रमइत्यत आह। सत्यानृत्ते मिथुनीकृत्यवि त
वेकाग्रहाद्व्यास्येतियोजना। सत्यंचिदात्मा अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादितेह धर्मीर्द्दती मिथुनीकृत्य प्राणीवस ४
[redacted]

त्मनो भेदः २

प्रतीयमानस्य·

स नवसंवृत्तिश्च परमार्थतोः पारमार्थिकं। मिथुनमस्तीत्यस्य तत्तत्राबाधितार्थस्य चेः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति। अप्र
तीतस्यारोपायोगात्। आरोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति। स्यादेतत्। आरोप्यस्य प्रतीतोसत्या
नी पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबंधनं च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह। नैसर्गिक ... इति।
स्वाभाविको ऽनादिरयं व्यवहारः। व्यवहारानादित्वेन तत्कारणस्याध्यासस्यानादित्वोक्ता तत्तदपूर्वपूर्व
प मिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य कर्त्तृत्वादिप्रपञ्चस्य देहादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजांकुरवन्न परस्पराश्र
यत्वमित्यर्थः। स्यादेतत्। अध्यारोपे प्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे न तु परमार्थसत्त्वाप्रतीतिरेव त्वसंभ
पप सतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते। प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोपि सत्त्वं न तु तदति
रिक्ता सत्तासामान्यसमवायो ऽर्थक्रियाकारितावोच्छितापत्तेः सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तराप
क्रियाकारितान्तरकल्पने ऽनवस्थापातात्। प्रकाशमानत्वे च सत्तारूपे तव्या। तथा च देहादयः प्रकाशमा
मा नत्वान्नासन्तमिव सदासन्त्। असत्त्वे वा नरविषाणवत्। तत्कथं सत्यानृते मिथुनीभावः। तत्राह। वाक्यस्य कुतो भेदाग्र
आ हस्तस्य संभवे कुतो ऽध्यासस्त्वाशयवानाह। आह को ऽयमध्यासो नाम क इत्याक्षेप्तेः। स माधातात्तु ... लोक
सिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाणः परवादिपरिक्षिपति। उच्यते। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। अवसन्नो
वमतो वाभासो ऽवभासो ऽत्यपातनं बाधः ... स्याबसादो ऽवमानो वा ... एवमुक्ते मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति।
तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः। मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषया
रोपणीयमिथुनमंतरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानन्तरमारोपणीयमुपस्थापयति। तस्य च दृष्टत्वमात्र
मुपयुज्यते। न वस्तुसत्त्वमिति दृष्टग्रहणेन तथापि वर्त्तमानं दृष्टं दर्शनेनारोपोपयोगीति पूर्वमित्युक्तं। न च पूर्वदृष्टस

भा·टी·वा·

रूपेण सदृश्यारोपणीयत्वं यानिर्वाच्यमित्युक्तं· आरोपविषयं सत्यमाह· परत्रेति· परत्र शुक्तिकादौ परमा
र्थसतीति तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तं। स्यादेतत्· परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्यलक्षणमिति व्यापकत्वात्· अ
स्ति हि स्वभक्तिमसंगविपूर्वदृष्टस्यागो तस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवद
त्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः अवभासपदं च समीचीनेपि प्रसिद्धं यथा नीलस्यावभा
सः पीतस्यावभास इत्यत आह। स्मृतिरूप इति· स्मृतेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहितविषयत्वं
च स्मृतिरूपत्वं सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः स्वप्नज्ञानस्या
पि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवं रूपत्वात्· तत्रापि स्मर्यमाणोपि· पित्रादौ नि· [illegible] दोषवशाद्दर्शनाभिमाना
परामर्शात्तत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शंखः तिक्तो गुड इत्यत्रापि ए
तद्र समायोजनीयं· तथाहि बहिर्विनिर्गच्छ[illegible]नयनरश्मिसंसृष्टोपि त्तद्रव्यवर्तिनी पीततापित्तरहितां
ने अनुभवन्नास्वचरोपाकाद्दित्तगुलिमामत्र भवन्पीततायाः शंखस्वात्संबंधमननुभवन् असंबंधाग्रहसा
रूप्यापीतं तपनीयपिंडं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टसामानाधिकरण्यपीतत्वस्यारोपः [illegible]
पीतशंख इति· [illegible] एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं विज्ञाने पुरुषाभिमुखं आदर्शा
दिकादिषु स्वचक्षुश्चाप्यन्तर्जालं तमपि बलीयस्तमपायेन तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंपृक्तं स्वमुखं गृह्णत्
दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्यामारोपयत् [illegible] बहिष्ठाभिमुखवादर्शीदृकदेशतामभिमुखं च मुख
स्यापि प्रतीति प्रतिबिंबविभ्रमोपि लक्षितो भवति· एतेन दिक्चंद्रमोहालातचक्रगन्धर्वनगरशाखाग्रादिविभ्रमोपि
व्यपि यथायथमवलक्षणं योजनीयं· एतदुक्तं भवति· न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन रजतादेः प्रकाशमानता ५

गे हिग इ्वा८

२का नु शितो गर

यस्य सद्भावेन भवेत् न हि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वास्तव दयो वा अरूप्यादिषु राग्यो न प्रतिभान्ति नासत्त्व
नावान्न वर्त्तितरां सा न कर्द्दमो रागो वा तथा सति मरुमरीचीचयस्तु त्वं पच उज्ज्वल गगनं गंगमाल्यपमन्यर्गी
न वैमनी तीर्थमिदं किनी स्थमिसचायप्रवृत्तस्तत्तोयमापीय पिपासामुपशमयेत् तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य
ने प्राकाशमानस्यापि वस्तुसत्त्वमभ्युपगन्तव्यं नु च मरीचिरूपेण सलिलमवसेसत्व [redacted] रूपेणानुपलभ्यमान
वदेशेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाध्यवसानं स्वलक्षण बगोचरत्वात् कथमारोपयन्तरिति चाभ्रं तं प्रतीयमानं
नवगोचरः कथं तन्निमिरीच्यादीनामभूतानी यत्तयाच्च भवगोचरत्वं न च स्वरूपसत्त्वं नतो भासमानापि सती
तु भवति यन्चयेत् ना नाभावाना मभावादन्य कश्चिद् दृष्टि अपि च भावएव भावान्तरात्मना अभाव स्वरूपेणानुभा
वः यथाहुः भावान्तरमभावो हि कयाचिन्नु व्यपेक्षया इति तत्र स्वभावास्वभावो पाध्येयत्तया स्य वत्स्यतानुभवगोचरता
उ प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासत्तो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्यानिःस्वस्य कुतो भवविषयभावः कुतोवा चिदास्पद्भासो
पः न च विषयस्य समस्तसामर्थ्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्यय सामर्थ्यात् स्यादिति दृष्टं नहि द्रव्यभावभेद
स मुपजातमसतः प्रकाशमानं तस्माद प्रकाशान शक्तिरेवास्याक्षिपेति सा प्रत्ययतो ऽपमसत्यकाशनयाकि वि
ज्ञानस्य किं पुनरस्याः शशक्तः असदिति चेन्न किमेतत्कार्यमाह अविरस्याज्ञाप्य न तावत्कार्यमभूतस्त्वा
नुपपत्तेः नापि ज्ञाप्यं ज्ञानान्तरानुपलब्धेरनवस्थापाताच्च विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत् का उ
न्वेवमसदत्तो सबधो ऽसदधीननिरूपणस्य सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेदवश्यं तत्तापमपि निर्वक्तव्य
मतयस्वीयस्यासत्त्वापि निरूपणाभावयत्ते न च प्रत्ययमस्तनाय तेकिञ्चित् असतत्ज्ञा च स्याता यो गात् अथ
दत्तेराज्ञस्य योन त्वर्थ इति प्रत्ययस्यैव स्वभावानुस्तसदधीनमस्य किं चि [redacted] दिति चेन्न अत एव
नास्यास्तत्त्वस्य पातो पमत दुत्पत्तिरतदात्म्याच्च तदविनाभावनियमतः प्रत्यय इति तस्माद्यस्य नासतः प्र
तीरेन्द्रियादयो निरस्तज्ञानानुभवविजयामविन्तुमर्हन्तीति अत्र स्म निरस्तं चेन्नानुभवगोचरत्व

ते

किंमिरीचीमरीचयोपितोयात्मना सतत्त्वाः यद्यनुभवगोचराः स्युर्न स्युर्वा तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात्॥ त१
भा·टी·वा· द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं चा तत्र सद्वस्तु सत्तः परं तु रूपं तत्ः। यथाहुः। स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्म
के। वस्तु निजाप्यते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचनेति। तर्हि मरीचिषु तोयं निर्भासमानं सत्प्रत्ययगोचरः। तथा च मरीचीन च३
इति न भ्रान्तो नाधिबाध्येत। अद्यान बाध्येत। यदि मरीचीन तोयात्मतत्त्वान्न। अतो यात्मना गृहीयात्।
तोयात्मना तु गृ [illegible] न्न कथम्भ्रान्तः कथं वा ऽबाध्यः। इतस्ततोयाभावात्मना मरीचीनां तोयमभावात्मत्व
तावन्न सत्। तेषां तोयाभावाद्भेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्। वस्त्वन्तरमेवं हि स्वस्तं स्यासत्वमा २६
स्थीयते। भावातत्सम्भावो न्यो न कश्चिद्दनिरूपणादिति बदैर्भिः। न चातोपितं रूपं वस्त्वन्तरं तर्हि मरीचयो बाध्नवत्तुः। ६०
गांगादिगततोयं वा। पूर्वस्मिन्काले मरीचय इति प्रत्ययः स्यात्। न तोयमिति। उत्तरस्मिन्नु गांगमम्भातोयमिति स्यान्न पुन
सं·त म रिति। देशभेदास्मरणात्तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति। न चैवमस्ति। निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवाविलसतीति सांप्रतं॥
तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात्। तस्मान्न सन्नासन्नापि सदसत् परस्परविरोधादिति। अनिर्वाच्यमेवा
रोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं। तदनेन क्रमेणाख्यातौ तोये परमार्थे [illegible]ति यमिव। अत एव दृष्टमिव तत्त्व
तद्भुतं तोयं। न चायं दृष्टं किंचन्तत्त्वमनिर्वाच्यं। एवं च देहेन्द्रियादिप्रपंचोप्यनिर्वाच्यो ऽध्यस्तो पि तद्वदमिथ्याप्र
स्यापूर्वरीतिभवप्रपञ्चविद्यमानस्याध्यस्तत इति उपपन्नं। अध्यासलक्षणयोगात् [illegible]न्द्रियादिप्रपंचवाच्यन
चापपारमिथ्यन्त। चिदात्मानुभूति स्फुरतीति हास्तदुपरागो चैतन्यमूलं तदविद्यान्यायानिर्वाच्यतः। शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावा २३
सत्त्वेन वानिर्वाच्यो बाधितस्वयंप्रकाशतेवास्यात्तत्ता। सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः। ननु न व्यतिरिक्ता सत्तासामान्यस्त
मवायोऽधिक्रियाकारिता वा इति सत्त्वमवदात। तच्चायमेवं लक्षणाको ऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्म ६

तत्परीक्षकाणां तन्द्रेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह। तत्र केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यासे
इति वदन्ति। अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य ज्ञानाकारस्येति यावत्। अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये। सौत्रान्तिक
नये तावन्न बाह्यमस्ति। वस्तुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तुसत्तथा
ना प्यविद्यावासनोपितं नीलादिकं बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्चेयमाभ्यामनुभवसिद्धरूपत ना
ज्ञानानामिव बाह्यमुपपत्त्या इदन्तु सर्वोऽन्यथोपपत्तौ पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययपदवी। नेदं रजतमिति तु बा
धस्येदन्तामात्रबाधेनाप्युपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता। रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतत्वमतत्स्य तु धर्मदे
त्ता बाधितैव भवेत्। तत्र इदं त्वेन वा स्वधर्मी बाध्यतां। ननु न रजतत्वमपि धर्मि। तथा च रजतत्वबहिरबाधितमपि
धान्तरेण ज्ञाने व्यावर्तिष्यत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिद्ध्यति। केचित्तु ज्ञानाकारस्य तावद्बहिरुष्ण्य
तावदन्ति। यत्र यदस्यास्तस्तत्र हि वेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः। इति। अपरितोषकारणं चाहुः। विज्ञानाकारत्वमर
नतादेरनुभवाद्व्यवस्थाप्यते। अनुमानाद्वा। तत्रानुमानं नमु परिशिष्टाज्जियाकारिष्यते। अनुभवो
जतादेरनुभवाद्व्यवस्थाप्यते। बाधकप्रत्ययो वा। न तावद्रजतानुभवः स हि इदङ्कारास्पदं रजतमावेदय
पि रजतप्रत्ययो वा स्यात्। बाधकप्रत्ययो वा। न तावद्रजतानुभवः स हि इदङ्कारास्पदं रजतमावेदय
ति। न त्वान्तरं। अहमिति हि तत्स्यात्। प्रत्ययनुः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। श्रोतं विज्ञानमथाकारमेवबाह्यान्
पाच्यवस्यति। तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य दृष्टो चरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीय
मालेव
य तिचेत्। हन्त बाधकप्रत्ययं तावद्बुध्यान्। किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजतादिवेचयसारो ज्ञानाकारतामप्यस्य
वीर्यति। तत्र ज्ञानाकारतापदर्शनव्यापारं बाधकस्य बुवाणाः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः पुरोवर्ति
लप्रतिषेधात्प्रयोरस्यता बनाकारत्तेतिचेन्न। असन्निधानात्मन[redacted]निषेधात्त्असन्निहितान्नवति
जतिपत्तुः। असन्ततसन्निधानेत्वस्य प्रतिपत्ताकुतस्त्यं। नचैवं रजतस्य निषेधो न चैदन्तायाः। किन्तु

Ksh.

भा॰टी॰टी॰ विवेकाग्रहजसं...जित्तस्य रजतव्यवहारस्य। नच रजतमेव शुक्तिकायां संजिते रजतज्ञानेन नहि र
जतत्तिनीस्य नशुक्तिकालेवमेयुत्तामनु नबाधिरोध्यान्। नवबलुसत्तामात्रेमालबनमिति प्रसंगात् सर्वेषाम्
विशेषा र्थानां सत्त्वालंबन तत्त्वप्रसंगात्। नाधिकारणत्वेनेंद्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथा च भासमानत्वेनालंब
नार्थः। नच रजतत्वानेन शुक्तिका भासत इति कथमालंबनं भासमानत्वात्स्युपगमे वा कथं नानुनवविरोधः
तथापि चेंद्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजननेसामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमन्योन्यथाज्ञानस्य जनकः दोषस
हितानां तेषामिथ्याज्ञानस्यदेपि सामर्थ्यमिति चेन्न। नदोषाणां कार्योपजनने सामर्थ्यं विघातमात्र हेतुत्वात्। अ
न्यथा कुष्ठादपि कुटजबीजात् वटांकुरोत्पत्तिप्रसंगात्। अपि च स्वगोचरव्यभिचारविज्ञानानां सर्वज्ञानाम
सत्प्रसंगः। तस्मात् सर्वज्ञानसमीचीनमास्थेय। तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मरणानुभवरूपे तत्रेदमिति पु
द्रव्य रोवर्त्तिमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्गतशुक्तिसामान्यविशेषस्याग्रहणात्। तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बो
धनक्रमेण रजतं स्मृतिजनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीत चोद्य क्रमेण ग्रहणमात्रम
वतिष्ठते। तत्त्पाचरजतस्मृतेः पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य मिथः स्वरूपतः स्वभेदाग्रहात्संनिहितरजतगोच
रज्ञानसारूप्यरोदरजतमितिनिम्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रव विषयत्वे
र्तयतः। कचिद्भेदाग्रहणे गृहीतं नेदं यथापीतः शंखइति। अत्र हि बहिर्निःसरन्नयनरश्मिवर्त्तिनः पित्तद्र
व्यस्य काचस्यैव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते तथा स्वाधिदोषवशात्। शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृ
ह्यते। तदनयो ग्रहणयोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात् पीततपनीयपिंडप्रत्ययाविशेषेण भेदव्यवहारः सा
मानाधिकरण्यव्यपदेशो भेदाग्रहणसंजितो भेदव्यवहारबाधनाच्चनेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधक

त्रि॰ स्ता॰ ५

त्वमपि उपपद्यते। न तु पन्नोच प्राचीनस्य प्रत्ययस्य भ्रांतत्वमपि लोकसिद्धमिति सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः सर्वे विज्ञप्ति
वि पुंसाः सन्देहभ्रमाः प्रत्ययत्वात् घटादिवत्। तदिदमनुमानं। यत्तु यद् व्यासपास्ति [illegible] न्मुक्तिकादौ रजतादेर
ध्यासः इति लौकिकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना किंतु रजतादेर्भास्वरत्वादिना सादृश्याद् भेदाग्रहात् तस
यो मारति। तस्मात्तस्य रूपमिति पुरोवस्थिता द्रजताद् व्यमाना तज्ज्ञाना विवेकः तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः भ्रां तत्
मुख्य. त्वं च स्मरणयोरितरेतरस्य मानाधिकरण्य व्यपदेशो रजतादि व्यवहारश्चेति। अन्ये तु आ
वि नुमतो यत्तु पदव्यासस्तत्र विपरीत धर्मत्व कल्पना मात्र सन्ने। अत्रेद माकृतं। शुक्तिता व रजतादिनो रज
तमिति प्रत्ययात् पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्य व्यपदेशश्चेति सर्वं [illegible] जानीते। तथैव
भ्रान्तावक्रमात् रजतयोस्तत्र चरयोऽप्यभिन्न [illegible] भेदाग्रहमात्रात् नाविद्यमानेति। ग्रहणनिबन्धनो चेतन
स्य व्यवहारव्यपदेशो कथमन्यग्रहणमात्राद्भवेत। न न्यत्तनाग्रहणमात्रं किंतु स्मरणग्रहणाप्येवमिमः
त स्वरूपतो विषयं ग्रागृहीतं भेदसमीचीनपुरःस्थित रजतविज्ञानयो रूपेण भेदव्यवहारं सामानाधिक ना
रण्य व्यपदेशं व्यवहारं प्रवर्त्तन्ते तु पुरः स्थमारोपासत्तामात्रेण तस्मात्तयोरपि समीचीने सारूप्यमनयोरि
इति दमिति च रजतमिति च ज्ञानयोरनुभूतौ। अथवा अनुयोरेव स्वरूपयोर्विषयत स्वभिन्नयोर्भेदाग्रहणात्। तत्र न तावत्स
१ मीचीनज्ञानसदृशमिति ज्ञानं समीचीनज्ञानं [illegible] वत्तद्व्यवहारप्रवर्त्तकं न हि गोसदृशो गवयमिति ज्ञानं गां वाभिनगवयप
वर्त्तयति। अनयोर्भेदाग्रहण इति तु ज्ञानपराहतं। नहि भेदाग्रहे अनयोरिति भवति अनयोरिति भेदग्रहणमिति च
भवति तस्मात्तन्मात्रेण भेदाग्रहणमिति एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यं। तत्र किमयमारोपाद्भ्रमेणाव्यवहारहेतुर
स्तु आहोस्वित्तत्पादितारोपस्य स्वतः इति वयंतु पश्यामः चेतनव्यवहारस्याज्ञानप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः। आरोपज्ञानोत्पादकमे
भवतीयतः। अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्मि गृहीतं वाक्यवत् नेत्र·१ पो·२ ह्येवम्

मा॰दी॰वा॰

तं

गोवेति। ननु सत्यं न चेतनव्यवहारो ज्ञानपूर्वकः किंत्वविदितविवेकास्मरणाग्रहणा[illegible]पूर्वक इति चेत्। न हि रजतप्रातिपदि
कार्थमात्रस्मरणात् प्रवृत्तावुपयुज्यते इदंकारास्पदाभिमुखो खलु रजतार्थिनो प्रवृत्तिरित्यविवादः। कथं चार्थमिदंकारास्पदे
१२ प्रवर्त्तेत यदि न तद्धितं। अन्यादिहन्य त्वनोती[illegible]त्रियाहृतं। न चेदं [illegible] इदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्। कथं रजतार्थी
तद्धितं। यथा तथा खेनाग्रहणादित्युपा[illegible]त संप्रति वक्तव्यः। अथ तथा स्वेनाग्रहणात्कास्मात् नोपेक्षते तत्स्तस्य हुपादा
नोपेक्षान्यां अमितआख्यमाणा[illegible]तनो व्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपे[illegible] सोपादान एव व्यवस्थास्यात इति मेदा
गतः समारोपोत्पादनापेक्षा चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथा हि। मेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वमारोप्य तज्जातीयस्योपकारे
तुवेवमनुचिंत्य तज्जातीयतया इदंकारास्पदे रजतत्वमनुमाय तदर्थी प्रवर्त्तत इति आनुपूर्व्यसिद्धं। न च तदस्य रजतस्यति
त्रिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापितुमर्हति। रजतत्वस्य हेतो[illegible]पक्षधर्मत्वात्। एकदेशदर्शनं स्वत्वनुमापक
त्वेनैवादेशदर्शने यथा उक्तः। ज्ञातसंबंधस्यैकदेशदर्शनादिति। समारोपस्तु कोऽपादर्शनमक्षितं तस्मिन्मतं तू। विवादाध्यासि
तरजतादिज्ञानं पूर्ववर्त्तिवस्तुविषयं रजतार्थिनः। तन्नियमेन प्रवर्त्तकत्वात्। यद्यदर्थिनं यन्नियमेन प्रवर्त्तयति। तत्तानतद्वि
य षयं [illegible] सम्यग्वादिसिद्धं सम्यग् रजतज्ञानं तथा चेदं तस्मात्तथेति यच्चोक्तं न च भासमानतया न शुक्तिरालंबनमिति। तन्नम
वान्तरेण्याच[illegible] किं शुक्तिका[illegible]लंबनत्वं स्येदं रजतमिति ज्ञानस्य नालंबनत्वं। आहि स्वभावस्य पुरःस्थितस्य
सितभास्वरस्य यदि शुक्तिका[illegible]कालंबन[illegible]। अस्ति। उक्तस्यानालंबनत्वं बुद्धामात्स्य तदबाधेन च विरोधः। तथा हि। रजतमित्यनु
१७ भवनमनुभविता पुरोवर्त्तिवस्तुतुल्यानिर्दिशति दुष्टानाकारमात्रानां औपसर्गिककार्यं प्रतिबंधेन कार्यांतरापजनननसामर्थ्यं
यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कारकीकाउजनकत्वं[illegible] न स्वकार्य दुष्टस्य चोदर्थस्य तेजसा बहुलपानयपनमिति। प्रसंसत्वा
यथा कापहृतविषयविज्ञानाधिमाधर्थिस्यानुमानमाभासोहृतवत्स्त्रनुष्णत्वानुमानवत्तायच्चोक्तं मिथ्यात्वस्य च व्यभिचारित्वंम
मात्राभावास इति तद्वाचकत्वेन स्वतःप्रामाण्योपनाव्यभिचारयतीति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह
प्रपञ्च[illegible]यते। दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तं विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति। तदिदमुक्तं। अन्येतु यत्र

मदध्यासः तस्यैवविपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति। यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मत्व
१ कल्पनां रजतत्वादिधर्मकल्पनामिति योजना॥ ननु तन्त्रेषु सकाशां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह। सर्वथापि तु
अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। अन्यस्यान्यधर्मकल्पना। अन्ततस्ता। सा चानिर्वचनीयत्वस्य वस्तु उपपादिता। तेन
तद्वैपामिव परीक्षकाणां मते अन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीया वश्यं नाविनीति। निर्वचनीयतानन्वर्णत्र सिद्धांतइस
र्थः। आख्यातिवादिभिरप्यामेरधिसामानाधिकरण्यव्यपदेशाज्ज्ञप्तिनियमस्वादिदमन्यूपयमिति नावः। न केवलमिप
मन्ततापरीक्षकाणां सिद्धः। अपितु लौकिकानामपीत्याह। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति। न पुनार ६
तमि जैतिदोषः स्यादित्यत। अन्यस्यान्यात्मनावि भ्रमो लोके सिद्धरवाचाभिन्नस्य भेदविभ्रमो न दृष्ट इति। कुतश्चिदप्यस्ना।
भिन्नान्नेजीवानां भेदविभ्रमः स तत्राह। एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। पुनरपि विप्रतिपत्तिमनि अध्यासमाक्षिपति। क
थं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां। अयमर्थः। चिदात्मा स्वप्रकाशात्मा वा न वा न चेत्स्वप्रकाशात्तर्हि कथमस्मि
न्नध्यासो विषयधर्माणां। न खल्वत्र नियासमानेपुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा धर्माणां वा समारोपः संभवति। प्र
भासे नान्न तावदयमात्मा जडो बुद्ध्यादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तं। न खलु स एव कर्म कर्त्ता च भवति विरोधात्॥
परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म न च ज्ञानक्रियाफलसमवायिनि इति कथमस्या कर्म। न च तदेव स्वपरं च विरोधात्। आ
त्मान्तरसमवायाभ्युपगमे ह्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः एवं तस्य तस्यैव मन्वयापातः। स्यादेतत्। आत्मान आपि स्वबो
धेतानेषु भासमानोऽपि वर्तत न कर्म परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतस्या क्रियायाश्चैन
नारव्याप्ता वनयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। ननु चैत्रस्य क्रियाफल
शालिनोऽपि चैत्रसमवायादगमनक्रियायाइति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। उपपद्यते। तथाहि।
योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थं स्वात्मा चायं प्रथते तस्य किं जडः स्वयं प्रकाशो वा। जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडा विति वा
स्मिन्किं प्रकाशतां विशेषात्। इति प्राप्नमान्ध्यमशेषस्य जगतः तथा चाहुराचार्याः अप्रत्यक्षस्य चोपलम्भस्य विनिपातः परपद

न[redacted]नीली[redacted]नमेवविज्ञानमर्थोस्मानेज्ञापयतिन्वसुरादितिवाच्यं। ज्ञानेहिज्ञानजनितं जनितं च ज्ञानं जडं स्यन्नो
ना·री·वा· ते तेरूपरामतिवर्त्तीएवमुक्तवोक्ता न्यपिज्ञानानिजडानीत्यनवस्थातस्मादपराधीनप्रकाशास्तिविदुप[redacted]तव्या तथा
या पिकिमयात्तविषयात्मनोःस्वभावजडयोरेतदौत्तमत्तयोःसंविद्जडेतितत्किंपुत्रःपंडितइति पितापिपंडितोकुत्त
स्वभावएषसंविदःस्वयप्रकाशायाःयदर्थोत्सस्त्वबधितेतिचेत्। हंतपुत्रस्यापिपंडितस्यस्वभावएषःयत्पितृस्त्वबधि
से न तेतिसमानं। सत्यस्त्वार्थस्य कोशोनत्वर्थो प्रकाशं किंनेतितस्याःस्वभावइतिचेत् तत्किं[redacted]संविदोभिन्नोसंविदस्त्वार्थप्र त्म
काशो। तथाचनस्वयप्रकाशस्तवित्। नचसंविदर्थालप्रकाशइति· अथसंविदर्थात्मप्रकाशोनसंविदोभिधत्तेसविदस्त्वतो·
एवंचेदयावदुक्तंभवति। संविदात्मार्थोस्तहेतितावदुक्तंभवति। संविदर्थात्मप्रकाशोस्तहेति तथाचनविवक्षिताथसिद्धिः।
न[redacted]वातीतानागतार्थगोचरायाःसंविदोर्थसहभावोपितद्विषयतानोपादानापस्ताबुद्धिजननादर्थसहभाव इतिचेत्नार्थ
संविदइवेह नादिबुद्धीनामपितद्विषयत्वानुपपत्तेः हानादिजननात्। हानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वं अर्थविषयहाना
नाट° दिबुद्धिजनाच्च। अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमितिचेत्। किंदस्यप्रयत्नवशात्संयोगादरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थ[redacted]त्यर्थप्रका २
आ शोस्तुजाद्दित्यात्मसंयोगोनार्थप्रकाशइतिचेत्। नन्वयप्रकाशोपिस्वालन्यवत्स्वघातवत्प्रकाशः। अर्थस्तुजडइत्युपपा
दितं। नचप्रकाशस्यास्मानोविषयाःतेकिंचिद्भिन्नदीर्घस्थलतयाऽनुभूयते। प्रकाशस्यायमातनोऽस्यस्थोनाणुरूपस्वोऽदी
र्घश्चेतिप्रकाशते। तस्माद्ब्रःऽनुभूयमानस्वद्वितीयश्चद्रमाःप्रकाशास्यो। र्थोनिर्वचनीयएवेतिमृत्तमुत्परयामः। न
* देकोलिंगमुका चास्यप्रकाशस्याजानतःस्वलक्षणभेदोनुभूयतेनचानिर्वाच्यार्थभेदःप्रकाशनिर्वाच्यभेदमहेति अतिप्रसंगात्। नचार्थ
शामानेप नामपिपरस्परंभेदःसमीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्तइत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते। तदयप्रकाशएवस्वयप्रकाशएकःकु
टस्थनित्योनिरंशःप्रसंगात्मासस्यशाकप·वनिर्व[redacted]चनीयेभ्योदहेंद्रियादिभ्यःआत्मानंप्रतीत्यनिर्वचनीयमसंचाति
विजानातीतिप्रसरू॥ सचात्मेतिप्रसंगात्मासचापराधीनप्रकाशत्वादनर्थतोवाविषयःतस्मिन्नव्याप्तिविषयचर्मारणादि १

इंद्रियादि[redacted]धर्मी सांकथंचित्साक्षेपेण अमुतोयमध्यासस्त्यासेपः। कस्मादुक्तहेतत आह। सर्वोहि पुरोवस्थि
तेविषयेविषयांतरमध्यस्यति एतदुक्तं भवति प्रत्यक्पराचीनप्रकाशः अथावन्तत्सामान्याद्यहं कारादोषा ब्रवित्य
भान्नहेन्यथाप्रकाशानध्यस्यगात्मा च पराचीनप्रकाशात पान स्व स्थाने कारणान्यपेक्षते ये न तदान्यदोषेदुष्ट
तः नचाभावान्येन कश्चिदस्याशोपघटेत कश्चिन्नापद्येत नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमपरोक्षं तत्त्वत्तेन वर्ती
तिन्नस्वयंप्रकाशपरोक्षेऽध्यासः सदा तत्नेप्य प्रकाशपुरोवस्थितत्वस्यापुरोक्षत्वस्याभावात्नाध्यासः। नहि शुक्ता
[redacted]त्तदुक्तः स्थिता मा रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति। तस्मादस्य तस्य हेत्वसंतागर्हे चनाध्यास इति सिद्धं॥ स्या
देतत् अविषयत्वे चिदात्मनो नाध्यासो विषय एव तु चिदात्मा ऽप्रत्यस्य स्यतत्कथं नाध्याद इत्यत आह। युष्म
त्प्रत्ययापेत स्य च प्रत्यगात्मनो वि[redacted]षयत्व ब्रवीषि। विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी न वेत्तत्य च प्र
विषयी स एव चिदात्मा विषयस्तु ततोऽन्योऽस्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मत्वप्रसंगादन वस्थापत्तिः
रायमुपपन्नस्यादपत्ति अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं तथा च नाध्यास इत्यर्थः। परिहरति। उच्यते। न तावद
यमेकांतेनाविषयः कुतः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अयमर्थः तत्संसर्गात्स्वयं प्रकाशोऽप्यविषयोऽनवच्छिन्नोऽपि वस्तु
तःप्राप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनः सूक्ष्मस्थूलशरीरेंद्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि विषय
तो वच्छिं वा भिन्नोपि भिन्नवदवभासते तेन गृहीतश्चैत्तोपि कर्तृभोक्तापि भोक्तेत्यविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषयइव जीवभावमापन्नो
वभासते तेनापि चिदात्मा इदमिति नेदमिति च नैकमनेकं वा किंचिदस्ति। नरवत्वादनित्यत्वविभुत्वादयो धर्माः इति। न तिरस्कारस्याप्स
नः चिदंशोपरोक्षात् अपरोक्षत्वादप्रतीति इति चेत्। नात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तादात्म्यायनं चिदात्मनि
तत्त्वे न परोक्षतापरोक्षतावपि कल्पितन भेदेन विविच्यतां स्व एवं ग्रहीतापि बन्धाति। तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्य
त्स्य मा परोक्षतापि प्रतीतेः सैवतः बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तदेतदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्य
नस्यैवावच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मात्

त्मव विषयत्वमुपपद्यते। न ह्यादिकर्त्री भोक्त्री चिदात्मा ऽहंप्रत्यये प्रसवभासते तेन चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्ति
भा.टी.वा. भोगशक्तिर्वा संभवति। यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य वा तस्य क्रियाभोगशक्ती न स्वप्रकाशे तन्त्ये। तस्माच्चिदात्मै ते
व कार्यकारणसंघातेन ग्रथितोऽतो ऽस्य क्रियाभोगशक्तिः स्वप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादि विषयविशेषणत्वात्कथंचित्
स्वप्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदो जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्य
ते। तथा हि श्रुतिः अनेन जीवेनात्मनेति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेका जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेनैकत्वेनोक्तो
तया व्यवहारयोग्यः किमतु इत्यस्यास्मत्प्रत्ययस्यालंबनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्यो
न्याश्रयत्वमिति साम्प्रतं। बीजांकुरवदनादित्वात्। पूर्वपूर्वाध्यासतदुपहितविषयीकृतस्य उत्तरोत्तराध्यासविष
यत्वाविरोधादित्युक्तं नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति भाष्यग्रंथेन। तस्मात्सूक्तं न तावदयमेकांतेनावि
षय इति जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतया ऽविषयोऽप्यौपाधिकेनांशेन विषय इति भावः। स्यादेतत्। न वय
मपराचीनप्रकाशतया विषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः किंतु प्रत्यगात्मानस्तनोऽविषयत्वं अतः प्रत्यगात्मसविषयः
ति ब्रूमः। तथा च सर्वथा युष्माने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः प्रतीच
आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्याः स्वीपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मन अन्या न प्रथास्ति तथापि भेदोपचारो यथा
पुरुषस्य चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अनवच्छिन्नचिदात्मा परोक्षोऽभ्युपेयः। तदवच्छाया सर्वसत्त्वप्रथनेन जगदाध्य
क्षतमादित्युक्तं। श्रुतिश्चात्र भवति तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। तदेवं परमार्थः
परोक्ष प्रकाशरूपे स्यापि चिदात्मनः ... तमाह। न चायमस्ति नियमः। पुरोवस्थित एव [illegible] २
ते परोक्ष एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यं। कस्मादयं न नियम इत्यत आह। अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिन
ताध्यस्यन्ति। यस्मादेकोन भोऽदृश्यमानत्वं रूपस्पर्शविरहात् न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं नापि मानसं तस्मान्नभोऽस्य प्रत्यक्षत्वा १०
दिऽप्रत्यक्षं। तस्मात्प्रत्यक्षं। अयमत्र बालो विविकिनः परदेशीतदर्शिनः कदाचित्सार्थे नक्षत्रास तमारोपयन्
श्री।

दविच्छतैजसं कृष्णमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निरूपयति। तत्रापि एवं
हृस्य तैजसस्य वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र न नाहि स्मरति रूपावनास्तीति। एवं तेद्ध तत्र मध्यस्यति। अवाङ्मुखी
न्नतमहेद्द नीलमतिमयमेवकटाहकल्पमित्यपर्थः। उपसंहरति। एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वापि परिणादविकारः
प्रत्यगात्मन्यपि अनात्मनां बुद्ध्यादीनामध्यासः। ननु सति चेत्स तत्त्वम्याः तत्किम प्रमेयमेवाध्यास आक्षेपमभावा
नात्मानं बुद्ध्यादिनाध्यासमाक्षिपन्त आह। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते। अविद्या हि सर्वानर्थबी
जमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धा। तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति च वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव
सर्वानर्थहेतुः। न पुनरात्मजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्यात्वकल्पया विज्ञातानन्दकल्पकल्पेति तद्वत्बन्धुपाधिना ध्या
समाप्ति। अयं चेद्वलक्षणमित्यवरूपतयाऽन्यैर्हेतुतोक्ता। यस्मात् प्रत्यगात्मन्यध्यासानादिरनिर्वाच्या पाधुपतातः कारणा
घाहितादोषस्य प्रत्यगात्मनः दुःखेन दुःखावकाशो तत्र स्यादन्यथेतु। न चैतत् पृथग्जना अपि मन्यन्ते। अध्यासत्वेन न
ध्याधेनेत्य तदुक्तं पण्डिता मन्यन्त इति। न च्विषममनादिरूपतीति निरूढ निबिडवासनानुबद्धा अविद्यानयानक्यानिराकृउपा
भासनावादितिर्यामन्यतानप्रतिनिरोध्यापायमाह। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। घा
पण्डिताः। प्रत्यगात्मनि व्यस्तं विविक्तेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो पबुद्धालिनात्र समीध्यासः तत्र
वराग्मनादिभिः पद्धिवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहनिवृत्तिर्हि तेऽध्यासस्य बाधात्मकवस्तुस्वरूपावधारणं विद्या। विद
त्मरूपस्वरूपेण्यवतिष्ठत इत्यर्थः। स्यादेतत्। अतिनिरूढनिबिडवासनानुबन्धा अविद्या विद्यया प्रबाधितापि स्ववास
नावभासनरूढा विद्यति प्रवर्तयिष्यति चवातनादिकार्यं स्वोचितमित्यत आह। तत्रैवं सति एवं व्यवस्थिते वावचारस्तेन
गुणेन तिर्यत्र यदध्यासः तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते। अतः करणादिदोषेणाप्यनाद्यादिना चिरसाविद्या
त्मनो गुणो न चैतन्या उनयादिना अतः करणादिन संबध्यते। एवं तदुक्तं भवति तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स
तादृशोपदनादिप्यतिनिरूढनिबिडवासनामपि मिथ्याज्ञानमपनयति। तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्। यथाहुर्बाह्या

भा.टी.वा. नि अपि किल पश्ववन्तार्थस्वभावस्याविपर्ययेः। न वा यो ऽप्यसत्वचे ऽपि बुद्धेर्जनस्य सम्पातत इति। विप्रो श्रुतश्चिद्दत्तम्ब को
भावस्यैतत्वज्ञानस्यास्मत्ताः तस्मात्स्यकृताऽनिर्वाच्यमविद्या बाधयेति। उक्तमस्मान्त्तो ऽपि प्रत्युनीद्व्यत्विवेकोऽप्यतादृश
स्यात्मिद्दम्मभेदम्मितिलोकव्यवहार इति। तत्र व्यपदेशफलं पराध्यवहारः कोऽयं इति शाब्दस्य चितं लोकव्यवहारस्यादर्श
यति तमेतं [illegible]मविद्याख्यमिति। निगद्व्याख्यातः आक्षिपति। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। तत्त्वपरि
च्छेदो हि प्रमा विद्या तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि। नाविद्यावत्प्रमाणान्यपत्यमितितत्कार्यस्याविद्या
या अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सत्तु वा प्रत्यक्षादीनि तस्यत्याप्यपिपासा शास्त्राणि तु [illegible] तान्तु शास्त्रेना [illegible] पराशय
विद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह। शास्त्राणि चेति समाधत्ते। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमा
तत् पर नरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अयमर्थः। प्रमातृत्वं हि प्रमा
प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं। तत्त्वेन प्रमाकरणं प्रमा
णप्रयोजनीयं। न च व्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हतीति। न च कूटस्थो नित्य [illegible] स्यचिदात्मा अपरिणामी व्यापार
वृत वान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद्व्यापारवत्तया प्रमाणान्यधिष्ठातुमर्हतीति न बत विद्यावत्पुरुषविषयत्वं
प्रमाणानामिति। अथ मा भूदविदितप्रमाणानि किंन्नः छिन्नमित्यत आह। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः
संभवति। व्यवह्रियते ऽनेनेति व्यवहारः फलं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियाणीति। इन्द्रियलिङ्गादीनीति
द्रष्टव्यं। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य पुरुषस्य व्यवहारक्रिया च व्यवहारो नोपपद्यते समानकर्तृता
मा अनुपादाय प्रत्यक्षव्यवहार इति [struck through] प्रयोजना। किं निमित्तं पुनः [illegible] प्रमाणानि अथ प्रत्यक्षमनुव कस्मात् न प्रव
र्तन्त इत्यत आह। न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां प्रमाणानां व्यापारः संभवति। न जातु करणान्यधिष्ठितानि कर्तृत्वेन चि
निं स्वव्यापारेण व्याप्रियन्ते [illegible] देहादिभ्यः प्रवर्तन्त इति। अयं देहे एव अधिष्ठानाव [illegible] तथा आत्मा २१
ने इत्यत आह। न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। तत्रापि व्यापारः [illegible] इति भावः। स्यादेतत् [illegible]
मा

स्वभावेवेमादिकं कुविंदो व्यापारयन् पटस्य कर्ता तेनैवं मनस्य स्वस्त्वात्मभावे देहेन्द्रियादिव्यापारयन् प्रतिपत्तातद
भिन्नः प्रमातेत्युक्तमाह। नचैतस्मिन् सर्वस्मिन् तत्र तत्काले व्यासत्वामितिआत्मनोऽस्याः स्य सर्वे पात्ववदास्तवेच
निर्जः प्रमातेत्युक्तमाह। नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नुपपद्यते। व्यापारवान्तो हि कुविंदादयो वेमादीन्नेजञ्चिन्तायव्यापारयंति। अनन्यकर्ता
निश्चर्मीविङ्क्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते। व्यापारयोऽस्मगत्वादित्स्यर्थः। आत्मनो व्यापार्याविति प्रमाणे। नोत्साह। नन्व प्र
स्वभावस्य देहादिधारस्तेना नव्यापारयोऽस्मगत्वादित्स्यर्थः। प्रमाणवेदवस्तुत्वः प्रमातान्वति। अंतःकरणपरिणामभेदे [redacted]
मोऽस्त्वमतेरात्प्रमाणात्र [redacted] र्त्तिनुरक्ति। प्रमायावस्तुस्व तत्त्वः प्रमातान्वति। अन्तःकरणपरिणामः। चिद्रूपो नवेत्
[redacted] स्व प्रमेयप्र व शाः। क लेस्थः चित्त्वभावः प्रमा। कथं चजडस्यातः वान्स्या स्वपरिणामः। चिद्रूपो नवेत्
परिच्छिदात्मा तत्रना व्यस्थितकस्य पचिदात्मकार्यो नवेद्य घतः करणो व्यापारवच्छिदात्मनि नाव्यस्थितेः तस्मादि
तरेतराध्यासान्निदात्मकस्यैव प्रमाफलत्वसिद्धमिति। तत्सिद्धो स्व प्रमातृत्वा। तामेव च प्रमातुरपीकरणप्रमाणस्य त्वं
नि। प्रमातृत्वैव प्रमाफलस्य तत्प्रमायाः फलस्यान्नावप्रमाणान प्रवर्त्ततातयाच प्रमाणाम्प्रमाणस्याद्दित्यर्थः। उपसंह
न ति। प्रमातृत्वैव प्रमाफलस्य तत्प्रमायाः फलस्यान्नावेप्रमाणानि प्रमाणानि। स्यादेतत्। भवतु पृथक् जनानामेवं। आगमोपपत्ति
रीति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि प्रमेयव्यवहारा दृश्यन्तेति। कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमा
प्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति। कथमविद्यावद्विषयाणि च प्रमा
णानीत्यत आह। पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। विदुषामपि उपपन्नानामपि पत्तिभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नात्मप्रत्यगात्मानं प्र नो
माणामयव्यवहारस्तु प्राप्तत्वं मात्र चर्मनातिवर्त्ततेयादृशोऽपि पशुः शङ्कुनादीमविद्युतिपत्तमुग्धभावो नो
व्यवहारः तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यतेतिनासामान्यात् तेषामविद्यावत्त्वं रसम्भवः। विद्यावत्त्वम् उभयं
चेत्प्राप्तः समुच्चये उक्तपाकानि वेदेनसहितापूर्वी [redacted] कोपपत्तिरविद्यावत्तु रूपविषयत्वं प्रमाणानामस्ति चयतीत्य
र्थः। एतदेव विभजते। पश्वादीति। पश्वादयइति। अत्रबाह्याद्दिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धेसतीतिविशेषणं प्रमाणं दर्शितशब्दा
दिविज्ञाने प्रतीतिस्फलमुक्तं। प्रतिकूल इति चानुमानफलं। तथाहि शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलता
मनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनु [redacted] मिमत इति उदाहरन्ति। यथादण्डेति शेषमभिमतेस्थिरेत्तानि।

तस्मात्स्वपंयोगेस्यार

भा॰टी॰वा॰ दी स्यादेतत्। न वेतु प्रत्यक्षादीनामविद्यावद्विषयत्वं। शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न देहात्माध्यासेन
प्रवर्तितुमर्हति। अत्र स्वर्गादेरामुष्मिकफलोपभोगयोग्यो ऽधिकारी प्रतीयते। तस्य चापार्थ्ये सति शास्त्रफलप्रयो
र क्तृत्वस्य संगतत्वादिति। न च देहादिस्वर्गं प्रति अलौकिकायफलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तचिदात्मा न स्वाधिका
मा रिणोऽसिद्धिरिति शास्त्रतदागमस्याविद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशंक्याह। शास्त्रीयेऽपीति। तु शब्दः प्रत्यक्षा
दिव्यवहाराद्भिनत्ति। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षि
५ शास्त्रीये पति न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युत न औपनिषदस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारो विरोधात्। वा
भोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगी कर्माद्यपेक्षितो दृश्यमानो भवति तत्र कथमकर्ताभोक्ताकथ्याभोक्ताक
र्मजनितफलभोगी तस्मादनाद्यविद्याध्यासकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषे
धशास्त्रप्रवृत्तेः। एवं वेदान्ता अपि अविद्यावत्पुरुषनिष्ठा एव नहि प्रमात्रादिविभागाद्वेतद्भावे विगमस्ते त्वविद्याव
न्तमनुशासतो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टस्वरूपं स्थापयन्तीति एतावानेषां विशेषः तस्मादविद्यावदस्तु सर्व
विषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धं। स्यादेतत् यद्यपि विनाप्यध्यासं यथाभोक्तृत्वमपि निषद्धः पुरुषोऽधिकारे नापि क्ष्यते तथा
प्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानस्याकर्तुरधिकारविरोधात् तथा च परस्परपराहतार्थत्वेन व्याहतार्थं वेदः प्रामाण्यमपज
ह्यादित्यत आह। प्राक्तथाभूतात्मविज्ञानादिति सत्यमपि निषदपुरुषात्मविज्ञानादधिकारविरोधो। तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविषयः
वि त्वाद्विद्यावद्विषयतामनिवर्तयन्तो नानुपजातत्वेन तत्त्वज्ञानेन शक्यता निरोद्धुं। न च परस्परपराहतिः। विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन
व्यवस्थोपपत्तेः। यथा नाहिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्र्या प्रतिषिद्धेऽपि श्येनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रप्रवर्तमान
नाहिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते तत्कारणस्य रागतः पुरुषभेदेन भेदादिति। अवजितक्रोधारागात्सपुरुषप्रत्याभिमन्यो विक्रिय
ते। क्रोधाद्यतिवशीकृतात्मनो रागिणस्तु नादिशन्त्यतुरति अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति पूर्वोक्ततदेव स्फोरयति तथा १२
हीति। वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेत इत्यादि। आश्रमाध्यासः गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देदित्यादिः वयो

विद्य

ध्यासः व छ केशोऽग्नीनादग्नीत्येत्यादि अवस्थाध्यासोऽप्रतिसमोचयत्याचीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इत्यादि
आदिमस्त्रीणाम् अपातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणामलिनीकरणाध्यासोपसंमताः॥ तदेवमात्मनात्म
नोः परस्पराध्यासमासपुरस्सराचानीत्याउपपाद्य प्रमाणसूत्रमेपव्यवहारप्रवर्त्तनेनचरित्त सतस्यानर्थहेतु
तामुदाहरणाद्रूपचेनप्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति। अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचामस्मेति
प्यः परं तदूपवेदनाय नास इत्यस्य सस्य सपाठि चानमात्र। तत्राहमिति चीमतादात्म्याध्यासमात्रे ममेत्युपादि
तधर्माध्यासेनानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेवममकारसाक्षादर्शयानर्थसंसारको नराष्ठु सदा प्रपंचयन्ना
ह। तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति देहतादात्म्यमासिन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रबालत्रादिस्वाम्यंवत् एवादिवदारोप्याह
अहमेव विकलः सकल इति। स्वस्य खलु मा विकल्येन स्वाम्यस्याकल्यात् स्वामी स्वरूपसकलः सन् दुःखी भवति। तथा
स्वस्य वैकल्ये न स्वाम्यवैकल्यात् स्वामी स्वरूपविकलः सन् दुःखी भवति। बाह्यधर्मा मिवैकल्यादयः स्वाम्यप्रणा
लिकास्वचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परंपराध्यासमेव देहधर्मे स्वाम्यंद्वयं गतिः तदा कोवकाश इनो,
७ पचिको भुदरोमे उव्यरात्यादि क्षिस्साशय बानाहत या देहधर्मानिति देहादयंतरंगानीं इंद्रियाणामप्यध्यासमाह। भावो
नो धर्मान्मूकत्वादीन्। ततोऽप्यंतरंगस्यान्तःकरणस्याध्यासमाहभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् अज्ञानस्य ध्यस्य
तीति योजना। तदनेन प्रपंचेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह। एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षि
न्नतःकरणादेस्तोपमहंप्रत्ययीत्वं स्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य चैतन्यादासीन्तारूपा प्रत्यगात्म
न्यध्यस्यति। तदनेन कर्तृत्वं भोक्तृत्वं उपपादितं। चैतन्यमुपपादयति। तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणांतःकार
णादिविपर्ययेणांतःकरणाघवच्छिन्नं तस्यविपर्ययः चैतन्यं तेन इत्यर्थ तल्लक्षणं तत्तीयाअंतःकरणादिष्वध्यस्यति
तदनेनांतःकरणाघवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्त्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारो हंका

स्यंदसंस्कारी सर्वानर्थसंतानस्य नानं जीवात्माइतरेतराध्यासोपादानं तदुपादानाध्यासस्यानादित्वात् बीजांकुरवने
२ ईश्री तरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारेणांवितमपि शिष्यैर्ज्ञातव्यं स्वरूपा। शिष्यानप्रवृत्तस्य लोक प्र
स्यस्तत्याध्यासस्तु इत्यीकरोतीति एवं अनादिरनंतस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यः तरेणाध्यासस्य स्वरूपं। अनाद्यनंतत्वे हेतुरुक्तो नैसं
मिथ्याप्रत्य र्गिक इति। मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्रूपस्य सर्वथोक्तः अनिर्वचनीयमित्यर्थः। प्रवृत्तमुपसंहरति। अ
यं रूपो स्यानर्थहेतोः प्रहाणाय विद्याप्रतिपत्तये विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तं। आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये इति प्रतिपत्तिः
प्राप्तिस्तस्यै न तु जपमात्राय। नापि कर्मसु प्रवृत्तये। आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपंचत्वम् आनंदरूपस्य स
तत्त्वात्प्रतिपत्तिर्निर्विचिकित्सा भावयतो वेदांताः समूलघातं मिथ्यासमुपघ्नंति एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्य
°तनिष्प्रयोज यस्यात्मविषयत्वं स्य समीचीनत्वे स्यात् ब्रह्मणो ज्ञातत्वाच्च न जिज्ञास्यता स्यात् तदभावेन ब्रह्मजिज्ञासा नापि वेदांताः च
नत्वा° पठेरन्। अपि च विवक्षितार्थं जपमात्र उपयुज्येरन् न हितदोपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणं स्मृतौ न चास्य
न प्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तववक्तृत्वमौत्सर्गिकासनोऽपनेतुमर्हति। आरोपितं तद्रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते
न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन न हि रज्ज्वामुरगत्वं सहस्रमपि सर्पधियां रज्जुधीः अपवदितुमर्हति मिथ्याज्ञानस बाहिक
स्निजितं रूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुं मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च दृष्टोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणापदस्यते न तु यदी
र्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदांतेषु बहुलमुपलभ्यंते तत्कथं सर्वेषां
वेदांतानामात्मैकत्वप्रतिपादनार्थत्वमित्यत आह यथा चायमर्थः। सर्वेषां वेदांतानां तथा वयमस्यां शारीरकमी
मांसायां प्रदर्शयिष्यामः। शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरकोजीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदा १३
भिधेयपरमात्मरूपतामीमांसायां सा तथोक्ता। एतावानत्रार्थसंक्षेपो यद्यपि च न व्याख्याताध्ययनं विच्छिन्नार्थाख्या
त्म

यपदवाच्यवेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्या
नां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं। यद्यपि चाविशिष्ट एव स्तु वाक्यार्थ इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानां अर्थ
परत्वमौत्सर्गिकं। यद्यपि च वेदान्तेभ्यः चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्मावगम्य
ते तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानं अवगाहमानेनाहं प्रत्ययेन संदेहवाच्यविरहिणा
विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात् प्रच्याव्य उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वा अविवक्षितस्वार्थाः तथा च तदर्थ
विचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या। न ह्यसर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा स नी
अं प्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहं प्रत्ययः प्रमाणं तत्त्वे न्ना
स्यात्तत्ते न त्रामे शास्त्रस्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः ब्रूसादिभिश्च समस्ततीर्थकरैः प्रामाण्यानभ्युपगमात् अन्य
च थात्वा एवं वेदान्ताः नाविवक्षितार्थाः नाप्युपचरितार्थाः किन्तु लक्षणया प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्यार्थः तस्य च वस्तु
नात्मनः संदिग्धत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा तस्य शास्त्रबाधितस्तत्र काण्ठ जिज्ञास्यतामस्य सूचयन् अ
थातो ब्रह्मजिज्ञासा इति। जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति। न त्वसंदिग्धे हि व्याप्यत्वाद्धि तज्ज्ञानं कण्ठोक्तं स्ते
प्रयोजनं। न च कार्यं ज्ञानात् पराचीनमनुष्ठेयं। न हि ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किंचिदस्ति येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवे
त् किन्तु ब्रह्मसमीमांसा व्युत्पत्तिकर्तव्यता तु ज्ञातविषये वेदान्तैः राहित्यं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव स
मस्तदुःखोपशमनरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनं तदर्थं चिरस्य हि शास्त्रतः प्रवर्तते तरां। तत्र प्रागपि
नाधविद्यावशात् प्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चित् भ्रमान्नास्तीति म

न्यमानः परेषामाजत्ति पादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासानुसंधापस्य वा पमितिस्वकारणं संशयं सूच
यति। संशयश्च मीमांसारंभं प्रयोजयति। तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद्युक्तमस्य सूत्र
स्य शास्त्रादित्वमित्याह। भगवान्भाष्यकारो वेदांतमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं प टि
जितविचारवचनो मीमांसाशब्दः। परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफला तावद्विचारस्य पूजितता। पृ४
तस्या मीमांसायाः शास्त्रं साधनेन शिष्यते। शिष्यतेऽनेन यथावत्प्रतिपाद्यत इति। सूत्रं च बहुर्थसूचनाद्भवति
यथाहुः। लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण इति। तदेवं सूत्र
ख्या० तात्पर्यं व्याचिख्यासुः प्रथमं पदमथेति व्याचष्टे। तत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थः परिगृह्यते। तेषु सूत्रपदेषु प्रथमोऽथा
थशब्दः स चानंतर्यार्थ इति योजना॥ नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते। यथा अथैष ज्योतिरिति वेदे यथा च
लोके अथ शब्दानुशासनं अथ योगानुशासनमिति तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह। नाधिकारा
र्थः। कुतः। ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणः श्रुतत्वान्नाधिक्रियाव्ध तत्र प्रधान
प्रतीयते। ननु यथा दंडी प्रैषानन्वाह सत्राज्ञचानमपि दंडशब्दार्थो विवक्ष्यते एवमिहापि ब्रह्मज्ञानेऽपि तु
तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यंगसंशयप्रयोजनसूचनार्थेन जिज्ञासायाः एव विवक्षितत्वात्तद्विवक्षायां तु
दसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव न ब्रह्ममीमांसायामिष्टावतः प्रवृत्तेरभावात् तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽधिक
प्रयोजनेन भवितुमर्हतः। अनभ्यस्तानां प्रत्ययविरोधेन वेदांतानामिव विधेयार्थप्रामाण्यानुपपत्तेः कर्मत्रव
स्युपयोगितया प। चरितार्थानां वाजपेयोपयोगिनां वार्हस्पत्यसवमादीनामिव स्थितार्थानामपि॥ १४
स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणस्योपक्रमत्वात्। तस्मात्तदेहप्रयोजनेनीजिज्ञासेह पदतो

पा॰दे॰

वाक्यतश्च प्राधान्यं विवक्षितं न च तस्या। अधिकार्यत्वमप्रकृतत्वमानन्तर्येण तत्समभिव्याहृतोऽथो ऽधि-
कारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मज्ञानमधिकार्यं नैव। न च तदप्यथशब्देन संबध्यते प्राधा-
न्याभावात्। न च जिज्ञासा मीमांसापर्यायेणानुशासनवदधिक्रियेत। नांतसनिपात्यमाङ्मानवस्था
दामानप्रजायामित्यस्माद्धातोर्मान्बधेत्यादिना ऽनिच्छार्थे सति सन्प्रत्यये तस्य मीमांसापदस्य पूजि-
तविचारवचनत्वात् ज्ञानेच्छावाचकत्वाच्च जिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसा या जिज्ञासा स्यात्। न प्रवृत्तप्र
दे॰ वर्तिकयोरेकस्मिन्काले तेनानुपपत्तेः। न च वाच्यार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यां अन्यार्थपरत्वकल्पनायुक्ता-
तिप्रसंगात्। तस्माद्युक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति। अथ मंगलार्थो ऽथशब्दः कस्मान्न भव-
ति। तथा च मंगलहेतुत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य जिज्ञासाकर्तव्यतेत्यर्थः संपद्यते इत्यत आह। मंगलस्य च वा-
क्यार्थे समन्वयाभावात्। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते। स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा। न चैष मंगलमथश-
ब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा। किंतु मृदंगशंखध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यं। न च कार्यं ज्ञाप्ययोर्वा-
क्यार्थे समन्वयः शाब्दव्यवहारे दृष्टः इत्यर्थः। तत्किमिदानीं मंगलार्थोऽथशब्दस्तत्र तत्र प्रयोक्तव्यः। तत्र न
पाचोंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ। स्मृति
कोपरस्यत आह। अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलं कुर्वन्मंगलप्रयोजनो भवति। अर्थान्तरेषु
आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तो ऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवत् मंगलं कुर्वन्मंगलप्रयोजनो भ- वति

वति· अन्यार्थानीयमानोदकुंभदर्शनवत्· तेन न स्मृतिव्याकोपो न चेहानंतर्यार्थस्य सतो न्यत्र नरामा त्रे
नामंगलार्थते त्यर्थः। स्यादेतत्· पूर्वप्रकृतापेक्षोऽपूर्वाद्विमविषयति· विनो वानंतर्यार्थत्वं तदर्थमेव वा
तर्थ अथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विमृश्यते किमयमथशब्द आनंतर्याधिकार इति अत्र विमर्शवाक्ये अथशब्दः पूर्वप्रकृ
प्रत्येय तमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमोपन्यासः पूर्वं च पक्षांतरोपन्यासेन चास्यानंतर्यमर्थः पूर्वप्रकृतप्रथमपक्षोपन्या
सेन व्यवायात्· न च पूर्वप्रकृतानपेक्षः। तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पा
नुपपत्तेः। नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा अथ वा नित्या बुद्धिरिति तस्मादानंतर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्षो
रु ऽप्यथशब्दः। कस्मान्न भवतीत्यत आह· पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्याव्यतिरेकात्· अस्या
र्थः। न वयमानंतर्यार्थतां व्यस्तनितया वाच्यामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये· सा
च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेपि अथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनंतर्यार्थत्वोपादानाग्रहोऽस्माकमिति तदि व
दमुक्तं फलत इति· परमार्थस्तु। कल्पांतरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा न चेह कल्पांतरोपन्यास इत्यपा
दिशो व्याप्त आनंतर्यार्थ एवेति युक्तं· भवत्वानंतर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह· सति चानंतर्यार्थ इति·
नतावद्धर्मस्य कस्यचिदानंतर्यमिति वक्तव्यं तस्य चाभिधानमंतरेणापि प्राप्तत्वात्· अत्र यं यं हि पुरुषः
किंचित्कृत्वा किंचित्करोति· नचानंतर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः। तस्मात्तस्यात्रानंतर्यं व
क्तव्यं। यदि नाब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन्सति भवंती भवत्येव तदिदमुक्तं· यस्मान्नैयत्येन यमेना १५

पि सत इति॥ स्यादेतत् धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानंतर्यं धर्म
वत् ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात् तस्य चागृहीतस्य स्व विषये विज्ञानाजननात् अ
य ग्रहणस्य च स्वाध्यायाध्ययन व्यस्य धर्मेनैव नियतत्वात् तस्मादध्ययनानंतर्यमेव ब्रह्मजि
ज्ञासाया अप्यथशब्दार्थोऽस्तु अत आह स्वाध्यायानंतर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः॥ अत्र च स्वाध्या
येन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति तथा च अथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमा
रब्धव्यं। धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवत् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्य
यनानंतर्ये पर्यवसानादिति भावः॥ चोदयति ननु इह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो
ब्रह्मजिज्ञासायाः॥ अस्यायमर्थः विविदिषंति यज्ञेनेति तृतीयाश्रुत्यादिना मार्गेण ब्रह्मज्ञाने विनि य ज्ञा
योगात् ज्ञानस्यैव कर्म तत्प्रत्यंगत्वं प्राधान्यात् प्रधानसंबंधाच्चाप्रधानानां पदार्थानां तद च
तता णां तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोपगभावो यज्ञादीनां वाक्यार्थज्ञानस्य वा क्रत्वादेर्वोत्पत्तेः। नैवाकांक्ष
ण्कारि तथा कर्मणाऽपेक्षत इत्युक्तं अवद्यकर्मणाम् अपि विदितपदार्थ संग तद्य
तीनां सम्बन्धिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां पुरुषाणां पूर्वापरपदार्थानां प्रत्यासत्तिमानयोग्यताऽनु
संधानवतां अप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन त
दर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसंगः। तद्बोधनस्तु तदनुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयं तस्मिन्

नित्तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं तत्तश्च तद्धीः स्यादिति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने क
र्मापेक्षा न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतं विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीति वाक्यात्त्वंपदार्थस्य क
र्तृभोक्तृरूपस्याजीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मना ऐक्यमप
रोक्षमिव प्रतिपत्तुमपारयतो ऽशुद्धसत्वैः योग्यताविरहनिश्चयात् । यत्तत्पदोदानन्तरं न
श्रे नैर्मलान्तःकरणविशुद्धसत्वो ऽज्ञानायोग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यति इति चेत् सि
तत्र । तत्किमिदानीं प्रमाणाकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणं तत् । कर्मणो वस्तुमत्यवचितौ
सक्षाघाति किं वा कर्मापि प्रमाणं वेदान्तविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे वर्त
कर्मनिरूत्तस्मात्त्वमसीत्यादेः श्रुतमपि न ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गतिलाभेऽपि लया
चोपपत्याव्यवस्थाप्य तदुपासनाया भावनापराभिध्यानाया दीर्घकालादरनैरन्तर्यवसाक्षा
साक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो
दृढभूमिरिति ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्काराः । अत एव श्रुतिः तमेव धीरो विज्ञाय प्र
ज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति विज्ञाय तत्त्वोपकारकतो न शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अ
त्र यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणाद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसं
स्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्म १६

भावनामननादिध्यासनाभ्यासलक्षणकर्मजनितसंस्कारप्रयाणप्रसन्नाः केवलो विपाकी भव
प॰टी॰ ति। अतएव स्मृतिः महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इति च। अपरे
तु रूढ्या त्रयाणां करणे न ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः। अतीतादि स्मृतिः। स्वर्गनित्रीरायपालस
मनोमोक्षे निविशाय स्मृतिः। अन्ये तु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन सादिश्रुति ना॰प्र॰सं॰ ५
भ्यः तत्तत्फलाय चोदितानां नित्यकर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावत्वं आचक्षते। जो लब्धस्य वक्ष्य
दित्वस्य वीर्यार्थतामेकस्य तु नयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायेन। अतएव पुपारभ्य सूत्रे सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति यज्ञो तपोदानादि सर्वं तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्रुत्यादयो॥ प्र
माणयति चेद्यारम्भः सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना निःश्रेयसप्राप्त्य भवन्नाधवि
धातदासनासमुपवेदकामेशा ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्प्यते इति तदर्थं कर्माप्यनुष्ठे
यानि। न चैतानि दृष्टादृष्टसाम्यविधिकाः स्यादुपकारहेतुभूतोपदेशी। कार्तिदेशिकक्रमपर्यन्तागम्या
२ मसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यमनुष्ठातुं। न च धर्ममीमांसा
परिशीलनं विना तत्परिज्ञानं तस्मात्साध्यत्वे कर्मावबोधानन्तर्यं विप्रोपरतिकर्मावबोधे नश्चि
मनुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः। तदेतन्निराकरोति न तु कर्मावबोधात्प्रागप्य
धीतवेदान्तब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। इदमत्राकूतं। ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त

रस्तु तं। अत्र ब्रूमः। क पुनरस्याः कर्मापेक्षा। किं कार्यं यथाग्निहोत्रादीनां परमापूर्वं चिरभाविफलानुकूलं जनयितव्ये
समिदाद्यपेक्षा। स्वरूपमेवाथ यथा तेषामेव व्रीहिरवघातपुरोडाशादिद्रव्यान्तरे व्रताद्यपेक्षा। न तावत्कार्यं तस्य विकल्पास
हत्वात्। तथा हि। ब्रह्मोपासनायाः ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः। स चोत्पाद्यो वा स्यात् यथा संयवन
स्य पिंडः। विकार्यो वा यथा यद्यावात्तस्य व्रीहयः। संस्कार्यो वा यथा प्रोक्षणेन व्रीहयः। आप्यो वा यथा दोहनस्य प
यः। न तावदुत्पाद्यः। न खलु पयआदिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यः पयआदिभ्यो भिन्नेंद्रियाद्युत्पाद्यो ब्रह्मसाक्षात्कारो भाव
नाद्येभ्यः संभवति। ब्रह्मणोऽपराचीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्त्वान्नान्येन नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः। न तावद्भिन्न
स्य च भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत् संशयाक्रांततया प्रामाण्यायोगात्। तद्भिन्नस्य तत्सामग्रीक
स्य बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः। न खल्वनुमान विप्लुष्टवह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमंथरतनकामकोडस्य
स्फुरज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणांतरेणासंवाद्यते। विसंवादस्य बहुलमुपलंभात्। तस्मान्नामापि [illegible]
कारलक्षणाकार्याभावान्नोपासनायाः साध्यकर्मापेक्षा। न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विका
न संस्कारप्राप्तयः संभवंति। स्यादेतत्। मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्साधादिरूप उपासनायाः संस्कार्यस्तु अनिर्वच
नीयमानाद्यविद्याद्वयापि ध्यानापनयनेन भविष्यति प्रतिसीरापि हि जानन्तीकी च प्रतिसीरापनयनद्वारा
रंगव्याप्तेन तत्र कर्मणामुपयोगः। एतावांस्तु विशेषः प्रतिसीरापनयेपा[illegible] षदानां नर्तकीविषयः
साक्षात्कारो भवति। इह तु अविद्यापि ध्यानापनयनमात्रमेव नापरं तु साध्यमस्ति। ब्रह्मसाक्षात्कार
स्य नित्यत्वेनानुसाध्यत्वात्। अत्रोच्यते। का पुनरियं ब्रह्मोपासना किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिः आहोस्वि

ब्र॰सू॰भा॰स॰१

विचिकित्सता बद्धज्ञानसंततिः। यद्दिशा बद्धज्ञानमात्रसंततिः। किमयमभ्यस्यमानापि अविद्यास
केनुमलितिः तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा रोहपरिशालवत्+सवास
नं विपर्यासमुन्मूलयेत्। न संशयाभ्यासः सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा ×द्रव्यमिति वा शनशो
पि विज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमन्ते विशेषदर्शनात्। ननु तत्त्वे श्रुतमये
न ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्येति तस्मान्निर्विचिकित्स
शाब्दज्ञानसंततिरूपा उपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः। न चासावनुत्पादित
ब्रह्मानुभवात्तदुच्छेदाय पर्याप्ता सा साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञा
नेनेहि घेते। ननु परोक्षावभासेन दिङ्मोहालातचक्रचलवृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रम
स्य परोक्षावभासे च परोक्षावभासेऽपि वह्न्यादि तत्प्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्। नो खल्वाप्तव
चनलिङ्गादिविनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते तस्मात्त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षा
त्कार एषितव्यः एतावता त्वंपदार्थस्य दुःखित्वशोकित्वादि साक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा। न चैष साक्षा
त्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रसंख्यानस्य तस्यैव तत्फलत्वनिय
मात्। अन्यथाङ्कुरजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनाप
रिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामस्तु

भावमत्तीतिप्रुक्तं। नचायमनुभवो येन न जन्येतापितु अंतःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयो।
नचैतावता ब्रह्मरणो नापराञ्ची नप्रकाशत्तानहिशाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति।
सर्वोपाधिविहीनं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते। नत्तपहितमपि यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः नायमे
कांतेन विषय इति। नचांतःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः तस्यैव तदुप
धिदि धेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिनोपि धूमानलवत्। अन्यथा तु चैतन्य[redacted]यापत्तिं विनांतःकरणा
वृत्तेः स्वयमचेतनायाः प्राकाश्यानुपपत्तेः साक्षात्कारत्वायोगात्। नचानुमितजीवितवह्नि साक्षात्का
मा रवत्प्रतिभातत्वेनाप्राप्यं तत्र वह्नि स्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्। इह तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकलुषि
तस्य जीवस्य भाग्यापरोक्ष्यात्। नहि महाकुलाय यो वस्तुतस्तत्तांगतेतिच्यते जीव[redacted]तत्तदुपा
धिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते। नहि तदुपाधिविरहोपितं तातितिच्यते। तस्मा
घयाणाख्य वेदार्थ ज्ञानाभ्यासाहित संस्कारसचिवश्रोत्रेंद्रियेण। षड्जादिस्वरग्राम म
एवं इव नादिनेरभ्यस्तमनुभवतितदा नार्थ ज्ञानाभ्यासाहितः तसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमंतः
करणेनेति। अंतःकरणवृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्ये ऽस्तितदुपासनायाः कर्मापेक्षेति
नतस्याः कर्मानुष्ठानसहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः नखलु तत्त्वमसीत्यादिः वाक्या
त् निर्विचिकित्सशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादि हंतिरिक्तमेव जातिरे

म हि

१८

मात्मानं प्रतिपाद्यमानः। कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति। अनर्हः कथं कर्त्ता वा अधिकृतो वा स्य
दुच्येत निश्चितेपि तत्त्वे विपर्यासनिबंधनो व्यवहारोनुवर्त्तमानो दृश्यते। यथा गुडस्य माधुर्ये वि
निश्चयेपि पित्तोपहतेंद्रियाणां तिक्तप्रत्ययानुवृत्तिरबाध्यत्वात्तस्य योगात्। तस्मादविद्यासं
स्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपद्यते। नच कर्माविद्यास स्य
कं कथमविद्यामुच्छिनत्ति। कर्मणो वा तद्विरोधकस्य कुतो भेद इति वाच्यं। सजातीयस्वपरविरो
धिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोन्तरं जरयति स्वयं च जीर्यतीति। यथा विषं विषान्तरं श
मयति स्वयं च शाम्यति। यथा वा कतकरजो रजोन्तराविलपाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि भिंदत्स्वयमपि य
भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यपगमयत्स्व
सदे यमप्यपगच्छतीति। अत्रोच्यते। सदेव सोम्येत्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यन्तात् वेदसंदर्भात् ब्रह्म
मीमांसोपकरणात् असकृदभ्यस्तान्निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्य
गात्मतत्त्वावबोधे जातेपि अविद्यासंस्कारानुवृत्त्या तावदनुवर्त्तते सांसारिकाः प्रत्ययाः। तथा
रा वहेभ्यस्तथापि तानप्यर्थं व्यवहारप्रसरान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् अनुवर्त्तते पित्तोपहतें
द्रियः गुडं प्रत्याख्याय तस्य जन्मपित्तस्य तिक्ततां। तथा चायं क्रियाकारकफलं सेतिकर्त्तव्यताफ
लरूपं च मतान्तरं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम विदुषोऽधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रादीनां ४२

मप्यधिकारो ऽर्थीरः स्यात्: क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागांश्च विद्वस्यमान इह विद्वानभिम
तः कर्मकांडे अत एव भगवान् विद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा
राजजातीयाभिमानवर्त्तेवो राजसूयेन विप्रो वैश्यः जेती याभिमानिनो ऽधिकारः एवं द्विजा
पि तिकर्त्रक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकः केके कर्मण्न तदभिमानिनो ऽधिकारः। न चानधिका ॥ न
कृ तेन सम्बन्धिनापि वोतवेदिवर्मिपालायक ल्पते। वैश्यस्तोमेन च ब्राह्मणराजन्याभ्यां तेन दृष्टार्थ
छ्वार्थमस्तु अप्रशान्ताः प्रवर्त्तमानाः प्राप्तो तुफलं दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु शास्त्रैकसमधिगम्य
फलमनधिकारिभिरनुष्ठीयत इति नोपासना याकायीकामी ये सा ऽस्यारेतत्। मनुष्याभिमा
न वदधिकारिको कर्मणि विहितेव यात तदभिमानरहितस्यानधिकार एवं निषेधविधयो
पि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्ते ऽपिनाधिक्रियेते पश्वादिवत् यथा चार्यनिषिद्ध
मनुष्तिष्टन्नप्रसवेयात् तिर्यगादिवदिति मिन्नकर्मतापातः मैवं। नरवल्कपंसर्वे पामनुष्याभि
मानरहितः किं च विद्यासंस्कारानुवृत्त्या स्वमात्रया तदभिमानो ऽनुवर्त्तते ऽनुवर्त्तमानश्चाभि
व्यतिभज्यमानो न शनैर्न्नु ते रस्युक्तो। किं मतोपपद्येत तदतो प्रवर्तितविविधशास्त्रोधिकारीना
माद्: ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन अदृष्टानोनविधिशास्त्रे रागाच्चिक्रियते तथा च स्मृतिरगद्। १९

तेर याः उत्तमिस्याः ...आदिकानि विध्यशास्त्रं तु नम्रतामपेक्षन्ते अपितु नियम्यमानानि योग्यत्वेन
न स्यैव प्रवर्त्तते। तथा च सा सांसारिकं इव शब्दावगते ज्ञोऽपि निर्वेद्य मतिम्य प्रवर्त्तमानः प्रसवेति ब्रूहत
व इति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः समानोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा। अत एव नोपासनोत्पत्ताव
पि निर्विचिकित्सशाब्द। तोनोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तं। तथा च श्रुतिः न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। तस्मिन्निदानीमनुपयोग एव सर्वेषां हि कर्मणां तथा च
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादिश्रुतमविरुद्धे नाविरुद्धे येत्। आराद् उपकारकत्वात्
कर्मणां यज्ञादीनां तथाहि। तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिष
न्ति वेदितुमिच्छन्ति ननु विदन्ति। वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाः प्राधा
न्यापेक्षतया प्राधान्यात्। प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्। न हि राजपुरुषमानयेति वस्तुतः प्राधान्यमपि राज
पुरुषविशेषणतया शब्दतः उपसर्जनं आनीयते अपितु पुरुष एव शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् एवं वेदानुवच
नस्य यज्ञस्यापि विविदिषासाधनतया विधानं एवं तपसोऽनाशकस्य कामानशनं अनशनं तपः हितमितमेध्या
शिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा न भवति न तु सर्वथा नश्नतो मरणात् नापि चान्द्रायणादितपः शीलस्य धातुवैषम्यापा तथा च श्रुतिः
तिः एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन तु रूपसंस्कुर्वन्ति स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते इ
दं मेऽनेनांगमुपधीयत इति अनेनेति हि प्रकृतयज्ञादिपरामर्शः इति स्मृतिश्च यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः इति नित्य
नैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एवोत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्यापवर्गी श्रुतिः
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य ... इति स्मृतिश्च ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादिका
विशुद्धसत्त्वस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति
एवं च सति।

कैवं च निरस्तानो काम्यानि निषिद्धानि नो ऽपात्तं कदुरितं निर्बर्हणीयं न उपसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्त्यावेगमावोपपत्तेन
नयोगाए त्रैन साक्षादयमावाङ्क्षितः कल्पनागौरवापत्तेः तथा हि। नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पाप्मानिवर्त्तते। सत्त्व
नित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्याति [illegible] तिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति। अतः पापनिवृ
त्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिप्रवृत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामस्य एवं बु
ध्यते। ततो ऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते। ततस्तज्जिहासोपावर्तते। ततो हानोपायं पर्येषते। पर्येषमा
प णश्चात्मतत्त्वज्ञानस्योपायमवगत्य तच्छुश्रूषते जिज्ञासते ततः श्रवणादिक्रमेणात्मानं जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञा
नोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या [illegible] कर्मणामुक्तम्। इममेवार्थमनुवदति भगवद्गीता। आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमु
च्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। एवं चानन्तरो [illegible] दितकर्मापि द्राक्प्रवीयकर्मवशात्तद्यो विशुद्धसत्त्व
त सः संसारस्सारतादर्शननिष्पन्नवैराग्यः तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादेऽपि योगिनां गाग्मनीयस्य कर्मानु
ष्ठानादेव न सिद्धिः। इममेव चतुरूपयोरेयमेदमाचिके सत्प्रव्रजेत् इति यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि
ति तद्विमुक्तं। कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति। अत एव न ब्रह्मचारिणः स्वस्या
निसंततिमेन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत्। एतदनुरोधाच्च जायमानो वै ब्रा [illegible] स्त्रिभिरृणवानिति तद् गृहस्थः ऋण त्रिभिः
संपद्यमान इति व्याख्येयम्। अन्यथा यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेवेति श्रुतिर्विरुध्येत। न च गृहस्थस्यापि सत्यागवयावकारण रु.सं. १५६
सत्यस्थ्यार्थमेवाजरामर्यं वा यो मर्मान्ततावाद्श्रौते एवं यज्ञकर्मणि ज्ञानं विहितं श्रुतिः। न चात्मतत्त्वं प्रतिज्ञातं तस्मा
त्स्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्धि नाब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन्न्तु सति भवत्येव भवत्येव। न च स एवं कर्मावबोधः। तस्मा
न्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातं। स्यादेतत् तस्मात् दर्शनहोत्रपवाणरूपादिवदार्थक्रमः श्रौतमनु
नविष्यति गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिः। गार्हस्थ्य नाश्रियज्ञाद्यनुष्ठानं रूपयतिस्म
ति च। अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्। निंदंति चानधीत्य २

कृ। स्वर्गमात्रप्रदिदर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य तत्तो दर्शपौर्णमासतन्त्रत्वार्थी प्रणयनाश्रितेगोदोहने
धिकारः। नो खलु गोदोहनेन द्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्स्वतन्त्रं भावयितुमर्हति। न च व्यापारान्तराविष्टमुपगत
यतस्तदङ्गत्रममपेक्षते तत्। अपप्रणयनाश्रितं च जाती यतः। चमसेनापः प्रणयेत्। गोदोहनेन पशुकामस्येति
सामान्यव्याहारात् पायताश्चास्यापांप्रणयनं प्रतितत्स्मात्तत्कार्यार्थं प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमं भा
उरूपार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धं। [illegible] श्रुतिनिराकरणे न चेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोपास्तो वेदि
तव्यः। शेषपरो जिज्ञासाधिकृताधिकारो भावी यत्क्रमो विवक्षितुमर्हे एकफलावच्छेदेन वेत्। यथाग्नेयादीनां
धर्मस्यामिकस्वर्गफलावच्छिन्नानां यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणो शेषो धर्मः स्यात्। यथा चतुर्लक्षणीस्थ साधनाद
केन चित्... केनचिद्दर्शने वो केन लक्षणेन ब्रह्मसाधूते तत्र चतुर्लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्पर
त्व चेसतीति क्रमो विवक्षितः। तथा हि यदिकजिज्ञास्यत्वं तथा धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत। न चैतदुभयमप्य
स्तीत्याह। फलजिज्ञास्यभेदाच्च। फलभेदं विभजते। अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति। जिज्ञासायाः ब्रह्मज्ञानं तन्नि
त्यानुज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किं तु उत्पत्तिप्रकारभेदादपीत्याह। सा
तराप्प च। न चानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानापेक्षं शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते। नित्यसिद्धं ब्रह्मेत्ति क्रमाधि कृ
ष्ठानसहभावस्याप्यपास्तत्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमाहेत्याह। भव्यश्च धर्म इति। भविता भव्यः कर्त्तरि कृ
त्यः। भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्र चरतीति। ततः शाब्दज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः। भूतं सत्सदेकान्ततः न
कदाचिदस्तीत्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह। चोदनाप्रवृ
त्तिभेदाच्च। चोदनेति वैदिकं शब्दमाह। विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते। या हि चोदना 21

धर्मस्येति। आप्तादीनां पुरुषाणामभिप्रायभेदानामसंभवात्। अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः अतएवोक्तं
तस्य ज्ञानमुपदेश इति। साध्यसाध्ये च पुरुषव्यापारे भावनायां तद्विषये च यागादौ सोऽपि भावनाविषयः तद
धीननिरूपणत्वात् कर्मफलस्य भावनायाः विषयत्वं चानन्तत्वेतस्य चातो विषयपदमुपसत्तेर्भावनायास्तद्वारा
च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयती तत्रैवोपलरुपत्वेन पुरुषं नियुंजानैव चोदना यागादिधर्ममवबो
धयति। नान्यथा। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयंती अवबोधयति। कुतः। अवबोधस्य
प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। ननु आत्मा ज्ञातव्य इत्युच्यते तद्विधिपरे वे[illegible]दांतेऽस्त्वेकवाक्यतया अवबोधे
नवर्त्तेयद्धि रवपुरुषा ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह न पुरुषोऽवबोधेनि
युज्यते। अयमभिसंधिः न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः। तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वा
त्। नाप्युपासनायां तस्याप्यविद्यानपकर्षहेतुभाव[illegible]स्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। ना
पि शाब्दज्ञानबोधे तस्यापि अधीतवेदस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः॥ अन्ने
वदृष्टांतमाह यथार्थेति। दार्ष्टान्तिके योजयति तद्वदिति। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदांतेषु नात्मतत्त्वविनिश्च
यः शाब्दः स्यान्नहि तदात्मतत्त्वपरा अपि तु तज्ज्ञानविधिपरा अस्य तेऽपि वेते[illegible]षामर्थाः। नन्ववाच्यस्य बोध्य
मये तत्त्वात् निष्ठत्वात् अन्यपरेऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः समारोपितस्याप्यपि उपपत्तेः। तस्मान्न बोधविधिपरा वेदांता इति सि
द्धं प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति अपि वक्तव्यमिति यस्मिन्सति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवती भवत्येवेत्यर्थः। तदा
ह यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि। नित्यः प्रत्यगात्मा अनित्या देहेंद्रियविषयादयः। तद्विषयश्च तत्र विवेको निश्चयः॥

तत्रास्य ब्रह्मजिज्ञासायां तत्त्वात् ब्रह्मपराः। अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः। तथा सत्यपि विपर्यासादन्यथास
भावः स्यात्। तथा च न वैराग्यं भावयेत्। अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासायां [illegible] हेतुः॥ तस्मादेवं व्याख्येयं नित्यानित्ययोर्वि
[illegible] सतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः नित्यानित्ययोर्धर्मिणोर्धर्मयोश्च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवे
कः एतदुक्तं भवति आभ्यन्तरं तत्तन्नित्यमिदमनुत्तमनित्यमिति धर्मिविषयो विवेकः धर्मिमात्रयोर्नित्या
नित्ययोस्तद्धर्मयोश्चाविवेकनिमित्तं नैत्यं नित्यत्वं सत्यत्वं तद्धर्मः स्यात् तन्निःसंशयः। तथा चायमर्थो गोचरो। अ
नित्यत्वमसत्यत्वं तद्धर्मः स्यात्तदनित्यं ओं तत्र यथा चानात्मगोचरो। तेन तेन दृश्यमानेषु सुभद्रत्वमसत्यत्वं गोच
रेषु विषयविषयिषु यत्तन्नित्यं स्वस्वव्यवस्थास्य तत्तदा स्यागोचरो। भविष्यति। यत्तु नित्यमनुन्नतं भविष्यति। तापत्र
यपरीतस्य स्यात इति। सायं नित्यानित्यवस्तुविवेकः वस्तुविवेकात् प्रागभवीयादेहिकाद्यकर्मयोगविशुद्धसत्त्वस्य भ
नि वत्यनुभवोपपत्तिभ्यां। न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यं। तदभावे तस्यैव हीनत्वान्न तस्याप्यनुपपत्तेः। प्र
न्यवादिनापि शून्यता याएव सत्त्वात्। अथास्य दुरूपश्चोरे यस्यानुभवोपपत्तिभ्यां मेवन्तु दूरे॥ नित्यत्व यतः नि
आचतस्य लोकात् आचावीचेजीवस्यैव विपर्येतीति विपरिवर्तमानक्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्द्धमाससंवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीत
मात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन्संसारमण्डले नित्याशुचि [illegible] दुःखता। तत्प्रसंख्यानमुपावर्ति के
ति। ततो स्यैहाऽमुत्रार्थफलभोगविरागः। प्रसंख्यानादिहामुत्रार्थभोगो भवति। अर्थ्यते प्रार्थ्यते
सर्थः फलमिति यावत्। तस्मिन्विरागोऽनाभोगात्मिका उपेक्षाबुद्धिः ततः शमदमादिसाधनसंपत् रागादिकषा २२
नदि ता

द्विजोवेदानअनुत्सृज्य तथात्मजान्। अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः इत्यत आह यथा चेहदपाधि
वद नानाम्नानंतर्येनियम॥ कुतः। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति अथाग्रशब्दो न्यायतोऽस्य वि
वक्षितत्वात् न तत्र क्रमनियमो विवक्षितः स्यात्तथैवानियमप्रदर्शी। नान्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा इति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे
दिति श्रुतिः। निंदावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायं। अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्॥ आलस्यात्तदुपाये
अप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् जातिक्षरामुपचीयमानपापः प्रायोगच्छतीति स
र्थः॥ स्यादेतत्। आम्नातक्रमः श्रौत आर्थो वा क्रमः पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकः कस्मान्न भवति यत आ
नुरोधप्राबल्ये प्रमाणाभावात् [illegible]स्मृत्यादीनां पाठविरोधाच्चाग्नेयादीनां एकफलवदुपकारोऽपि न बहूनाम
पफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानां एकाधिकारिकर्तृ[illegible]काणामेकप्रयोगसाध्यमावास्याव
क्संबंधानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयः तद्विशेषनियमाय प्रभवंतीति न
न्तुनरोधप्रोक्षितिमावीनाग्नेयाधिकाराविच्छेद्यं यथा सौर्यादि मयाप्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न
पाठादिनामविशेषणनियमे प्रमाणं। अथ वज्जोनीयतया तस्य तत्र[illegible]गतत्वात्। न चैवं धर्मब्रह्मजिज्ञास
यो ग्रोक्षरशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमस्य प्रमाणमस्तीति। ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः य
न थाग्नेयादीनां प्राथम्यं यथा दर्शपौर्णमासिकेन गौः सह। यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति
दर्शपौर्णमाससोमयोः अशेषशेषिणोः[illegible]तत आह। अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात् इति योजना।

मत्स्यार्थी सशल्कान् सकंटकान् मत्स्यानुपादत्ते। स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि दा१
धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते। तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वामुष्मि
कं वा सुखं परित्यक्तुमुचितं। न हि मृगाः संतीति शालयो नोप्यंते न हि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते अ
पि च दृष्टं सुखं चंदनवनितादिसंगजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात् अतिभीरुणा त्यज्यतापि न त्वा
मुष्मिकं स्वर्गादि तस्याविनाशित्वात्। श्रूयते हि अपाम सोमममृता अभूमेति। तथा चाक्षय्यं ह वै चातुर्मा
स्ययाजिनः सुकृतं भवति। न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति। नरशिरःकपालशौचानु
मानवदागमबाधितविषयत्वात्। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावात् न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्ते। एवं प्राप्त आ
ह। भगवान् सूत्रकारः अथात इति तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः। यस्मादिदं एवेति। अयमभिसंधिः। सत्यम्
गभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः दुःखं तु अनेकविधानेकाकाररासपातजम
क्यपरिहारमतः साधनपारतंत्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमा
त्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य मधुभिक्षा कंपशिल्पिवरेणापि भोक्तुं। क्षयितानुमानोपोद्बलितं ख११
च तद्यथेह कर्मजितः इत्यादिवचनं क्षयिताप्रतिपादकं अपाम सोमं इत्यादिकवचनैर्मुख्यासंभवेन जघन्यव
त्तितामापादयति। यथाहुः पौराणिकाः। आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति। अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प
मारावेद उपस्थापितः स च योग्यत्वात् तद्यथेह कर्मजि इत्यादि अत इति सर्वनाम्ना परामृष्टहेतुपंचम्यानि २३

ईश्यते॥ स्यादेतत्। यथा स्वर्गादेः कृतकस्य स्वरूपस्य दुःखानुषंगस्तथा ब्रह्मणोपीत्यत आह। तथा ब्रह्मज्ञा
नादपीति तेनायमर्थः। [illegible]तः स्वर्गादीनां दुःखमिताप्रतिपादकानां। ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थता प्रतिपादकात्
आगमात् अथातः साधनसंपत्। ततः ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धं॥ ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानम् २। ब्रह्मण इति ष
ब्र ष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः पराकृतो वेदितव्यः। तादर्थ्ये स
मासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थी
समासनियमात् अप्रकृतिविकारभूते तु त्वे न मादीतन्निषेधादश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यंतीत्यश्वघा
सादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् षष्ठीसमासेपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेः। स्यादेतत्। ब्रह्मणो
जिज्ञासास्तु ते तज्ज्ञाने कापेक्षा। [illegible] ब्रह्मशब्दस्य संशयः कस्येयं जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रजातौ यथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽ
स क मिति। अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति तमिमं संशयमपाकरोति। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमि
त्यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञायते तत्र ज्ञानाय परमात्मलक्षणं प्रणयति। ततो वगम्यते परमात्मजिज्ञासैवेयं न वि
ए प्रत्वादिजातिजिज्ञासेत्यर्थः। षष्ठीसमासपरिग्रहेपि नेयं कर्मषष्ठी। किं तु शेषलक्षणा संबंधमात्र शेष इति ब्रह्म
णो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबंधिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति। तत्र च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञा
साः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासया अवरुद्धा भवंति। साक्षात्परंपरया ब्रह्मसंबंधात्। कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मणो द्वार्थः कर्म तच
नत् स्वरूपमेवेति प्रमाणादयो नावरुध्येरन्। तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिंता प्रमाणादिषु भवेदिं चेमन्यते तेनाम्नत्या ति
यथा ब्रह्महत्येति श्रुतिश्च वेदे ८

ह ब्रह्मलक्षण इति। कर्मणीति। अत्रेत्युत्तमाह। जिज्ञास्येति। इच्छायाः प्रतिपसन्नुबंधो ज्ञानं। ज्ञानस्य चज्ञेयं ब्रह्मणोनास
तु ज्ञानेन्द्रो यं विनानिरूप्यते। नच जिज्ञासा ज्ञानविनि[redacted]ति प्रतिसत्यनुबंधात्प्रथमंजिज्ञासा कर्मैवापद्यते। नतु सवि
धिमात्रं तत्तत्र स्यापि सत्ति कर्मणीति तन्निरूपणात्। नहि चइम समास्त्यंचोपलम्भकस्यापमितिस्तब च्यबे न्वेष
णाभवति नवतिलु ज्ञानमित्युक्तेः विषयान्वेषणात्किं विषयमिति। तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात्कर्म तयैव ब्रह्मसंबन्ध्य
ते। नसंबन्धितामात्रेणात स्यजघन्यत्वात्। तथाच कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। ननु तस्य जिज्ञास्यमन्तरेणाजिज्ञासानि
रूप्यते जिज्ञास्यान्तरं त्वस्य नविष्यति ब्रह्म तु शेषत यास्तं नंत्स्यत इत्यत आह। जिज्ञास्यान्तरेति निगूढाभिप्राय भ्मा
दयति। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेपीति। सामान्यसंबंधस्य विशेषसंबंधाविरोधेन कर्मतायाअविघा[redacted]ते नजिज्ञा
सानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः। निगूढाभिप्रायएव दूषयति। एवमपि ब्रह्म स्वब्रह्मणइति। वाच्यस्य कर्मसंबन्ध
जिज्ञासया प्रथममपाक्षितत्वस्य जघन्यसंबन्धेच्छायां चान्यपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य संबन्धिमा
त्रस्य संबंधो जघन्यः प्रथमः प्रथम स्वजघन्य इति स्तुव्याहतं न्याय्यं तत्त्वं। प्रत्यक्षपरोक्षत्वाभि[redacted]धानंच
स्फुटत्वा प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वाभिप्रायं चोदकस्याभिप्रायमुद्घाटयति। नव्यर्थो ब्रह्माश्रितावशेषेति। व्याख्यातमेतदस्य
त्वात्। तस्माद्यातास्वीभिसंधिमुद्घाटयति। नप्रधानपरिग्रहइति वास्तवप्राधान्यं ब्रह्मणःशेषं त्वविदर्शित
अतिरोहितार्थं। श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समास्त्यं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह। ज्ञातुमिति।
स्यादेतत्। नज्ञानमिह विषयः स्वतः खावाप्तिपरिहारो वात दुपायो वातद्वारेण कृमणोवक्तः। नचैव ब्रह्मज्ञानं न
स्वल्पेन तदनुकूलमिति वा प्रति कूलनिवृत्तिरितिवानुभूयते। नापितयोरुपायः तस्मिन्सत्यपि तदवनेदस्यासीना। २४

यमदिरामत्तेस्मिन्नसक्तेषु तेषु उच्चावचमिंद्रियमार्गाः प्रवर्त्तेंद्रियवाग्बन्नत्तीः दुःखपापपरपफलो नाव[illegible]यत्नतुर
ष भीतिचौरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारे हुतभुजि ज्वलतीति प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाक
मानरागादिकषायमदिरा च मंदं च मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते। सोयमस्य वैराग्यहेतुर्कामनोविजयः
शमइति वशीकार संज्ञा इति चाख्यायते। विजितं च मनस्तत्तद्विषयविनियोगयोग्यतानीयते सेयमस्य योग्यता
दमः। यथा दांतो दम्यवृषभ सुवाहलशाकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते। आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षा तदुप
रमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यते। अत एव श्रुतिः। तस्माच्छांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये
त्सर्वमात्मानं पश्यतीति तदेवं तस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सत्यप्रकर्षे प्रागादिसाधनैः संपत्। ततोस्य
संसारविवचना [illegible] मुमुक्षा भवतीत्याह ॥मुमुक्षुत्वं च॥ ॥तस्य च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मज्ञानमोक्षस्य काम
[illegible]मिति तदुपायजिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्राग् ऊर्ध्वं च तस्मात्तेषामेवानंतर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह। तदिति
ति ॥ ॥न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह। ज्ञातुं चेति उपसंहरति। तस्मादिति॥ कामप्राप्त। अतः शब्दं
व्याचष्टे। अतः शब्दो हेत्वर्थः। तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह। तस्माद्वेदरक्षति। अत्रैव परिचोदयति॥
यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्येतदनुपपन्नम् इहामुत्र फलोपभोगस्यानुपपत्तेः। अनंत्र विराग
लवेदनीयं हि फलमिष्टलक्षणात्वात्फलस्य। न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं नवर्तितुमर्हतीति। दुःखानुषंग
दर्शनात्सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्। इत नोः सुखानुषंगात् दुःखेप्यनुरागो न कस्माद्भवति। तस्मात्सुखे उपा
स्व दीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम्। अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं परिभोक्ष्यते। तद्यथा

तत्त्वमनुवर्त्तमानस्य दुःखस्य चानिवृत्तेर्नेत्र कारकं च नाद्यापि दृष्ट्वा कर्मता ज्ञानस्येत्यत आह नावगाति म
र्यन्तमिति न केवलं ज्ञानेनाभिष्यते किं तु वगति साक्षात्कारं कुर्वेदवगतिपर्यन्तं सन्न्यासापादछायाः कर्मक
स्मान्मलविषयत्वादिछायास्तस्यापन्नलयपर्यन्तं गोचुरयती छु तिशेष ननुभवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञाने किमे
तावता पी ब्रह्म भवति न त्यच्ये स्र्तीय विषयमवगतिपर्यन्तमपेक्षानमिष्यते इत्यत आह ज्ञानेन हि प्रमाणे
नावगन्तुमिष्टं ब्रह्म भवेतु ब्रह्मविषयावगतिः एवमपि कथमिष्टं इत्यत आह ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः कि
मम्भरूपः नकिंतु निश्रेयस विगलितानि खिलदुःखानुषंगपरमानन्दघन ब्रह्मावगतिब्रह्मगः स्वभावइति
सेवतिः श्रेयसं पुरुषार्थ इति स्मारितं तन्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थे पुरुष व्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः न चास्या
ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्यस्य भवति तेषां सत्यानित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः न चोत्प
द्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इति अत आह निःशेषसंसारबीजाविद्याद्य नि
र्थनिबर्हणात्तस्य ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावेनोत्पत्त्याद्यः सम्भवन्ति तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावश
प न ब्रह्मस्वभावोपप्यधीनप्रकाशोपि प्रतिभान्यपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इवैहि पाटियोभिमुखे २
पोमित्रस्वावभासते इतिसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्मगतव्यापारवेतस्मिन्नस्ति प्राप्तइव भवती

वा.प्र.
२५

तिपुरुषेण धर्मानन्तानुष्ठानार्थ इति फलं। अविद्यादीत्यादि ग्रहणेनान्तःसंस्कारो वध्यते अविद्यादिनिवृत्तिरू
पासनाकार्यो दृष्टद्वारेणेष्टः त्रिभेदात्मा ज्ञानाकार इति दृष्टमेव उपसंहरति तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्यमुक्तं व
लक्षणेन मुमुक्षुणा न स्वरूपतः ज्ञानं विनाऽसवासनविविधदुःखनिदानमविद्याच्छिद्यते न चानंदच्छेदमंतरेण
निगलितनिखिलदुःखानुषंगानंदघनब्रह्मात्मतासाक्षात्कारो विभावनीव स्यात्तस्मादानंदघनब्रह्मात्म
तासिद्ध्यतामितरथाप्यो ज्ञानमपेक्षितव्यमतश्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्यो इतीदमा
निमेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्तितेन न तु वेदान्तेषु तदर्थविचारणायां तावन्मात्रफलवदर्थावबोधपरतास्वा
ध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयता अथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वात् धर्मग्रहणस्य वेदार्थो
पलक्षणत्वेनाधर्मवत् ब्रह्मणोप्युपलक्षणत्वादपि च धर्ममीमांसावद्वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसा
याश्चेति गृहीतत्वात्तथापि याच्यामीमांसयानन्तरं पाठवत्त्वाद्यते तावद्ब्रह्ममीमांसायामध्ययनमात्रानंतर्यमिति ब्र
ह्ममीमांसारंभस्य नित्यानित्यविवेकाद्यानंतर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यं स्यादेत
देतदनेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञाने प्रत्यक्षापतामीमांसायाः प्रतिपाद्यतदस्यं न तदेतदयुक्तं विकल्पासहत्वा
दि निवेदयतितत्सुतेच्छेति यदान्तेभ्यो पौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावेभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा राम०
२५

८ पूर्वा: पूर्वमीमांसया: सर्वमिथ्यावेदस्य निष्प्रतिकल्पाकरणादिपरिशीलनप्रवृत्तितत्त्वं संबंधस्य मुक्तेविमोक्षे

स्यात्परिप्रसिद्धवेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेनाविषयीकृततत्तो नानित्यासितत्वं निष्पादित
क्रियेकर्मणपविशेषाधायिनः साधनस्य साधनत्वव्यापातिपातात् अन्यथाप्रसिद्धवेदान्तेभ्यस्तर्हि ननु वे
दान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथा प्रसिद्धत्वे वस्त्वात्म जिज्ञासितुम् अनुभूते हि प्रियेऽभवगीच्छा ननु सर्वथा
ननुभूतपूर्वे न चेष्यमाणमपि शक्यं जिज्ञासितुं प्रमाणाभावात् शशशृङ्गादितस्य प्रमाणा वक्तव्यः त
ति द्याद्यवस्थाति शास्त्रमोति त्वादि तिसचे न्नावबोधयं कुतस्तस्य तत्रप्रमाणं नच प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि
प्रक्रमते तस्मात् प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्य जिज्ञासनादप्रसिद्धस्येद्राया अविषयत्वादशक्य ज्ञा
नत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमिमामाक्षेपः परिहरति उच्यते अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यमुक्तशुद्धमुक्तस्वभावमय
+ मनुत्रश्रोसोदिसमन्वमात्र लवमसीत्यतान्तेरभो न्निज्यवाध्वेपेतव्रह्म स्वरूपावगमस्तामहवहापात
तोविचाराद्विनास्ति अत्रव च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयं मवगमे लक्षयति तदस्ति त्वस्यस्तितिवि
मयशेवविचारात्मागा निर्णयानित्येति त्रापिता लक्षणो दुःखमपक्षेपतिम्रुद्धे तिदेहाद्यध्यायि कर
णे दुःखमयाकरोति बुद्धत्यपराधीनप्रकाशमानंदमादर्शयति आनंदप्रकाशयोरभेदात्तस्मादेत स्ता।
त्ममुक्तोसत्यामस्यात शुद्धत्वाद्यः प्रथतेतत्तत्पाग्देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्ममरणादिदुःखयोगा

दित्यत उक्तं मुक्तेति सदैव मुक्तः सदैव केवलो नाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथावभासत इत्यर्थः तदेवमनौपाधिके
ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा आविद्योपाधिकं रूपमाह सर्वेत्तं सर्वशक्तिसमन्वितं तदनेन जगत्कारणत्वमस्य द
र्शितं शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्कारणताभावाभावयोः कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मरूपावगतिरि
त्यत आह ब्रह्मशब्दस्येति न केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनयैवंभूतब्रह्मा
वगतिः अपितु ब्रह्मपदस्यापि निर्वचनसामर्थ्यादिदमेवार्थस्वरूपमित्यपि निर्वचनमाह बृहत्त्वाद्धातोरर्थानु
रति गमात्तद्बृंहितकर्मा बृंहतिर्व्याप्यनेवर्तते तत्रेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरादवगतं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्य
स्याभ्यनुजानातीत्यर्थः तदेवं तत्त्वं पदार्थे स्पष्टं कृत्वा रेः प्रसिद्धिमभिधाय पदार्थस्याप्याह सर्वस्या
त्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वस्याय्यामुलयाद्दस्य लौकिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः कुतः आत्मत्वा
त्तदेव स्फुटयति सर्वो हीति प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिरासेन द्रढयति न नेति न न प्रत्येत्यहमस्मीति किंतु
प्रत्येत्येवेति योजना नान्वहमस्मीति चेत्तत्रास्य तिमाचत्तासीदात्मान स्मित्यत आह इयमहमिति अहमस्मीति न प्र
तीयात् अहंकारास्पदं जीवात्मानं चेत्प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मा
नमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह आत्मा च ब्रह्मेति तत्त्वमसि सामानाधिकरण्याद्ब्रह्मा

तत्पदार्थस्याशुद्धबुद्धत्वादेः शुद्धगतत्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वक
त्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्यान्नोपपद्यत इति भावः आक्षेप्ता प्राप्य
कल्प्याश्रयदोषमाह यदि तर्हि लोक इति अध्यापकाध्येतृपरंपरा लोकः तत्र तत्त्वमसीति वाक्यादि ब्रह्मात्म
त्वेन प्रसिद्धमस्ति आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्ष्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यं परिहरति न कुत
स्तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः नहि तेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तं तेन
स्य संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतंत्रसिद्धोभ्युपेयः अन्यथानाश्र
या मिथ्याश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवंति
अनालंबनत्वापत्तेर्न च मिथ्याश्रया विरुद्धा नह्येति मिथ्याबुद्धिर्निराश्रयास्मेति प्रतिपत्तिर्विप्रतिपन्नीतस्मात्त
त्पदार्थस्याशुद्धबुद्धत्वादेर्वेदांतेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतंत्रसिद्धातः
तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेष
तो विप्रतिपत्तेर्युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः तत्र त्वंपदार्थं तावद्विप्रतिपन्नीर्दर्शयति देहमात्रमिति प्राकृता
भो जैनः केवलेनेक जैनपतिन अत्र देहेंद्रियमनः क्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षेण तत्पदार्थमिति प्रत्यवास्थापेतं

वा.प्र०

३१ पदार्थेन संबंध्यं तेषां ग्यता विरहात्तृत्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्वमोर्गोचरः कर्दमोलस्व
भावस्यापि परिशाामितयात्तत्पदार्थे नित्यत्वाघसंगतिरेव अकर्तृत्वेपि भोक्तृत्वपक्षेपरिशामित्वयानित्य
त्वाघसंगतिः अभोक्तृत्वेपि नानात्वे नावछिन्नत्वादनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासंगति
स्तद्वदस्यैव त्वंपदार्थे विप्रतिपत्त्या चात्पदार्थे विप्रतिपत्तिं दर्शितां देहात्मवादिनो हि लोकायति
कादयस्तत्पदार्थं प्रत्ययं मिथ्येति मन्यंते वेदप्रामाणवादिनोऽप्योपचारिकं तत्पदार्थं माविवदंते तामव्य
तेन देवत्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह अपि
त्यादिना तिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्तार्किकाः जीवात्मनः पराम्रशति न केवलं शरीरादिभ्यो
जीवात्मभ्योपि व्यतिरिक्तः सर्वस्य जगतः ईष्टे से स्वरूपसिद्ध्यर्थं भाविकमसौ स्वरूपद्वयमुक्तं सर्व स्वा
ज्ञः सर्वशक्तिरिति अस्यापि जीवात्मभ्यो व्यतिरेकात्तत्त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह
आत्मा सभीक्तृ इत्यपरे भोक्तृजीवात्मनो विद्योपाधिकस्य सईश्वरस्तत्पदार्थश्चात्मा ततईश्वरादभिन्नो
जीवात्मापरमाकाशादिव घटाकाशादयस्तत्पर्यः विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाहैवं बहुवद
तिफल्गुफलगुजाभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाइति याजनानतुसंत्तुविप्रतिपन्न यस्तान्निमिज्जेश्वसंशा

रा.म०
३१

पस्तथापि कथं ब्रह्ममीमांसारम्भ इत्यत आह तत्त्वाविचार्येति तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञा
नोद्धवितुमर्हेति अपि चातत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति तस्मादिति
वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव तदविरोधिनश्चाप्येप्यपितर्का अधरमीमांसायास्त्वपेच वेदप्रत्यसादिप्र
माणपरिशोधनादिषु तदुपकरणमस्याः सा तथोक्ता तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोज
ना ब्रह्ममीमांसारब्धव्येति तदेवं प्रथमसूत्रेण ब्रह्ममीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते तत्राद्य
स्य पतः अतस्य सूत्रस्यैतत्तिकामाह भाष्यकारो ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म अ
त्रयघ्वापेब्रह्मस्वरूपत्तानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञायोत्तरगतस्यापि प्रमाणादेर्निप्रतिज्ञातानितथापि स्व
रूपस्य प्राधान्यान्नदेवादौ प्रथमं समर्थ्येतेत अयद्यावदनुभूपते तस्य वपरिमितमविभुद्धमवुद्ध
विधासिनते नोपलब्धचरेरमात् हि रुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्योलक्षयि
तुं न हि जातु कश्चिन्नरणकत्वेनानित्यत्वं लक्ष्यति नवत इमेगाति मत्वादिनातद्रूपतेतस्यानुपल
ब्धचरत्वातप्रसिद्धिहि लक्षणं भवति नात्यन्ताप्रसिद्धं सर्वव नशज्ञोप्यत्र प्रक्रमनेत्यन्ताप्रसिद्धत्वा
ब्रह्मणो पदार्थस्यावाक्यार्थत्वान्नतस्माल्लक्षणमावान्न ब्रह्मजिज्ञासितव्यमिमांसेऽयामिप्रायः

तामिममाक्षेपं भगवान्सूत्रकारः परिहरति जन्माद्यस्य यत इति माभूदनुभूयमानं जगद्ब्रह्मैतया तादा
त्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं न तटस्थं तु भविष्यति देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति नात्यर्थो र्थः सूत्रावय
वान् विभजते जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतः तदुपपादना
य समाहारमाह जन्मस्थितिभंगमिति जन्मनश्चेत्यादि कारणा निर्देश इत्यन्तः संदर्भो निगदव्याख्यातः
स्यादेतत् प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सन्तु सर्वज्ञं सर्वशक्ति
स्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आहास्य जगत इति अत्र नामरूपाभ्यां
व्याकृतस्येति चेतनस्वभावकार्यत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकार्यत्वं चानिरूपाख्यकार्यत्वं च व्यासे
धति यत्खलु वस्तु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं यथा घटादि विवादाध्यासितं च जग
न्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपे
ण चैव कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्म
कारकभावो घटं करोतीति यथाहुर्बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न नत
प्राक् संभावयितुमिति भावः स्यादेतत् चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्य राम०

तिकृतमुक्तस्वभावेनग्रहणोत्पत्तआहारानेककर्तृभोक्तृसंपुक्तस्येति केचित्तुकर्मैरोभवंतियथात्रिगार
पोत्रभोक्तारः केचित्तुभोक्तारोयथाब्राह्मणानरीयेषुधादिषुपितृपुत्रादयोनकर्तारः तस्मादुभयग्रहणं
देशेशकालनिमित्तक्रियाफलानीतीतरेतरद्वंद्वः देशादीनिचतानिप्रतिनियतानिचेतिविग्रहः तत्राप्रा
उगतनस्यकेचित्तुप्रातिनियतदेशोत्पाद्याः यथाप्यस्मगादयः केचित्तुप्रतिनियतकालोत्पाद्याः यथा
कोकिलास्यः केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः यथानवांबुदध्वानादिनिमित्ताबलाकागर्भादयः केचित्प्रति
नियतक्रियायथाब्राह्मणानांपाजनादयोनेतरेषांसर्वेप्रतिनियतफलाः यथाकेचित्सुखिनःकेचिद्दुःखिनः
सर्वपस्वसुखिनस्तस्पदुःखिनः सर्वमेतदेकस्मिन्कापरनाम्नियादृच्छिकत्वेस्वाभाविकत्वेवासर्वज्ञा
सर्वशक्तिकर्तृत्वेचनघटतेपरिमितज्ञानशक्तिभिस्तुरलोकपालादिभिस्तैस्तुंकर्तृत्वेवाशक्यतानदृ
मुक्तमेनसाप्यचिंत्यरचनारूपस्येतिएकस्याप्यपिहिशरीररचनापा[illegible]रूपमनसानशक्यंचिंत
यितुंकहाचित्लोगवज्जगद्रचनायाः किमंगपुनःकर्तुमित्यर्थःसूत्रंतुवाक्योपरपातेतदुक्तमितिवाक्यशेषःएष
हेततकस्मात्तुनास्त्युत्तिभंगमात्रमिहाभिरिग्रहणेनगृह्यतेनतुहार्द्दंपरिणामोपेक्षयाऽप्यपीत्यत
आहान्येषामपिभावविकारणांवृद्ध्यादीनामत्रैवांतर्भावइतिहाहुस्तावदवयावोपचयःतेनात्मा

वा.प्र०
५८

यथादृष्टपरिणामोदितं तु कारणस्य एवमहापदी नापते इति जन्मैव ह्याद्यः परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्था
लक्षणाउत्पत्तिरेव धर्मिणो हि हाटककादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिरेवं कट
कादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिरेवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वादिरुत्पत्तिः अ
प ... यत्तु वयवृद्धौ नाशश्च न तस्मात् जन्मादिषु पठ्यास्त्वमंतर्भावात्कृष्ट ह्यार्द्र यः पृथक्कृतो ज्ञातस्य यैः
अथैते हि ह्यारंभोनजन्मादिष्वंतर्भवंति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभंगं या शांत व्यस्त थासति हित त्रातिया मेवो
दर्केयतो वा इमानि भूतानीति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणब्रह्मलक्षितं भवति अन
थात्र जायते स्तिवर्द्धते इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं निरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्तत्र न मूलकारणप्र
तिपादनपरं महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्ते
कौत्पत्ति रितिशंकानिराकरणार्थं वेदोऽस्थि... तिभंगग्रहणमित्याह यास्कपरिपठितानामिति नन्वेवमप्युत्प
त्तिमात्रं सूच्यतां तन्नांतरीयकतया तु स्थितिभंगं गम्यते इत्यत आह यो नोत्पत्तिस्थितिलक्षणकार्य...
~~विशेषणानामप्यानर्थक्यमपि ... नेन प्रवेशेन प्रतिताविषयस्य ब्रह्मलक्षण ...~~
रणादिति त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादान राम०
५८

कार्यकारणविशेषणतानुपयोजनमाह नचपोक्तेति । तदनेन... (marginal addition, partly illegible)

सत्यपेतत्तदित्युक्ते तत्रैवेतिपूर्वोक्तानां लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता तत्रप्रमाणं वक्तव्यं यथाहुर्वै
यापिकाः संभावितं प्रतिज्ञार्थं स्वः साध्येत हेतुना न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतेनेच पोहत यथा वंध्याजननीत्यादि
रितिरत्ता नामजन्मादिसंभावना हेतुं यद्यन्ये वैशेषिकादयस्तत्सर्वानुमानाद्दीश्वरं विनिश्चयमिच्छंतीति संभाव ना
नाहेतुं तांदृष्टापि तुमाहे तदेवेति चोदयति नन्विहापीति एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वस्यमाणाधिकरणा
र्थवदनं सुहृद्भावेन परिहरति नेति वेदांतवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणामेव दर्शीयति वेदांतेति विचारस्या ध्य
वसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिरेवाभावः तर्हि ब्रह्मणी शब्दादेतेनमानांतरमनु
सरणीयं तथा च श्रुतो मननं तु तस्य तदनुभवे [illegible] तत्पोविधीयते ना
रास्त्विस्पर्शेन निषेधो ब्रह्मसूत्रद्वारेण विधिरित्येवं जातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवत्तत्तु [illegible]
हविकल्पो न्यायमवाशास्त्रे चोदितौ यस्मात् [illegible] विरोधात्समुच्चयासंभ
वे तुल्यबलत्वपाच्च बाध्यबाधकभावाभावे च समसंख्याविकल्पेनाशास्त्रस्पर्शेनानिषेधद्वारेण मोक्ष
विरुद्धयोस्तुल्यबलत्वयानविकल्पः किं [illegible] साक्षात्कार इत्यत आह सत्सु तु वेदांतवाक्येष्विति अनुमानवेदा
नाविरोधिनुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यं शब्दाविरोधिन्यानदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं संमननं युक्तिश्चार्थो

श्रीरा
ना.भा. २.

यात्रैरनुमानैर्वस्मादेतद्यथा धर्मेन पुरुषबुद्धिसाहाय्यमेवं ब्रह्मण्यपि किस्मान्नभवतीत्यत आह नेति धर्मजि
ज्ञासायामिवेति श्रुत्यादयः इतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणं अनुभवोन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसा
क्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलं तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यं
यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि साम आप्रभृत्यादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति ब्रह्मजिज्ञासायां तु सा
क्षादनुभवादीनां संभवोनुभवावधिश्च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह अनुभवावसानत्वादनुभवो ब्रह्मसा
क्षात्कारः परः पुरुषार्थो निःशेषनिखिलदुःखपरमानंदरूपत्वादिति ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्थो जिज्ञा
सा तदनुभवस्य त्वश्रवणाद्ब्रह्मणस्त्वविषयत्वादित्यत आह भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य
रूप व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्पविषयविषयिभावः न त्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं तदनुभवस्य स्वयम
पुरुषार्थत्वात्तदनुष्ठानसाध्यत्वात्पुरुषार्थस्यानुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धे
त्याह कर्तव्येति तादिन चापसाक्षात्कारविषयतायोग्योप्यवर्त्तमानत्वादयत्वे मानश्चानवस्थितत्वादित्या
ह पुरुषाधीनेति पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह कर्तुमिति लौकिककार्यमेनिवस्थि
तमुदाहरति यथाश्वेनेति लौकिकेनोदाहरणेनस्य वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति तथेति तत्र इ राम
२.

[illegible]

तिकर्तुमकर्तुमस्येदमुदाहरणमुक्तं कर्तुमन्यथा वा [illegible] कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह उदितइतिस्या
दितत्पुरुषेस्वातन्त्र्यात्मकर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यं अतदधीनत्वात्पुरुषप्रवृत्तेरित्यत आह विधिप्रति
ब्रा षेधाश्चार्थवन्तः स्युरिति विध्यशास्त्रस्यस्पर्शेन निषेधस्य धारणा विषयेण विशेषशास्त्रेणबाधः ए
नदुक्तं भवति विधिप्रतिषेधैरेवसन्नाविधेयो निषेध्यश्च यो विषयो नागतोत्साद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य
विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तेरितिहेतोरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति भूतेवस्तुनि तु नैयमस्ति विधेरित्याह न तु वस्त्वेवं नैव
मितितदनेनप्रकारविकल्पो निरस्तः प्रकारिविकल्पं निषेधति अस्ति नास्तीति स्यादेतत् भूतेपि वस्तुनि
विकल्पो दृष्टः यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तत्कथं वस्तु न विकल्प्यत इत्यत आह विकल्पनास्त्विति पुरुषबुद्धि
रन्तःकरणं तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्ययाः सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने सवासने हि
जोग्रे यमनोमात्रयोनयो वा यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः पुरुषएवेति वा विपर्यासो न पुरुषतन्त्रं स्थाणु
तत्त्वं वा यथा तत्त्वमानधर्मधर्मिमात्राधीनज्ञानत्वात् तस्माद्यथावस्तुत्वाविकल्पना न वस्तु विकल्पयति
वात्रानुपपत्तिवैयर्थ्यं तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं किं तु वस्तुतन्त्रं अतस्तत्तावस्तुनिश्चयो युक्तो न तु विकल्पना
भ्यदित्याह न वस्तुयाथात्म्यमित्यवमुक्तेनप्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रताम

वा०प्र०
२९

ध्यब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह तत्रैवं सतीति अत्र चोदयति ननु भूतेति परिनिष्पन्नभूतार्थवाक्यानां प्रमाणान्तरगो
चरार्थतयानुवादकत्वं दृष्टं यथा वह्न्यादिरेकत्वेति संगीतीति तथा च वेदान्तास्तस्माद्भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्ट
मेवार्थमनुवदेयुः उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानान्तरं प्रमाणमेव च मौलिकं पतत्प्रमाणान्तरदृष्टप
रीक्षणीयं न तु वेदान्तवाक्यानि तद्गृहीतसमन्वयानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थतास्त्राणामित्यर्थः परि
हरति नेन्द्रियाविषयत्वादिति कस्मात्तु न नैन्द्रियविषयत्वं श्रुतीत्युच्यते तत्राह स्वभावत इति अत एवं वक्ष्यति यत्परा
ञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्निति प्राग्गमनं तत्त्वविषयत्वमुपपादितं यथा च
सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तते तथोपरिष्टात् त्रिगुणान्तरमुपपादयिष्यामः उपपादितं चेद
स्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायां न च भूतार्थमात्रेणानुवादत्वं परिष्टादुपपादयिष्यामः तस्मात्सर्वेम
हातेश्च निर्पतो वेति जन्म दर्शयति येन जातानि जीवन्तीति यत्प्रयन्तीति तत्रैव प्रलयं अत्र च प्रधानादिसंश
ये निर्णयवाक्यं आनन्दाध्येवेति एतदुक्तं भवति यथा ज्ञानसहितरज्जुपादानाधारा रज्ज्वा सर्पा मेवास्तिरश्च
मे च चलो यत इत्येवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद्ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति ॥ सि० ॥ २ ॥ सूत्रान्तर
मवतारयन्नेवं सूत्रसंगतिमाह जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति शास्त्रयोनित्वात् न केवलं जगद्योनित्वादस्य राम०
जीवंतीति
२९

रज्जु

भगवतः सर्वज्ञता शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञत्वसाधनत्वं समर्थयते महत ऋग्वे
यथा दादेः शास्त्रस्येति चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु क्रियासु ह्यमुद्रत्रोपक्रमप्रदेय
परिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनाच्छास्त्रं ऋग्वेदा
दिग्रन्थ एव महाविषयत्वात् सहस्रकेवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वमपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापी
त्याह अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्येति पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोप
कृतस्य तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेण प्रामाण्यपक्षे काप्यपाकृता पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शि
ष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान्व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति न चायमनवबोध
को नाप्यस्पष्टबोधको येन न प्रमाणं स्यादित्याह प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वमर्थजातं सर्वदावबोधय
न्नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः अत एव सर्वज्ञकल्पस्य सर्वज्ञसदृशस्य सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं
सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यं तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नहीदृशस्ये
ति सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तद्वन्ति शास्त्रे [illegible] स्यापि सर्वविषयत्वात् उक्तमर्थं प्रमाणय
ति यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान इ

बो.प्र०

३२ तिप्रयोजनाश्च त्वेष्वस्मदादिभिर्येनस्मीचीर्थ्ये विषयं शास्त्रं विरच्यते न त्वस्माकं वक्तृणां कथयातृतानमधि
कविषयं न हि नेते असाधारणधर्मो अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुं न खलु इक्षुक्षीरगुडादीनां मधुरभे
दाः शक्या सरस्वत्यापि आख्यातुं विस्तरार्थे स्वमपि वाकानर्वक्त्तानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रह
अता णांसोयनेपनिगमनं माहाकिमुपक्रम्यामिति वेदस्याप्यस्मान्महतो धीनेः संभवस्तस्य महतो भूतस्य अस्य
निःश्वसितत्रायं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमुपक्रम्यामिति प्रयोजनाश्च चानेकशाखाभिन्नस्येतादि संभव
इत्यतउपनयः तस्येतादिः सर्वशक्तित्वे चेयतं निगमनं अप्रमत्तेनेवेति देव अप्रयत्नेनपथा अल्पवर्णा
यवागुरीति देवर्षयो हि महोपरि श्रमेणापि यत्राशक्तास्तदप्रमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिश
यमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्फलं भवति अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता अस्य महतो भूतस्येति
यपि तावद्वर्णानां नित्यत्वमास्थितं तेषां यद्वाक्यानामनित्यत्वमभ्युपेयं आनुपूर्व्यवितो हि वर्णाः प
दं यत्स्यादिति वानुपूर्वीभिर्द्रव्यति वाक्यं व्यक्तिधर्मो ह्यानुपूर्वी न वर्णधर्मः वर्णानां नित्यानां विभूनां च देशतः का
लतो वा पौर्वापर्ययोगात् व्यक्तिह्यानित्यति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पूरतानित्यताप
दात्सितत्पा च वाक्यानामप्यनित्यता व्याख्याता तस्मान्नत्रानुकरणं च त्पदाद्यनुकरणं यथाहि पाद रामः ३२

गात्रचलनादिना लोकः करोति तादृशमेव शिष्यमाणोऽनुकरोति न त्वैवं वैदिकी न तु तद्वेदवचनं किं एवं यादृशीमा
नुपूर्वीं वैदिकानामयं राजा करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवको नन्वु तामेवोच्चारयति आ
चार्यव्यक्तिर्माणवकव्यक्ती नाभ्यस्ता तद्वेदस्यानित्यत्वात् स्पर्षादिनानन्लौकिकवैदिकपदवाक्यादिषो वर्ण
रुषेयत्वे विवादः केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातंत्र्यास्वातंत्र्ये विप्रतिपत्तिः यथाहुः यत्नतः प्रतिषेध्यानः पुरु
षाणां स्वतंत्रता तत्र सहि प्रत्ययमनिच्छतो जैमिनीयाः वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरंपरामवि
च्छिन्नामनादिमाचक्षते वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्य
विद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानापौरुषेयत्वेऽपि न स्वातंत्र्यं पूर्वपूर्वसर्गा
नुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् यथाहि पापादिब्रह्महत्यादयो धर्माः न तस्य ब्रह्मविचेतोऽपि
न सर्गान्तरे विपरीयन्ते नहि जातुचित्सर्गे ब्रह्महत्यार्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति अग्निर्वा कृ
ष्णपतिरापो वा हरन्तितद्वेतन्त्र यथात्र सर्गेऽनिपतोऽनुपूर्वीवेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तद्वे
दाविग्वन्नयानर्थहेतुः एवं सर्गान्तरेष्वपीति तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारे
णा वेदान्विरचयन्न स्वतंत्रः पुरुषास्वातंत्र्यमात्रं त्वपौरुषेयत्वं रोचयन्ति जैमिनीया अपि तच्चास्माकम्

वा.प्र० पिसमस्तमन्यत्राभिनिवेशात् न चैकस्य प्रतिभाने ऽनाश्वास इति युक्तं न हि बहूनामज्ञानीनां बोध्याज्ञानानामाशय
३२ दोषवतां प्रतिभानेषु युक्त आश्वासः तत्त्वज्ञानवतस्त्वपास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एव आश्वा
सः सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्त्वरूपावधारणम् तस्माद
र्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय उपपन्नो ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रस्य वा पौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति
वर्णकान्तरमारभते अथवेति पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणसंभवाशंकाव्युदस्य लक्षणसंभव उ
गा क्तं तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशंकामपाकर्तुमागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणमुक्तमनेनाथ
स्त्वातिरोहितार्थः। शास्त्रप्रमाणत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण तदनेन सूत्रेणोपपादनीयमित्यभिसंध्य
पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः कथं पुनरिति किमाक्षेपे प्रभृद्धवुद्धादासीनस्वभावतयापेक्षणीयं ब्रह्मभूतमभि
न्दधतो वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वोपपत्तेर्भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषय
तया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगात् न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरे
विषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणानि एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत न
च तेऽप्रमाणीभवितुं युक्तं न चाप्रयोजनं स्वाध्यायाध्ययनविधिव्यापित प्रयोजनवत्त्वनियमात् तस्मात्ते राम
३२

परत्वैनैव

द्विहितकर्मोपात्तेनकारकदेवतादिप्रतिपादनेनवाक्रियार्थत्वंपरिस्वसन्निधानाज्जपरत्वेनरोचयंते। ततः
सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वंवावेदान्तानांस्वंचप्रत्यक्षाद्यनधिगततगोचरत्वेनानपेक्षतयाप्रामाण्यंच
प्रयोजनवत्वंचसिद्ध्यतीतितात्पर्यार्थः पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तुपूर्वपक्षदार्ढ्याय आनर्थक्यंचाप्रयोजन
त्वमपेक्षतयाप्रमानुत्पादकत्वंवानुवादकत्वादिति अतइत्यादिवाक्यग्रहणंकवाक्यत्वस्यविभाव्यंगभा
व्यंनहितयाद्युपपन्नावंतंता। स्यादेतत् आक्रियार्थत्वेपिब्रह्मस्वरूपविधिपरावेदान्ताभविष्यन्तितथाचविधि
नात्वेकवाक्यत्वादितिराद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यतेनखल्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनमेवविधिःरूपंत्रिविधेर्ज्ञात
ज्ञापनार्थत्वात्वेदान्तानांचाज्ञातब्रह्मज्ञापकत्वंतथाभावादित्यतआह नचपरिनिष्ठितइति अना
गतोमाद्यभावविषयएवहिसर्वोविधिरुपेयः अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणांपरस्पराणि
नाभावात्नसिद्ध्यचतेयामसंभवात्तस्माक्यानान्वेदपर्यभिघतेयथाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्या
दिभ्योधिकारविनियोगप्रयोगाणांप्रतिलंभात् अग्निहोत्रंजुहोतीत्येकफलसत्तिमात्रपरेवाक्येन
त्वत्रविनियोगादयोनसंतिसेतोप्यलतोलब्रन्नोलोकेवलमविवक्षिताः तस्माद्भावनाविषयोविधि
र्नसिद्धवस्तुनियमयितुमर्हतीतिउपसंहरतितस्मादिति अत्राहरुचिकारणमुक्तोपक्षान्तरमुपसंह

वा·प्र
२४

इतिअथेत्येवंचसत्त्वरूपब्रह्मणिशास्त्रस्यतात्पर्यान्मानान्तरेणयाहृशमस्वरूपंव्यवस्थापनेन
वशहेनविरुध्यतेतस्योपासनापरत्वात्तद्धमारोपेणचोपासनापाउपपन्नेरितिप्रक्तमुपसंहरतितस्मा
न्नेतिसमन्वयोसिद्धान्तयोरितिएवंप्राप्तउच्यतेतत्तुसमन्वयात्तदेवव्याचष्टेतुशब्दइतितदिदंसूत्रस्य
स्यप्रतिज्ञाविभजतेतद्ब्रह्मेतिपूर्वपक्षीकरणशास्त्रीयःप्रष्टुतिकथंकुतःप्रकारणादित्यर्थःसिद्धान्तीस्वप
क्षहेतुप्रकारभेदमाहसम्यगन्वयात्सम्यगन्वयःसमन्वयस्तस्मात्तदेवविभजतेसर्वेषुहिवेदान्ते
ष्वितिवेदान्तानामकोऽयमितिकीदृशपरतामाविरुध्यासुर्वेऽहंनिवाक्यान्यदाहरतिसदेवेतियतोवाइमा
निभूतानीतितेवाक्यानिपूर्वंसुसहृतेजगदुत्पत्तिस्थितिकारणमितिचेहस्मारितमितिनपुठितेयेन
हिवाक्यमुपक्रम्यनियेनचोपसंहृयतेतदेववाक्यार्थइतिशास्त्राःयथापोनुपातवाक्येनूचोःपुरोडा
शोगोजामितादोषसंकीर्तनपूर्वकोमाग्रुपाजविधानेतत्प्रतिसमाधानोपसंहारेचाएवैतोपांश्रुया
जकमेविधिपरतास्यकवाक्यतावेलाहस्त्रितासवसत्रापिसदेवसोम्येदमितिब्रह्मोपक्रमात्तत्त्वमसी
तिचजीवस्यब्रह्मात्मतोपसंहारान्नत्परत्वेववाक्यस्यैकवाक्यतारणामपियोवोपपोत्तोचनयाब्रह्मप
रत्वमवगन्तव्यंनचतत्परत्वस्यदृष्टस्यसतिसंभवेत्परतादृष्टाफलाकल्पयितुमतिप्रसंगात्तनकेव राम०
२४

ले

संकल्पेरताते धामदृष्टानुपपत्त्या चेत्याहुर्न च ते धामिति सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीतं दूषयति न चापौ
निष्ठितरूपत्वेपीति अयमभिसंधिः पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थत्वप्रायेद्दांतानामपेक्षत्वमास्येयते तत्रैवंभवा
न्पृष्टो वाच्यः किं पुंवाक्यानामपि सत्ताभूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेनेति परि भूतार्थत्वेनेति ततः प्रत्यक्षादीना
मपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगः तान्यपि हि भूतार्थान्येव अथ पौरुषेयबुद्धिप्रभवत्वात् पुंवाक्यानां सा
पेक्षमेवं तर्हि तत्पूर्वकत्वाभावे वेदांतानां । २ भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यप्रसंगः प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिंगादि
जन्मनापेक्षत्वेन सिद्धत्वात् किं त्वपौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धेः न तदेवं तु भूतार्थत्वेन
न सिध्यति भूतार्थस्य शब्दान्तरेण पौरुषेयेण प्रमाणान्तरेण वा ज्ञानानन्तरं तद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः वा
क्यार्थादिलिंगकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुपपत्तेः न स्यामपौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं न तु
भूतार्थत्वेन कार्यार्थानां वेदान्तानां शब्दरचनातेषां पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षप्रमाणत्वं सिध्यतीति
प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे। अत्र ब्रूमः किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतो यदशक्यं
पुरुषेण ज्ञातुमपूर्वमिति चेत् हन्त तु तस्य मस्यालिङ्गत्वात् तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात् लौ
कानुसारतः क्रियापास्य च लौकिकाः कार्यपालिङ्गादेः स्वर्गमात्रं स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो
ले तु कार्यस्य पूर्वत्वं मनोतरनेवरतमात्मत्वंता ननुभूतपूर्वं प्रतत्वेन कामादेर्पेयो ... नास्तीति ना ४

वा·सू० ४ तिपैकदेशत्वमनुमतमिति· कापूर्वार्थतानस्यात् न्यतत्वं वास्यात्तादीनाम

निपोस्यो वगम्यते सचत देवकापेमवगच्छति यतत्वगोनुकूलनचक्रियासंगाभंगुरा ॥ आमुष्मिकायस्वर्गायनकृ

३५ नरति पारिशेष्यात् वेदनस्यापूर्वेकार्ये लिंगादीनां संबंधग्रह इति चेन्न हेतवे त्पर्वदनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपद

संबंधादपूर्वे कार्यत्वप्रसंगस्तथा चतेषामप्यशक्यारचनत्वेनोनायोरुषेयत्वापातः स्वरूपहेतून पौरुषेयत्वेन

वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वा वाक्यत्वादिना लिंगेन वेदस्यानामनुमानाभासत्वापादने कृतमपूर्वार्थत्वेना

ऽनरुपपादकेन उपपादितं चापौरुषेयत्वं स्तरभ यान्योन्ये ते नोपौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेद। दोता

नां नामपेक्षनपाप्रामाण्यविघातो न चानधिगतगंतृतानातित्ये न प्रामाण्यं न स्यात् जीवस्य तु अस्तुता

यान्नत्पतो नधिमागेन्नदिदमुक्तं नच यदि निष्ठितरूपत्वे पीति द्वितीयपूर्वपस्वबीजस्मारयित्वा स्वपतिपनु

हेयोपादेयरहितत्वादि त्रिविधार्थोवगमात्त्वनुपारं यर्पेणायुरुषार्थप्रतिलंभइह नुतत्वमसौ तावगोति यथेता

द्वानपाथेज्ञाना द्यात्मानुष्ठानापासानपेक्षात्मा स्वात्देवपुरुषार्थप्रति लंभोतापुसम्यग्ज्ञानुरियमिति ज्ञानादि

वेति सोयमस्यादि अर्थे ज्ञानात्मकर्ष· स्पनदुक्तं भावति द्विविधहीक्षितपुरुषस्य किंचित्प्राप्तग्रामादि किंचितु

नःप्राप्तमपि विभ्रमवशात् प्राप्तमित्यवगतं यथास्वग्रीवावनेद्वग्रैवेयकं एवं किंहास्ति तमपि द्विविधं किंचिद

हीनं जिहासितमपि यावलापितन्तदप्यापरणानां किंचित्तुनहीनमेवजिहासितमपि यथो वरराभरणोन्नपुरेष्यानी एम०

मक्काभिन्नीमकलिंकामाभिहनुचिः — ३५

नेसमारोपितेसर्वंवाप्राप्नप्राप्नोचामृतत्वागेचवाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वानतदुपायपत्वन्नतानादरःकि
मराचीनानुष्ठानापेक्षाननान्नुतानमात्रंवस्तुयतनपातिनहिमहस्त्रमपिरज्जुप्रत्ययावस्तुतःसर्वेफणिनमन्नु
यापितुमीशतेसमारोपितेनुप्रेप्सितंतजिहासितेतत्वसाक्षात्कारमात्रेणवाह्यानुष्ठानानपेक्षेणाशक्ये
प्राप्नसिवहानुमिवसमारोपमात्रंतीवितेहितेसमारोपंचतत्वसाक्षात्कारःसमूलघातमपहंतीतितन
थेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावेब्रह्मण्यपानेदेवतत्तःशोकदुःखादिरहितेसमारोपितनिबंधन
त्तद्रावस्तुतत्वमसीतिवाक्याद्यितत्वज्ञानादपगतिपर्यंतान्निवर्तंतेतन्निवृत्तौप्राप्तमप्यानंदरूपंब्रह्मप्राप्त
मिवप्राप्नभवतिप्तक्तमपिशोकदुःखादिअप्राप्तमिवत्यक्तंभवतितादृशमुक्तंप्रसुप्तावगमादेवतीव
स्यसर्वेसांक्लेशस्यसर्वासनस्यविषयोऽस्यस्माहिकिंरूपंतिज्ञत्नतःक्लेशतस्यप्रकर्षेणहानात्पुरुषा
र्थस्यदुःखनिवृत्तिसुखावाप्तिलक्षणस्यसिद्धेरितिचेतुच्यतात्मानमेवोपासीतआत्मानंलोकमुपासीतेत्यु
पासनाकर्मणतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वेवेदांतानामुक्तेतद्दूषयतिदेवतादिप्रतिपादनस्य
तात्पर्येतावान्मात्रस्यस्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेपिनकश्चिद्विरोधःयदिनविरोधःसंतुतर्हिवेदांतादे
वताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपराएवेत्यतआहनतुतथाब्रह्मणइतिउपास्योपासकोपासनादि

वा.प्र. भेदराशिः पुरुषार्थे तत्रैकेनापि वर्त्मना पुरुषार्थेन भवितुं युक्तं किं पुनः स्वपताः सोरोदीदित्यादिनापरप्रवेधेन चेद्वे ५
भेदसिध्यधीनोयामनानानिरस्तसमस्तभेदप्रपंचेवेदांतवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधि
२८. परत्वं वेदान्तानां तदुक्तरीत्याविध्यादित्यर्थः स्यादेतद्यदि विधिविरहेपि वेदांतानां प्रामाण्यं तर्हि सोरोदीदि
त्यादीनामप्यस्तु स्वतंत्राणामेवार्थे प्रामाण्यमापद्येत नहि तानोपादानबुद्धिः स्वप्रमाणस्याप
लक्ष्येक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाण्येकरभ्युपेतत्वादिति चेत्तत्र बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधवि
धिपरत्वेन तेषामित्यत आह पयधीति स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदांतेभ्य इव तदर्थाव
गममात्रादेव कश्चित्पुरुषार्थो लभ्यते तेनैषपरसंदर्भः साकांक्ष एवात्र पुरुषार्थमुद्दिश्यमानः ब
न र्हिषि रजतं न देयमित्यपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वेनार्थ्यं यावन्न बोधयेत्तावन्न शक्नोति
वर्जयितुं न च हि हेतोपि नात्रि प्रामाण्यं ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दार्थं स्वस्वसामर्थ्ये
इयमकल्पयिष्यते तदेव मुक्तेत्यर्थः सोरोदीदिति च बर्हिषि रजतं न देयमिति च पदसंदर्भयोरेकवाक्य
त्वनिदानं हि रोदनभूयादिश्रवत्वादस्परं समन्वयः न त्वेवं वेदांते बुभुत्सार्थापेक्षात्र यावागमादेवानपे
क्षात्परमपुरुषार्थलाभादित्यर्थः ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यानुपपत्तेवारापदव्याप्तिरिति कथं वेदांता
नां तदसंगतं तद्विषयवीतस्तत्राहमनवानुमानगम्यमितित्रबाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि रामः
२८

प्रमाणत्वंप्रमाणानांतत्त्वस्वतद्रूपप्रतिपादितंयद्यपिद्वेषामीरकबोधजनकत्वंकार्यार्थोपपत्तिसमधिगमेनतथापि
तेद्वेषोपजननेमानान्तरंतायसंतेनाधीमामेवार्थोपपत्तिपरस्मैराश्रयप्रसंगादितिस्वतइत्यर्थोईह्वबोधजनन
कत्वंचकार्येस्वविधीनांवेदांतानांप्रसूरपस्तीतिदृष्टांतानमेदंतेषांप्रपरीश्रामाण्यमिद्धंभवतिअसमर्थानं
इपांतराणांरूपप्रकाशानहृष्टमितिचक्षुरपिरूपेनप्रकाशयेदितिप्रकृतमुपसंहरतितस्मादितिआचार्यदे
शीयानामतमनुत्थापयतिअत्रापरेप्रत्यवतिष्ठंतइतितथाहिअस्तांतसंगतित्वेनशास्त्रत्वेनार्थवत्त्वपान्न
तादिप्रतीताचकाकार्थोत्पत्तिश्रुयः नखल्वेदांतासिद्धप्रसपरभवितुमर्हतितत्राविदितसंगीतित्वानु
पन्नहिशाखालोकेनप्रयुज्यतेतत्रतेषांसंगतिग्रहः नचाहेयमनुपादेयरूपमात्रंकश्चिद्बुध्यतिप्रेक्षावान्तु
स्वाबुभुत्सितत्वादबुभुत्सितावबोधनेनैवप्रेक्षावत्ताविघाततस्मात्प्रतिपाद्यापिधनत्र
यतोकःप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थंप्रतिपादयन्कार्यचावगतंतद्धेतुरितितदेवबोधयन्सर्वंचव्यव
हारप्रयोगात्पदानांकार्येयरेतामवयंतइतितत्रकिंचित्सादृश्यात्कार्याभिधायकंकिंचित्कार्येस्वार्था
भिधायकंननुभवतांपरतापदानामपिचनतरांतरास्वस्यकृत्तत्स्वार्थप्रत्ययमनुमापनस्यचशब्दभावा
भावानुविधानमवगम्यशब्दस्यतद्विषयवाचकत्वंतिश्चितमनचार्थरूपमात्रप्रत्ययेपरवर्तिनिकिंचिद्धि

वा॰प्र॰
३९

गमात्ति कार्यमत्ययेन तु न संनरवर्त्ति निवृत्ति निवृत्तीस्तो हि तत् इत्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदां
ताः अपि च वेदान्तानां वेदत्वमस्त्वाम्नायत्वप्रसिद्धिर्व्युक्ति प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च शब्दसंदर्भाणां शास्त्रत्वमुपद्या
दुः प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा पुंसो येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते इति तस्माच्छास्त्र
त्वप्रसिद्ध्या आहतमेषां स्वरूपपरत्वे अपि च न ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः न च र
ज्जुरियं न भुजंग इति यथा कथं विज्ञातरागपावाकार्यमनवतिष्ठेयं भयकंपादिनिवृत्तिरेवं तत्त्वमसीति
वाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति संसारिणां धर्मो रागः तथा कार्यस्यापि पुंसस्ते यानादावस्थ्यातन्त्रस्थ्या
पिधेयं परिकृत ब्रह्मस्वरूपणा भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननाद्यपि श्रूयते
तस्मान्नेषां वेदार्थप्रसंगात् विन ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः न च कार्यं स्व
त्मनि नियोगो नियुज्यानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते न च विषयानुष्ठानं वि
नात्मसिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति यथा च कार्यं
विषयाधीनेति रूपमिति तानि तु विषये रागादिरूप्यते एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनि
रूपणमिति तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यमिति यथाहुः यत्तु नास्ति ह्यर्थमुपादायते आख्यातेन रुम
३९

नियमविधिपरत्वपक्षे तत्त्वेन स्वरूपस्य कार्यत्वमेव धर्मत्वं यो न स्वरूपमिति हेतुरूपं भाष्यवाक्ये नोपपादितं प्रवृत्तिनिवृत्ति

द्विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार इति विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयानुष्ठेयतावितद्विषयस्यात्मा
त्मनः स्वरूपसत्त्वविनिश्चितिरारोपि तन्तद्भावस्यात्मस्य निरूपकत्वेनैन तन्निरूपितेन स्यान्नतस्मात्तारगा
त्मनत्वप्रतीयन्निरिधियरेभ्यो वेदान्तेभ्यः तादृशात्मविनिश्चयस्तद्वैतत्सर्वं माहयद्यपापि विधिपरोभ्योपि वस्तुता
त्वविनिश्चयपदस्यार्थं अत्र निदर्शनेनमुक्तं यथा पूयेति: पूपेयमृञ्चयश्रातीतिवधनाय विनियुक्ते तस्माल्लोकि
कत्वात्कोसौ यूप इत्यपेक्षिते खादिरो यूपो भवति पूर्यं तक्षति पूयमष्टाश्रीकरोतीत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणा
दिविधिपरैरपि संस्कारोविशिष्टविशिष्टसंस्थानदारुरूप इति गम्यते एवमाहवनीयादयोप्यवगन्तव्याः प्रवृत्ति +
प्रयोजनत्वोरित्यादित्यात्मामामाद्वहो नानामापि तथैवार्थवत्त्वं स्यादित्यते न नच स्वतन्त्रकार्यनियोज्यसम्ब
न्धिकारिताननुष्ठानारम्भतरेणेति नियोज्यभेदमाह सतिच विधिपरत्व इति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति वि
द्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभावस्यामृतत्वमिति अमृतत्वकामस्येत्युक्ते अमृतत्वं चामृतत्वादेव नक
तकत्वेन शक्यमनित्यत्वमनुमानागमविरोधादिति भावः उक्तेनेन धर्मब्रह्मजिज्ञासयोर्वैलक्षण्येन
विध्यविषयत्वं चोदयति नन्विति पराहरन्ति नाहैत्येवामिति अत्र चात्मदर्शनं न विधेयमिति द्दृष्टो रूपत्वा
द्विवचनत्वान्न श्रावणावास्यात्मपत्नीवा प्रत्यक्षेणापि लौकिकमहत्वपो वा भावनाप्रकर्षपर्यन्तत्वं

ब्रह्मभवनस्य नियोज्यनियोगो ब्रह्मसहभवनयोर्भेदविशिष्टस्य ब्रह्मत्वाये न प्रतिलम्भः सिद्धविनष्टसाध्ये न तुब्रह्मत्वेभवस्य नियोज्यस्य ब्रह्म्यत्वायवापर्यवसानासमवेतापित मात्रे ४
तुपरो ज्ञानं स्यादिति॥ ४

वातत्रश्रावणविधेयत्वाध्यायविधिनेवास्य प्रापितत्वात्कर्मश्रवणवत्तन्नापि लौकिकप्रत्यक्षं तस्यानैस
र्गिकत्वान्नचोपनिषद्वाक्यविषयभावनाधेयवैषम्यविधेयेन तस्योपासनाविधानादेवबाधितत्वदृष्टानुतिष्ठादित
त्वात्तस्मात्सगुणोपनिषद्वाक्येषूपासनाख्यतत्वकामनियोगं प्रति विधीयते इत्युपपद्यते तादृशस्य विधिसहस्रा
न विधय इति तदिदमुक्तं तदुपासनाश्चेति अर्थवत्त्वमामननादिप्राप्तौ लोचेत्यस्य शेषः प्रपंचो निगदव्या
ख्यातः तदेतदेकदेशिमतं दूषयति अत्राभिधीयते नैकदेशिमतं कुतः कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्या
त् पुण्यापुण्यकर्मणोः फले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्य आब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यं अधिका
धिकोत्कर्षः एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमावीचिलोकात् तत्र सर्वं कार्यं च विनाशि च आत्य
३ न्तिकं तु अशरीरत्वं ... नातिशयस्तु तावत्पापि ~~दुःखतारतम्यमावीचिलोकात्~~ ... देवका
र्यं च विनाशि च ~~आत्यन्तिकं तु अशरीरत्वं ... नातिशयस्तु तावत्~~ नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलं अविद्यापन
यमात्रेणाविर्भावात् ... भवति विधाप्युपासनाविधिपरत्वे वेदान्तानां मन्यते ... नित्यशुद्धबुद्धमुक्ता
दिरूपब्रह्मात्मताजीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्या ... सा चोपासनाविशदस्य विधेर्न फलमिति
उपास्यनासाध्यापूर्वमपीत्यर्थः नारकीयत्वान्न भाव्यनाद्यविद्या ~~... जीवि की वेदान्तगम्या ...~~

१ न्याय २ वापदीनपेक्षाया: एव ३ नादिसाक्षात्कारे वेदान्तवाक्यजन्यवासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव ४
विधानं न यत्र स्वस्वविरोधिविद्योदयादेवतानाभावात्तानापि विद्योदय: तस्यापि श्रवणमनननपूर्वकोपासनाज
नितसंस्कारसचिवादेव चेन्न सोऽनावाभ्युपासनसंस्कारवदुपसनापूर्वमपि चेत: सहकारीति चेन्न दृष्टचर्व
स्तुनेयोगिकैफल्यमैहिकमपि यथा चित्रा कारीयोरिनियोगानामपि नियतनियतफलानामननगोधवैशास्त्रो
पासनायां सामर्थ्योत्रणाचामतीभावंप्रत्यहेतुत्वादुपासनानापूर्वस्यनौनामटतत्वकामस्तत्कापिमवबोद्ध
मर्हतित्वम्यदिधुरस्यातकरोतीति हि विप्रतिषिद्धं न च तत्काम: क्रियामेव कार्यमवगमिष्यतिनाप्रवर्तिमितिसं
प्रतनस्यामानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीते विधिवैयर्थ्यात्तनचावघातादिविधितुल्यतानन्नापि नियमापूर्व
वैस्याप्यनोनभिगते: नच ब्रह्मभूयादन्यदस्तनत्वत्राणेवाऽदृष्टं किंचिदस्ति येन तत्काम उपासनायामधिक्रि
येत विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनेऽपि तस्य सातिशयत्वेऽपि त्वेचेति नानित्यफलत्वमुपासनाया: तस्माद्ब्रह्म
भूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावादविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादेव गतिपर्यन्तादेव संभ
वादुपासनाया संस्कारहेतुभावस्य च संस्कारस्य सादेरात्मकारोपजननेमन: साचिव्यस्य च मानान्तरसिद्ध
त्वान्नात्मेत्येवोपासीतेति न विधि: अपि तु विधिसरूपोऽयं यथा योमुपाजवाकोऽविधिरूपास्तु पदार्थवादस्तो
रूपो विधिसरूपान विधयस्तेनानयोर्थ: श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धमित्युक्तं तत्र श्रुतिरयोपतितथा श्रुतिरिति

रितित्वायमाह न सर्वोऽपि किल स्वाभाविकं तावन्नित्यं यथा चैतन्यं स्वाभाविकं चेदं तस्मान्नित्यं परे हि इह यो नित्य
तामाहुः कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च तत्र नित्यामित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह तत्र
किं चिदिति परिणामिनित्यता हि पारमार्थिकी न तथा हि न तत्सर्वात्मना परिणमेदेकदेशेन वा सर्वात्मना परि
णामे कथं न तत्त्वव्याहतिः एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततोऽभिन्नो भिन्नो वा अभिन्नत्वे कथं न तस्य परि
णामः न ह्यन्यस्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमति अतिप्रसंगात् अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः भिन्नाभि
न्न इति चेन्न तथा हि तदेव कारणात्मना भिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना कुंडकादयः स्वाभिन्नाः हाटकात्मना भिन्ना
श्च कुंडकाद्यात्मना च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तं विरुद्धमिति हि नः कः संप्रत्ययः यत्प्रमा
णविपर्ययेण वर्त्तते यन्नु तथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथा भावस्य बदरामलकमिदं सुवर्णमिति सामाना
धिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तस्तथा ह्यात्यंतिके भेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसंगः भेदे चात्यं
तिके न सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत् आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं न हि भवति
कुंडं बदरमिति नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सा
मानाधिकरण्यप्रत्ययः स एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति तथा च कार्याणां कारणात्मना वा का

रणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात्सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति यथा
हः कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना हेमात्मनापृथगभेदः कुंडलाद्यात्मनाभिदा इति अत्रोच्यते कः पुन
रयं भेदो नाम यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् परस्परविरोधाभावश्चेति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोर
न स्ति न वा न चेदेकत्वमेव वास्तवं भेदः अस्ति चेद्भेदस्य वा नाभेदः न तावद्भावाभावयोर्विरोधः सहासंभवा
त्संभवे वा कटकवर्द्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसंगः भेदस्याभेदाविरोधात् अपि च कटकस्य हाटकात्मभेदे
यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुंडलादयो नाभिद्यंते एवं कटकाद्यात्मनानाभिद्येरन् कटकस्य हाटकाद
भेदात् यथा च हाटकमेव वर्त्तत इत्यनुगतहाटकाकारस्योल्लेखस्य प्रतिभासनात् एवं हाटकत्वेनैवाभेदेन कटकत्वे
न तेनानुभेदस्य कुंडलादेः यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुंडलादिष्वनानुवर्त्तते नानुवर्त्तते चेत्क
थं हाटकादभिन्नः ये हि यस्मिन्ननुवर्त्तमाने व्यावर्त्तंते ते ततो भिन्ना एव यथा कुसुमभेदाः सूत्रात् नानुव
र्त्तंते चानुवर्त्तमानेपि हाटके कटककुंडलादयः तस्मान्नेपि हाटकाद्भिन्नाः सर्वे ते सहानुरूपा चेत्सर्ववस्त्व
नुगमेदं हि हि नेदमिदमस्मात्तद इति इदानीं नेदमिदमेव नेदमिति विभागेन स्यात् कस्यचित् कचित् क
दाचित् कथंचित् विवेकहेतोरभावात् अपि च रूपात्कनकमिति सर्वगते न तस्य कुंडलादयो विपरीता जि

वा॰प्र॰ त्वास्येरत्नकनकादभेदानेवांत स्य च ज्ञातत्वात् अथ भेदोऽप्यस्ति कैका कुंडलादीनामिति कनकावगमेऽपि
५० अज्ञातास्ते नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः प्रस्फुतज्ञानमेव तेषां युक्तं कारणाभावेऽहि कार्याभावश्चोन्म
गिकः स च कारणसत्वमावाद्यतेऽस्ति चाभेदे कारणसत्वेति कनके ज्ञाते ज्ञानास्य च कुंडलादय इति
ताज्ञाता साज्ञानानन्वनकार्यकानि स्फतेन यस्मिन्नारुह्यमाणोपन्नयं ह्य तेतन्नतो भिद्यते यथा करभे रज्ज्व
माणोरग ह्य मारणो रासभः करभाद्रुह्यमाणो चट्टर नो हे म्नि नगह्यं तेत स्य भेदाः कुंडलादयः तस्मान्नेहे
म्नो भिद्यते कथं तर्हि हेमकुंडलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेन्नत्वाधाराधेयभावे समानाश्रयत्वेवासा
मानाधिकरण्यमिति फौके अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुंडलादि ज्ञातासा च कथं न ख
मे त्वैर एकांतिके नैकांतिके च तद्भयमुपपद्यते तस्माद्धेमाभेद पोरन्यतरस्मिन्नव हेयेऽप्यभे
दोपादानाभेदकल्पनानभेदोपादानो अभेदकल्पनेति पूर्वं भिद्यमानत्वं नानाभेदस्य भिद्यमानानां च
प्रत्येकमेकत्वात्तस्य काभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्तस्य कस्य च भेदानधीनत्वात्तनापमा पामिति च
भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात् [illegible] रभेदो
पादानेवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतं तथा श्रुतिः मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तस्मात्कूटस्थनित्यतेव पा राम॰
५०

रमार्थिकीनमरिष्यामीति त्यजतेति सिद्धं मोमवदिति चरष्टांतयरासिद्धुः अस्मन्मतेनैतस्यापि कार्यत्वेनानि
त्यत्वात् अत्र च कृदंतस्थ्यानितामीति निर्वर्त्यकर्मतामयाकरोति सर्वथा यीति प्राप्यकर्मतां सर्वं विक्रियारहि
तमिति विकार्ये ~~नैनाद्भियत्वात् अत्र च कृदंतस्थ्यानितामिति~~ निर्वर्त्यकर्मतामयाकरोति सर्वथा यीति प्राप्य
कर्मतां सर्वं विक्रियारहित ~~मिति विकार्य~~ कर्मतां निरवयवामिति संस्कार्यकर्मतां श्री ही शंग खलु प्रोक्षण
न संस्कारस्यांशोपयोजत्यन्ते नैवं ब्रह्मणो कश्चिदंशः त्रिपाधेयोत्ति अनवयवत्वात् अनंशत्वादित्यर्थः
पुरुषार्थेतामाह निःकामं प्रामिति तत्स्याद्युः स्वर्गेहि न सुखमुपलभ्यते दुःखनिवृत्तिसहितेहि सुखं
त्रिः सुखं चाप्रक्षीयमानं वै न पुरुषार्थः इत्यत आह स्वयं ज्योतिरिति नदेवस्वमतेनमोक्षाख्यं फलं निरंश
त्वादभिरूपपाधिक्रियानिष्पाद्यस्तु मोक्षस्यानित्यत्वप्रसजत्यतस्तद्धीति न वागमबाधः आगमस्यो
क्तेन प्रकारेणोपपत्तेः अपि त्वानं जन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयायिकदृत्य स्यार्थस्य सति भूयस्यः अतयो
निवारिकारस्याह अपि चेद् ब्रह्म वेदेति अविद्याक्रम प्रतिबंधादगममात्रेण च विद्यायामोक्षसाधनत्वं नस्व
तोपूर्वोत्याह नेन चेयान्यपिश्रेतोरुदाहरतितवेहि नः पितेति न केवलमस्मिन्नर्थे कृत्यारूपापि तु अल्पा
ह्याचार्यसूत्रमपिन्यायमूलमस्तीत्याह तथा चार्य प्रणीतं सूत्रमिति आचार्यश्रीजैमिनीश्वराः पुराणआ

४१ चिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन सोच्यत इति तेन हि प्रणीतं सूत्रं
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इति पाठाये स्यापाकारणमुत्त
रैकार्यं च पूर्वकरणापाये कार्यापायः कफापाये कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः जन्मापाये दुःखापायः
प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः दोषापाये प्रवृत्त्यपायः मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः मिथ्याज्ञानं चाविद्यारूपा
द्रूपं तत्तनन्क्रमेणा हृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानं सा च तत्त्वज्ञानेनापवर्गपर्यंतेन विरोधिना निवर्त्य
ते ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः ननु विद्याकार्यस्त्त ज्ञानितापूर्व कार्यो वेति सूत्रार्थे ज्ञात
ज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो न तत्त्वस्य पारसेमतेनात्वज्ञानमिह संमतं तदने
नाचार्यो नैरसंवादे नापमथो हिं ठी कृतः स्यादेत तन्नैकत्वविज्ञाने यथावस्थितवस्तुविषये येन मिथ्याज्ञा
तेनेदावभासेति वर्त्तयत्र किंचिद्विषयो भवेत्स्यापि तु संयत्स्यादि रूपं तथा चाविधेः प्रागप्राप्तं पुरुषे स्वरूपा
कृतं वा संसिद्धि विषयो चरो भविष्यतीत्यथा ह्येनन तत्त्वेन मनसो विप्रेदं वसाम्याद्देवदेवानमनेनास्ति संपाद
मन्नेनाश्रालंबनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानामिवेवामेवदेवानामनुचिंतनतेन चा
नेन लोकप्राप्तिः एवं चिद्रूपस्यात्म्यंतजीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमात्त्वे बनेमाविद्यमानसमं कृत्वा प्रा राम०

ध्यानेन ब्रह्मानुचिंतनं तेन चास्य तत्त्वफलप्राप्तिः अध्यासे त्वालंबनस्यैव प्राधान्येनारोपितत्द्भाव
स्यानुचिंतनं यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति क्रियाविशेषयोगाद्यथा वा
युर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः बाह्याध्यात्मिकवायुदेवतावह्न्यादीन् संहरति महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्या
दीन् संहृत्य संहरत्यात्मनि स्थापयति यथाह द्रमिडाचार्यः संहरणाद्वा संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वा वायुः संव
र्ग इति आध्यात्मिकश्च प्राणः संवर्गः इति स हि सर्वाणि वागादीनि संहरति स्वापकाले हि स एव सर्वाणि इं
पाणि संहृत्यात्मनीति सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशारागतं जगद्दर्शयति प्रतिपद्य एवं जीवात्मनि
व बृंहणक्रियाया ब्रह्मदृष्टिरनंतफलाय कल्पत इति तत्रैतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः अध्या
नकर्तृपदार्थविषयत्वात्तस्मात्प्रारब्धवत् आत्मा तु द्रष्टव्यकर्माणि गुणा इति संस्कारो वात्मदर्शनं विधीयते
यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे यत्पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं प्रकरणिनाश्चाग्रहीनमुपांशुया
जांगभूतान्ययद्व्यसंस्कारत्त्वाद्वेक्षणं गुणकर्मविधीयते एवं कर्तृत्वेनकर्मांगभूते आत्मनि आत्मेवा
अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्मविधीयते पेक्षित द्रव्यविकार्यते गुणात्तत्रप्रतीयते तिन्याया इत आ
हनचेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति कुतः संपदादिरूपे हीति दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमा

वा.प्र० ऽयावेक्षणं तदङ्गभूतात्मसंस्कार इति युज्यते न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिकस्यापि तस्य करणोपस्थापकत्वेन वा
४२ तारभ्याधीतमपि यस्य प्रकरणमपि तु द्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुस्मारकमनूक
वेनपर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति एवमात्मन्यप्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधोपेन तद्दर्शनं क्रत्व
गमहात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यादिति न पापुषं विधित्सुस्थापि स्तुत्यर्थाभावे यिति वृद्धिविपोगमंगेन प्रधान
कमेवापवर्गे विविषयत्वात्तेन गुणकर्मेति स्पृ वी प्रस्तयेन द्दष्टरागमनाभिधापस्नवपस्न साधारणं मरण
मुक्तेन इति रोहितार्थेन पानेव्याख्यानं किं चेत्तानक्ति पाविर्षयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह न
चविहितक्रियेति शंकते अविषयत्वादिति न मुखुशोति कर्माणा वेतालोद्‌पइति मोपनिषके रोगतेनकुतः अ
विधाकल्पितभेदनिवृत्तिर्विषयत्वादिति सर्वमेवाहियाकानेदं तपावस्तभेदबोधयितु मर्हेति नहीस्तु
क्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुं सवभेत्तात्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं तेन प्रमाणान्तरेऽसिद्धे लौकि
के एवार्थपदे पंगतिरीरुणीतदाकेवकधायुत्यगात्मन्यत्नौ कि केअदूरविप्रकर्षेणानुकथंचित्सोतिपार
नमिहापि समानं त्वं पदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनयाप्रमित्याप्रमेयघटादिव्याप्नोतीति अविधावि
लासितं तं इत्याविषयीभूतौ दासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावानिक रामः
४२

श्नोपमाणाद्यपत्तिः स्त्रीविधानिवर्त्तेते वै नहि पक्तुरवस्त्रत्वे पाकापाचकप्रचुनानिवस्त्रसंतिभवितु
मंहेतीतितयाहि विगलितपरागत्वम् त्यधित्वं परेस्वेतदस्तदत्वमितिहि परस्यैनेकार्थत्वे त्वमित्यपि पमंदृत
इपिचततदागत्वे कार्येविमुक्तचिदात्मनात्पजातिसकलान्कर्ते त्वादीन परार्थेमलान्निजानि पतराश्रो
कः अत्रैवार्थश्रुतीरुदाहरति न [illegible] थाच शास्त्रस्य स्यामतमिति ग्रहणं तमुपसंहरति अतो विद्याकर्मिण
तिपरयत्ते मोक्षस्यानित्यतोमा यास्यतिपस्यत्ति निकायेमपूर्वेबागादिव्यापारजन्यं तद्यपेक्षते मोक्षः सो
त्पन्नावितितयोः यत्नयोरितिनि वेन्नो विकारयोः क्षणिकविज्ञानमात्मेति बौद्धाः तथाच विमुह विज्ञानात्मा
हृतो मोक्ष इति निर्वेर्यो मोक्षः अन्येषां तेनु संस्वारस्वरूपावस्थाम यूथहोपाके वल्पावस्थावाप्तिरात्मनः सा
मोक्षइति विकार्यो मोक्षः यथा पयसः पूर्वावस्थापहाने नावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति तदेतयोः
पक्षयोरनित्यतामोक्षस्य कार्यत्वाद् घटवदिति तत्राथ यदतः परो दिवोज्योतिर्दीप्यत इति श्रुतेः ब्रह्मणो
विकृताविकृतदेशभेदावगमाद् विकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकोपामविष्यति तथाचा
प्पकर्मता ब्रह्मणाइत्यत आह न चाप्यत्वेनापीति अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहारेणाविकृतदेशं प्राप्य
ते तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहुलचपलकल्लोलमालापरस्परास्फालनसमुल्लसत्फेनपुंजस्तव

बा·प्र·
४२

कतयाविकृतोमध्येतुप्रशांतसकलकल्लोलोपसर्गःस्थिरतयाविकृतस्तस्यमध्यमविकृतंयौतिकं:यो
तेनप्राप्नोतिजीवस्तद्ब्रह्मैवेतिकिंकेनप्राप्यतेभेदाप्रपन्नात्प्राप्तेरित्यर्थः अथजीवोब्रह्मणोभिन्नस्तथा
पिनतेनब्रह्माप्यतेब्रह्मणोविभुत्वेननित्यप्राप्तत्वादित्याह स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपीतिसंस्कारकर्मेताम
याकरोतिनापिसंस्कार्यइतिद्वयीहिसंस्कार्यतागुणाधानेनवायथाबीजपूरकुसुमस्यलाक्षारसावसे
कस्तेनहितस्यलौहित्यंलाक्षासवर्णफलप्रसूतेदोषापनयनेनवायथादर्शमलिनमादर्शतलंनिघृष्टमिष्टका
चूर्णेनोज्ज्वलितभास्वरत्वंसंस्कृतंभवतितत्रनतावद्ब्रह्मणिगुणाधानंसंभवतिगुणोहिब्रह्मणः स्वभा
वोवाभिन्नोवास्वभावश्चेत्कथमाधेयस्तस्याभिन्नत्वात् भिन्नत्वेतुकार्यत्वेनमोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगः न
चभेदेधर्मधर्मिभावोगवाश्ववत्भेदाभेदश्च व्याहतत्वोविरोधात् तदनेनाभिसंधिनोक्तमनाधेयाति
शयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्यद्वितीयेपक्षेमयादोषमाह नापिदोषापनयेतिअशुद्धेः सतोदर्पणानिव
त्पत्तेनतुब्रह्मणःपरतोनिवर्त्तनीयापातित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः शंकतेस्वात्मधर्मएवेतिब्रह्मस्वभावए
वमोक्षोनाद्यविद्यामलावृतःउपासनादिक्रियपात्मनिसंस्कृपमाणोभिव्यज्यतेनतुक्रियते
एतदुक्तंभवतीतिनित्यशुद्धस्यात्मनोसिद्धसंसारावस्थायांअविद्यामलिनत्वादिंदितिप्रकाशनिरएम·
४२

तिनक्तः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः नाविद्याया ब्रह्माश्रया किंतु जीवे सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं तेन नित्यशु
द्धमिव ब्रह्माप्यपेत्यत्वमुक्तं क्रियासंस्कार्यत्वे दूष्यते क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्यात्तत्त्वोपपाद
येणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयेनिरंतरं आदर्शतलसमवेता अन्यसमवेता वा न तावद्ब्रह्मध
र्मः क्रियातस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् अन्यसमाश्रया तु कथमन्यस्योपकरो
ति अतिप्रसंगात् न हि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः ज्ञातानिष्ठामिति तदाबाधनपरामर्शति
न्नव्यभिचारं चोदयति तेन तु देहाश्रययेतिपरिहरति न देहेति अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मजीवइ
ति लोकेऽहमिति चावस्थिते स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितेन तद्भेदेनाहमि
ति प्रत्ययविषयीभूतः अतः शरीरादिसंस्कारः शारीरधर्मोऽपि आत्मनो भवतीति तदभेदाध्यवसायात् पश्चा
ङ्गरागधर्मः सुगन्धिना कामिनीनां व्यपदिश्यते तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणावि
षयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति नैष व्यभिचार इत्यत आह तत्र न क्रिया न संस्कार इति सतिदर्शनं तु शेष
मर्थं समाप्यस्य वक्तव्यतया स्वाद्वत्तीति तेनेह व्याख्यातं तयोरन्यः पिप्पलमिति अस्तोऽश्नीवात्ता पिप्प
लं कर्मफलं अनश्नन्नन्य इति परमात्मा स्वहेतस्य चर्मोक्तत्वमाह मन्त्रवर्णः आत्मेन्द्रियेति अनुपहि

२०

वा०भ० विमुहस्तभावब्रह्मसप्रदर्शनपरो मेत्वौ पठति स्म कोऽदेव इति भुक्ते हीनि मनस्त्र ब्रह्मणादः स्वरहितेऽस्त
४४ विरस्त्रविगलितेऽविनाशीति यावत् उपसंहरति तस्मादिति ननु मा भून्निवे औदिकमतां चतुष्ट
यीं च मीनु काचिद्द्विधा भविष्यति यथा मोक्षस्य कर्मता दृष्टिष्यते इत्यत आह तोन्यदिति एभ्यः प्रका
रेभ्यो न प्रकारान्तरमस्ति यदस्ति यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति मतं दृक्षं भावति चतुर्णां फलानां
मध्येऽन्यतमत् यावत् क्रियाफलं न्यायेन तन्मोक्षस्य तत्व आवर्त्तमानं व्यायुकान्तु ये ल श्रमोक्षस्य क्रियाफल
ले यावत्तेपतीति नास्ति मोक्षे क्रियेव नास्ति तथा च तत्र योः प्रवृत्तेपोनर्थकास्कारित्यत उपसंहारव्या
जेनाह तस्मात् ज्ञानमेकमिति अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः कस्माच्च तस्याः फल
तिरैत्स्मादि ब्रन्यते मक्तमोक्षइति चोदयति ननु ज्ञानामिति परिहरति न कुतः वैलक्षण्यात् अपम यः
सतो ज्ञानं मानसी क्रिया न तु तथापि ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति तत् स्वस्वरूपप्रकाशनतया विदि क्रियाक
र्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः तस्मिन् वैलक्षण्ये स्थितमेव वैलक्षण्यमाह क्रिया हि नाम सेति यत्र विष
यवस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतास्वरूपानपेक्षा देवता
ध्यानं क्रिया यथा वा योषिति अग्निवस्तु न पेक्षा अग्निबुद्धिर्या सा क्रिया नामेति यो ज्ञानं नहि पस्य राम०
४४

देवतायेह विग्रहे हीनं स्यात् तां ध्यायेत वषट्करिष्यन् इत्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं प्राप्ते त्वधीतवेदस्य
विदितपदतत्त्वस्य दर्शसंबंधे स्वाधिगतेश कृत्नायत्त्वे स्मृत्देवसाम्यामितादेवतात्वमसीतता नसद्रभा
तब्रह्मात्मभावज्ञानशब्दप्रमाणसामर्थ्याद्विद्विपाधिसन्निकर्षे सामर्थ्याद्देवताशीहि तमतसेः स्फो
तो लोकमध्यवर्ति कुंभानुभवः नह्यसौ स्वसामग्री बललब्धजन्मा मनुजेच्छयान्यथा कर्तुमकर्तुं
वा शक्यो देवताध्यानवत्तत्पेनार्थवान् नत्रा विधिः स्यात् न चोपासनावाक्यानुभवपर्यंतता तो स्यावि
धि... गोचरः तयोरध्यत्वपध्यतिरेकावधत सामर्थ्यापोः साक्षात्कारे वाक्यानाद्यविद्यापनयेवा
विधिमंतरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वानतस्मतत्त्वमस्य ज्ञानं मानसी
क्रियापि न विधिगोचरः पुरुषचित्तव्यापाराधीनापि ह्य क्रिया यावस्तुस्वरूपनिरपेक्षतो क्वचिद्विरोधि
नोपध्याहेवताध्यानक्रियायानुत्र वस्तुस्वरूपेण कथंचिद्विरोधः क्वचिद्वस्तुस्वरूपाविरोधिनी यथापो
षित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येवमाताभेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतंत्रत्वम
पाकरोति न त्वात्मेत्येवोपासीतेत्याद्यो विधयः श्रूयंते न च श्रमत्रगीतमाः तुल्यं हि सांप्रदायिकं तस्मा
द्विधये नात्र भवितव्यमित्यत आह तद्विषयालिङादेरिति सत्यमुपपतेलिङादयो न त्वमी विधिविष

श्री

वा॰प्र॰ पाः तद्विषयत्वे अप्रामाण्यप्रसंगाद्दुपादेयविषयो हि विधिः स स च वहे यद्वपादेयो वा पुरुषः कर्त्तुम
४५ कर्त्तुम् अन्यथा कर्त्तुं शक्नोति तत्रैव च समर्थः कर्त्ता विहितो नियोगो भवति न चैवं भूतानि आत्मश्रवणम
ननोपासनदर्शनानीति विषयत्वस्य अनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङा
दयः प्रवर्त्तनायाम् असमर्था उपलडवत्सुर ते सोपकुंठम प्रमाणीभवतीति अनियोज्यविषयत्वादिति सम
र्थो हि कर्त्ताधिकारी नियोज्यः असामर्थ्ये तु न कर्त्ता ततो नाधिकृततानो नानियोज्य इत्यर्थः यदि विधेरवाभो
त्र विधिवचनानि किमर्थानीति न हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति किमर्थानीति न चानर्थकानि
युक्तानि स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्ते [illegible] रिति भावः उत्तरं स्वाभाविके ति अन्यतः प्राप्ता एव
हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते तेन चानुवादे प्रयोजनः प्रवृत्तिविशेषकरत्वान्न तथा हि नान
र दिष्टानि विषयेषु प्रवृत्तिहानं सापह्नुत इदं पततया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि मनः समाधातुमर्हति आत्म
श्रवणादिविधिस्वरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयेस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मश्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृ
त्तिविशेषकरत्वानुवादानामस्तीति तत्प्रयोजनेन तयाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति प
च्चचोदितं आत्मज्ञानमनुष्ठानानंगत्वाद पुरुषार्थमिति तन्न दृष्टफलं स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे पररु रम॰
४५

ष्ठानात्तं गत्वं तद्ब्रह्मणा नहूयतामित्याह यद्यपी ति अनुभूतत्वेरेत शरीरं तप्यमानमनुसंतप्येत सुगममन्य
तप्रकृतमुपसंहरति तस्मात्प्रतिपत्तौ तिष्ठ रूपा मो हि हार्थे मनद्देशि मतं द्रूपपितुमनु ना माष्यते यद्यपि के
चिराहरिति रूपय नीत त्रेति इदमत्राकूतं कार्यबोधे यथा चेष्टा लिंगं हर्षे रूपस्तथा सिद्धबोधेथे वक्रेक्षणा
स्वले हितं शासना त्सिद्धिहि यदानां कार्याभिधानेतदर्थे स्वार्थाभिधानेनान्निपमेने वृद्धव्यवहारेस
मर्थ्यमवर्ष्यं तंभवेननभवेन अहे योपादेयभूतब्रह्मात्मनत्परत्वमुपनिषदां न त्वा विदितसामर्थ्यो मह
तां लोके तस्य वैकल्यान्नवैदिकार्यप्रतीते अ थ नुभूते प्रयोपहाना शक्यं संगतिग्रहः तत्रोपनिषदां त
त्परत्वे योग्यं पर्यपमानो चनपात्रे वृगम्यमानं अपहत्यनकार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं श्रातहान्यश्रुतक
ल्पना प्रसंगात् तत्र तावदेवेमकार्यर्थेन संगतिग्रहोपहितसरप्रयोगो न लोके दृश्यते तत्त्वमस्यादिवा
क्यत्रस्योपत्रेवु न शक्यो तन तवत्रास्यरः प्रयोगो न दृश्यते लोके तत्र तं लं तं भ्यारिति वृत्यर्थाना मकार्य
परागोपरसंदर्भरागा प्रयोगस्य बहुलमुपलब्धेत यथा श्री रखे उलादि लोके माल चक्रेवालाधिव
सतिसिद्धविद्याधरगंधर्वाप्सरः प रिवारो ब्रह्मलो काव तीर्णो महाकिपर्णः प्रवाहमान्तधौतकला नी
धौतमपाशिला तलोमरुरादि प्रमदवनाविहारिमारीम मशकुंतकमनीयनिनादमनोहरः प
नेरना

द्वि.ब्र.प.

वा.प्र ४५

वैतराजः सुमेरुरिति नैषधमुखे गौरवगुरिपाभिमतादिः तात्पर्यभूतार्थे बुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषं बध्नाति नीनशज्ञासमुत्थेतुर्
षोदेशत्त्रपनहेतोः सत्त्रवानन्तथाहिन्नं विदितापेजनभाषोष्ठोदृमिलो नगरगमनोद्यतो राजमार्गोभ्यर्हीरे
वरत्नौ नमथ्यासीनः प्रतिपन्नजनकानंदतिवेधनपुत्रजन्मावाजोहारेरागसन्नगरस्थदेवदत्ताम्याशामा
गतः परिवासोपायनार्पणपुरःसरं दिष्ट्या वर्द्धसे पुत्रस्ते जातः इति वाजोहारव्याहारश्रवणासमनंतरमु
पजातरोमांचकंचुकं किंसितनयनोत्पलमतिस्फेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदम
नुमिमीते प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणानंतरभवतस्तद्धेतुतां नवायमप्रतिपाद्यमन्
पिहेतुमर्थेहर्षोपकल्पनरस्पनेन हर्षहेतुरयं नूनमिति प्रतिपद्यते हर्षहेत्वंतरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मन
स्त्र तद्धेतोरवगमात तद्देववाजोहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति सेवं भयशोकादयोप्यूह्याः तथाच
प्रयोजनवत्तया भूतोर्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोप्युपपन्नः सर्वं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहे
तुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदांतानां पुरुषहितानुशासनात् शास्त्रत्वं सिद्धं भवतीति
सिद्धमेतत् विवादाध्यासितानिवृत्तनाभिभूतार्थविषयाणि भूतार्थप्रमितिजनकत्वाद्यद्यद्दि षयप्रमि
तिजनकं तीव्रादिमयं पयोरूपादिविषयं चक्षुरादि तथा चैतानि तस्मात्तथेति तस्मात् सुष्ठूक्तं तत्त्वौपनिषदस्य एम.

४६

पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात् उपनिषत्पदं व्युत्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म स
वासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह तद्धेतुत्वात् वेदान्ता अप्युपनिषदः ततो विदितः औपनिषदः पु
रुषः एतदेव विभजते योसावुपनिषत्स्वेवेति अहंप्रत्ययविषयाभिन्नत्वमसंसारीत्यमुतत्व वक्ति पा
रहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः अत एव चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वादनन्यशेषः अन्यशेषं हि भूतं द्र
व्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं भवति यथा यूपं तक्ष्णोत्यादिषु पुनरनन्यशेषभूतभाव्यपयोगरहितः प
था सुवर्णं भार्यं सत्कुन्तनुहोतीत्यादिना तस्यौत्पत्त्याद्याप्यता कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह य
तः स्वप्रकरणस्थ इति उपनिषदामनारभ्याधीतानां बोधो विधिपर्यायोलोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वे
न पुरुषस्यैवेदं प्रकरणं न च जुह्वादिवद्द्रव्याभिचारित्वं कर्मसंबंधः पुरुषस्यान्यतो न ततः स्वप्रकरणस्थ सो
यं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः स्यादेतत् प्रमाणान्तरागोचरत्वेन
नागृहीतसंगतिकपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थत्वमित्यत आह स एष नेति
नेत्यात्मशब्दात् यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्त
दुपाधिपरिहारेण शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं हाटकत्वस्येव कटककुण्डलादिपरिहारेण नहि प्रकाशः

२३

४१ संवेदनात्तभासते नार्पितदृवछेदकं कार्यकरणसंघातः तेन समसमनेतिनेत्याशेतितत्रदवछेदपरिहारेणप
ग्रहत्वाद यादृत्वाद्युस्वयंप्रकाशः शब्दोवाक्यात ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः अथोपाधिनिरास
वदुपरितमप्यात्मरूपं कस्मान्नूत्तनिरस्यतरत्यत आह आत्मनश्चेति प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात प्रका
शो हि सर्वस्यात्मानदृष्टिष्ठानत्वाच्च प्रपंच विभ्रमस्य नेत्याधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हतीति न हि
ज्ञातुरन्वभावेरज्जुभुजंगेर्नदिति विभ्रमो दृष्टपूर्वः अपि चात्मनः प्रकाशस्वभावस्य प्रपंचस्य प्रधान
थाचक्षतितमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्या
ख्याने प्रपंचप्रथा युज्यते तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगात वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरः सर्वोपा
धिरहितब्रह्मस्वरूपोवगतिसिद्धिरित्यर्थः उपनिषत्स्वेवावगतरित्यवधारणमस्मद्यमाणआदे
पति नन्वात्मेति सर्वजनीनाहंप्रत्ययस्य विषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता संसारीति तत्रैव लौकिकपरीक्षका
णामात्मपदप्रयोगात् तप सबुलौकिकाः शब्दास्तएववैदिकास्तएव तेषामर्थाइत्यौपनिषदमप्यात्मप
दंतत्रैवप्रवर्तितुमर्हेति नार्थान्तरेतद्विपरीतइत्यर्थः समाधत्ते नाहंप्रत्ययविषयत्र्औपनिषदः पुरु
षकृतस्तत्साक्षित्वेनाहंप्रत्ययविषयोयः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा ततस्तादृशैवेनप रामराम

४१

रमात्मनोहंप्रत्ययविषयत्वस्यप्रत्युक्तत्वात्एतदुक्तंभवतियद्यप्यनेनजीवेनात्मनेतिजीवपरमात्मनोः
पारमार्थिकमैक्यंतथापितस्योपहितंरूपंजीवःशुद्धंरूपंतस्यसाक्षीतच्चमानांतरानधिगतमप्युपनि
षद्भ्योचेदृशमित्यतएवप्रपंचयतिनत्वहंप्रत्ययविषयेतिविधिशेषत्ववानेतुनशक्यानुकृतःआत्मेदंसर्व ला
ह्यात्मात्मार्थेःअन्यच्चसर्वमात्मार्थंतथाचश्रुतिर्नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मन
स्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीतिअपिचातःसर्वेषामात्मत्वादेवनहेयोनाप्युपादेयःसर्वस्यहिप्रपंचजा
तस्यब्रह्मैवतत्त्वमात्मानचस्वभावोहेयोऽशक्यहानत्वान्नचोपादेयःसदोपात्तत्वात्तस्माद्युक्तंयौ
पादेयविषयौविधिनिषेधौनतत्परौनमात्मानंतद्विषयीकुरुतइतिसर्वस्यप्रपंचजातस्यात्मैवत
त्त्वमितिसत्यंप्रतिपादयतिसर्वेहिविनश्यद्विकारजातंपुरुषांतंविनश्यतिअयमर्थःपुरुषोहिश्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन्प्रपंचस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोपर
मार्थसन्नपश्चात्परमार्थसन्नसोप्युक्ततिरज्जुतत्त्वमिवसर्पविभ्रमस्यविकारस्यातस्यवास्यानिर्वाच्य
त्वेनाहेतुस्वभावस्यविनाशःपुरुषस्तुपरमार्थसन्नासोकारणसहस्रेणाप्यसन्नशक्यःकर्तुंन
हिसहस्रमपिशिल्पिनोघटंपटयितुमीशतेइत्युक्तंतस्माद्विनाशीपुरुषांतोविकारनाशइति

लोपस्य च तत्त्वो विधिशास्त्रविधायमाना कर्मविधिप्रवृत्तिर्येषु शास्त्रेषु प्रतिषिध्यमानकर्मविषयत्वस्य ... कर्मा १०
रज्जुतत्त्वात्तद्वत्ततभुजंगविनाशः पुरुषस्य च हि सर्वस्य अपि षड्विकारत्वात्तस्य तत्त्वेन च पुरुषस्याक्ति वि
नाशो यतो न तस्य विनाशः स्यादित्याह पुरुषो विनाशहेत्वभावादिति न हि कारणानि सहस्राण्यप्यन्यदस्य य
पितुमीशतरःमतं श्रूयते माभूत्स्वरूपेण पुरुषो हेयरूपादेवायमोन दीपस्तु कश्चिद्धुमो हास्यानेकत्रिया
पादास्यतेदृत्यत आह विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः त्रिविधो पि धर्मलक्षणावस्थापरिणामल
क्षणो ... विकारो नास्ति तत्कृतं नापि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोपि परमार्थ सन्निति नत्र स्यात्स्व
दृष्टपणात्ययकारणः शक्या कर्तुं न च धर्मोन्यथात्वादन्यो विकारस्तदिदमुक्तं विक्रियाहेत्वभावादिति सुगम
न्यत्तूपन्यस्य पुनरेकदेशि नाशास्त्रविहितवन सांख्योक्तनेनानुक्रान्त तदस्य यथोपयादपातिपदपि शास्त्रविहितामनु
क्रमेणाभितिष्ठ इहोहितस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमिति वक्ष्येधर्मेति त्वात्मापाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्म
त्वात्कर्मावबोधनमिति स्य ननु लिङ्रूपशब्दावबोधनं व्यापारं वेदस्यवास्यैरयति न हिंसो भशोमे ... प्रकृ
ते तद्गुणाभिधानं परिसंख्या हि विधेः ... शास्त्रमेवबोधनपरं आपि चाम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति शास्त्रकृद्धचु
नं तत्रोर्थे ग्रहणं पदाभिधेयवाचितत्वो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यम् नभिधेयत्वं प्रसक्तं
न न दिते क्रियार्थो इत्याह आपि चाम्नायस्येति ... तनोक्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वं अपि तु क्रियाप्रयो राम०
४८

नत्वद्द्व्यगुणत्वाख्यानोच्चा किमार्थत्वेनैवभूतद्द्व्यगुणाभिधानेनस्वनिष्ठतया प्राहुः चोदनाहि
भूतंभवंतमित्यादिएतदुक्तंभवति कार्यमर्थमवगमयंती चोदनानदर्थभूतादिकमप्युपयोगमयती
भ्रटे तितथाहपद्रवृत्तिनिरन्तिव्यतिरेकेणचेदितिन्यायममिसंधिः नतावत्कार्यार्थस्य स्वार्थपदानांसंगति
ग्रहो। नान्यर्थेरूपपादितभूतेप्यर्थेव्युत्पत्तिदर्शयद्भिः नापिस्वार्थमात्रपरतैवपदानांतथासति
नवोक्यार्थप्रत्ययः स्यात्नहिप्रत्येकस्वप्रधानतयागुणप्रधानभावरहितानांएकवाक्यतास्त्यात
-स्मात्पदानांस्वार्थमभिदधतोपिकप्रयोजनवत्स्वार्थपरतयैकवाक्यतातथ्यत्वनतदर्थान्तरविशेषे
कवाक्यार्थप्रत्ययउपपन्नोभवतियथाहुः शास्त्रविदः साक्षाद्यद्यपिकुर्वंतिपदार्थप्रतिपादनं
वर्णास्तथापिनैतस्मिन्पर्यवस्यंतिनिःफलेवाक्यार्थमितयेतेषांप्रवृत्तौनांतरीयकंपाकेज्वालेव
~~कुर्वंतिपदार्थप्रतिपादनंवर्णास्तथापिनैतस्मिन्पर्यवस्यंतिनिःफलेवाक्यार्थमितयेतेषांप्र~~
त्तौनांतरीयकंपाकेज्वालेवकाष्ठानांपदार्थप्रतिपादनमितितथाचार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेणवा
क्यार्थप्रत्ययोपपत्तेर्नकार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदोंथोनाएवंसतिकूटस्थनित्यब्रह्मपरत्वेपिपदा
परतिभर्थ्यंकार्यमनन्यपदव्याद्यर्थभूतमपि यदिदृश्यतेनानद्भूतंभव्यासंसर्गिणास्वरूपेणस्यादिभव्यत्वादि

यत आह न हि भूतमुपदिश्यमानमिति न दातावत्स्वरूपलक्षणः संसर्गः किंतु कार्यतान्वयप्रयोजनेप्रयोजनि
५८ लक्षणोन्वयः न हि च येष्वनुभावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षणः इति न भूतार्थानां क्रियात्मत्वमित
थेः शंकते अक्रियात्वेपीति एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तेरिति भावः परिहरति नि
षेधोपक्रियार्थत्वेपीति न हि क्रियार्थमुपदिश्यमाने ~~चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्ते~~रिति
भावः परिहरति ~~नैषदोषः क्रियार्थत्वेपीति न~~ हि क्रियार्थमुपदिश्यमानं भूतमभूतं भवत्यपि तु क्रियानि
र्वर्तनयोग्यं भूतमेव तच्च भूतार्थवर्धनशक्तं पश्चाद्घटादिस्वानिष्ठ भूतविषयोपदिश्यमानतामत्वाशीतो
वा कथं चित्रं क्रियानिष्ठतागमपि तु मुचितः नाद्यः पहितं शतनुष्णोहरेत्रमपि अनुपदितं कचिद्दृष्टमदृ
ष्टमविदितथा च वर्तमानोपदेशः अस्ति क्रियोपहिता अकार्यार्थात्र व्यार्थ बोधकादयो लोके बहुलमु
पलभ्यते एवमक्रियानिष्ठा अपि स्वसंबंधमात्रपर्यवसायिनो यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्ने राजपुरुष इति त
फा था प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठा यथा कीदृशास्तरव इति प्रश्ने फलिन इति न एतन्न पुरुषस्वामित्वयोगो वा
अस्ति न नास्ति त्वप्रतिपिपादयिषिते किंतु पुरुषस्वस्वामिभेदस्तरूणां च भेदः प्रष्टुरपेक्षितं चात्र ज्ञानाः स्वा
मिभेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिपत्तिं न पुनरस्तित्वं तस्य तेनाप्रतिपिपादयिषितत्वात् उपपादिता च भूतेषु एम
५८

प्यर्थैक्यतान्नि: प्रयोजनवत्तिपदानां चोदपत्तिपदिनामोपदिष्टभूतं किंतवोपदेशु: श्रोतृत्वोप्रयोजनस्या
तत्स्मात्भूतमपिप्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनं प्रयोजनं चब्रह्मात्तत्स्योदासीनस्यसर्वक्रियारहितत्वे
नानुपकारकत्वादिभोतिचेत् परिहरति स्वानवगतात्मोपदेशश्च तथैवप्रयोजनवानेव भवितुमर्हतीति अय
र्थश्च कारः सतदुक्तं भवति यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयंशास्त्रज्ञानमवगतिपर्यंतं विद्यास्वविरोधिनो
संसारनिदानमविद्यामुच्छिंदत्प्रयोजनवदित्यर्थः अपि च यदपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामाश्रितं तेर
पित्राद्युपगोन्नरं तथ्योनस्वरूपयाथात्म्येतादीनां नशक्या कार्यपरतास्थापयितुं कस्मादपहितमपोदाहि कार्यं कृता
मात्रतंत्रं ह्येतौ निवर्तते कृतिसाध्यमुपात्तमिवहृत्त्वान्निहृतौ कार्यं हि पुरुषप्रयत्नः सचविषयाधीननिरूपणः
विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव सकर्मकः परिभूतस्तौत्यादानुकूलो भवितुमर्हतीति न द्रव्यगुणो
तस्यांकृतिव्याप्तोदिष्टतेविषयः नचेद्द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यतान्यत एव शास्त्रकृद्दचोभा
वार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयतेति द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थापाकार्यावमर्शेऽपिभाव
स्वस्वतोद्रव्यगुणशब्दानां तुभावयोगात्कार्यावमर्शोऽस्तिभावार्थेभ्यः वाप्रवाचवगतिः न द्रव्यगुणशब्द
भ्यइति नचहृदयस्यानुहोतीसंततमाघारयतीत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता तत्रापि हिहोमाघार

२६

ता

५० भावार्थविषयमेव कार्यं न चैवं गौवतासोमेन यजेतेति वद्धिसंतगादिविशिष्टहोमाघारविधानात् अग्नि
होत्रेऽनुहोमाघारमाघारयतीति तदनुवादः एवमपि अत्रापि भावार्थविषयमेव कार्ये तथापि भावार्थानु
बंध तयोर्द्रव्यगुणयोर्विषयावपि विधीयेते भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रं तथा च विशिष्टः कारक
विशेषेण द्रव्यादिना विशिष्यते इति द्रव्यादिस्तदनुबंधः तथा च भावार्थे विधीयमाने सत्येव सानुबंधो
विधीयत इति द्रव्यगुणाव विषयावपि तदनुबंधतया विहितौ भवतः एवं चात्र भावार्थः प्रणालिकया द्रव्या
दिसंक्रान्तो विधिर्गौरवात् विभ्यैः स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्तत्वात् तदनुवादेन तदनुबंधीभूतद्रव्या
दिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः एतेन यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र संबंधविष
यो विधिरिति परास्तं मंत्र तु न भवत्यर्थो विधेयः सिद्धे भवितरि सत्त्वलब्धरूपस्य भवनं प्रत्ययकर्तृत्वात् न
खलु गगनं भवति नाप्यसिद्धं शसिहस्यादिपोस्यत्वात् गगनकुसुमवत् तस्मात् द्रव्येन न प्रयोगव्या
पारसंगिद्धेः प्रः प्रयोजनकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति निर्विषय
स्यासावशक्यप्रतीतिर्यत्नौ विषयापेक्षायो अग्नेयपशद्धोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबंध एवास्या विष
यः ननु पोऽकारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपसंबंधगोचरः न हि घटं कुर्वित्यत्रापि सादृश्यात्रा राम॰
५०

मार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दंडादि हस्तादिना व्यापारयतीति स्वावधरार्थो ह्लृतिं व्यापार
विषयामेव प्रतिपद्यते न रूपतया घटविषयामुद्देश्ये न प्राप्त्वस्यास्ति घटेनाविषयत्वात् पाविषयतयातु ह
स्तादिव्यापारस्य तु आतस्य वाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबंधादिशेषावगतेरेव कार्यं विषयो विधेयः किंतु
तं भवति आग्नेयो भवतीत्याग्नेयेन यागेनेष्टं भावयेदिति अनस्यैवयस्य वंशविद्वानुपयोगे मासीधन्नेपस
र्वविहानमावास्यायजत इत्यनुवादो भवति यदाग्नेय इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य स्वोंशत एव च विधि
तानुदितस्य तस्यैव दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारसंबंधः तस्मात्सर्वत्र क्लृप्तिप्रकरणा
लिकयाभावार्थविषयस्य विधिरंकांतं तथा च न हन्यात् न पिबेदहिंसादिषु पदिकार्यमम्यूपयेन तत्र
त स्तद्यापि काक्लृप्तिरस्कं तस्यात द्यायकस्य भावार्थो विषयः स्वं च प्रजापत्यव्रते न यायेनयफे दासहन्सा:
हन्नायाप्तसंकल्पलक्षणपातद्विषयो विधिः स्यात् तथा च प्रसक्तस्य प्रतिषेधोदं न ब लोडलि: प्रसक्ते
तेन च सति संभवेलक्षणान्यायाने ल्पेतोघृत मि स्या हेतुतस्य अनुमित्याधिकारात्प्रसक्तस्य प्रतिषेधात्सं
भवेनयर्युदासहस्यान्नो स्याह्सकल्पलक्षणपूर्वका तस्मान्न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु प्रसक्तस्य प्रतिषि
धेषु भावार्थाभावात्र द्यामायाः क्लृप्तेरभावेन द्या[illegible]स कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वे

२७

५१ त्रवाकारस्याह आश्रयत्वेन हंतव्य इत्येवमाद्युक्तिनंतु कस्मात्क्रियाहिरिव कार्यं न भवतीति तत्साधनं वेत्यत आह हंतेच स
क्रियेति क्रियाशब्द कर्मवचनः एतदेव विभजते आक्रियार्थी नास्तीति स्यादेतत् विधिविभक्तिश्रवणात्कोपितावि
द्रात्र प्रतीयते तेन चेन्न भावार्थमंतरेणान्वयागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावेकस्मादेहसीत्यमुपपद्यते वि
नाविधारक प्रयत्नं तस्मात्तस्य च प्रवृत्तस्य न्मुखतां नामनोवाक्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः
क्रियेति क्रियाशब्द कर्मवचनः एतदेव विभजते आक्रियार्थी नास्तीति स्यादेतत् विधिविभक्तिश्रवणात्
कोपितावद्रात्र प्रतीयते तेन चेन्न भावार्थमंतरेणान्वयागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावेकस्मादेहसीत्यमुप
पद्यते विनाविधारक प्रयत्नं तस्य च प्रवृत्तस्य न्मुखतां नामनोवाक्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधि
गोचरः क्रियेति नाक्रियापरमार्थतो नाकिंचिदपीत्याह हननवद्धननक्रियापि निषेध्योदासीन्यव्यतिरेकेणानन्यः
शंकते मा भूत्प्रक्रियार्थत्वं कस्यापि तु केन हेतुनानेनदा कामित्यत आह स्वभावप्राप्तहननानुरागेणान
ज अयमर्थः हनन पानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्तत्र एवं विधजाद्यत्र त्यागः नचैतेषु कोविधानुप
गतः प्राप्तत्वात्तेन च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः तस्याप्योदासीन्यरूपस्य सिद्धत्वपाप्राप्तत्वान्न च विधा
रकः प्रयत्नः तस्माक्रतत्वेन लक्ष्यमाणात्वात् स्वतिसंभवेच लक्षणाया अन्याय्यत्वात्विधिविभक्तेस्तत्र एग राम ५१

तः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् तस्माद्व्याप्तिवैद्रूप्याद्दोषवत्त्वात्तन्त्रेति निषिध्यते तद्भा
वो ज्ञाप्यते न तु नञर्थो विधीयते अभावस्य स्वविरोधिभावनिरूपणात् तथाभावस्य छायानुपाती सिद्धसि
द्धवत्साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद्भासत इति नञर्थकार्य इति भूमः तदिद
माहुर्नञश्च विषयस्वभावः इति ननु बाधपत्तु संबंधिनोभावं नञ्प्रवृत्त्यनुस्यानानुमानो वा इदानीं कु
तोस्मात्रिवृत्तिरिपतु आहाभाववुद्धिश्चौदासीन्यपालनकारणं अयमभिप्रायः त्वरितः पथ्यम
गं श्रोपानस्याङ्गुलिं दद्यादित्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रवेक्ष्यद्द्धस्यपथ्याशने प्रवृत्तिर्भुजंगां
गुलिदानान्मुखस्य चनतोनिवृत्तिमुपलभ्य बालोप्यपि तत्प्रपोष्यद्धृष्टस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतूद
च्छाद्वेषावनुमिमीते तथाहि इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्म
दीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् कर्णोर्यते काथ्येसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चा
निवृत्ति स्य इच्छाद्वेषौ प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् नजानुमनंशाद
व्यापारपुरुषाशयपत्रेकाल्पानवच्छिन्नविषयभावनाव्यवेप्रत्ययएवोति इच्छाद्वेषावभूतां अपितु भ
वो भूयः स्वगतमालोचयत उपकारापूर्वविवष्यविभासते तस्माद्वद्धस्वतंस्वतन्त्रप्रवृत्तिनि

वृत्तीच्छाद्वेषभेदौ च कर्त्तव्यते कार्थसमवेते इष्टा॥ निष्टसाधनभावावगमपूर्वोवितानुपपत्त्यासिद्धः कार्ये
५२ कारणाभावशक्तिरिष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोत्पत्तेर्दृष्टप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धं स चावगमो॰ग॰ आ
तः शब्दप्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दप्रवणहेतुक इति प्रवर्त्तकेषु वाक्येषु यन्तेतेतादिषु शब्दे
तकर्त्तव्यमिष्टसाधनं वा व्यापारमवगमयन्तस्येष्टसाधनतां कर्त्तव्यतां चगमयति अनन्यलभ्यत्वा
द्भपोरनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् पत्त्रनुकर्त्तव्यतायैमात एव लभ्यते [illegible] नाहं हन्यात्ते
ति वेदितादिषु हननपानप्रवृत्त्योनौरागतः प्रतिलंभात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृतालिङ्
भक्तिरस्यतो प्राप्तमनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति प्रत्यस्मोदितपौरिष्टसाधनभावोवगम्यते
त्यधार्गेरो विषयत्वापोगात्तत्रस्मात् रागादिप्राप्तकर्त्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं
नहन्यात्त्रापि वेदितादिवाक्यं ननु कर्त्तव्यं वा परमितिस्त्र एवक्तमकार्यं निष्टत्वं निषेधानां निषेध्यानां
वानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः तया रक्तस्य पंचेतन आपातेतो रमणीयताप्रकृष्टन्ते
पिआपतिमात्रो व्यप्रवृत्त्यभावानिवृत्तिमेव बुध्यते वर्त्तते ओदासीन्यमात्मनो बस्थायपतीति
यावत्तस्मादेन रभावबुद्धिश्चैदोदासीन्यस्थायनकारणं पावद्दोहो सौन्यमनुवर्त्तेति न चानु राम॰

वर्त्तते नाप्युदासीनोऽपि विषयांतरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमाननं चावस्थापककारणा
भावे कार्यावस्थानं दृष्टं न हि स्तंभाभावपातप्रासादो भवतीत्येतत् आह सा च दग्धेधनाग्निवत्स्व
यमेवोपशाम्यति तावदीश्वरवल्लवं प्रयत्नकृन्मुमुक्षोऽनपावर्गस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति तद
धिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यतीत्येतदुक्तं भवतीत्यथा
प्रासादावस्थानकारणं स्तंभो न तु मोदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः अपि तावंतु
काश्चिन्नाशहेतोस्त्राणे नानवस्थानकारणं पश्चात्कमदृष्टनिष्ठुरः कवचश्चास्त्रप्रहरणत्राणे
न राजन्यजीवावस्थानहेतुः न च कवचापगमेऽस्य सति च शस्त्रप्रहारेण जन्तोर्विनाश इति उप
संहरति तस्मात्सिकैस्ते क्रियाणि हित्वा दासीन्यमेवेति औदासीन्यमात्तानतोऽप्यस्तीति प्रसक्ते
क्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि नान्तिमक्रियार्थत्वेनानर्थकमाशंक्य क्रियार्थत्वोपवर्णने जे
मिनीयमसमंजसमेवेति उपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मात्पुरुषार्थेति पुरुषार्थानुपयोगपु
पाव्यो नादि विषयावृक्रियार्थे नपात्रि पार्थं यथा च पूर्वोज्ञरपक्षोन नूयनिर्मियोऽउपनिषद्र्वास्त्वयं पुरुषा
र्थोऽत्र द्वहृपावशमपर्यवसानादित्यर्थः वाद पोपानिषत्तत्वज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं कर्तव्य

हेज २

अद्धिः एवोक्तं परिहारं स्मारयति तत्परिहृतमिति । जन्माद्यस्य स्त्रोकार्थं स्मारयति । तत्रास्तवब्रह्मलक्षणापीति । त्रि ॥ ५ ॥

५२ विधानुप्रवेशमन्तरेणेति अत्र निष्टद्दामिसंधिसमाधानं स्मारयति अहो जनेनोवगतं ब्रह्मात्मभाव
स्येति मननं ब्रह्मज्ञानमात्रं संसारि कथमेनिवृत्तिकारणं अपितु साक्षात्कारपर्यंतं ब्रह्मसाक्षात्कारश्च
रश्रवणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा खण्डादिसाक्षात्कार इव बाध्धे
शास्त्रश्रवणाभ्यासमसंस्कृतमनो योनिसंचनिखिलप्रपंचमारोपलालेसीसा त्कारेणेनर्थं भ्रांतेरमू
लमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपंचतादिशेषादुन्मूलयतीत्यपपादितमधस्तान्नतस्माद्भ्रंतुस्वरूपक
यतन्तुल्यतैवात्रेति सिद्धं अत्रैवं त्रयचवेदप्रमाणमूलत्वाचेदप्रमाणानितेनशंके अत्रैव सुखदुःख
नुसारः भेदेननिदर्शनद्वयमाहन्ताहि धनितिरतिश्रुति स्वत्रोहं रतिं अशरीरं वावसंतमिति चोर ८
पतिशरीरे पतितरतिपरिहरेतिनेत्र शरीरत्वस्येति यदि वास्तवं स शरीरत्वं भवेत्तन जीवतो नत्व
न्निवर्तेत मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तद्धयत्र नत्व ज्ञानेन जीवतोपि शक्यं निवर्त्तेपि तु प्रत्युत शरी
ले रं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तेयितुं स्वभावहानेन भावविनाशप्रसंगादित्याह नित्यमशरीर
त्वमिति स्यादेतत्र मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं तच्च स्वकारणधर्माध
र्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतो शरीरत्वमिति शंकते नेत्यादि तेति १ म०

तद्दृष्टान्तेन परामृशति निराकरोति न शरीरसंबंधस्येति न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति वा
धे ग्बुद्धिशरीरारंभजनितौ हि तौ नासति शरीरसंबंधे भवतस्ताभ्यां तु शरीरसंबंधं रोचयमाणो व्यक्तमित
रेतराश्रयदोषमाविशति नेदमाह शरीरसंबंधस्येति यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयत्वं न त्वेष दोषो
नादित्वात् बीजांकुरादिवदित्यत आह अंधपरंपरैषानादिकल्पना प्रसक्ता मन्यते नेपमंधपरंपरातुल्यानाा
दिता न हि यतो धर्माधर्मभेदाद्यत्रात्मशरीरसंबंधभेदः वनस्य व स धर्माधर्मभेदः किंत्वेष पूर्वे स्यादात्म
शरीरसंबंधान्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः पूर्वात्मशरीरसंबंधोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति तिंन प्रमा
हान्निपातसमवायाभावादिति शंकते सन्निधानमात्रेणेति परिहरति नेति उपाज्जनं स्वीकरणं न त्विय
विधात्मनीत्याह नेत्यात्मने इति पेतु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या अपि तु गौणो माणवकादाविव
सिंहाभिमान इति मन्यते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति अत्राह यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य सत
थोक्तः उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते यथा मंदांधकारे स्थाणुरयमित्य
गृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्मा शाब्दिको पुरुषशब्दप्रत्ययो स्थाणुविषयौ तत्र हि पुरुषत्वमतिपन
मपि समारोपितमेव एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरन्ति य

३०

याचास्तु किंका पामीति भुक्त्वा भास्वरस्यद्युस्य पुरः स्थितस्य सतिशुक्तिरजतसाधारणेपि पाण्डुरत्वरजतत्वविनि
५४ श्चयो भवति नावतकस्माच्छुक्तिरिति निश्चयस्य च न भवति संशयो वा द्वेधापुक्तः समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात्त
पलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषदृष्टपस्मृतेश्च संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्यादिति ह्युक्तत्वेनोभयत्रतु
ल्यमेतदित्यतइत्थं अकस्मादिति अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेपदृष्टहेतुरुक्तो न च कार्यदर्शनोत्वेपत्वेना
तो साधारणामिति भावः आत्मानात्मविवेकिनामिति श्रवणमनने कुशलतामात्रेण पंडितानामनु
सन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति पावततरुक्तं पश्वादिभिश्चाविशेषादितिघोषमतिरोहितजीवनतोवि
दृषो शरीरत्वे श्रुतिस्मृतीतिहासहरीति तेषांचेति सुबोधा ग्रंथः प्रकृतमुपसंहरति तस्मात्त्वावगतब्रह्मात्म
भावस्येति ननु नन्वेपदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः हंत मननादिविधानान
र्थक्यं तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति तत्र न नुभाष्य दूषयति पत्नुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयो
रिति मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वच
नैरनुवादः जातिरित्यर्थः मननधर्मत्वर्थत्वादिति ब्रह्म साक्षात्कारो बगति तदर्थं तं मननं निदि
ध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः अथ कस्मान्मननादि विधिरेव न भवति इत्यत आह यदि राम

ष्यवगतास्मीति तेन वादन्मनननिदिध्यासनेध्यं प्रेन कर्मणि अपूर्वविषये श्रमस्तत्वफलेदृत्तकमथस्ता
त्स्नातोकयुक्तकर्मत्वमननयोरवघातप्रोक्षणादिवत्परिक्षीण्यते तस्य पकेऽन्यत्रोपयुक्तोपयोस्यमो
गेनाभावादात्मनो विशेषतस्त्वोपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः प्रकृतमुपसंहरति तस्मा
दिति सर्वसिद्धरूपब्रह्मपरत्वेऽपि ब्रह्मब्रह्मणः शास्त्रार्थे स्वधर्मोर्स्त्वादिन्न विषयत्वेन शास्त्रभेदा
दथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य शास्त्रारंभत्वमुपपद्यते रत्याहैवं च समन्वितिरत्यानुधर्मजिज्ञासैवेति न
शास्त्रानारंभमिति तेन शास्त्रारंभत्वस्फुटित्याह प्रतिपत्तिविधिपरत्वा रतिन केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक
स्वधर्मान्यत्वं अपि तु नद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह तस्मादिदं ब्रह्मास्मीति इतिकरणेन ता
त्परामर्शाति विषयो हि धर्मे प्रमाणानां ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्यादि न श्रु तरथि
ष्ठानान ब्रह्मैक्ये प्रभवति विरोधादित्यर्थः न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिरपि तु सर्वेषां प्रमाणाना
मित्याह सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि कुतः नहीति अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति न च कर्तृत्वं
का यो भावात् न च करणत्वमतस्य घटते रमुक्तमप्रमातृकाणि चेति चकारेणात्रैवं ब्रह्मविदां गाथा
मुदाहरति अपि चाहुरिति पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः यथा स्वदुःखेन दुःखी स्वसुखेन सुखी

तथापुत्रादिगतेनापीति सोयंगुणं तत्वेमत्वाभिमानोभेदस्यानुभवसिद्धत्वात् तस्माद्दैवाहीक इतिवद्गौण
५५ देहेंद्रियादिषुत्वभेदानुभवान्न गौणश्चात्माभिमानः किंतु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्यावदेवेत्यभिधीयमा
त्माभिमानो लोकयात्रां वहतीतरस्मिंस्तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः तदुपायस्य श्रवणमन
नादेरभावात् ततः दृष्यहमित्युपदेहादिबाधनात् गौणात्मनोसत्वे पुत्रकलत्रादिबाधने ममकाराभाव
इतिपावत् मिथ्यात्मनोसत्वे देहेंद्रियादिबाधने श्रवणादिबाधनं च ततश्च न केवलं लोकयात्रासमु
च्छेदः स ह्यस्माहमित्यवबोधशीलं यस्मात् अद्वैतसाक्षात्कार इतिपावत् तदपि कथं भवेत् कुतस्तरस्तंभ
वरमनवश्च आह अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः उपलक्षणचैतन्य प्रमाप्रमेयप्रमा
णविभागा इत्यपि दृष्टव्यं एतदुक्तं भवति एष हि विभागो द्वैतसाक्षात्कारेकारणत्वेनोनियमेन प्राप्ना
त्तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यते इतिन तु प्रमातृणात्मनोन्वेष्टव्यआत्मा इत्याह आन्विष्टः स्यात्प्रमातेव
पाप्मदोषादिवर्जितः उक्तं ग्रीवास्थ ग्रैवेयकनिदर्शनं स्यादेतत् तस्य प्रमाणत्वं पारमार्थिकाद्वै
तानुभवोत्पत्तिरिष्यते तत्राह देहादिष्वात्मायद्वदामाण्यत्वेन कल्पितं लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वनु
मा स्यावधिमाह आआत्मनिश्चयात् ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारपर्यन्तं एतदुक्तं भवति पारमार्थिकप्र रम

पंचवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं प्रमाणबाधितत्वात् तत्स्य च समस्तप्रमा
णकारणत्वं चरमो स्वाभाविकलौकिकयात्राबाहित्वं चास्य पंपं सेपमस्या कोप्यद्वैतसाक्षात्कारे
विधाभविष्यति च न चापम तस्य साक्षात्कारेप्यंतःकरणवृत्तिभेदस्य कातो परमार्थत्वं सत्त्व साक्षात्कारो भा तः
विको नासौ कार्यं तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् अविद्यानुपपद्यते विद्यामुच्छिंद्यात् ज्ञानपेक्षातत्र तत्का विरनुप
पत्तिः तथा च श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति
तस्मात्सर्वमवदातं ॥ सर्वं कार्यान्वयं विनाशि सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानानां पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदांतानां
प्रसाधितानां प्रसक्ति साम्प्रतं तापन्नात्माद्य स्यपजत्वादिना जन्मस मन्वयादित्येतेन सूत्रसंदर्भेण
सर्वज्ञे सर्वेश्वरे जगत्कारणे निष्ठाभिर्विनाक्वेशेरणो प्रामाण्यं वेदांतानामुपपादितं तत्र ब्रह्मणि
तिपरमार्थतो त्वद्यापि ब्रह्मणि तिभति मादि ततत्रसंदिह्यते तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुता
चेतनमिति अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलंभे सति संशयः तत्र च प्रधानमचेतनं जगद
पादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदत्यपनिषद इति सांख्या जीवव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमि
त्ताधिष्ठितात्परमाणोर्जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदंतीति काणादाः आदिग्र

३२

५६ दृष्टो नाभावो पादानत्वादि ग्रहीतव्यं अनिर्वचनीया काप्यविद्याशक्तिर्महत्तत्त्वेनोपादानं जगत्स्यामिगेद्
मितिब्रह्मविद्॰ एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यात्तदाभासाचीत्रं नदेवं विप्रतिपत्तेः संशये
किं तावत्प्राप्तं तत्र तावन्नास्तिकाशंकाभावात् ब्रह्मणो परिणामित्वं नः सर्वशक्तित्वेन प्रधा
नत्वास्ति संभवः ज्ञानक्रियाशक्तीस्वलुविद्यानाक्रियाकार्यदर्शनोनत्वेयसद्भावेन सर्वं च ज्ञानक्रियेवि
दात्मनिसत्तः तस्यापरिणामेत्वादेकतानुपात् त्रिगुणोनुप्रधानेपरिणामित्वसंभवतः यद्यपि च सामा
वस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनीक्रियातानेनस्तं तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेणासंभवतेस्वन
थाच प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्तिवन्नतु ब्रह्म स्वरूपचैतन्यं तस्यावृत्तिक्रममनुपयोगित्वीवात्मनामिवा
स्मांकं न च स्वरूपचैतन्येकस्येतत्वम कार्यत्वात्तस्य कार्यत्वेवा न सर्वदा सर्वं ज्ञता भोगापवर्गलक्ष
णपुरुषार्थत्वहृष्टभयुजोयानादिप्रधानपुरुषसंयोगात् निमित्तस्य महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि
चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानं यथा तं
वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते तद्वदेव नत्वत्स्याप्रजापतिपतिधात्रिपुनपः अचेतनेऽपि चेत
नवद्रूपसंचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयंतिपथार्कूलंपिपतिषतीतिपतन्नाप्यभुपतेपत्तुत्मा रामः

हृगवगम्यते भाक्तः प्रायेश्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते अपि चाह हेतुः अग्रप्रापे लिखितं हृ
श्रुभवेस्पमग्र इतितदिदमपिता आयी ऐतं ततनेत ऐस्तेत्याद्युपचारप्रायश्रुतं तदेस्यतो
ह्युपचारिकमेवस्तेयन्नानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ~~नुप्रविश्य~~ नामरूपे व्याकरवाणीति चप्र
धानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितया हि यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो मम आत्मेत्यु
पचर्यते एवं तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतयो भाक्ताः सपन्नथ्योवा दृष्टव्या स्वमपीतो भवतीति चनिरु
ल क्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेपेसुसुमावस्थायां प्रवृत्ते प्रधानात्मन समुद्रे के हि जीवो निद्राणस्त
मसीव मग्नो भवतीति यथाहुः भावप्रत्ययपालंबना वृत्तिर्निद्रेति हृ गीना मन्वा संग्रमाणादीनामभा
वकारणतमः तदालंबनो निद्रा जीवस्य हृ निरित्यर्थस्तथा सर्वं तं प्रसक्तमयेन्नाग्रह्यत्वनरमेत्रोपि
सकारणं कारणे शिपाधिप इति प्रधानाभिप्रायेः प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वे पुनि पाः श्रुतयः अस्य
येस्त प्रधानपक्षेपीति प्रधानस्यापीत्यापिकारणैवकारणं स्यादेतत्सत्त्वस्य प्याचेरस्य स
वेरता अथ नमः सप्तव्यक्तानेव कस्मान्न भवति इत्यत आह तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति सत्त्व
हि प्रकाशात्मकं निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञताबीजं यथाहुः निरतिशयं सर्वज्ञबीजमिति यत्त्व ता

३२

त्पुसातिशयं तत्क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं यथा कुवलामलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वं मोक्षे परममहत्ति
५१ निरतिशयमेवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयं इत्यतेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यं तेरस्ये
वास्य निरतिशयत्वं परिदृष्टं तत्समस्तवेदितव्यत्वं न दिदृक्षु सर्वज्ञत्वे सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभव
ति एतदुक्तं भवति यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तां तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्तत
स्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रविपादे त्मा विबुलिता
चेतनमः कार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपपद्यत इति अपि भगवदारणस्य व्यवच्छेद्यमाह न केवलस्येति न
हि किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि चिदात्मा चैकः प्रधानं तु त्रिगुणमिति ततः सर्वकार्यमुत्पत्तुम
हेति न चिदात्मन इत्यर्थः न वापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञतामुपगमो न कार्यपो
गादित्याह व्यापीति न केवलस्याकार्यकरणस्येति एतत्सिंहावलोकनेन प्रपंचयति प्रागुक्ते
ति अपि च प्रधानस्येति चरत्वर्थः सर्वं प्राप्त उच्यते इत्यते गोशाहं नामरूपप्रपंचकार्यदर्शना
देतत्कारणमात्रं वदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रामाणं न तु तदचेतनं चेतनमिति विशेष
कल्पनायामस्त्यनुमानमित्यपरिशिष्टात्त्र वेदपि स्येतस्मान्नामरूपप्रपंचकारणभेदप्रमाणाभा राम॰

त्मापदेव भगवानुपासनीयः तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे योवा पर्यायेण समर्थोद्यदाम्नायो
जन्मादिहेतुः जगद्धीनं तदेवेक्षं चेतनं च समाम्नायेनमः तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु तद्देशे तैस्तैर्वे जातीयकैर्वाक्ये
रीक्षितुः कारणात् जगज्जन्मादिव्यापत्तु इति न च प्रधान परिमाद्देर्व्वा चेतनस्यो ईक्षितृत्वमात्र संभवति शैवे
दीक्ष्य प्रधानस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्ते कर्तृ हिरजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य वि
शेषः स्वच्छता स्वच्छं हि सत्त्वमस्वच्छे चरजस्तमसी स्वच्छस्य च चेतन्य प्रतिबिंबोद्ग्राहितया प्रकाशकत्वाय
देशो नेमे तरयोः अस्वच्छतया तदुग्राहित्वाभावात् यथा पार्थिवत्वेन त्यद्दर्पणे र्बिबोद्ग्राहिता न तु लोष्टादीनां प्र
क्षण त्वाक्षितृत्वमात्र संस्तस्या नाम्नायते इति यतज्ञानस्वभावत्वात् इष्टुमात्तं नत्वत एवास्यनेक्षितृत्वं नित्यस्य स्व
भावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन प्रसूतस्यातिनिमित्तभावाद्दिक्रियानिमित्तस्य कारकनिवृत्तौ नेतद्याम भावा
स्व स्यतद्विशेषस्य कर्तृत्वोक्तिनिवृत्तेः सत्येव सत्त्वस्वभावच्छितत्त्वं नित्यतया न क्रियात्तस्य त्वन वच्छिन्नं द्विषयोपधानस्य त
नभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वेकार्यत्वं चोपपद्यते तथा चैवं लक्षणाईक्षणो सर्वविषयेत्र स्व
णः स्यात्संभवलक्षणोकर्तृत्वमुपपन्नं यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिनो उदासीनस्य तत्त्वमेव वा
रे१ग स्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयापधिच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिर्परेरपि च कूटस्थनि
त्यायाच्चितिश्चक्तेश्चैतन्यः प्रतिकर्तृत्वमीहशमेवाभ्युपेयं चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः न
वे.२

हिप्राधानिकान्यंतर्बहिःकरणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमचेतनानि तद्ज्ञपश्च स्वव्यापारं वा वेदितु
 मुत्सहंते नो खल्वंधाः सहस्रमपि योधाः पंथानं विदंति चक्षुष्मंतापि वेदकेन वेद्यते सप्रवर्तमानो गेहशीस्वतंत्रः
कर्त्तानेनातेषां एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चैतन्यसंक्रांत्यापन्नस्य चैतन्यज्ञातृत्वं चितिरेव ज्ञात्रीस्वतं
त्रानांतर्बहिःकरणानि अधस्सहस्य प्रतिमाऽनि अस्वतंत्राणि न चास्यांचितेः कूटस्थनित्याया अपि व्या
पारयोगः न च तद्योगेप्यज्ञातृत्वं व्यापारवत्तामपि ज्ञानाम ज्ञात्वात् तस्मादंतःकरणगतं व्यापारमारो
प्य चितेशक्तो कर्तृत्वाभिमानः अंतःकरणो वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः सर्वथाभवन्नप्ये
नेदं भाविकं किंचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इ
ति चेभेदाभेदमपाकुर्वद्भिरयास्तं कूटस्थनित्यस्यात्मनो व्यापारवत एवं भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टाद
याकरिष्यते नस्मादंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यं नित्यत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितना
मरूपविषयावच्छिन्नं सत्तत्तत्कार्यं तस्य कर्त्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धं तथा च श्रुतिः
तपसा चीयते ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति तपसा ज्ञानेनाव्याकृतनामरूपविषयेणाचीयते तद्व्या
चिकीर्षायोद्भवत्यिपथाउत्पित्सादिरव्याकृते पटादि बुद्ध्वा प्रालिख्य चिकीर्षति एवं धर्मेवानुद्भिन्नोपधर्मो
पत्नेनेउपचित उच्यते व्याचिकीर्षायां चोपचये सति तेनोत्पन्नं नामरूपमन्नं मदनीयं साधारणं सार्विणं

व्याचिकीर्षितमभिजायते तस्मादव्याकृताद्व्याचिकीर्षितान्मन्त्रात्मा कारणः हिरण्यगर्भो ब्रह्मणोऽनन्तिपाश
क्राधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते यथा अव्याकृताद्व्याचिकीर्षितात्स्यादेवानरकापेदि तन्तुकादि
तस्मात्सूत्रात्मन आखण्डलकल्पादिकल्पादिव्याकरणात्मके जायते ततो व्याकरणात्मकान्मनस आकाशा
दीनि सत्यशब्दवाच्यानि जायन्ते तेभ्यश्च सत्त्वेभ्यो नुक्रमेण समस्तलोका भूरादयः तेषु मनुष्यादिप्रा
णिनेवसोऽक्रमेणकर्मीगणो धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादितः स्वानि मि
त्रंयो धर्मो धर्मयोः सतोर्विनिष्पत्तौ त्वमृतं यावद्धर्माधर्मभावीति यावन्नृपः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्ववि
शेषतः यस्य भगवतः ज्ञानमयं तपः धर्मः जायासमयेन तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यब्रह्म किं च नाम रू
पमात्रं च ब्रीहियवादि जायते इति तस्मात्प्रधानस्य समावस्थायां अभीप्सितत्वात्सेत्र ज्ञानानां च सत्यपि
चेतन्ये संसर्गो हि विषयानीस्वरणात्मसुख संभवे चोय चारस्यान्याप्यत्वान्मुक्तौ श्वायथार्थोपदेशानुपप
त्तेः मुक्तिविरोधित्वान्नितः प्रभृतीनां च मुख्यासंभवे नीपचारात्मप्रणास्वेमुक्तिसिद्धत्वात्संशये च तत्मा
यपाठस्यानिष्ठायकत्वात् इहानुमुख्यस्य औत्सर्गीकत्वे न निश्चयेऽस्ति संशयाभावात् अन्यथाकिरणवातस
कीर्णेश्वानिवासितो ब्राह्मणाय नस्यापिकिरात ।व्याप त्रे वै सौवे(लिन्दश्चनाद्यो विद्यासंचिवं जगद्यादा
नं मुक्तिरेव समारोपितस्येव रजतस्य मरीचय इव जलस्य एकस्य्वद्माइव द्वितीयचन्द्रमसं न त्वचेतनं प्रधान

वा॰प्र॰ परमाणवादिश्रुत्वाद्धि ततश्च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तः सर्वज्ञेश्वरो वा सिद्धिः॥६॥ तज्जगदुपादान
५८ मितिसोऽप्यनेनैवाभेदेन कार्यत्वात्कारणात्कार्योरणाभेदाभावात्कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृ
दादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वाद्द्वैते च तदनुपपत्तेः साक्षाद्ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन मृ
त्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपंचस्य प्रतिषेधात् चेतनोपादानमेव ज
गत् भुजंग इवारोपितो रज्ज्वुपादान इति सिद्धान्तः सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेत
नं वेति संशये पूर्वमीमांसकेनाद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह तत्रेदं शब्दवाच्यमित्यादिदर्शापि
तीमिनं तथापीदं सितापारमार्थिकप्रधानस्तेब्रह्मातिरिक्तईश्वरो भविष्यति यथाहुर्हैरण्यगर्भाः स्मृतः
श्रुतिः पठिता एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म बहु स्यामिति च चेतनकारणमात्मन एव बहुभावमाह तेनापि कार
णात्मेनानारंभेन्द्रकार्यमवगम्यते यद्यप्याकाशाद्याभूतसृष्टिकथापि तेजो यन्नानामेवत्रिवृत्करणस्यावि
वक्षितत्वात्तत्र च तेजसः प्राथम्यात्तेजः प्रथममुक्तं एकमेवाद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र ब्रह्मत्वंत
रमपि पठतीति तथान्यत्रेति च ब्रह्म चतुष्पाद्दृष्ट्वा शापं षोडशकलं तद्यथा प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति
चतस्रः कला ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः तद्वत् पृथिव्यन्तरिक्षद्यौःसमुद्र इत्यपराश्चत
स्रः कला द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम तथाग्निः सूर्यश्चंद्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः ज्योतिष्मान्नाम राम॰

ततीयः पादः प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः सन्नुचेर्थः आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः तदेवं षो
डशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति श्रुतेरपरेषो ऽशकलेन ब्रह्मेति सिद्धं स्यादेतत् ईश्वरेति पाठो ह्यातु
स्वरूपमुच्यते न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनो यादृशानत्वसाधनत्वसंभव इत्यत आह ईशेरि
ति धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतो विषयो रागादिविषयत्वस्य रागात् प्रसिद्धाच्चेयं न त्वेगो माहयत्र तेरिति बुद्धिस्थः
सर्वज्ञ इति सामान्यतः सर्वं वित्तीति विशेषतः सांख्यीयं स्वमतसमाधानेऽपन्यस्य दूषयति यदुक्तं सत्त्वध
र्मेणेति पुनः सांख्यमुच्चापयति ननु कर्मेति दूषयति तद्यपीति समुदाचरद्वृत्तिता वच्चं भवति सत्त्वं गु
णवैषम्यप्रसंगेन साम्यानुपपत्तेन चोध्यकेनरूपेणा ज्ञानमुपकल्पतेरन्तमसोत्तम्यति विवेचकत्वं
स्यापि सत्त्वस्येरागरूपेणासद्भावादित्यर्थः अपि च चैतन्यप्रधानद्वारेव यतो जानाति नो चाचेतनोद्वाव्रि
मात्रेदृष्टचेरप्रयोग इत्याह अपि च नासाविति कथं तर्हि योगिनामस्त्वोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत
आह योगिनां त्विति सत्त्वादर्शोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यच्छद्रुप्यतामुपकरोति नाधस्य प्रधानस्ये
त्यर्थः यदि तु कापिलमनमपहाय हिरण्यगर्भमतमास्थीयते तत्राह हार्दं पुनः साक्षिनिमित्तमितितेषा
मपि हिपक्रूष्टसत्त्वो यादृशानंपुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सार्वज्ञं न तु प्रधानस्या
चेतनस्य तदयि चाहेतुकम् इति विरुद्धमिति भावः पूर्वपक्षबीजमनुभाषते यत्पुनरुक्तं प्रकृष्टरागापीति चेतन्यस्य

वा॰प्र॰

शुद्धस्यानित्यत्वेपिऽग्रहितं सदनित्यं कार्यम् आकाशमिव घटादावच्छिन्नमित्यभिसंधायपतावत्यपरिहरतिइदंताव
६० त्वानितिप्रतातोप्यप्रकाशे सवितरीत्येतदपि विमयावच्छिन्न॰प्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायं वैषम्यं चो
दयति ननु सवितुरिति किंवास्तवकर्माभावमभिप्रेत्यवैषम्यमाहभवान् उततद्वच्छिन्नाभावेन तत्र यदितद्वि
वच्छिन्नाभावेन हाप्रकाशयतीत्यनेनमाभूत्साम्यं प्रकाशनइत्यनेनैवत्वोक्तत्वेनैवकर्मविवक्षितम् अथच प्र
काशस्वभावप्रत्यासत्तिस्थानेऽपि सवितुरितिपरिहरतिनासत्यपि कर्मणीति। असत्यपीत्यविवक्षितेपी
त्यर्थः अथवास्तवंकर्माभावमभिसंधायवैषम्यमुच्यतेतत्राऽऽसिद्धत्वात्कर्माभावस्याविवक्षितत्वात्त्वा
त्रकर्मणइतिपरिहरति कर्मापेक्षायोग्यतापासमतिकर्मणि अविवक्षितेऽस्ति नामुपपत्तिः तास्वा
सतिकर्मणिविवक्षिते तेसुतरामित्यर्थः यत्सत्त्वादितिपस्यभगवतईश्वरस्यप्रसादात्त्वस्यानित्यत्वसिद्धे
स्येश्वरस्यज्ञानंनित्यसिद्धंभवीतीतिकिमुवक्तव्यमितिकेचिज्जनापथाहुर्योगशास्त्रकाराः ततः प्रत्यक्
चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति नज्ञाप्यकारणभक्तिविशेषाराधितईश्वरस्तमनुगृह्णाति
ज्ञानवैराग्यादिनेति सवितृप्रकाशवदितिवक्तनोनित्यस्यकारणनयेक्षास्वरूपेणोच्छ्राव्यतिरे
कमुखेनाप्याह आपिचाविद्यारभतईत्यादिनाऽऽदिग्रहणेनकामकर्मादयः संगृह्यंतेतेनज्ञानप्र
तिबंधरहितस्येतिसंसारिणोवक्तनोनित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबंधकारणानिसंतिन रामः

त्वीश्वरस्याविद्यादिः तस्य ज्ञानप्रतिबंधाकारणासंभव इति भावः नतस्य कार्यमावरणाद्ययुगमो विघ
ते अनादित्वादिति भावः अपाणिग्रहीता अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञानबलेन क्रिया
प्रधानस्यत्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावान्न जगदाक्षेप इत्यर्थः। अतिरोहितार्थमन्यत्। स्यादेतत् अना
त्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेद इविभ्रमो न त्वात्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटते इत्यत
आह इक्ष्यते चात्मन एव सतः इति आमिति वेशोऽभिमानो मिथ्याबुद्धिमात्रेणापूर्वेणोति अनेनानादि
तादृशीतामात्मग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयतानिरस्तापरीशिष्टं लिंगं इत्याख्यातं तन्नि
बुस्यमोक्षोपदेशादिति शंकोत्तरत्वेन वा स्वातंत्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थसूत्रांतरं शंकाबुभा
व्यऽज्ञस्याहेतद्व्यैवज्ञो स्मितं तज्ज्ञं न प्रधानमस्मत्पाशंक्येतके तु आह पिनुमिति तत्त्वबद्ध्य प्र
धानमेव स्थूलं तया आत्मत्वेन ग्राह्यते स्यात्केतुः अरुंधतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्सन्निहि
तां स्थूलतारकां दर्शयति इयमसावरुंधतीति अस्यांशकायामुत्तरं हेयत्वावचनाच्चेति सूत्रे च
कारोनुक्तसमुच्चयार्थः तच्चानुक्तं भाष्यदुक्तं अपि च जगत्कारणं प्रकृत्यस्वपितौ तस्य निरुक्तं कुर्वती श्रु
तिः चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते यदि स्वशब्द आत्मवचनः तथापि चे~~तनमेव जगत्कारणं प्रकृतेः स्वपितीति~~

वा॰प्र॰

६१

स्पतेरनंतर्कुर्वतीश्रुतिः चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते यदि स्वशब्द आत्मवचनः तथापि चेतनस्य पुरुषस्या
स्याचेतनप्रधानात्मानुपपत्तेः यद्यात्मीयवचनः तथाप्यचेतनेषु पुरुषार्थतया आत्मीयेपि चेतनस्य प्रल
यानुपपत्तिः नहि मृदात्माघटः आत्मीयोपि यो यस्मिन् प्रलीयते अपि त्वात्मभूतायां मृद्येव न घट [illegible]
त्मभूते ह्रास्ति तिप्रलीयते किं त्वात्मभूतायां प्रकृतावेवेत्याह स्वाप्ययात् गतिसामान्यात् गतिरवगतिः ता
किं समममपस्य वैते यथाहि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परविरहतार्थता नैवं वेदान्तेषु परस्पर
पराहतिरपितु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति चेत्सुरादीनामिव रूपादिष्विति
यथाहि सर्वे चक्षुरूपमेव ग्राहयति न पुनः रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपमेवं रसं ना
दिष्वपि रसादिषु गतिसामान्यं दर्शनीयं श्रुतत्वाच्चेति देहे तेषु त्रैगुण्यमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न
तु सर्वविषयज्ञानं कारणं संबंधितया नु न दर्शितम् अतः सर्वविषयमवगतेः प्रोतानां ताशेषनिषेधः सर्वज्ञ ईश्वरो ज
गत्कारणमिति भाष्यार्थनामिति विशेषः ॥ उत्तरस्य सूत्रसंदर्भमाक्षिपति जन्माद्यस्य यत इत्यपारस्य [illegible]
ब्रह्मजिज्ञासितव्यमिति हि प्रतिज्ञानेन ब्रह्मशोधकं शास्त्रं च सर्वत्र सर्वज्ञो जगदु [illegible] राम

तेप्रलमकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति स्थापितो व्याप्त्यादिर्न चास्ति काश्चिद्दोषोऽतभागो
रा पद्विपरीतमप्यपिबोधयेदिति च गति सामानाधिकरण्यादि त्यक्तं न त्विकमपरमवशिष्यते पदयोर्मुख्यरसूत्र सा
वधतारः स्यादिति तत्किमुक्तानस्मिति किमाद्वेषे समाधत्ते उच्यते द्विरूपं हीति पघपितत्वतोतिरस्तसम
स्तोपा धिरूपं ब्रह्म तत्र धापि न तेन रूपेणोशाश्चमुपदेश मिति उपहितेन रूपेणोपदेश्यमितिति तत्र धाचि
दुपाधिर्विवक्षितस्तदुपासनानि च कतिचिद्भ्रमरपायोत्ति मनोमात्रसाधनतयानुपदिष्टानि कानिचित्र
ममुत्रपृथोति कानिचित्कर्मसमध्यर्थानि चित्पुनरन्तो ष्युपाधिरविवक्षितो पृथात्रे वान्नमपादप आ
नन्दमपानामं च कोशाः तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितं तथा गतिसामानाधि
सिद्धवुङ्जानं नत्वद्यापि साधितं नन्दर्थमुत्तरग्रंथसंदर्भो रंभस्यार्थः स्यादेतत्पर स्यास्त्वनन्त तदुपाधिभेदविशि
ष्टस्यापि भेदात्कथमुपासनाभेदः कथं च फलभेद इत्यधिक आह एकस्यैवान्विति रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपाहि
तभेदादुपासनभेदः तथा च फलभेद इत्यर्थः नाद्य क्रतुः संकल्पः तनुपघ्ने कआत्मा कूटस्थोनित्यो निरतिशयः
सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन्नभूताअपेतार तमप्याप्तं परमात्मन आह यद्यप्येक आत्मेति यद्यपि निरतिशयमेकमे
वरूपमात्मनः सैश्वर्यं च ज्ञानेचानं दम्ग्नाथाप्यव विधानमः समाहतत्नेषुतेषु धारणाभ्यंदेषुद्याविरस्तादि वक्ष

वा॰प्र॰

चित्स्फुदितेनाप्रकृष्टमिव क्वचित्प्रकृष्टमिव क्वचित्प्रकर्षवत्क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदित्येवं भासमानेन त्वरूपस्य हेतो
६२ रविद्यात्मनस्तः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादित्यर्थो ऽत्रमसप्रकाशः ॥ विनादिवा द्युमंडलमेकरूपेणैव प्रकाशे स॰
नापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाशवद्दृश्यते तथेदमपीत्यर्थः । तोपा
धिसंबंधमुपास्यत्वेन निरस्तोपाधिसंबंधं ज्ञेयत्वेनेति ॥ आनंदमयोऽभ्यासात् ॥ अत्र प्रथमं तावदेकदे
शिमतेनाधिकरणमारचयति । तैत्तिरीयके अन्नमयमित्यादि गौणप्रवाहपाते पि युज्यते मुख्यमीक्षणं
मुख्यत्वेन तस्य पारमात्म्ये प्राय इति विशिनष्टि । आनंदमय इति हि विकारे प्राचुर्ये मयट् स्मृतः । स्वार्थत्वाभि
[illegible] ति विकारेण आनंदमयस्यैव [illegible] रणाः प्राधान्येन तथा च न द्विकारे पठितमप्यस्य मानेदपदं तद्बुद्धिमादधत्यस्ये
वानंदमयस्याभ्यास इति युक्तं ज्योतिष्टोमाधिकारे वसंते वसंते ज्योतिषेति ज्योतिः पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः
कालविशेषविधिपरः अपि च सा सा दानंदमयात्माभ्यासः अपेतेस्तमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामती
ति तिपूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति यत्तूक्तमन्नमयादीति न हि मुख्यारुंधतीदर्शनं तत्र दमुख्यारुंधतीद
र्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुंधतीदर्शनं भवति नारुंधतीपूर्वदर्शनानामपरदर्शनानु गुरोपनतु न द्वि
रोषितेति चेत । इहाप्यानंदमयादांतरस्यात्मस्याश्रवणात् तस्य त्वं तमयत्वादिस्वांतरस्यश्रुतेः तमये राम॰

प्रीअन्नमयादिपदप्रवाहपतितानंदमयपदमपि विकारार्थमिवेति युक्तं ॥ न च प्राणमयवदिह विका
र्यवाचकत्वात्स्वार्थिको मयडिति युक्तं ॥ प्राणमयपदाभिधेयस्य जीवात्मा भवति प्राणादिविकारो घ
टकादिवत् विकारेण न च मत्वर्थे स्वार्थिकत्वं युक्तं चतुःकोष्ठान्तरत्वेन न सर्वान्तरत्वोच्यते ।
प्रियादिभागी शारीरत्वेनोपलम्भते न च सर्वान्तरतया त्रैवानंदमयं नत्रावहति स्ता
ऽन्तरत्वेनोपक्रान्तानंदमयस्य सर्वान्तरत्वात् तेनापि तत्त्वमयादिकोष्ठा चतुष्टयान्तर
त्वमानंदमयस्य कोशस्यान्तरस्मात् अन्यस्यान्तरस्यात्मन आनंदमयस्यैव सर्वान्तर इति युक्तं ॥
यद्येवं परस्मान्तरत्वमानंदमयस्यादेवान्तरो भवति न हि देवदत्तो बलवानिति युक्तो स
र्वान्तरत्वादीनि प्रतिबलवान्तोपलब्धि समानतान्तरमवेत्य
एवमानंदमयो प्यलमयादिभ्यो यतो न तु सर्वस्मात् अनिःकलेश्वर ससः प्रिया
प्यवयवयोगेनापि शारीरत्वं युज्यते इति संसार्येवानंदमय इत्यनुपहितमेवात्मो
पाधित्वेन विवक्षितं नत्र ब्रह्मरूपं योपत्वेनेति पूर्वपक्षः अपि च पञ्चापि
मापि मयपद तपापि नत्र मयानंदमयो न तु ब्रह्मत्वानंदप्राप्त्युपहितेति
परीतः स्वत्वेन सम्भवति न तु तदसंतास्वभावेन परमात्मनो मनागपि तु

५ ५ ५

त्वसंभवः आनंदैकरसत्वादित्याह न च तु शरीरस्य सत्ताइति ॥ अशरीरस्य पुनरपि
प्रसंसर्गो मनागपि नास्तीति प्रानुपपत्तिं परिहरति [illegible] नोपपद्यते इत्यर्थः ॥ उच्यते आ
६२ नंदमयावयवस्यतावछलक्षणः उपस्यांगतया नप्राधान्यमपितु अंगि ॥
त्वात पुच्छमिति ॥ ५ ॥

वसानानात्तादर्थ्येतुल्यं ॥ प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे चतिदेश आख्यातेनतन्नाभ्येरासमाहितेप्रियाद्यवयव
योगवत्त्वः खल्ववयोगोपिपरमात्मनत्र्योयाधिकउपपादितः आनंदमयइतिमात्रुपोद्येनामयटउपपा
दितेतिअपिचमंत्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेश्चसैवानंदमयपदार्थः मंत्रेहिपुनः पुनरन्यो
तरआत्मेतिपरब्रह्मणःप्रवणान्तस्यैवबाम्नोन्तरआत्मा आनंदमयइतिश्रेयणेप्रत्यभिज्ञानात्परब्रह्मे
वानंदमयमित्याहसूत्रकारः ॥ मांत्रवर्णिकमेवचगीयते ॥ मांत्रवर्णिकमेवचपरंब्रह्मणोपुच्छ्यानंदमयइतिगी
यतेइति अपिचानंदमयप्रकरणस्याराराक्यत्वैश्चेः प्राकृ...स्यभूत्वश्रवणात्बहुस्यामितिचसत्यमानाना
त्वहूणनंदमयाइभेदश्रवणात्आनंदमयः परएवेत्याहसूत्रेनेतरोपपत्तेः नेतरोजीव आनंदमयतस्यानुपपत्ते
रितिभेदव्यपदेशाच्चरसः सारंसइमानंदमयआत्मारसंत्वेवायंलब्ध्वानंदीभवति सोयंजीवात्मनोलभ्यमा
नआनंदमयस्यचलभ्यत्वानामेदउपपद्यतेतस्मादानंदमयस्यजीवात्मनोभेदेपरब्रह्मत्वंसिद्धंभवतीतिचोदय
तिकथंतर्हीतिपदिनत्वज्ञालज्ञव्यः कथंनहिपरमात्मनोवस्तुतोभिन्नेनजीवात्मनापरमात्मालभ्यतइ
इत्यर्थः परिहरतिवाढंतथापीतिसत्यंपरमार्थतोभेदस्याविद्यारोपितभेदमुपाश्रित्यलब्धलब्धव्यभावउप
पद्यतेजीवोह्यविद्ययापरब्रह्मणोभिन्नोदर्शितः ननुजीवादपितथाचानंदमयश्चैत्रीकोतजीवस्याबि

घपापि स्वतो भेदो दर्शित इति न चैव इत्युक्तमभाव इत्यर्थः भेदाभेदौ च न जीवब्रह्मणोरित्युक्तमथ स्थानं स्था
देतद्धयायरमेश्वरादन्यो जीवात्मा द्रष्टा न भवति एवं च जीवात्मनो द्रष्टुर्नेभिन्नः परमेश्वर इति जीव
स्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोप्यनिर्वाच्यः स्यात्तथा च न वस्तुत्वमिति एतत्रापि परमेश्वरस्य विद्याकल्पितादि
तिरञ्जने हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते नाहि न भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुं शुक्तिस्तु परमार्थसतीति
वैचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव अत्रैव रूपमात्रे द्रष्टान्तमात्रपरमापाविन इति एतद्परितोषे
रागत्यं नस रूपे द्रष्टान्तमात्रस्य घटाव घटाकाशादि विशेषम भिनिवेशस्य मते तिरोहितार्थस्वमनपरिग्रहार्थमेव
करोशी मतेरुपपत्तिरन्दर्शितेहि व कृत्यमिति स्य षतावदुत्तगोय द्वल पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते वि
भुर्हि ब्रह्मार्थिक तत्वान्तरमपश्यास्ततः तत्र किं पुच्छपदेन मन्त्रिव्याहारादन्यत्र मयादिषु चास्या वयवयत्वे
न प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात्पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणे ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिद
प वयवव्याख्यापरतामानंदमयपदमन्नमयादिविकारवाचिप्रायपठिते विकारवाचि वा कथंचित्प्रचुर
न द्वाचि वा ब्रह्मलक्षणप्रसिद्ध कपाचिद्धस्वाब्रह्म रोग्व्याख्यायतामानंदयदाभ्यासेन च ज्योति यदे राम ०

५ब्रह्मपदे आनंदमयपदे आनंदपदमिति त्रितयपले घनं त्वधिकं५

नेवज्योतिष्टोमन्यानंदमयोल्पस्यतांउताउनंदमयपदे विकारार्थमत्ता ब्रह्मपदे च ब्रह्मण्येव स्वार्थे
त्त. आनंदाभ्यासश्च स्वार्थे पुच्छपदस्मात्रमवयवप्रायपलिखितमधिकरणपरतया व्याख्याय तामितिकृ
तबुह्मपुच्छ एवविहांकुर्वेतु तत्र प्रायपाठटयपरित्यागो मुख्यत्रितयपले घनं पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य
बाधेन पुच्छपदे हि वा दृलधो मुख्यस तू आनंदमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थे लंघनमवयव
परतायामधिकरणपरतायां च तुल्यं अवयवप्रायपलेखबाधश्च विकारप्रायपलेखबाधेन तुल्यः ईसा
धीणांतस्मान्मुख्यत्रितयपलंघनान्सूर्वयत्नः मुख्यत्रयानुगुण्येन तत्परयत्नोक्तः अपि चानंदम
ययस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्मपुच्छमिति न समंजसं नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तं आधारपरत्वे च
पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति आनंदमयस्य चांतरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया ब्रह्म
णः त्वांतरत्वमानंदमयापेक्षया दृश्यमानं तरतिनश्रुतोक्तं एवं चान्नमयादिवदानंदमयस्यापि पा
घबयवोयुक्तः वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मणि रूपाद्यभिमतं चाव्याप्रियाद्यवयवयोग आचुर्ये चक्रे
शनया ख्यापतां तथा च मांत्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानान्न

वा॰प्र॰ त्तस्यैवाधिकारेणानंदमयस्येति सोकामयतेत्यार्धश्रुतपोब्रह्मविषयानानंदमयमिति षयाइत्यर्थे संशेयः
६४ स्यग मन्यत्सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति वेदस्तत्र पोर्विरोधे गुणो त्वन्याप्यक्त्यनेति सूत्रासप्तस्थाने
तब्यानि आनंदमयशब्देन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतदुक्तं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते तत्तदुक्तं भव
ति आनंदमयेत्यादिवाक्ये यत् ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति यत्तु ब्रह्माधिकरणामि
ति वक्तव्ये ब्रह्मपुच्छमित्याहक्ष तितत्क स्य हेतोः पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ ल
धा ग्नत्वात्पुनातत्तेनापि चाधिकरणाल्लक्षणोपपत्तेरिति मांत्रवर्णिकमेव चगीयते यत्सत्यज्ञानमित्या
ना दिमांत्रमवर्णितं ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेनब्राह्मणेनस्वप्राधान्येन गीयते ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति अ
वयववचनत्वेत्यस्य मंत्रप्राधान्यं ब्राह्मणोक्त प्राधान्यमिति उपायोपेयपोर्मंत्रब्राह्मणयोर्विप्रति
उ पत्तिः स्यादिति नेतरोऽनुपपत्तेः अत्र इतः आनंदमयपरतिभाष्यस्थाने ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पदितव्ये भेद
व्यपदेशाच्चात्रापीत आनंदमयइत्यस्य चानंदमयाधिकार इत्यस्य च भाष्यस्थाने ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे स्य
~~ति पेति पदितव्ये भेदव्यपदेशाच्चात्रापीत आनंदमयइत्यस्य चानंदमयाधिकार इत्यस्य च भा~~
~~स्थाने ब्रह्मपुच्छं प्र~~[illegible]ति च ब्रह्मपुच्छाधिकार इति च पठितव्यं कामाच्च नानुमानापेक्षा अस्मिन्न राम॰

स्य ब्रह्म पुच्छं कार्यत्वमुच्येत इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति श्रुत्या न ह्यनेन स्वविकारावयवो ब्रह्मविकारः तस्मात्सर्वस्य कारण ॥र
स्य चैतद्योगशास्त्रीयनयोरपि स्यात्प्रयोभाष्य आनंदमयस्याने ब्रह्मपुच्छपाठाद्ब्रह्मणः तद्धेतुव्यपदे
शाच्च विकारस्यानंदमयस्य ब्रह्मपुच्छमवयवस्थैर्यं कथं सम्भवेत् स्वस्वविकारत्वात् तस्य स्वस्यानंदमयस्य
रा मुपपद्यते तस्मादानंदमयविकारावयवो ब्रह्मेति तद्वेपव्यो योऽयमानंदमयो विकार इह नोपास्यत्वे
न विवक्षितः किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धं ॥ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् पूर्वस्मिन्नधिक
रणे अपास्तसमस्तविशेषस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायमात्रेण पंचकोशाद्युपाधयः कल्पिताः न तु विवक्षि
ता इत्येवं तु प्रधानेन ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति निर्देशत्वेनोपलक्षितमिति निर्णीतं सप्रति तु ब्रह्म विवक्षितो
पाधिभेदेन मुपास्यत्वेनोपलक्ष्यते न तु विद्याकर्माभिः यस्य श्लोकस्य जीवात्मादिः स्यादेवहनीय
इति निर्णीयते तत्र सर्वोदाधाररूपाणि संसारित्वपरेन तु तस्माद्रूपास्य संसारीकर्मानधिकृतो रवि:
हिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपश्रवणात् उपसर्गोन रादित्यपुरुषो नरा लोकेति चाधारश्रवणाद्वाचामुष्मा
त्पराचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्यादाश्रवणात् संसार्येव कार्यकरणसंघातात्मको रूपा
दि संयन्नइहोपास्यो न तु परमात्मा अशब्दमस्पर्शमित्यादि श्रुतिभिरपास्तसमस्तरूपः स्वमहि
म्नि प्रतिष्ठित इत्यादि श्रुतिभिः प्राकृताधारश्च सर्वेश्वर इत्यादि श्रुतिभिः थिगतनि मैश्वर्यश्च श्रवण

वा.भ०

१४

उपास्यत्वेनेह प्रतिपाति यत्तुं सर्वपाप्मविरह आदित्यपुरुषे संभवति शास्त्रस्य मनुष्याद्यधिकारतया
देवताया पुण्यपापयोरनधिकारात् रूपवत्त्वास्य थानुपपन्नाच्च कार्यकरणात्मके जीवे उपास्यत्वेन वि
वक्षिते यन्नैर्वरगाद्यात्मकतपास्य सर्वात्मत्वं श्रूयते तदादित्यपुरुषस्यैव स्यादिति आदित्यपु
रुष एवोपास्यो न परमात्मेति एवं प्राप्ते अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्यं हि कार्यं कार
णाधारमिति नानाधारं नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्माद्धरभावेनावतिष्ठते न देवतात्मानरे स्याधार
इति नानाधारं तस्माद् भयमुक्तं एवं प्राप्ते ऽभिधीयते अंतस्तद्धर्मोपदेशात् सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्या
मिहोच्यते ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् नाम निरुक्तेन हि सर्वेषां पाप्मादानेन पास्योदय उ
च्यते न चादित्यदेवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः आग्लवीपधर्माधर्मरूपपाप्मसंभ
वे सति न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्तीति न पाप्मेति सांप्रतं विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽपि श्रुता
दिभवपरंपरोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां संभवान्नूनं च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभि
मानिनः पाप्मविरह इतिग्रुक्तं ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः न च विनिगमनहेत्वभावः
तत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञानस्य विनिगमनाहेतोर्वि एम०

भ.प्रो.१

घमानत्वादपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मणः संभवोपपद्यते कारणं हि भेदात्कार्यजातस्य ब्रह्मणश्च
जगत्कारणत्वात् आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वं न च मुख्यार्थसंभवे प्राश
स्त्यलक्षणया सार्वात्म्यं यथा तथा पुक्तारूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा तद्धि कारणं यावास सर्वस्य
कार्यजातस्य विकारस्य च विकारवतो नन्यत्वात् तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते यथा सर्वगंधः सर्वरसः इ
ति न च ब्रह्मरूपनिमित्तं मायारूपमनुवदन् शास्त्रमशक्तं भवति अपि तु तां कुर्वदिति च। ना शास्त्रतः प्रसं
ग यत्र तु अत्यन्तनिरस्तसमस्तोपाधिन्नैदेहेयत्वेनोपदिश्यते तत्र शास्त्रमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमि
त्यादि प्रवर्तते तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते एतेनैव मर्यादाधारभेदौ व्याख्यातौ अपि चादि
त्यदेहाभिमानिनः संसारिणो न मोक्षाभेदेनोक्तः सर्ववांतरादित्यरत्यंत श्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो
भवितुमर्हति तस्मात् धनसेनयदिति धर्मवतो विभूतिमं तदिति यावत् कस्मात्पुनर्भूतिमत्त्वं परमेश्वर
परिग्रहे घटते इत्यत आह यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वमिति सार्वात्मकत्वेपि विभूतिमत्स्वेव परमेश्वरस्वरू
पाभिव्यक्तिः न तु विघातमः पिहितपरमेश्वरस्वरूपेषु विभूतिमत्त्विरयर्थः लोककामेशित्वमपीति।
अत्यंतपारार्थ्यन्यायेन निरंकुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ आकाशस्तल्लिंगात् ॥ सर्वस्मिन्नेधिकरणे ब्रह्मलिंगे

साधारणधर्मदर्शनाद्विचारितोपाधिनोऽस्यैवोपासनात्त्वादितशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितं इदा
नीं त्वसाधारणधर्मदर्शनान्न देवो द्दीशे संयाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते न भूताकाश इति निरूप्यते तत्राकाश इति
१६ लो होवाचेति किं मुख्याकाशपदानुसारेणास्य लोकस्य का गतिरिति च सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति च आका
ति ति च परायणमिति च कण्ठं चिह्नं ख्यापयतां उत तदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परमात्मनि व्याख्यायतामि
ति तत्र प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः तदनुरोधेनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः अस्य लोक
स्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे आकाश इति होवाचेत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपादितत्वात् प्राधान्यात् सर्वाणि ह
वेत्यादीनां तद्विशेषणतया गुणत्वात् गुणेन त्वन्यापकल्पनेति बहून्यप्यर्थं प्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्या
नि अपि चाकाश इति होवाचेत्युत्तरे प्रथममवगतमाकाशमनुपजातविरोधि तेन तदनुरक्तायां बुद्धौ पद्यदे
व तत्रैकवाक्यगतमुपनिपतति तत्र तदुपजातविरोधितदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति न च क्वचिदाकाश
शब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यं न हि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदं मुख्यमनुपपन्नानी
रमणीतियादौ सिगंगायामीत्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यं संभवश्चोभयत्र तुल्यः न च ब्रह्मण्यपाकाश
शब्दो मुख्यो ऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनोपपत्तेः लौकिके चास्य न मासितिरूढत्वात् राम०

सर्वैकत्वाद्वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः तदानुगुण्येन च सर्वोऽग्निहवे सादीनि भाष्यकृता स्वयमेव
व्या नीतानि तस्माद्भूताकाशमेवाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते न परमात्मेति प्राप्त एवं प्राप्तेऽभिधीयते आकाशशब्देन
ब्रह्मणो ग्रहणे कुतः तल्लिङ्गात्। सामानाधिकरण्ये तत्प्रश्नप्रतिवाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शोऽस्य धानत्वेऽपि
गोस्तात्प[illegible]स्याकाशपरं प्रधानार्थं तथापि पत्युः दृष्टेदेव प्रतिवक्त्रा न खलु अननुज्ञातः आम्नातिप्रष्टको विस
नाश चहेतदिहास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोदप्यमान नामरूपप्रपंचमात्रविषय इति तदनुरोधाद्यस्य स
र्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः न च भूताकाशं सर्वस्य लोकस्य गतिः तस्यापि लोक
मध्यपातित्वात् देवतस्यागतिरित्यनुपपत्तेः न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति यु
क्तं प्रश्नस्य प्रथमज्ञानस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेणासंकोचानु
पपत्ते तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् न च प्रश्नेन पूर्वेप्स्यरूपेणाव वस्थितार्थेन व्यवस्थितोत्तरार्थमुत्तरं न
शक्यं नियन्तुमिति युक्तं तन्निमित्तनामस्थान सशापोविपर्यासानां अनवस्थानेऽपि तस्य स्व विषये व्यवस्थाना
त् अन्ययोत्तरस्यानालंबनत्वापत्तेः वैय्यधिकरण्यापत्तेर्वा अपि चोत्तरेऽपि बहु समंजसं तथा हि सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेवोत्पद्यन्ते इति सर्वशब्दः कथंचिदल्पविषयो व्याख्येयः एवमेवकारोऽप्यसमञ्जस

वा॰प्र

६१

नखल्वपामाकाशएवकारणमपितुतेजोपिएवमन्नस्यनाकाशएवकारणमपितुपावकपाथसीअ
पिमूलकारणविवक्षायांतुब्रह्मण्येवावधारणंसमञ्जसंअसमञ्जसंतुभूताकाशे एवंसर्वेषांभूतानांलयो
ब्रह्मण्येवसर्वेसर्वेभ्योज्यायस्त्वंब्रह्मणएवपरमयनंब्रह्मैवतस्मात्सर्वेषांलोकानामितिप्रश्ने नोपक्रमा
दुत्तरेचतत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शोत्रष्टापाष्टगतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहा
राद्बहूनांतुश्रुतीनामनुग्रहायत्तमेदेकंकुलंस्यार्थइतिबहुरमा॰काशपरमात्मसमञ्जसमक्त
एतावतापिहिबहुसमञ्जसंस्यान्नचाकाशस्यप्राधान्यमुत्तरेकिंतुपृष्टार्थतातद्गतस्यलोकसामान्यगतेश्च
पृष्टतामरायणमितिचतस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैवप्रधानंतथाथचतदर्थसदाकाशपदंप्रधानार्थंभवति
नान्यथातस्माद्ब्रह्मैवप्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तंनभूताकाशमितिसिद्धं।अपिचास्यैवो
पक्रमेऽन्तवत्तुकिलसामेत्येतत्त्वदोषेणशालावत्यस्येतिनचाकाशशब्दोगौणोपिविलंबितप्रतिपत्तिः
शब्दस्यतत्पर्यायस्यचप्रयोगप्राचुर्यादन्तेताभ्यासेनापिमुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलम्बितादितिदर्शना
र्थंब्रह्मणिप्रयोगप्राचुर्यंवैदिकंनिदर्शितंभाष्यकृतातन्नैवचप्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरंनीयतेय
त्रतदन्यथाकर्तुंशक्यंयत्रतुनशक्यंतत्रोत्तरानुगुण्येनैवप्रथमंनीयतेइत्याहवाक्योपक्रमेपीतिअ॰ रण॰

नस्यैव प्राणः॥ उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता इत्युक्तः पक्रम्य पृष्टः प्रते कतमा सा देवमेति प्राण इति होवा
ता चौषस्तश्चाक्रायणः उद्गीथोपासनाप्रसंगेन प्रस दैवोपासनमप्युक्तमित्यु उद्गीथस्योक्तं भाष्यं तत्प्र
स्ताव इति हि सामान्योभक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुवि
कारे च दर्शनात्संशयः किमयं ब्रह्मैव चतुर्णां वायुव च न इतीति तत्रान्तस्यैव ब्रह्मलिंगाद्देवप्राणोपि ब्रह्मैव न
वायुविकार इति युक्तं पद्योवेतेनैव गतार्थमेतदिति कोधिकरणस्यारंभार्थः तत्रोच्यते अर्थैक्ये त्वैकग
म्येहि श्रुतिमेवाद्यामहेमानान्तरावगम्ये तु तद्दर्शनात् ब्रह्मव स्थितिः ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाका
शस्यैवाकाशादिभूतकारणत्वप्रतिनागमाहतेमानान्तरं प्रभवतीति तत्र पौर्वापर्यालोचनया पत्रार्थे
त्वमेतस्य आगमः स एवार्थस्तस्य गम्यते त्यज्यते चेतेर इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्यु
च्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते आहो वायुविकारं प्रतीति विषये यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग
प्येतीत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेंद्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गम
नप्रतिपादिकाया मानान्तरलब्धसामर्थ्याया बलात्तत्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य
न ब्रह्मणः अपि चात्रोद्गीथप्रतीहारयोः साम्यभक्त्यो ब्रह्मणोन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहि

११

वा·प्र०

तेकार्यकारणसंघातरूपेण तस्माद्यच्च यो स्याः प्राणोपि कार्यकारणसंघात एव देवताभवितुमर्हतीति निरस्तोप्युप

६८ र्थेद्रेस्त्वधिकरणे पूर्वोक्तः एवं पक्षे हेत्वयोर्द्वलिनाय पुनरुपन्यस्तस्तस्माद्वायुविकारस्यैवात्र प्राणशब्दार्थ

इति प्राप्त एवं प्राप्तेऽभिधीयते युवा कोऽस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् अपौरुषेयवाक्येन संगतिः कि

करिष्यति नो खलु स्वतः सिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा माना

न्तरमपेक्षते तेन स्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशंकस्य स्वत एव निश्चायकत्वान्निश्चयपूर्वकत्वाच्च व्य

वहारप्रवृत्तेः॥ तस्मादसंवादिनो वाचस्तु स्वरूपेन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैवं दृष्टेनादृष्टेऽर्था

वातेन स्तात्मिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमनवायुविकारे प्राणे प्राणेन सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु नतरां वा का

म्यतीये ते श्रुतौ तौ वा न चापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अ

थास्मिन्प्राण एकधा भवतीति अत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः न वास्मिन्वायुविकारे सर्वेषां

भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यशब्दो

सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति स्वतः सिद्धप्रमाणभावस्य

स्वभावदृष्टस्य मानान्तरानुपयोगान्न चास्यैतेनैकवाक्यतास्यैकवाक्यतायां तावदपि ब्रह्मपरमेव स्यादि राम०

त्यकं दृष्टिप्रसंवेशमौनोद्गमनेनुश्रवयुत्त्ववादेनापि घटिष्यते यस्कं हरतीति द्वौ हरणीते इति वतन्नुस
वेशद्वार्थः संकोचमहेतिनस्मात्मस्तावभक्तिं भाराशङ्काभिधेय ब्रह्मदृष्ट्या पासीतन वायुविकारदृष्ट्येति
सिद्धत्वयोचोपासकस्यफलमाह्र: कर्मसम्बद्धिवोफलं भवतीति वोक्तंशेषवलेनेतिवावगान्तस्मान्निधा
नदृष्टफलमित्यर्थः उदाहरणान्तरेतुल्यैव द्व्याख्यानेन भाष्येणादृश्यते। ज्योतिश्चरणाभिधानात् छदृ
दमोमनोतिश्रुत्यथयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्वि
पिदृस दवाव तदंतःपुरुषे ज्योतिरिति यत्ज्योतिरतो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामु
मिने परिअस्य कुचदृत्ररयं विश्वशब्देन वयवेन संसारमंडलं ब्रूत इतिदर्शयितुमाह सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु
न चेदमुत्तममात्रमपितु सर्वोत्तमं मित्याहानुत्तमेषूत्तमेषु नास्ति एषामन्य उत्तम इत्यर्थः इदं वाव तद्यदिदमस्मि
न्पुरुषेन्तर्ज्योतिः त्वक्श्राह्येणाशरीरेणोष्मणा श्रोत्रग्राह्येणाच पिहितकर्णोनपुस्ताद्घोषेणानुमीयते तत्र शा
रीरस्योष्माणस्त्वचास्पर्शेनदृष्टि घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः तयोरस्य दृष्टिश्रुतिज्योतिषस्स्ववर्तीलिंगेनतदनु
मानादिति। ननु संशयः किंज्योतिःशब्देनउत्तब्रह्मेति किंतावत्प्राप्तं ज्योतिरिति कुतः गोणमुख्यग्रहणा
विषये मुख्यग्रहणस्योत्सर्गिकत्वाद्वादिकाद्यतेन्नोलि योगोपलभ्यान्नाद्वाक्यान्तरेणातिप्रमानत्र्यथो

प्रतिसंधित्तः बालवद्बाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्याजमावितौ न त्विह ज्योतिः पर
स्य मुख्यं तेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति प्रत्युत तेजोलिंगमेव दीप्यत इति च कौक्षेयज्योति
२ षा रूप्यं चक्षुष्योरूपवानुष्णतो विश्रुतो भवतीति अल्पफलत्वे च स्ववाक्ये श्रूयते न खलु तन्नापरनामा
दीप्तिर्विततेजो ब्रह्मणि संभवति न च कौक्षेये ज्योतिषि सारूप्यमस्ते बाह्यान्तेन सो ब्रह्मरूपत्वेन चोष्म
घोषश्रवणमुदर्ये तेजसोऽप्यत्र ब्रह्मरूपमपद्यते न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्प
ते उदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाध्यते तदुपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते तेन तेजोलिंगमेतद्योद्बलनाय
चिरन्तिरस्तमपि संमर्यादाधारत्वमुपन्यस्तं इह न त्विह सर्वकारणाभावान्न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशे
र्भवति तस्य सोर्यादेः सावयवत्वेनैकदेशस्य मर्यादासंभवात्तस्य चोपास्यत्वेनैव विधानात् ब्रह्मणस्त्व
नवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः अवयवकल्पनायामप्युपसंगतावनवकल्पनात् न चामाहो
स्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिः
शब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तं न हि सन्निधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरस्य श्रुतिः शक्या मुख्या
र्थाद्यावयितुमर्थान्तरेण च वाक्यान्तरे व्यधिकरणत्वेन घोषश्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतो शक्या प्रत्यभिज्ञातुमसं राम०

पि च वाक्यांतरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन निषेद्धुं ब्रह्मपरत्न पापद्यतः
परं इति वाक्यांशं वत्तं तस्मात्तेन एवज्योतिर्नेत्युक्तेति प्राप्ते नेनः कथं न प्रस्तावे तेनमः कथं न प्रतिपत्तो
पन्यासे न प्रतियत्त्रांतरे द्रष्टा प्रतीतिर्भवतीत्येतद्वयं च स्तुह्मे निरोधक मित्याथो वरक त्वेता हे प्रा
ह नानुकार्यस्यापीति समाधानात्रैकदेशीनां तेत्र प्रकृतहीति यत्तु तेन तत्त्वं अबन्ताभामसंयुक्तं तद्विह
तत्तमुच्यते आत्मे प्रादूषयति नेति तर्हि तत्र चिद्रूपपुरुषं ते सर्वार्थत्रिया सुतिह तस्ये वोपयोगादित्य
र्थः एकदेशिनः शंकामाह इदमेवेति आत्मे प्रातिराकरोति न प्रयोजनांतरे नैएकेकान्त्रिह नं करवार्णा
तितेन प्रभृत्यपास्तनामात्रविषयाकृतिर्न संकोचपिंतुपुक्ते त्पर्थः एवमेकदेशीनि दूषिते परमसमा
धाना एवं पत्नी ब्रते अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवेति भागीनीयुक्तापद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्नह्मणापि कल्पि
तोपाधिनिबंधनो कथं विरुद्धमपद्यते तथापि पद्यकार्ये ज्योतिष्यतिशये नोपपद्यते नत आत्र त्रेत्यु
क्ते उपपद्यते तन्नामीति प्राहृत्तं प्रकृतत्वात्तत्कार्यमिति यावत्सर्वं प्राप्त उच्यते सर्वं नाम प्रसिद्धार्थं
प्रसाध्यार्थविधानक्रमप्रसिद्धो पदे समस्ववाल्पस्थमपकर्षति तद्बलान्नेन तेपातिते लोलिंगात्पपि
ध्रुवं प्रसरणेव प्रधानं हि ब्रह्म छंदो न तत्र तु ओं नमो गीर्भिं नावघरः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्वित्विमत्रि

मापिन्नरूपएवार्थावबोधनस्वभावात्प्रत्याययतियथायस्याहिताग्नेरग्निर्गेहान्दहेत्प्रस्पोभयंहविरात्रि
माष्टेर्दितियत्रपुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतोनकथंचिद्दृश्यतेतत्रवचनात्वपूर्वत्वादितिसर्वेनाम्नःप्रसिद्धार्थ
त्वेवल्लाहर्यन्तीमतेयथाषदाग्नेयोष्टाकपालोभवतीतितत्रेदरूपदतःपुरोबिद्विज्योतिरितिपञ्चम्यासाम
र्थ्यात्धुमर्यादेनापिज्योतिषाप्रसिद्धेनभवितव्यंनचतस्यप्रमाणान्तरतःप्रसिद्धिरस्तिपूर्ववाक्येच
कसंबेधित्रिपाद्ब्रह्मप्रसिद्धमितिप्रसिद्धायेदायांतदेवसंबद्धातेनचप्रधानस्यप्रोतियदिकार्थस्यत
त्वेनप्रत्यभिज्ञानेतद्विशेषणाविभक्त्यापञ्चम्यासामान्यतामात्रेणान्यतोयुक्तास्एवंचस्ववाक्यस्थानितेजोलिं
गात्यसमंजसानीतिब्रह्मरूपेवगमयितव्यानिगमितानिचभाष्यकृतातत्रज्योतिर्ब्रह्मविकारइतिज्यो
तिषमर्हद्धेदोपलव्स्यतेअथवाप्रकाशमात्रवचनोज्योतिःशब्दःप्रकाशश्चब्रह्मेतिब्रह्मणिमुख्यइ
तिज्योतिर्ब्रह्मेतिसिद्धंप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियेतिप्रसिद्धर्यदस्यापारादेवावसेगतंप्रकृतंसन्निहि
तंअप्रसिद्धंतुकल्प्यमप्रकृतमतस्ववोक्तंकल्प्यतइतिसंदेशाप्यापमाहनेकवल्लमितिपरस्यापिब्र
ह्मणोनामादिप्रतीकवादितिकोष्ठेयकंहिज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्यपरमात्मनोविकारोजी
वाभावेदेहस्यशेषात्तजीवतश्चौष्ण्यंज्ञायतेतस्मात्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नमुपसंनिगदव्याख्यातंभा राम

ष्य छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे
स्यादेतदेवं न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थं गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति गायत्रीप्रकृतस्य
पते त्रिपादस्यामृतं दिवीति नन्वकाशस्तल्लिंगादित्यनेनैव गतार्थमेतत्तथा हि तावानस्य महिमेत्य
स्मिंश्चिद्ब्रह्म चतुष्पादुक्तं सेव वचनं देतद्वाच्यमुक्तमित्यनेन संबंधं गमितार्थो ब्रह्मलिंगमेवं गायत्री
वा इदं सर्वमित्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुच्यते न च भूतपृथ्वीशरीरहृदयवाक्प्राणा
त्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति न च पंच ब्रह्मपुरुषसंबंधित्वमस्ति गायत्र्यास्तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण
एवोपासनानं गायत्र्या इति पूर्वेणोपगतार्थत्वादनारंभणीयमेतदत्र च पूर्वन्यायस्मारकत्वे सूत्रसंदर्भस्य
नावान्तरकः अत्रोच्यते अत्र स्पष्टिका शंका तथा हि गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोर्थः गायत्रीविकारोपा
धिनो ब्रह्मण उपासनेति न च तद्युपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्व उपाधेरवच्छेदान्न हि घटावच्छिन्न
नभो नवाच्छिन्नं भवति तस्मादस्यैव सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं तद्वद्गायत्र्याप्यवास्तवमिति कथा चिन्न प्रन्वा
त्रा वाग्वै गायत्री वाग्वै सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेत्यादिश्रुतिभ्यः तथा च गायत्री वा इदं सर्वमेतदस्म
त्सर्वमितिवद्वैतद्ब्रह्मेति च ब्रह्मशब्दः छंदोविषयस्तद्वयत्पथं तावता ब्रह्मोपनिषदमिस्यत्र ये होपनिष
मित्युपक्रम्य गायत्र्या एव हृदयादिभिर्ब्रह्मणो व्याख्यायते नैतावत् व्यपदिष्टा गायत्री तुषसंहारे गायत्र्या व्यसमंजसो भवति ब्रह्मलिंगं सर्वं

बा.प्र.

दुच्यते तस्माद्गायत्री छंदोभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्त एवं प्राप्तेभिधीयते न कुतः तथा चेतोर्प्पणनि

६१ गदात् गायत्र्याख्यछंदोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्प्पणं चित्तसमाधानमत्र ब्राह्मणवाक्ये

न निगद्यते एतदुक्तं भवति न गायत्री ब्रह्मणो विच्छेदिका उपलक्ष्यैव नीलत्वं येन तद्वच्छिन्नमेवात्र न स्या

स्नषे + द्विरहा किंतु यदेव ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वा

रेणोपलक्ष्यते गायत्र्याः सर्वच्छंदोव्याप्ता च सवनत्रयव्यापा च द्विजातिद्वितीयजन्मजननी तया चक्र

ते विकारेषु मध्ये प्राधान्येन ह्यारोपयन्त्रेर्न चान्यत्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्ये प्रतीपत्तेन हि कुंडले

नोपलक्षितं कटरूपं कुंडलवियोगेपि यथा प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति तद्वद्यप्रत्यापनमात्रोपयो

गित्वाद्धि लक्षणानामवच्छेदकत्वात् तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्री ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्यर्थे

संप्रति चेगायत्री चतुष्पादेवं ब्रह्मापि चतुष्पात्सर्वाणि हि स्थावरजंगमानि भूतान्यस्यैकः पादः दिवि

द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्मनीति पादवत्त्रयः पादाः त्र्यथवादिव्याकाशे त्रयः पादास्तथा हि श्रुतिः कृ

द्वावत् घोषं यद्धि हृदिकाशः तद्धि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत्सु खल्वयमन्यानपि शब्दान्वेदं तथा अयं

वाव सपोयमंतः पुरुष आकाशः शरीरमध्यस्त्वपरो तद्धि तस्य स्वप्नस्थानं तथा अयं वाव स यो यमंतर्हृ राम ०

पादैः तस्मात् [illegible] पादैर्गायत्री ४

दपआकाशः हृदयपुंडरीक इत्यर्थः तद्धि तस्य सुप्रसिद्धानंतरे तत् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यनंतरे वचतु
ष्पात्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यत इत्यस्मिन्नन्यत्रे ब्रह्मैवाभिहितमिति ब्रह्मपरत्वादस्मिन्तथावा
भिहितं बोधितं हितमित्यर्थः षड्विधेति भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट्प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्र
ह्मणः स्वरूपं तेषु च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुष इति ब्रह्मसंबंधितोपाविंद्वांन्भवति
अस्यार्थः हृदयस्यास्य खलु पंच देवसुषयः पंचच्छिद्राणि तानि च देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणा
नि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः तथाहि हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो वायुः स प्राणः तेन
हि प्रयाणकाले संचरते स्वर्गलोकं स एव चक्षुः स आदित्य इत्यर्थः आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण इति
श्रुतेः अथ योस्य दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः तत्संबद्धं श्रोत्रं चंद्रमाः श्रोत्रेण सृ
ष्टा दिशश्चंद्रमाश्चेति श्रुतेः अथ योस्य प्रत्यङ्सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोपानः स च वाक्संबद्धा
क् वाग्वाग्निरिति श्रुतेः अथ योस्योदङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः समानः तत्संबद्धं मनः तच्च
पर्जन्यो देवता अथ योस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः पादतलादारभ्योर्ध्वनयनात्स वायुस्तदाधार आका
शो देवतात एते पंच देवसुषयः तत्संबद्धाः पंच हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः नगरग्रामद्वारसन्निवेश

१५

वा.प्र० मात्रे संभवतीति किंतु ब्रह्मणोपि वेति यथा लोक इति यद्दहराधारत्वं मुखं दिवस्तदाकाशं चिन्मयोसत्याख्येया
८२ पोहि श्येनो हृत्साग्रे वस्त्रतोस्ति सततः परतोप्यस्येव पूर्वो भागातिरिक्त मध्य पर भाग स्य सत्त्वे
वक्तृत्वात्परतोवस्थानतस्त्वं च बाह्यक भागातिरिक्त शारीर हार्दैक भागस्थ स्य ब्रह्मणः बाह्यात्
क भागात्परतोवस्थानमुपपन्नं यद्वा तु मयोर्देवमुख्यतया प्राधान्येन विवक्षितात्तद्दोलस्त्वाणाया
धारपरत्वं व्याख्येयं यथा गंगायां घोष इत्यत्र सामीप्यादितितद्दिदमुक्तमपरत्राहेति अतस्त्वं च स्वि:
परमपीत्युक्तं प्राणास्तथानुगमात् अनेक लिंगसंदेहे बलवल्लक्ष्यके भवेत् लिंगेनो लिंगमित्यत्र
चिंत्यते प्राण चिंतितं मुख्यप्राणा जीव देवता ब्रह्मणामनेकेषां लिंगानीह बहूनि संभवंतीत क्तम
दत्र लिंगे लिंगान्याभासं च कृतमादित्यत्र विचार्यते न चायमर्थोतस्त्व प्राणा इत्यत्र विचारितः स्या
देतद्धि तत्तम पुरुषार्थसिद्ध्यर्थानि खिलब्रह्म हृत्यादि पापाय एम शीघ्र प्रत्यात्मत्वं च आनंदादिष्वन
मुख्ये प्राणे संभवतीति चैवसाधुकमेकारयति एष लोकाधिपतिरित्याद्यं जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथ
चिद्रूवेदितरेषां तु संभवः वक्तृत्वं वाक्करणव्यापारकत्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति
तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिंगविरोधाज्जीवद्वारेण ब्रह्मणोपि वक्तृत्वं चिंत्याख्येयं जीवस्य ब्रह्म एम०

णोभेदात्तथा च श्रुतिर्यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति वाग्वदनस्य ब्रह्मका
रणत्वमित्याह शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यस्य प्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्पर
मात्मन एव यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्त्वालिंगमस्ति तथाहीन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच
मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति स्वात्मनि प्राणशब्दमुपचारप्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्य
ते देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्त्वाष्ट्रमवधीति श्लाघा चेन्द्रस्य हि न तमु पुरुषार्थहेतुत्वमपि मनुष्याधि
कारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यग्रहणेनेन्द्रस्य हत्यादिपापापरामर्शोपपत्तेः लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपाल
त्वात्तस्यानंदादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानंदत्वादाभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाषत इति स्मृतेश्चामृतत्व
मिन्द्रस्य चाहमहनमित्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्फूर्तिस्तत्रैवोपपद्यते तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य
परमात्मज्ञानादेव यतो नवाप्रे परमानंदरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचाराद
ध्यात्मसंबंधभूम्न उपराचीन्द्रेनुपपन्नेः इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्ये
व प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रभोगेन देहं यापयतो ब्रह्मणा सर्वं कर्म तत्कल्पवत्तरतीति विग्रहवदिन्द्रजी
व प्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दप्रतीपतेः इति सर्वोपपन्नाभावादनारभ्यमेतदिति। अत्रोच्य

वा.प्र० तेयोवैप्राणः साप्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सहह्येतावस्मिन्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः इति यस्यैव प्रा
णस्यप्रज्ञात्मतः उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते तेन च ब्रह्मण्युपभेदे
द्विवचनेन च सहभावेन चोत्क्रमणात् तस्माद्वायुरेव प्राणः जीवश्च प्रज्ञात्मा सहप्रवृत्तौ इति द्वन्द्वा
भ्यासेकत्वमनयोरुपचार इति योवै प्राण इत्यादिनाऽऽनन्दामरणजरायहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्म
णो धर्मा भविष्यन्ति तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्याः न चैवं वाक्यभेदो दोषमावहति वाक्यार्थाव
यो गमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् तस्मादुपास्यभेदादुपासा
त्रैविध्यमिति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु यत्र पदार्थावगमो वाक्यार्थावगमो न तु पदार्थावगमपराणि प
दानि अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवं
ति कर्तुमिति स्वं नरातदर्थमेव तमप्यवगमयन्तीति न पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्य
वान्तरवाक्यार्थबोधकोपनिपातान्यानार्थबोधनपरत्वं नीयन्ते यथाहुः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च
नेष्यत इति तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामित्वदोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यता
यप्रजापतिरूपांशुयष्टव्यः स्याद्रूपोन पृथग्विधेयः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतं तथेहापि मामेव वि राम०

ज्ञानी हि तद्रूपः कस्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यत्र अंते स एष प्रज्ञात्मा आनंदोऽजरोऽमृत इत्युपसं
हारात् ब्रह्मण्येकवाक्यतानुगतैषत्वां जीवमुख्यप्राणलिंगेपि तदनुगुणतया नेतव्ये अन्यथा वा
क्यभेदप्रसंगाद्युत्थानभेददर्शनेन सह द्योतावितितत्र ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मो
पाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेव उपलक्षयितुं अतएवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्या
भेदमुपलक्षणाभेदेनोपलप्स्यते इति प्राणस्य च प्रज्ञात्मेति तस्माददैतं तथा सिद्धं ब्रह्मलिंगानुसा
रतः एकवाक्यत्वात्प्राण जीवलिंगोपपादनमिति हेयग्रहः न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति नैष संद
र्भो ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति किं तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं किंचि
द्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः प्रज्ञासाधनप्राणांतराश्रयादिति प्राणांतराणीन्द्रियाणि तानि हि मुख्ये प्राणे प्र
तिष्ठितानि जीवमुख्यप्राणयोरित्यपक्रममात्रं उभाविति तत्रैवोपलक्षणत्वे ब्रह्मस्तुत्यर्थेन ब्रह्मैवेति न
ब्रह्मैवेत्यर्थः दश नाम भूतमात्रा इत्यादिनिर्देशश्चेत्पञ्च प्राणादयः पंचपृथिव्यादय इति दश भूतमात्रा अयं चक्षुर्बुद्धी
न्द्रियाणि अयं चक्षुरूपइति दश प्रज्ञामात्राः तदेतत् स्वमतेन व्याख्याय प्राचां व्याख्यानं तेन व्याचष्टे अथ
वेत्युपेत्य प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसंगो दूष

वा०प्र०
६४

राम्युक्तं इह तु ब्रह्मगुणस्य कस्यैवोपासात्र पविशिष्टस्य विधानात् न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृ
तां तदेतद्दालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति पृष्टे सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानेन
दुगुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणो ऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वादिह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्ह
त्यभावार्थत्वात् भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमाद्वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वाज्जरनुवादे
नाप्राप्तोपासनाभावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो ऽतिस्फुट इति भाष्यकृतानो
द्योदितः स्वव्याख्याने नैवोक्तं शायत्वादिति सर्वमवदातं॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्य
विभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ छ ॥ श्रीः द्वितीयपादे प्रारिप्सुः स्फोरक्तमर्थं स्मारय
ति वक्ष्यमाणप्रयोगितया प्रथमे पादे इति उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोप
दिश्यन्ते न चैते साध्यत्वमुपपादिता इति कथं हेतुभावेन शक्या उपदेष्टुमिति अत उक्तं समस्तजगत्का
रणस्येति यद्यप्येते न एवं कण्ठोक्ताः तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वान्नाधिकरणसिद्धास्तस्माप
नोपादिश्या इति उपपन्नास्ते साम्प्रतमुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति यत्रार्थान्तर
प्रसिद्धानामाकाशप्राणज्योतिरादीनां ब्रह्मणि व्याख्यायते तत्र व्यभिचारिलिङ्गाम्नानेषु जन्मकेषु वक्तव्यामः इम०
पपादने

नोमयारीनोपस्तानां अर्थान्तरे प्राप्ते ह्यानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः पूर्वपक्षाभिप्रायेन्तु
प्रदर्शयिष्यामः इदमाम्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म कुतस्तज्जलानिति यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति
तज्जं तस्मिंश्च लीयत इति तल्लं तस्मिन्नानिति तिष्ठतीति काले चेष्टते तदनं जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जग
द्ब्रह्म अतः कस्मिन्नरस्येकस्य कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत अथ खलु क्रतु
मयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राण
शारीर इत्यादि तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहो
किं स्विद्ब्रह्मेति किं तावत्प्राप्तं शारीरो जीव इति कुतः क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वं
मित्यादिवाक्यशेषगुणो विधिः तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया
परमेव तदर्थोपजीवित्वात् एवं च संकल्पविधिः प्रथमनिर्दिष्टपदः सन्नपि पर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वय
मनिर्ज्ञातविषयान्तरे सोपजीवितुं शक्योऽनुपपादकत्वात्तस्माच्छान्ततागुणविधानार्थमेव मनोम
यः प्राणशरीर इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते मनोमयत्वादि च कार्यकरणसंघातात्मनो जी
वस्यैव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपजोपासनानपेक्षाद्ब्रह्मणा संबंधमर्हतीत्येवं प्राप्ते शिष्ट

गुणावरोधात् न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुत्वान्निगदार्थवादः श्रांततात्विधि
परः सर्वगतं तु होतीति तेन तद्वन्नात्रिप्रत इति चेत्तन्न चान्यपरादपि ब्रह्मायेत्येतत्तथा सौक्रियतदुतिपु
क्तमनोमयत्वादिभिर्जीवविषयसमर्थ्यरोगेन येत्येतत्वात्। सर्वकर्मेत्यादि च जीवस्य यथा येरा भ
विष्यतीर्म सर्वं चारणीयत्त्वमप्युपपन्नं परमात्मनस्त्वपरिमेयस्यानदनुपपत्तिः अथ्यमानोंऽते
न चाराणीयस्त्वेनज्यायस्त्वेत हनुगुणानन्तयाव्याख्येयं व्याख्यातं च भाष्यकृता सर्वकर्तृकर्मव्यपदे
शास्त्रमीयप्रश्यमानतानाभेदेपि जीवात्मनि कथं चिद्देहोपचारेणाराहो। शिरस्तिव इष्टव्यः एतद्ब्र
ह्मेति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिहेहराणाश्च नब्रह्मत्वात् एवं सत्यसंकल्पत्वादयोपि धर्मा य
द्यात्मवर्त्तिनो जीवेपि संभवंति तद्व्यतिरेकात् तस्माज्जीवस्येवोपास्यत्वे नात्र विवक्षितो न पर
मात्मेति प्राप्तमेव प्राप्तेभिधीयते समासः सर्वनामार्थः सन्ति रूष्ट मयेदानेनतद्धि ताधीपिसा
मान्यं नायेत्तायानि वर्त्तकः तस्मादपेत्येते ब्रह्मग्रंथाद्यमन्यपरादपि तथा च सत्यसंकल्पप्र
भृतीनां यथार्थनामवेदेतदेवं यदि प्राणशरीरेत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् तन्न त्वेत
दस्ति तथा हि प्राणाः शरीरमस्येति सर्वनामार्थबहुव्रीहिः संति हितसर्वनामार्थसंप्राप्यितद्दमि राम॰
च

धानंप्रत्युपर्यवस्यतीति तत्र मनोमयपदेपर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानापातेन देवनुम
नो विकारो वा मनः प्रचुरो वा किमर्थमित्यपेक्षायामपि न विज्ञायते तद्यत्रैष शङ्कः समवेतार्थो भवतीति स
समासार्थः नचैष जीव एव सम्भवेत् अर्थो न ब्रह्मणि तस्य प्राणो ह्ययमवो नाडत्यादिभिस्तद्विरहश्रुतिपादनादि
तियुक्तं तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च स्वकारणात्मभेदाज्जीवस्य च मनोमयत्वेपि ब्रह्मणस्त
त्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः स्यादेतत् जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वात् पोब्रह्मणस्तु तद्द्वारेणेत्यत्र प्रथम
द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात् देवोपास्यमस्तु न पुनर्ज्ञेयस्यैव ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणो भेदात् जीवे
पुष्पपत्युपत्तेरितरतन्त्रे सम्प्रधार्य्य किं ब्रह्मलिङ्गे जीवो वा नान्तरीभिप्रायात्ममस्तु तद्यात तथा चेज्जीवस्य मनोम
यत्वादिभिः प्रथममवगमाज्जस्यैवोपास्यत्वमस्तु तन जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवाज्ञातदभिन्त्रस्यापि जीवलिङ्गेस्त
ब्रह्मलिङ्गतया चाब्रह्मलिङ्गानां दर्शनाज्जेषां च जीवेनुपपत्तेः ब्रह्मैवोपास्यमिति चेयं तु मध्यमे समारो
प्यस्य रूपेणाविषयो रूपवान् भवेत् विषयस्यानुरूपेण समारोप्यं न रूपवत् समारोपितस्य हि रूपेणाभु
जंगस्याभीषणात्वादिनारोपात्तु न नो सन्ति वास्तवी रज्जुः न्विह समारोपित जीवरूपेणा वस्तु सद्ब्रह्मरू
पवद्दूष्यते न तु ब्रह्मरूपेण त्यत्वादिभिः जीवस्तद्दान भवितुमर्हतीति तस्य तदानीमसंभवात् तस्मात् ब्रह्म
द ज्ञुरूपवर्तीनउनारज्जुरूपलाभिनमप्तत्वार्दि नानुजगोरूपवानतेनाभुज्ञमस्येवाभावा लिंरूपवरभुजगत्द्दश

लिंगदर्शनाज्जीवे चेतने संभवात् ब्रह्मणो वोपास्यत्वेन जीव इति सिद्धं समन्वयपरत्वमर्थोपचसर्वेश्वरत्वादिदं ब्रह्मेति वाक्य
७६ मुपन्यस्तमिति पद्मपादो रुचेय इति शास्त्रयोनित्वेपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसर्गवितसंदर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातं
त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानं तथा चास्वातंत्र्येणाविवक्षानास्तीत्युक्तं परिग्रहपरित्यागौ च उपादानानुपाद
दे नेऽक्तेनतत्पादेयत्वमेवाथ्यायोऽनुपपत्याऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन च मस्वादावपि संमार्गप्र
संगात् तस्मात्तदनुपादेयत्वेऽपि ग्रहोद्देश्यपवतं पायरिग्टहीतौ विवक्षितः तैनदुतंत्वेकत्वमवच्छेदकत्वे
ध्यानि नवाकिंतंश्च विवक्षितं रैक्षे च भक्तिनतः तदिदमुक्तं वेदनावचनानां यथातात्पर्यं ध्यानमवगम्यते इति पर
दवेदवाक्यंतजेनोपात्तं विवक्षितम न तु परेणाचानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः स्यादेतद्यथा सत्यसं
कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यंते एवं शारीरेऽप्युपपद्यंते शारीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात् शारीरस्य गुणा इवमा
नोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकार अनुपपत्तेस्तु न शारीरः पत्रस्यो वा मसमारोप्यधर्माः स
मारोपविषये संभवंति न तु विषयधर्मः समारोप्य इति तस्येतऽदृष्टान्ते अत्राह चोदकः कपुनरयं शारी
रो नाम नित्रावेदेरप्रतिषेधाद्रैदव्यपदेशाद्वा भेदाभेदावेकत्र नात्यि कोभवितुमर्हतो विरोधादित्यु
क्तं तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत् तत्र योवीयपैराह्वैतपरत्वाद्वेदातानां द्वैतग्राहिणाध्य राम.

जीवात्

मानांतरस्याभावात्तद्द्वैधाश्रुतेनाद्वैतमेव परमार्थः तथा चानुपपत्तेश्चेत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः परिहृ
रति सत्यमेवमेतत् परएवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिर्विच्छिद्यमानो बालैः शारीरइत्युपचर्यते
अनाद्यविद्यावच्छेदलक्षजीवभावे परमात्मा स्वतो भेदेनावभासते तादृशां च जीवानां अविद्या न तु
निरुपाधिनो ब्रह्मणः नचाविद्यायोगेस्याज्जीवात्मविभागः सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाविद्येति अन्यो
न्याश्रयमिति सांप्रतं अनादित्वेनैतयोर्बीजांकुरवत् इतनवह्नभेरयोगात् न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्चकुतो क
स्मात्संसारितापो हि परतंत्रः सोमेन बंधनागारे प्रवश्यते न तु स्वतंत्र इति वाच्यं न हि तद्भागस्य जीवस्य सं
प्रतिततीबंधनागारप्रवेशितापेतानुपकल्प्यते किं त्वियमनादिः एवं पूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबंधनाना
नुयोगमर्हति न चैतावता ईश्वरस्यानीश्वरत्वं न क्षमकरणाद्यपेक्षितात्कर्तुः स्वातंत्र्ये विहंति तस्मा
द्यत्किंचिदेतरयोः तिविशेषादितिव क्रचिद्वैशेष्याभिधानं आत्मेति कं विशेषं प्रति मायारूपिं तु तथात्वविद्या
कल्पितः सुखादिसंभोगो अविद्यात्मन एव जीवस्योपपद्यते न तु विसंहतिनिखिलाविद्यान्तहारतनस्य शुद्ध
बुद्धस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः इति शोधितार्थः ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् कठवल्लीषु पठ्यते यस्य ब्र
ह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति अत्र वादरी ओदनोपसेचन सू

२०

वा·प्र· ८८

चितः कश्चिदनुपपत्तिमितेऽत्तृत्वं च भोक्तृतावसंहर्तृत्वं वा स्यात् न च प्रसक्तस्य परमात्मनो भो
क्तृतास्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् जीवात्मनस्तु भोक्तृताविधाना
त् तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति। तथादिभोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतीयते यस्य ब्रह्म
क्षत्राश्चिदास्य कार्यकरणसंघातो भोगायतनं तया वा साक्षात्सम्भवति भोग्यं अथ तु संहर्तृता भोक्तृ
तातत्स्वरूपमपि अग्निर्जीव परमात्मनो ग्रन्थो यन्या सौम्य द्वेः संहर्तृत्वस्याविशेषात् भवति सं
शयः किमत्ताग्निरुताहो जीव उताहो परमात्मेति। तत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेः भोक्तृत्वमेव प्रथम
बुद्धौ विपरिवर्तते चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता तथा च जीव एव न जायते म्रियते इति च तस्य
वस्तुतः संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् इत्तु नित्यत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् तस्मात् जीव ए
वात्तेहोपास्य इति प्राप्ते पदिज्ञु संहर्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता अग्निरन्नाद इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां एवं प्राप्तेऽभि
धीयते अत्तात्र परमात्मा कुतः चराचरग्रहणात् उभे यस्यौदन इति च मृत्युर्यस्योपसेचनमिति च श्रू
यते वै तत्र यदि जीवस्य भोगायतनं तया तत्साधनं तया च कार्यकरणसंघातस्थितो ततौदनः नद्यौ
दनो भोगायतनं नापि भोगसाधनं अपि तु भोग्यः न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वमु राम॰

त्वेन चात्र मृत्यूपसेचनतयाकल्पितेन च जीवस्य कार्यकारणसंघातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः क
स्य विरुद्धरसत्वस्य व्याघ्रादेः कस्याचिद्भवेत् न तु सर्वस्य सर्वो जीवः तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि जीवस्यात्र
त्वेन प्राप्नोति किमंग पुनर्मृत्यूपसेचनमप्रं चराचरं न चौदनं यदात्मत्वमवगत भोक्तृत्वानुरोधेन प
थासंभवमत्तृत्वं मोक्ष्यत इति फलितं न चौदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह किं तु लक्षणया न च लाक्षणिकत्वानु
रोधेन मृत्यूपसेचनमिति च ब्रह्मक्षत्रे चेति श्रुतौ संकोच महेति नः न च ब्रह्मक्षत्रे सर्वा च विवक्षिते
मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपसंग्रहात् प्राणिषु प्रधानत्वेन ब्रह्मक्षत्रोपन्यासोपपत्तेः अन्यनिवृत्ते
रशक्यत्वात्त्वमर्थेता तत्त्वतया च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एवेनाग्नेर्नापि जीवस्य तथा च न जायते
न म्रियते वा विपश्चिदिति ब्रह्मणः प्रकृतस्य नष्टो नभवेद्यातेक इत्था वेद यत्र स इति हृत्नोनतोपयत्स्यते
जीवस्य तु सर्वलोकसिद्धस्य न दुर्ज्ञानतेत्यादात्तापरमात्मैवात्रेति सिद्धं ७ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि
तद्दर्शनात् ।। संशयमाह तत्रेति पूर्वपक्षयोग्यत्वमाह यदि बुद्धिजीवाविति सिद्धांतयोग्यत्वमाह अ
थ जीवपरमात्मानाविति औत्सर्गिकस्य मुख्यत्वानुलोतएव सिद्धांते पक्षासंभवेन न पक्षांतरं कल्प
पिप्यतइति मत्वा नः संशयमाक्षिपति अत्राहास्मिन्प्राह इति अनंतत्वमवश्यंभावीति यावत्तत्साधने

२१

वा॰प्र॰
७८
द्विती

अत्रोच्यते इति अध्यात्मा विकारादन्यौ तावत्याता राव[illegible]शक्यौ कल्पयितुं तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च नैर्भोक्तृत्व
निषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यत इति स्पष्टीरूपरधातीति वत्द्वित्वचेनानुरोधादपि बस्तत्स्पष्टं तां स्वार्थस्यापि ब
छत्रो लक्षयन् स्वार्थमजहदिति तदेतरक्त्रपि बलंस रोभवतीत्यर्थः अत्र तु वामुख्यस्य वत्तथापि न दोष इत्याह यद्देतिस्वा
तंत्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च यात्नुरिवयापापितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्त्तोऽत्र तस्य वाहुः पकार यतिः स करोतीत्येवे
विसर्वे करणस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं यथा काष्ठानि पचंतीति तस्मान्मुख्यत्वेप्य विरोध इति
तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति बुद्धेः तीव्रत्वादि ति निपतताधारता बुद्धिर्जावत्संभविनी नहि कूटस्थक
ल्पयितुं फलासर्वगेपरमात्मनि न चापि वंतावि विवक्षा विशिष्ट परमपि लालसादिकं युज्यते इति मुख्यार्थत्वेनाद
णिकार्थापोषात् बुद्धिर्जीवो च कर्मगोचरमनिति क्वातो जीवो हि भोक्ता या बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्म
स्वगोचरे स्थितौ नतु ब्रह्म तस्मात्तद्यपन्नत्वात् किंच छायापत्तेयावितितमः प्रकाशवन्नो न च जीवः
परमात्मनो भिन्नः स तत्तमः प्रकाशरूपत्वात् बुद्धिस्तु जडत्वात्तमः इति शक्योऽयं तस्माद्बुद्धिर्जीवो देवा
त्र कथ्यते तत्रापि प्रेतेविचिकित्सा पनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते एवं प्राप्ते अभिधा
पते कृतपानेन जीवात्मानिश्चितो स्याद्वितीयतायस्तरी वस्वरूपे रानतु बुद्ध्यादिरूपमात्रस्य मे स्याद्विती एन
बुद्धिजीवयोऽत्र गुहाप्रवेशोपपत्तेः क्वापि व स्तरतस्य लोक इति मृतलो कस्य च स्यानेव कर्मणो वेसो नेतिक्रमः ३कः २५

पत्वे ब्रह्मणा वा गन्तेस्यातिगुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः गौसद्वितीयपरत्वक्तौसजातीयेनैव गवांत
रेणावगम्यते न तु विजातीयेनाश्वादिना तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्र
तीयते न त्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या तदेवं कृते पिबन्ताविति च प्रथमावगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन च
रमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयं बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः तमदृश्यमुगं
तद्दर्शनादिति तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादित्येवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृत
लोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यं छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्म
णश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया वोपपादनीयं तस्य इममेव न्यायं द्वा सुपर्णेत्यत्राप्युदाहरेणोक्तन्यायेन
तपायोजयति सम्यग्न्याय इति अत्रापि किं बुद्धिजीवावुत जीवपरमात्मानाविति संशय्य प्रकरणरूपापा
श्रापि बुद्धिरेधांसि पचन्तीतिवत्कर्तृत्वोपचारात् बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षे प्रापिते सिद्धान्तयति करणे कर्तृत्वो
पचार इति युक्तं कृत्वा चिन्ताप्युपपत्तिः अपर आह सत्त्वं बुद्धिः शेकते सत्त्वशब्द इति सिद्धान्तार्थं ब्राह्म
णं व्याचष्टे तस्यार्थः निराकरोति तत्वेति येन स्वप्नं पश्यतीति येनेति करणमुपदिशति तनश्चाभिमंक
र्तारं क्षेत्रज्ञं योऽयं शारीर उपद्रष्टेति अस्मात् तदस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ग्राह्मणार्थः वचनविरोधेन्या
तस्यास्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तत्वं ... ब्राह्मणे समानेन हेतुना यो नि... ऽत्र मन्त्रेण ... संभवति

प्रत्याभासत्वादित्यत आह नाप्यस्य पूर्वपक्षे भज्यत इति स्वं हि पूर्वपक्षमस्य भज्यतेत्यपरिहितस्येत्र क्रसंहारि गी
पर्यवस्येत् तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः अपि च तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ
न हतास्य वविदि किं च न रज आध्वंसन इति रजो विद्या नाध्वंसनं नास्त्र ममेवं विदि करोतीत्यपेतावतैवाविद्योप
संहारा जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह तावतो चेति चोद्यपतिकथं पुनरिति परिहरति उच्यते
नेयं श्रुतिरिति आ॰ नच्छन् जीवो ब्रह्माभिधाकश्रीती फलके शंके तयदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति कथं
वर्धास्मिन् भोक्तृत्वावगमः चैतन्यसमानाधिकरणं हि ॰ भोक्तृत्वमवु॰भासन इति तन्निरासायाह श्रुति
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति स तदुक्तो भवति नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य न त्वतो पि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरू
पपरिणते चितिच्छाया यस्या उपयन्न चैतन्याभिव्यक्तं नतु तत्त्वतो जीवः परमात्माभुक्तेत देतरध्यास
भाष्ये क्तत्व्याख्यानं तरदनेन ह त्वाचितोद्याद्यादिना॥ अन्तर उपपत्तेः॥ नन्वेतत्तद्धर्मोपदेशादित्यने
नैव कृतार्थे संति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिंबजीवदेवतास्वसंभविनस्तस्मात्
बृहल धर्म्मोपदेशात्र ब्रह्मैवात्र विवक्षितं सा स्वात्म्य ब्रह्मीपादानात् उच्यते स पदश्यत इत्येतत्सप्यश्रुत्ये
यपुज्यते परोक्षब्रह्मणेन तथा प्रतिबिंबे तु मुख्यतेऽपक्रमवशात् सर्वमितरेषां प्रवर्णनं क्रतन्या पेन येने राम०

वसरत्वव्याख्यानुपपद्यते ऋतंपिबंतावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगतावितितदनुरोधेन गु
हाप्रवेशादयः पश्चादवगताव्याख्याताः तद्वदिहापि यस्यषोडशीपुरुषोदृश्यत इति प्रत्यस्ताभिधाना
न्प्रथममवगतेच्छायापुरुषेतदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः तस्याकथंचिद्व्याख्येयाः तत्र चामृतत्वं
कतिपयसंवत्सरावस्थानात्‌ अभयत्वमचेतनत्वात्‌ पुरुषत्वंपुरुषाकारत्वात्‌ आत्मत्वंतनोति कायन
नत्वात्‌ ब्रह्मरूपत्वमुत्कृष्टरूपाम्रतत्वादियोगात्‌ एवंवामनीत्वादयोप्यस्यतस्मैवकथंचिन्नेतव्याकं
चखंचेत्यादितुवाक्यमग्नीनांनाचार्यवाक्यंनियंतुमर्हति आचार्यस्तुगतिंवक्ष्यतीति चगत्यंतराभिधाप
नात्‌ अक्षिपरिशिष्टाभिप्रायेतस्मात्‌ छायापुरुषस्यवात्रोपास्यइतिपूर्वः पक्षः संभवमात्रेणजीवदेवते
उपस्थितेबाधकांतरोपदर्शनायचसमर्थत्वात्‌ इत्यस्यात्राभावात्‌ तत्तेद्धर्मोपदेशादित्यनेननिराकृत
त्वाच्चैवंप्राप्तउच्यते पुरुषइत्यनिर्धार्याभिधानेहि सर्वनामपदे सतीशोप्यस्त्रिहितस्यार्थंभवेता
मभिधातव्याणांसन्निहिताच्छपुरुषात्मादिशब्दास्तेचेनयावत्स्वार्थमभिदधतितावत्सर्वनामप्या
नार्थस्तुषोप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षत्वं तायुरुषात्मशब्दौचसर्वनामनिरपेक्षौस्वरसतो
जीवेवापरमात्मनिवावर्तेत इति न चतयोरन्तर्भुक्षिप्रत्यक्षदर्शनमितिनिरपेक्षपुरुषपरमात्मापिता

थानुरोधेन यस्य यशांसि च दृश्यन्त इति च यथासंभवं व्याख्येयं व्याख्यातं च भाष्यकृता प्रसिद्धवदुपादानं
शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमित्यनेन विद्वद्भिः शास्त्रेणैत उपलब्धिरेव परोक्षापि दृष्टवत्प्रत्य
क्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतयानीयते यन्ने तु शक्यमस्यं चेदृह
त्वमस्तत्वादयो बहवश्चाशक्याश्चेतुं न हि स्वसत्तासत्तावस्थानमात्रमस्मत्तत्वं भवति तथा सति किं ना
मतामस्तं स्यादिति व्यर्थमस्मत्पदं भयाभये पि चेतनधर्मौ नाचेतने संभवतः एवं वामनीत्वादयोप्यन्य
त्र ब्रह्मणोनेतुमशक्याः अत्यल्पस्य देशश्चोपयादितः तदिदमुक्तमुपपत्तेरिति सत इस्मत्तमभयमे
तद्ब्रह्मेत्युक्ते स्यादाशंका ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माच्चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत इति तत्परिहरति
श्रुतिः तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वाभिषिंचन्ति वर्त्मनी एव गच्छतीति वर्त्मनीयस्थानस्य तदुक्तं भवति
निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति तदिदमुक्तं तथा परमेश्वरानुरूपमिति संयद्वा
मादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्ब्रह्मणि कल्पते घटते समवेतार्थत्वादिति वर्त्मादिषु तु असमवेतार्थः
वामनीयानि सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि संयन्ति संगच्छमानानि वामान्य
नेनेति संयद्वामः परमात्मा तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेः तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते सर्वपुण्य

फलानि वामानि नयति लोकानिति वामनी एष उ एव भामनी भा मानि भानानि तानि नयति लोकानि
ति भामनीत्युक्तं श्रुत्यंतरमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति स्थानादिव्यपदेशा
च्च आशंकोत्तरमिदं सूत्रं तत्राशंकामाह कथं पुनरिति + स्थानान्यादृष्योपे[illegible]षांते स्थानाद्रूपः नाम
रूपप्रकोपः तेषां व्यपदेशात्सर्वगतस्यैक स्थाननियमो नावकल्पत इति ननु नानातिनोद्दिष्टं स्थानं महद् स्था
दृष्टं यथा पादसामान्निन्नकथमल्पचक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शंकार्थः परिहरति स
न्नोच्यत इति स्थानत्वं नभस इव नानात्सूचीपाशादि स्थानत्वे विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तानि उपासन
स्थानानीति तेरस्य युक्तो व्यपदेशः अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रतिपत्तव्यं ननु प्रतिबिंबजी
वदेव नाइत्याह सूत्रकारः । सुखविशिष्टाभिधानादेव च सर्वं खल्विदं पौ व्यायतेत उपकोशलो ह वै कामला
यनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीनुपचचार सचान्या
न्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायमाहयित्वा समावर्तयामास तमेवैकमुपकोशलं न समावर्त
यति स्म जायया वनस्तामावर्तनायाभ्यर्थितस्तद्वचनमनवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् ततो तिदृ
नमानसम[illegible]श्चिपरिचरण कुशलमुपकोशलमवेत्य त्रयोऽग्नयः परिचरणाकुतूहलाय पराधीन

छा॰ प्र॰ चेतनैरग्निभिरन्धानापास्मैदं उभक्तयेसमेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति अथोपकोशलउ
८१ वाचविज्ञानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावात् ब्रह्मेति किं च तु खं च ब्र
ह्मेति न जानामि न हि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं लोके सिद्धं खं च भूताकाशं अचेतनं ब्रह्म भवितु
मर्हति अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति एवं संभूयोक्त्या प्रत्येकं स्वविषयां
विद्यामूचुः पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इत्यादिना पुनस्तस्य चतु संभूयो प्रत्येकं स्वविषयां विद्यामूचुः पृथिव्य
(ग्निरन्नमादित्य इत्यादिना पुनस्तस्य चतु संभूय) चुः एषा सौम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्त्वा स्वविषया विद्या आत्मवि
द्या च पास्माभिः संभूय एवमुक्त्वा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्यामुक्त्वा सा
भिः गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तं तद्विद्याफलप्राप्त्या बाल्लस्त्वाचार्यो वदिष्यतीत्युक्त्वा अग्नय उपरेमिरे एवं व्य
स्थिते यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति यत्तद्व्याचष्टे भाष्यकारः तत्र खं चाहेति प्रतीकाभिप्रायेणे
ति आम्रपातरप्रत्ययस्य अन्नपातरे क्षेपः प्रतीकः यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिबुद्धिष्वपि इदमेव
तद्ब्रह्मत्वं पेयन्नामेति तथेदमेव तद्ब्रह्म यथाभूताकाशमिति स्यात् नूनं चेतदिष्टं लौकिकस्य सुखस्य साधन
पारतन्त्र्यं क्षयिता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखं तदेवं व्यतिरेकेण एवमुक्त्वा उभयान्वये गुणामा राम

इतरेतरविशेषितौ त्विति तदर्थस्य विशेषितत्वात्खसुखशब्दावपि विशेषितावुच्येते सुखवशाद्खसमानाधिकरणा
द्धि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्त्तते तथा इदंशाच्च खेन तु खं विशिष्टमामयसामयपाघा
ऽन्तं निरामयं भवतीति तस्मादुपपन्नमुभयोरादानं ब्रह्मशाह्णाभ्यां स्वप्रयोजनमाहत्व द्वितीयदति ब्रह्मपदं
कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः सर्वं खंपदस्यापि [redacted] ब्रह्मपदशिरोपयोः कंखेपदयोः ते ब्रह्मशिरसीत
यो भो वो ब्रह्मत्वि(?)रस्त्व अस्तपस्त ते किं मा पातामित्येतन्त आह तं दैवं वा कोपक्रमदति। ननु अग्निभिः पूर्वं निर्दिष्ट
तां ब्रह्म पश्यथो। लेशाः न्याचार्येवा कोपितदेवानुवक्ष्यतीथीपश्मि तिकुत इत्योत्यत आह आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते
ति गतिमात्राभिधानमिति पद्यप्येतेभिहवक्तु इत्पेवाक्ये तथापि पूर्वेराय आह क वाक्यतो गमितेगतिमात्रा
भिधानात्किमुक्तं भवति तुं तुभ्यं ब्रह्मविद्यास्माभिरुपदिष्टा तद्विरक्त गतिर्नाक्तां च किंचिदुपिक्रमाध्येयं
परापित्वा आचार्योवस्यतीति तरनेन एवोसंवद्वार्थान्तरविवत्त्वा वा इति तेनऽ घेवमग्निभिरुपदिष्टोपविते आ ति
चार्यः कालेनाजगाम आगतश्चोपकोशलमुवाच ब्रह्मविद इव ते मुखप्रसन्न प्रतिभाति कोनु त्वामनुशसा
सेति उपकोशलस्क [illegible] शोभीत इव को नुमामनुशिष्याद्भगवन्नोऽविते त्वपी प्यायानतीऽ पंयति वेध्य
मानोयं यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् तदुपश्रुत्याचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोशले समुपजाततरयाह
हा

वा॰ प्र॰ धर्मानान्येषु मानसेषु एतेषिद्यामेऽग्निः सविता ते बहुभाषा इत्याचार्य इत्येतां प्रतिपद्यन्ते ते ते भगो मामिभ्यः सोऽयमादरेव तां ततः ८
यः प्रत्युवाच सौम्य किल तेऽग्नयो ब्रह्म समाकल्पेनावोचन् नूनमिह तु समाकल्पेन वक्ष्यामि यत्तु भवमाहात्म्यात् यथा
८२ पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापकर्म न श्लिष्यत इति एवमुक्तवत्याचार्ये आहोपकोशलः
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्योऽग्निरादिकोऽगतिवत्कुमनाः यदुक्तं मदग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
खं ब्रह्मेति तस्यार्थं पुरस्तात् प्रपञ्चितो। योऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिसत्यदुक्तं भवत्याचार्येण य एष सुखं ब्रह्म। सेत्स्या
नं संयद्वामं वामनी भामनी त्येवं गुणकं प्राणसहितमुपास्ते ते सर्वे अपहतपाप्मानो अन्यत्कर्म कुर्वन्तु वा
वा कार्युः अर्चिषं अर्चिरभिमानिनीं देवतां अभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते अर्चिषोऽहरहर्देवतामहः आपू
र्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां ततः आदित्यम् आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्र स्थितान् तानमु
रुषः कश्चिद् ब्रह्मलोकादेत्य अमानवो अमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोके भव इति यावत् स तादृशः पु
रुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देव
पथः स एव च ब्रह्म गन्तव्यं तेनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः एतेन यथाप्रतिपद्यमाना ब्रह्मलोकस्थं ब्रह्म इमं
मानवं मनोः सर्गं भूतमावर्त्तं जन्मजरामरणप्रबन्धं नावर्त्तन्ते तत्तो आवर्त्तो मानवो लोकः तं ना
वर्त्तन्ते न प्राप्नुवन्ति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं तदनेनो राम॰

व्याख्यानव्याख्यानेन श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेत्यपि सूत्रं व्याख्यातं ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः॥ प
रमो।द्वितीति नित्यवत्तत्कृतं अनित्येष्ट्यायामुख्येनावकल्प्यते केस्यचानोरवचास्मिन् पक्षे प्रसक्त्यनवस्थ
हूतं च संउपासनकालइत्येति तथा विज्ञानात्मनोपीति विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशउपासनाच्चान्यत्र दृष्टं च
रोग्रहणस्यास्तत्र श्रुतेस्पर्थः भीषाभिपात्रेनुग्रहाः शोभमतिरोहितार्थे॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म त्र
व्यपदेशात्॥ स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यत्र नियच्छति तस्मादिरशारीरस्तनात्मा न पीमितां भजते तत्प
वृत्तिनिपमनत्वस्यरागाहिकार्येवेतनस्य शारीरेण: स्वशरीरेदृपादेशरीरेण वाश्यपादेहदृष्टनाशरीरस्य
ब्रह्मणो भवितुमर्हतीति नो हि जातुपवांकुरः कुरस्तुबीजात्प्रपने तरनेन तन्माघस्य प्रवृत्तस्येतदपि आ
स्तिमंत्रवृत्तिप्यंतस्मात्परमात्मनः शारीरेदृपादिरहितस्यांतर्यामितायाअसंभवात् प्रधानस्य वा प्राप्ति
याद्यभिमानवतां वा देवतापाः॥ स्मार्तिमोद्योग्रपयोगीतौ वा योगिनः जीवात्मनो वांतर्यामितास्या
ततत्र यद्यपि प्रधानस्याहष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानिसेति तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टत्वश्रो
तृत्वमंतृत्वविज्ञातृत्वानाश्रुतौ नाम्भावादनात्मत्वाच्चैव न अन्तर्यामीति श्रुतेरनुपपत्तेने प्रधानस्यांत
र्यामिता यद्यपि योग्याद्यभिमानितेनो देवस्यात्मत्वमस्ति अदृष्टत्वादयश्च सह इष्टा ता ~~[illegible]~~

२६

वा.प्र. संनितथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमंतृत्वविज्ञातृत्वानां ताश्रुतानामभावादन्तात्मत्वाद्येषवश्रोत्रोमीति
८२ श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यांतर्यामित्वं यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति श्रुति दृष्टृत्वाद्य
श्र[redacted]दिभिर्हस्तपादवति शरीरे द्रष्टादिपोगस्तु पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिरित्यादिश्रु
तेः तथापि तस्य प्रतिनियत[redacted]यमनात्सर्वान्लोकानंतरो यमयतीति सर्वाणि भूतान्यंतरो यमय
तीतिश्रुत्यवशेधानुपपत्तेः योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान्सर्वाणि भूतानि यंतुम
र्हतितथापि तत्रानेकविधदेहेंद्रियादिनिर्माणेन सत्यसंकल्पभवतिसंनिधाभयवीत्यादिश्रुतिभ्यः तथा
पि जगद्व्यापारवर्ज्यं प्रकरणादसंनिहितत्वादिति न्यायेन तद्विकारविषये विद्यादिशक्तीनां व्यापाराभा
वात्सोपि नांतर्यामी तस्मात्पारिशेष्याज्जीवस्य व चेतनतो देहेंद्रियादिमानद्रष्टृत्वादिसंपन्नत्वमह
त्यादिस्वात्मति[redacted]रत्न्तरोविरोधात् तन्मते स्य देहेन्द्रियादिना शोषणनाशनावत्तेषु यथात्मनः स्थिकृप
नोपभोगाभावेन कृतविप्रनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् आत्मनिति श्रुतिरिति चाभेदेपि कथंचितभेदो
पचारात् संभवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नीति यत्र यमात्मा नवेद इति चस्वात्मनि निर्दिष्टविरोधात्प्रा
यं यस्यात्मा शरीरमित्यादि च सर्वं स्वमहिम्नीति द्योतयति पुनरात्मनोपि नियंतुरन्यो नियमिताभ रामः
नि

वेदितावा तत्तत्त्वस्य तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात्। सर्वलोकभूतनियंतृत्वं च जीवस्याद्दृष्टद्वारा तदुपा
र्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छतीत्येकवचनं च ज्ञात्यमि प्रापं तस्माज्जीवोत्रे
वान्तर्यामी न परमात्मेति प्राप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते। देहेंद्रियादेर्नियमेनास्य देहेंद्रियांतरेतत्कर्मोपार्जितं
तच्छेतरविद्यार्जितं जगत् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावस्त्र भगवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वर
स्य जगद्योनित्वमवगम्यते मनन तत्तद्यथाकुंजन साधारणानुमानाभासेनागमविरोधिनाशक्यमपह्नो
तुं तथा च सर्वविकारज्ञानतत्त्वविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरीरेंद्रियसंस्थानेवर्त्तत इति यथा पृ
थिव्यादिदेवतादिकार्यकरणः तानेव पृथिव्यादिदेवतादीनूशक्तोति नियंतुं न चानवस्था न हि निय
न्त्रन्तरं तेनानियम्यते किंतु यो जीवो नियंता लोके सिद्धः परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा ख्याप
त इत्यसकृदावेदितं न कुतो नियंत्रंतरं तु न श्वानवस्था तथा च मान्योतोस्ति द्रष्टेत्याद्यास्त्रपि श्रुतय उप
पन्नार्था परमार्थतो त्वयो नियंतान्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावादविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रया
स्तत्रात्र ज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च सर्वं बा
धिरेवादिषु सर्कस्यिवातयामिनः प्रत्यभिज्ञाने समंजसं भवतीयः सर्वान्लोकान्यः सर्वाणी भूता

२५

वी॰प्र

८५

नि

नीयत्वाय इत्येकवचनमुपपद्यते अस्मन्मतेच परमात्मेति सम्मंजसं नान्यत्र यआत्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु
चाभेदे पि भेदोपचारः क्लेशेन भविष्यति तस्मात्परमात्मांतर्यामी नजीवादिरिति सिद्धे पृथिव्यादिस्तन
पित्वेते अधिदैवयः सर्वेलोकेषु तिष्ठन्नधिलोकंयः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नधिवेदं यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन्नधियज्ञं यः सर्वे
षुभूतेषधिभूतंयः प्राणाद्यात्मांतमध्यात्मं सेत्तामात्मप्रसिद्धत्वादित्यपक्रमभावं पूर्वपक्षः दृशेना
दिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः। अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः अथपरा यया तदक्षरम
धिगम्यते यत्तदद्रश्यं वुद्धींद्रियाविषयः अग्राह्यं कर्मेंद्रियागोचरः अगोत्रं कारणरहितं अवर्णं ब्रा
ही ह्मणत्वादिहीनं न केवलमिंद्रियाणामविषयः इंद्रियाण्यपस्य न संतीत्याह अचक्षुः श्रोत्रमिति
वुद्धींद्रियाण्युपलक्षयति अपाणिपादमिति कर्मेंद्रियाणि नित्यं विभुं प्रभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं दुर्विज्ञानत्वा
तस्मादेतन्नित्यं सत् किं परिणामीति त्यनेत्याह अव्ययं कूटस्थमित्यर्थः परिणामो विवर्तो वा स
रूपस्योपलभ्यते विरात्मनानुसारूप्यजडानां नोपपद्यते जडं प्रधानमेवानोक्तुगच्छोक्तेः प्रतीयता
योनिप्रह्लोनिमित्तं चेत्कुतो जीवान्तिराक्रे पायपरिणाममानसरूपास्वव्हिपरिणामादृशः यथो
र्णनाभि। लालायपरिणामोलूतातंतवस्तत्स्वरूपात्तथाविवर्तोअपि विवर्तमानसरूपास्पनावि राम॰

रूपाः यथा रज्जुविवर्त्तो धारोरगादयो रज्जुसरूपाः न जातु रज्जोर्जुरुत्तर इति विपर्ययस्यैति न च हेम
पिंडपरिणामो भवति लूतातंतुः तत्कस्य हेतोरस्य तद्वैरूप्यात् तस्मात्प्रधानमेव जडं जगतो योनि
रितियुज्यते स्वविकारान्न श्रुत इति तद्द्वसंपः सर्वज्ञः सर्वविदिति चाक्षरात्परा[redacted]त्परस्याख्यानं अ
क्षरात्परतः पर इति श्रुतेः नहि परस्मादात्मनो योनिविकारजातस्य च परस्तात्प्रधानादृते अन्यदक्षरं
संभवति अतः प्रधानात्परतः परमात्मा सर्ववित् भूतयोनित्वस्वरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवा
स्तु अद्यतस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसू
क्ष्मं प्रधीयते हि ते न विकारजातमिति प्रधानेन तच्च खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूप
स्योपादानं युज्यते सारूप्यान्न तु चिदात्मा नित्यो यो विरूपो हि सः अचेतनं नानामिति भाष्यं सारूप्य
प्रतिपादनपरं स्यादेतत्स्मान्न प्रधाननिराकरणेनैवेतरदपि निराकृतं प्रापंतत्कुतो स्पष्टीकृतं के तत आ
हापि च पूर्वत्रादृष्टत्वादीति सति बाधके स्यान्ना श्रयणं इह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः तेन तदैक्षत तेना
दावुपचरितं ब्रह्मणो जगद्योनितानि विद्याशक्त्या अपतेनेरहत्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभ
वेन हारहारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः अद्य योनिशं हो

नित्तिनकारणपरः तथापिब्रह्मैवाद्वितीयं तत्त्वमिति विनिगमनाभावेनहेतुरसिद्धः इतिशंकायांपूर्वःपक्षः

अत्रोच्यते अक्षरस्यजगद्धीनिभावमुक्त्वा तदनंतरं यः सर्वज्ञइतिश्रुत्यासर्वज्ञस्यसंउच्यते। तेन निर्दिष्टशास्त्र
माप्तात्मत्वमित्ज्ञानतः स्फुटं अक्षरं सर्वविद्धिरूपो निर्गोचेननं भवेत् अक्षरात्परतइति श्रुतिः तत्र यो
ते मता अश्रुतेयत्त्वकार्यगणि ततो व्याकृतमक्षरं नहन्ति रोहितमिवात्ति किंचन यन्नु सारूप्याभावा
न्न चिदात्मपरिणामः प्रपंच इति अश्रुतेपत्त्वकायोगिनि तोव्याकृतमक्षरं नेहन्ति रोहित मिवात्ति कि
चनयन्नुसारूप्याभावान्न चिदात्मपरिणामः प्रपंच इति अहंविवर्तः प्रपंचो पब्रह्मणो परिणा

मिनः। अनादिवासनोद्भोन सारूप्यमपेक्षतेनेन खलु बाह्यसारूप्यनिबंधनस्वव्यो विभ्रम इति
नियमित्तमस्ति आंतरंदपि हि कामक्रोधवन्मयो न्मादस्वप्नादेमोन सादुपचारात्सारूप्यानपेक्षा
त्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् आपिचहेतुमतिविभ्रमेतदभावादनुपयोगो युज्यते अनाद्यविद्यातद्वा
सनाप्रवाहपतितत्वान्नानुपयोगमर्हति। तस्मात्परमात्मविवर्तत्वात् प्रपंच स्यपद्योतिर्भुजग इव
रज्जुविवर्ततत्त्वान्नद्योतिः ननु तत्परिणाममतया तस्मात्तदभं सर्वविद्वोक्ते लिंगानुपसंविधेति
समानस्मान्नास्पिसत्तरेव पतिषये द्यजदद्रष्टमित्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते तेयत्वे ननुप्रधानंतो

वात्मनो पास्यत्वेनेति सिद्धं न केवलं लिंगादपि श्रुत एवि घ्रेति समाख्यानादपि सतदेव प्रतिपत्तव्य
मित्याह। अपि च द्वे विद्ये इति लिंगोत्तरमाह कस्मिन्नु भगवद्देत भो गाभोग्यास्ते भ्यो व्यतिरिक्तो भोक्तरि अवच्छिन्नो हि
जीवात्मा भोग्येभ्यो विलक्षेपेभ्यो व्यतिरिक्त इति न तद्ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति समाख्यानंतरमाह। अपि च सत्य ब्रह्मविद्या
सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति प्रवाच्येते अदृढापश्चरूपा अष्टादशो ति प्लवं नेगच्छति अस्थापिन इति ज्ञकाः अतएवा
दृढा केते यज्ञरूपा रूप्यते ने ने ति रूपयन्तो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः तत्र षोडशर्त्विजः क्रतुपत्नी नेतो याधि
नाङ्क ति कुशद्यः अष्टन्न इति यज्ञो याध यक्ता त्विजः स्व पुत्र मानो पियज्ञोपाधिरेव स्वपत्नीयुक्तो नोयज्ञं योग
इति स्मरणात् एते ह्यष्टादश यज्ञरूपा येषां विगादिषु कर्मपुत्रः यज्ञ अपीय यज्ञ इत्यर्थः तच्च कर्मावरस्व
र्गाद्यवरफलत्वात् अपियंति प्राप्नुवंति न हि दृष्टान्तदार्ष्टांतिकयोरिन्द्राभिप्रायो विशेषणाभेदव्यपदेशा भा
ने चनेनरो विशेषणं हि तुभ्याचष्टे विशिष्ट इति शरीरादिकं पलक्षणं प्रधानादि सत आह नात्र प्रधानं नाम किं
चिदिति। ६२ रूपोपन्यासाच्च॥ एतस्मादन्ते नाल्पे यस मानेव गेमध्यपाति तस्याग्निमूर्द्धादिरूपवतः साति जायमा
नत्वसंभवेनाकस्माच्छन्नकत्वकल्पनं न युक्तं प्रकरणं खल्वेन हि स्वयोनेः सत्त्रि धिश्च जोपमावेनानो सत्ति धेश्च
प्रकरणोपलीय इति जायमान परित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणि नो रूपाभिधानमिति चेत् न प्रकरणिनः
नाभ्यां आत्मा मध्यमतोव्याचष्टे कोन्येऽपुनर्वक्ति ते इति पुनः शारीरोपि पूर्वस्मात् विशेषो [illegible] ज्ञमति आयमा [illegible]

प्र० व०

८६

शरीरेंद्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वाविरोधात् न चैतावता मूर्द्धादिकल्पनयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थपरित्यागेन
सर्वात्मनामात्रपरा श्रुतिः युक्तं अन्यतेरस्य तत्त्वविप्रकृष्टार्थान् प्रकरणत्वप्रवलीयस्त्वात् तत्सिद्धेश्च प्रकरणिनो संबंधता
पमानमध्यपातित्वं ज्ञायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता तस्माद्दूरं गायगर्भेरातु भगवान् प्राणम
नासर्वभूतेश्वरः कार्योनिर्दिष्टप्रवचनं इतिसां प्रनंतत्वात् किमिदानीं सत्युमनवषे यमेवने स्याहास्मिन्यस्त इति प्रकरण
त । ६ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् प्राचीनशालसत्ययज्ञेंद्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को
न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मेत्य केजीवात्मेति प्रत्ययो माभूत् अत उक्तं किं ब्रह्मेति ते च मीमांसमाना निश्चयमनधि
गच्छंतः केकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपससदुः उपसद्य चोचुः आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव
नो क्षितमेव नो ब्रूहीत्यथ कश्यपस्य च सूर्यं वा घाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति अप्रमयथैः श्री वैश्वानरस्य भगवतो द्यौर्मूर्द्धा
सुतेजाः चक्षुर्विश्वरूपः सूर्यः प्राणो वायुः पृथग्वर्त्मात्मा पृथग्वर्त्मायस्य वायोः सयुग्यवर्त्मा स स्वात्मा स्व
भावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहुलः सर्वगतत्वात् वस्तिरेव रयिरायः पृथ्वी
न्नमन्नात्सुरपि तस्मात्त्पयोः पिरकातोस्यां चमूर्वी भूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तं पादौ पृथिवी
तत्र प्रतिष्ठानात् तदेवं वैश्वानरात् यवे युक्तस्यो लिला का शजन्मा चनिषु मूर्द्धचक्षुः प्राणसंदेहवस्तिपादेषु सम०

येत्वस्मिन्वैश्वानरबुद्ध्याविपरीतयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्द्धपातादिधत्वप्राप्तिक्रमशाद्देहश्री
र्षोतावस्तिभेदपादस्तथोभाविदूषयतोरूपासनानां निंदयामूर्द्धादिसमस्तभावमुपदिश्यप्राप्तपक्षे तमेव
प्रादेशमात्रमभिविमानमितितिससर्वेषुलोकेषुकप्रभृतिषुसर्वेषुभूतेषुस्थावरजंगमेषुसर्वेष्वात्मसु
देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्तिसर्वसंबन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः अथास्यवैश्वानरस्यभोक्तुः भोजनस्याग्नि
होत्रतासंपिपादयिषयाहस्क्रुतिः उरएववेदिर्वेदिसारूप्यान्लोमानिबर्हिः आस्तीर्णबर्हिःसारूप्या
त् हृदयंगार्हपत्योहृदयात्तानंतरमनोन्वाहार्यपचनः आस्यमाहवनीयः तत्रहितदन्नहूयतेनेत्यनुकोत्त्व
आत्माकिंब्रह्मेत्युपक्रमेआत्मब्रह्मशब्दयोःपरमात्मनिनिरूढत्वेनतद्परत्वाद्बुद्धोवैश्वानरस्यापिच
श्रुत्यादस्तदनुरोधेनपरमात्मनेवकेचिद्वेतुंयुज्यतेनतुप्रथमावगतोब्रह्मात्मशब्दोचरमावगतवैश्वा
नरादिपदानुरोधेनान्यथयितुंयुज्यतेपद्मपिचवाजसनेयिनांवैश्वानरविद्योपक्रमेवैश्वानरंहवैभगवा
न्संप्रतिवेदतन्नोब्रूहीत्युक्त्वानात्मब्रह्मशब्दौस्तः तथापितत्समानार्थत्वादेशोऽप्यवान्तरवाक्यंतदुपक्रमत्वादितितेन
निश्चितार्थेननन्दविरोधेनवाजसनेयिवाक्यार्थोनिश्चीयतेनिश्चितार्थेनत्वनिश्चितार्थेनवस्थाप्यतेना
निश्चितार्थेनतिनिश्चितार्थंकर्मवत्अत्रज्ञापितस्वैशाखाप्रत्ययमेवनचघक्मूर्द्धत्वादिकंज्ञानरम्नाम्निदे

३०

वा.भ० वतातीतात्मनामप्यत्तमस्यापि संभवति न च सर्वलोकाश्रयफलभागितानं च सर्वपाप्मप्रदाहः इति पारिशेष्यात्
८) परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशंका शब्दादिभ्योंतः प्रतिष्ठानादि तिउच्यते तद्दृष्ट्युपक्रमानुरोधे
नान्यथानीयते यन्ने तु शक्यमवोऽश्रुतोऽयं वैश्वानराग्निशब्दाद्यन्यथा नेतुमिति शंकितुरभिमानः अपि चांतः
प्रतिष्ठितत्वं च प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनो परिच्छिन्नस्य परब्रह्मणः संभवतः न च प्राणाहुत्यधिकर
णतान्यत्र नागरात्रेर्युज्यते न च हृदयादीनां गार्हपत्यादिता ब्रह्मणः संभविनी तस्माद्यथायोगं जाठरभूता
ग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरो न तु ब्रह्म नथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ
मूर्द्धादयश्च स्तुतिमात्रं अथ वाग्निशरीरायदेवतायाः प्रायोगाद्धमूर्द्धत्वादयउपपद्यंत इति शंकितु
नकु रभिसंधिः अत्रोत्तरं न स्तथा दृष्ट्युपदेशात् अत्रो चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयतिन तु तत्र
रस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवन्नेदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारू
पइतिवदुपपत्तेः कथं तथा वा वैश्वानराग्निशब्दयोः ब्रह्मवचनत्वात् तनानन्यथासिद्धिः तथा च ब्रह्माश्रयस्य
प्रापयस्योतरो श्रूयेजाठरवैश्वानराद्युपेस्तेयेणवाजाठरवैश्वानरोपाधिनिवा ब्रह्मणो उपास्ये वैश्वानर
धर्मोणां ब्रह्मधर्माणां च समावेशउपपद्यते असंभवादि तिसूत्रावयवं व्याचष्टे यदि चेह परमेश्वरो न वि राम०

वस्येतेति पुरुषमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं व्याचष्टे यदि केवल एवेति न ब्रह्मोपाधितया नापि
प्रतीकतयेत्यर्थः न केवलमंतः प्रतिष्ठितं पुरुषमपीत्यपेरर्थः अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वै
श्वानरो विधीयते न ह्यसति पुरुषे वैश्वानर इहोपदिश्यते तस्य च परमेश्वरत्वं हि हिज्ञादरे वैश्वानर इ
त्रो पुरुष इत्यत्र तिभाष्य विरुद्धो न आह तिविरोधश्च स्योहेत मग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेंतः प्र
तिष्ठितं वेदेति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनं तस्मात्तस्य वा
ग्निर्वैश्वानरो यदिति यदः पूर्वेण संबंधः पुरुष इति तु तत्र पुरुष इहोपदेश इत्युक्तं अत एव न देव
ताभूते च अत एवेत्यस्यः अतो नस्व त घ मूर्द्धादि सर्वधर्मवत्त्वे लोकाश्रय फलभागित्व सर्वपाप्मप्रदाहात्म
ब्रह्मपरोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामिति मंत्रवर्णोपि न केवलो भूप्रकाश
विभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया तादात्म्ये ~~केवलो मंत्रवर्णोपि न~~
~~केवलो भूप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया तादात्म्ये~~
रोतिभावः साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः यस्मादुक्तमूर्द्धादिषु पुरुषोवयवेषु द्युप्रभृतीन्
पृथिवीपर्यंतान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्मपुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्य

३१

वा·प्र० न्ते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति। अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकरणसंघातरूपपुरुषावय
८८ वमूर्द्धादिचुबुकान्तप्रतिष्ठानाद्वृत्तिप्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वान्न ह्येव यथा नासमुदायिना अत्रैव
तिदर्शनमाह यथा वृक्षे शाखामिति शाखा कांडमूलस्कंधसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता
भवतीत्यर्थः समाधानान्तरमाहापि वेति अन्तः प्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्ष्यत इत्येतदुक्तं भव
ति वैश्वानरः परमात्मा चराचरप्रचारसाक्षीति सर्वे पुच्छिशरीरानुशयमनुन्मूलयति तिष्ठिते चेति विश्वात्मकत्वा
त्वैश्वानरः प्रत्यगात्मा विश्वेकं वा येनरस्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपंचस्य विश्वेनरा वा जीवात्मानोऽस्य तादा
त्म्येनेति। अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ साकल्येनोपलंभासंभवात् उपासकानामनुग्रहायानन्तो विपर
मेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याहाति मात्रस्याभीति अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणं अतिमा
त्रः उपासकानां हृदये उपासकार्थमिति यावत्। व्याख्यान्तरमाह प्रदेशेषु वेति संपत्तेरिति जैमिनिः मूर्द्धे
त्यनुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्संपाद
यन्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाहस्सूत्रकारः आमनन्ति चैनमस्मिन्नु
त्ताविमुक्तेऽस्य विद्योपाधिकाल्पितात्मच्छेदे जीवात्मनि सम्यक् खल्वविमुक्तेऽस्मिन्प्रतिष्ठितः परमात्माऽनन्तात्मा

तत्र तत्पवक्तृतिः अनेन जीवेनात्मनेति अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः वरणाभ्रंशेष
मतिरोहितार्थं ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वि
तीयः पादः ॥२॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ इदं हि पद्येन ब्रह्मोपक्षिप्यते पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदेषश्चः
प्रयोगतः द्युभ्वाद्यायतने युक्तं नामस्तं ब्रह्मलोके हि चित्तपारावारमध्यपाती हि सेतुः तामामवच्छिद्यमानो
जलविधारको लोके दृष्टः न तु बन्धहेतुमात्रं हृदि निगडादिष्वपि प्रयोगप्रसंगात् न चानवच्छिन्नं ब्रह्मसे
तुभावमनुभवति न चामृतेन सम्बन्धोऽमृतस्य सेतुरित्युपपद्यते न च ब्रह्मणो भेदः अमृतमात्मीयस्य तत्सेतुः स्या
त् न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टः एवं तदिदमुक्तममृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादिति अमृतस्येति श्रवणा
त् सेतुरिति श्रवणादिति योजनाति अमृतस्येति श्रवणादिति विपरीतपाठव्याख्या तत्सेतुरिति श्रव
णादिति व्याचष्टे पारवानिति तथा च पारवत्त्वमनन्तत्वातिरिक्तं सेतावनुश्रियमाणो ब्रह्मणे वासंभव
परिकल्पितं भवेत् न तु खलु स्वकार्योपहितमपि दृश्यते पापदुःखं पावदगच्छत पारवत्त्वमिति भवति च
द्युभ्वाद्यायतनं तत्र श्रुतिः तावत् आत्मशब्दोपेतं तत्त्वाद्विकाशः आत्मा भवति चात्मा आत्मशब्दस्य स्वभाव
वचनत्वादात्मकाशात्माप्रसीमदतिवत् भवति चास्य ज्ञानमयपदवाच्यत्वं प्रयोगितत्त्वभावे प्रधानाद्विवेकेन

ना·प्र० पुरुषस्यानवधारणादपवर्गस्यानुपपत्तेः यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यति अस्तु तर्हि नामरूपव्याकृतश
८५ क्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं तस्मिन्प्रमाणाल्लोके सर्वस्योपपत्तेः एतदपि प्रधानोपन्यासेन सोऽतःश
सूचितं अथ तु साक्षात्कुत्स्नं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे ततो वायुरेवास्तु वायुर्नावै गौतम सूत्रेणायं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति श्रुतेः यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वेन विद्यमा
नं विना परितुष्यसि भवतु तर्हि शारीरः तस्य भोक्तृभोग्यान्द्युभ्वादीन्प्रत्यायतनत्वात् यदि पुनरस्य
द्युभ्वाद्यायतनस्य सार्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि भवतु तर्हि हिरण्यगर्भ एव भगवान्सर्वज्ञः सूत्रा
त्मा द्युभ्वाद्यायतनं तस्य कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्त्वश्रवणे भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते अयमपि वायु
र्नावै गौतम सूत्रेणेति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमिति प्राप्ते ब्रूमः
नात्रास्य सेतुत्वोपवर्णनपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते न हि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्तीप
थसा विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाभ्युपेयते किंतु
पारवत्तामात्र परोक्षवाद्य शारीरकः सेतुशब्दोभ्युपेयः सोऽस्मात्पारवत्ताबद्धं विधरणत्वमात्रेण
योगमात्रात्तत्र हि परित्यज्य प्रवृत्तस्येति जीवानाममृतत्वप्राप्तिसाधनत्वं चात्मज्ञानस्य पारवत्त्वस्य राम·
अभिधीयते द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव न प्रधानं व्याकृतं वायुर्वा शारीरो हिरण्यगर्भः कुतः स्वशब्दात् ।। धारणा ञ्चि व्हतत्वेप

५ नः सर्वत्र लिति तस्य मानाधिकरणत्वे हि स्यात्म भेदप्रयोजनत्वात्तम् ए वा त्रा [illegible] त्व मतत मेव दित्यशंकाऽन्नि वा के नस्माव [illegible] नेत्तरमा हितत्रो मानना
लत्वापेक्ष्यमिति अस्मत्शब्दस्य भावप्रधानोपयथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्द
ताम् थोर्वप्यथा द्व्येकेष्विति स्यान्नत्विदमुक्तं भाष्यकैवल्यसाधनत्वादिति तथा चास्मत्स्येति चसेतुरि
ति चन्द्रकः भ्याद्यापन्नं ऊयपत्वे ते अत्रैव चस्वद्वादि तिनं त्रोऽच्च रितं आत्मशब्दादि तिचसहायत नाइ
तिसच्छ्वादि तिचब्रह्मशब्दादि चेति स्वच यति सर्वेन्द्येते स्वस्वशब्दास्यादे नत्व आपतनाम तन
वर्णावेश्रवणादि ति विकाररूपेन्त ने ति वोध्ये भिसधाभिसंधानेप स्यमतथो नः भेदप्रपंचं सत्यम
मिमस्युमानरिति यावन्नत्स्यापवादो दोषः अप्रतेमत्यो रिति सर्वत्र द्वे ति तिति पत्सर्वम विद्या
२ रोपितत्वमार्थतो ब्रह्मैउपद्वस्तत्सर्वेमिस्यर्थः अपरआह तिनात्र षोभ्याद्यापन्नस्येस्य सेतु
तोच्यतेयेन पारवत्तास्यात् किंतु औनर्थोतिप रहानं की र्तितं पस्थ्व वा चोविमुंचषे तिवारिवमोकः
नस्यास्मत्त्वसाधनत्वेन सेतुत्वोच्यतेत श्रोभयमपि पारदेवन च प्राधान्यादे षइति सर्वना
म्नां षष्ठभ्याद्यापन्नमात्मेवपरामृश्यते ननु तत्त्वानवा रिविमोचनइ विसां प्रतं वा रिविमोचनात्मना
नभावनपारे वविधेयत्वेन प्राधान्यात्तपस्य प्रधानमेव सर्वनाम्नपरामृश्यते क्वचिदप्रोऽयंत
पाप्रधानमुत्स्यपोऽप्यत पागुणोऽपिपरामृश्यते गुणोपसृष्टस्य प्रधानस्य परामृश्यते भि

इत्याह ॥ षष्ठभ्याद्यापन्नं त मसकृत्वा विष्यादि दोषमु [illegible] कौ १

वा०प्र० तेहृदयग्रंथिरित्यादिनातेन तत्कृत्स्नाध्यापनतद्विषयमेव ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं पदा सर्वे प्रमुच्यंते
८ त्यादौ श्रुतं तदेव प्रसिद्धं तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् कृत्स्नाध्यापनं ब्रह्मेति निश्चीयते हृदयग्रंथिश्चाविद्यारा
गद्वेषभयमोहाः मोहश्च विषादः शोकः परं हिरण्यगर्भादिश्चावरं यस्मिंस्तद्ब्रह्म तथोक्तं तस्मिन् ब्रह्मणि
परं दृष्टे दर्शनं तस्मिन् नन्तरं दर्थमिति पाठ तत्पर्यायश्च मंत्रणी हृदि यनं दृष्टीति च मोर्थमिति गम्यते नामरूपा
दिरूपप्याविद्यामि प्रायं कामा ये स्य हृदि श्रिता इति श्रविद्यामुपलक्षयंति नानुमानमतच्छब्दात् नानु नु
मानमित्यूपलक्षणं नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं हेतोरुभयत्र साम्यात् प्राणभृच्चेत्तातच्छब्दत्वं हेतु
रनुकृष्यते स्वपंचभाष्यकृद्धेतुमाह न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति न सम्यक् संभवति नांतस्मित्यर्थः
भोगपत्वेन द्वापतनत्वमति छितं स्यादेतत् रनुच्छ्वासादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्यो हंतकस्मात्पृथक्करो
गकरणं पावता न प्राणभृदनुमानेत्येक एव योगः कृ स्यान्नकृतरत्यतश्चाह पृथग्योगेति भेदव्य
पदेशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते न प्रधानं तत्स्त्रैक्योगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति प्रकर
णात् न खलु हिरण्यगर्भादिषु त्तातेषु सर्ववेत्तात्वं भवति किंतु ब्रह्मण्येवेति स्थित्यदनाभ्यां च परि
जीवो वा हिरण्यगर्भो वा घुस्वाध्यापनेमेवत न तत्तात्त कृत्वानमश्नन्नन्योभिचाकशीतीति परमस्या राम०

मिथ्याज्ञानमात्रकल्पितं प्रपञ्चमेतन्न च हिरण्यगर्भ उदासीनः तस्यापि भोक्तृत्वात्तदैव न च जीवात्मैव ब्रह्मा
ध्यापनं तथा च सर्वस्वात्मकत्वं तेनाकथ्यमानं यच्च ब्रह्मापि कथ्यते अन्यथा सिद्धौ ते पि जीवात्मकघन
मात्रकल्पितं स्यादिति वाच्यं यतो न खिगवार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवा
त्माधिगमापादितानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितं यस्यापि पैंग्योपनिषद
तेन व्याख्याने नेतितन्त्रं ह्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति जीव उपाधिरहितेन रूपेणाब्रह्मस्वभाव उदा
सीनो अभोक्तारार्शितं तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तं तथा चेदं
भूतजीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन इत्याधायपतनं ब्रह्मैव कथितं भवति उपाध्यवच्छिन्नस्य जीवः प्र
तिषिद्धो भवतीति न पैंगी ब्राह्मणविरोधः इत्यर्थः प्रपंचार्थमिति तन्मध्येन पठितामि तिक्लाचित्त
पेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदमना
त्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवंतमात्मज्ञमात्मानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपस
साद उपसद्य चोवाच भगवन्नात्महत्ताज्ञनितशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भवानिति तदुपश्रु
त्य सनत्कुमारेण नाम ब्रह्मेत्युपास्स्वेत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोऽस्ति भूय इति तत्र सनत्कुमार

२४

वा० प्र० भ मावैतस्माद्भूयानिति प्रत्युक्तं तस्मात्त्वात् अयस्त्वाभ्यानाने तेरम् १ष्टे न भ मो मनानः क्रत्स्नैव भवितुमर्हतीति गम्यते ११
स्यप्रतिवचनं तावद्यावन्नासी भूयसीति देवं नारद सनत्कुमार पोर्भूयसी प्रश्नो नरेव्क गोदि प्रमुपक्रम्य
८९ मनः संकल्पं चित्तं ध्यानं विज्ञानं बलान्नतोयवायुस्तहितते जो नभः स्मराशाप्राणो सुप्रयपक्वने व्याकर्तौ वसितै
वाविवेकः संकल्पस्तस्य कारणं स्ववीपर विषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तं स्मरः स्मरणं प्राणा
स्य च सम स्तक्रियाकारणफल भेदेन पित्राद्यात्मत्वेन चरणारनाभिदृष्टान्तेन सर्वं प्रतिष्ठत्वेन च प्रा
न णाभूपस्त्वदर्शिनोतिवादित्वं च नामादि प्रपंचादाशान्तादुपस्त्वमुक्तोपदृष्टएवं नारदेन सनत्कुमार
एकं ग्रंथेनसमं तुपात्तं अतिवदतियः सत्येनातिवदतीति से त्या दीनूं कृति पर्यंतानुक्तोपदिदेश सुखं
त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति नरुपसन्नारदेन सुखं भगवो विजिज्ञास इत्युक्तेः सनत्कुमारो यो वै भूमा
तत्सुखमित्युपक्रम्य भूमा नेव्य त्वाद्यां वभूव यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तद्वीदृशं विषये विचार
आरभ्यते तत्र संशयः किं प्राणो भूमास्यादाहोपरमात्मेति भावभवित्रो स्तान्तोत्पत्विवरूपसामा
नाधिकरणं संशयस्य बीजं भूमेत्युपक्रम्य तान्नास्मिन्नग्रंथसंदर्भे यद्गोकृपस्तोप्तेतः उच्यमानं
नुतत्कूपरं ध्यानेयप्रश्नपूर्वकं नच प्राणात्किं भूय इति पृष्टं नापि भूमेति भावो न भविता रमन्तरेणाश्वपो
निरूपयितुमितिभविता स्मयेत्तमाणः प्राणस्पानंतर्येणबुद्धिसन्निधानात्तमेवभवितारं प्राप्य राम०

निर्देशो नेतिपस्योभयं दृष्टविरागित्तिमाशंक्ये दित्यत्रान्तरिवान्तरविपर्यथाहुर्यथा महेह वि वाविशेषणा
मिति न चात्मनः प्रकरणादृत्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तं सनत्कुमारस्य नाम ब्रह्मेत्युपा
स्येति प्रतीकोपदेशरूपेण नारदेनानारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुच्छा
नात आत्मविषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसंगात्तस्मा
दसति प्रकरणे प्राणस्यानंतरयोगात्स्यैव भूमेति युक्तं तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सू
चितं पूर्वपक्षसाधनमिति नियुनरुक्तं न च भूयो भूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति यु
क्तं प्राणोपदेशानंतरं स्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते पधुक्तद्विरोधापातात् ततः प्रतिभा
तितं वस्तुगुणानयानेयनीतं च भाष्यकृतास्यादेतत्सथतु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणद
र्शिनोतिवादित्वं व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादित्वं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह प्रा
२ णमेव वितिप्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमितिनो माधाशातमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः स
वस्तुक्तं भवतिनायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्वैतव्यच्छिनत्यपि तु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्राण
नतरंनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य चरणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयापस

३५

वा·भू सेनातिवदतीति भाष्यगतमेवातिवादित्वमुच्यते न तु शङ्खोनामाद्यतिवादित्वाद्यवाच्छि नन्विनन्नामाद्य
८२ शं न वाद्यतिवादी किंतु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः अत्र वागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवण
मथ गमनाविरोधिक्षिप्रयानिवेशनं मननं मता च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरननुसापिभिः सह सेवा
द्यतनं श्रद्धत्ते श्रद्धानंतरं च विषयांतरदोषदर्शी विरक्तस्ततो व्याहृत्तस्तत्त्वध्यानाभ्यासं करोतीसेव
मस्य हृतिः प्रपंचः अथ तत्त्वध्यानाभ्यासनिष्ठा भवति पदनंतरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवप्रादुर्भ
वति नरेतत्त्वाद्या श्रपिश्चाहुः भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यंतजं योगिज्ञानमिति भावनाप्रकर्षस्य
पर्यंतो निष्ठा तस्मात्तत्पन्ने तत्त्वानुभव इति तस्मात्मारणासवभूमेति भामेभि धीयते स एव तु वा अ
तिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यत्राभूमोच्यते तथा चैव तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती
ति प्रस्मरणात्तत्र सत्यशब्दः परमार्थनिरूढ इति श्रुत्या परमार्थमात्र परमार्थश्च परमात्मैव तत्तो
ऽन्यत्सर्वं विकारजातमनृतं कपाचिद्रपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते + तिवादित्वं श्रुत्यान्यनिर
पेक्षयालिंगादिभ्यो बलीयस्त्वात् अभिन्ने कथमिव सन्निधानमात्रात् श्रुत्या घपेत्यादि इति दुर्बला
त्वर्थचिन्तारणविषयत्वेन शांसं व्याख्यातुं स्वयं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राण राम०

विषयो भवितुमर्हतीति किंतु तस्य परमात्मनस्तत्त्वं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमा
त्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसंधिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेनास्थूलादारभ्य तत्र तत्र भूमव्युत्पादन
क्रमेण भूमानमतिदुर्लभं तत्परमसूक्ष्मं वक्ष्यन्नादित्यमासक्तेन च प्रश्नपूर्वतां ग्राहयति तेनोत्तरेण सर्वेण
प्रश्नपूर्वं सोऽभवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येण क इत्यादि तत्त्वज्ञानादि साधनपरंपरामनंत्र न
त्र्यादिः प्राणान्ते चतुःशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्ते नै प्राणस्योपासनतो चेतनतदभिधाने हि सोपे
क्षत्वेन न प्रकरणसमाप्तेत तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदा यतः प्राणः तस्य सन्निधाने सात्मन
स्वप्रकरणांशकते प्रकरणान्तरमिति प्राणप्रकरणसमाप्तीर्थस्पर्धे निराकरोति न स भगवानिति संदेशभा
श्रा येन हि भूमन्नस्य तत्त्वप्रकरणं स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्यैव तत्प्रकरणं भवेत तच्चापुक्तमिति स्पर्शनके वलं क्रतेभू
मात्मनायपरमात्मनो लिंगादर्थी त्याह सूत्रकारः धर्मोपपत्तेश्च परादपि एवं य[illegible]िरणाक ध्यां चित्तीं
तेतदनुभाष्यं भाष्यकारो दर्शयतीति योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थापामिति सुषुप्तावस्थायामीं द्विमाद्य
संप्रसादे च प्राणं परमात्मनः प्रकरणं ति अपरानं विन म्बर मि स्य र्थः अतिरो हि तार्थे मन्यत छ अ
स्य र्भयपरानर्थतः आत्मरशाश्चैव रणसमुदायेरूढ़ः परमात्मनि चावयव प्रसिद्धो पि गीकः अवयव म

९६

वा.प्र०

सिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति चरणोपबादस्तेन चवर्णोद्धा काशस्योतत्वप्रोमत्वेनोपपद्यते तेसंवे
सैवरूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् नु सर्वे हि रूपधेयेन नामधेयस्य सन्निकृष्टम न्तु भूयते गौरय हृस्वीयमिति न
चोपायत्वान्न तत्सभेदसंभवोन हि धूमो मा भाव हि धीर्धूमस्य सभिन्नेत्र वह्निमवगाहते धूमोयद्वह्निरिति किंतु
वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति भवति तु नामधेयस्याभिन्नो रूपधेयमप्रस्यमौरित्युपमिति त्र्यापि च नाम्न
नुयायेपि रूपधेमभ्रत्यये लिंगे द्वित्वादिवन्न तिनामस्य भेद इति शोध्यः स तदुत्तरवर्णमीई हृव्यः कोपर
नाम्नाख्यातत्वविषयं प्रत्याहुः तस्को प्रतिष्ठुरति तस्मात्परमेवब्रह्मेद्रध्येयं तस्य च परत्वशरीरायेत्यवे
तिप्रास उच्यते ईश्वराध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः अर्थे औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेत
तः ध्यानस्य साक्षात्कारः फलं सो साक्षात्कार इत्योत्सर्गतस्तत्त्वविषयः क्वचित्तु बाधकोपनिपाते स
मारोपितगोचरो भवेत्तन्नथासन्ययवादेणास्य उत्सर्गस्यतत्त्वथौस्य तत्त्वविषयत्वात् कारणस्य ध्याना
नस्यापि तत्त्वविषयत्वं अपि च वाक्यशेषैकवाक्यत्वसंभवेन वाक्यभेदो युज्यते संभवति च परपु
रुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात्समभिव्याहारादेकवाक्यता तदनुरोधेन परात्परादित्यत्र परादिति
जीवघनविषयं द्रष्टव्यं तस्मात् परः पुरुषो ध्यानयुक्तद्रष्टव्यश्च भवति तदिह मुक्तेन चात्र जीवघन राम०

शब्देन प्रकृतोऽभिधातव्यः परः पुरुषं परामृश्यते किंतु जीवघनात्परात्परो यो ध्यातव्योऽद्वयमद्वयमव
तितमेवकथ्यपि तु मीयते जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशात् प्राप्तः स उच्यते स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलो
कमित्यत्र अथ चतुर्दशिकशततमपर्णकपुटस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थोऽयं शोधः ॥ भेदोऽदृष्टः तस्मान्मात्राभिः सम्भि
न्नाः पृथिव्यादयोऽक्षरान्तान्मात्रापर्यन्ता ध्रुवि हृद्ध नामानि चोकारात्मकानि तद्वाप्रत्वात् तद्ध्यथाशे
नुनासर्वाणि पदानि सन्तराणप्येवमोंकारेण सर्वा वागिति श्रुतेः अतः उकारात्मकाः पृथिव्यादयो
अक्षरान्ता इति वर्णसर्वात्मकत्वेन परमात्मेति प्रामभेवभ्रा प्रैभिधीयते अक्षरं परमात्मैव न वर्णः
कुतः अक्षरातः श्रुतेः न खल्वक्षरं नाम पृथिव्यादीनि वर्णाधारमपि तु महत् किंतु परमात्मैव तत्वापद
मात्मविकारत्वात् तस्य च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति फलं स्वरूपभेदादुपायभेदाद् ध्येक्रियाभेदा
च्चेत्याह शब्दस्य सामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते
रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रा
वरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति ॥ कुतो नाम सम्भेदः नहि स्थापयिति शब्द समानाधि
करण प्रत्ययः न खलु स्थिरात्मको पपिण्डस्यानुभवः किंतु यो नाम नाना देशकालसम्बद्धः पिण्डः सो

वा॰प्र॰ यस्मिन्नि हि मदे शकाल इत्यर्थः संज्ञानुगृहीतसंबंधेर संज्ञाभ्यासात् विना विनिवेशित एवं संस्कारोद्बोधसं
८४ पन्नायामेतस्मिन्नेपद्याहुः पदज्ञानस्मरणं तत्र न तरप्यनपेक्ष्य हेतुकमपि इरम्न हि दृष्टः समस्तसंज्ञासारपिंडं लेम
संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षं नन बाधते संज्ञिनः सा तदुपस्था हि न रूपाच्छादनक्षमेति न च वर्णातिरि
क्तः स्फोटो नाम कश्चित् किं केवलं वर्णेभ्य एव प्रसिद्धिरस्ति लोके न चैष प्रामाणिक इति उपरिष्टात् प्रवेदयिष्य
ते निवेदितं चास्माभिस्तत्त्व विरोधे न स्मात् नृशास्त्र भाष्याणां वर्णानामं बरणतः तेरनुपपत्तेः समुदा
य प्रसिद्धिबाधनाद् एवमेव प्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धं । ये तु प्रधानं पूर्वपक्षेपि तानेवक्ष
त्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति तेरवेतेन तत्रैतेषां नेनकथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम
धनाधिकरणत्वमात्रेण धारणत्वमपि तु प्रशासनाधिकरणता तथा च श्रुतिः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति तथाप्यवधारणे तस्मिन्नयं क्रमेतावद्भक्त्वैवाक्षरं प्रशा
सनादि तिस्तावन्तेव प्रधाननिराकरणं सिद्धेः तस्मादुपर्यक्षरता निराक्रियेत्यर्थः न च स्थूला
दीनां वर्णधर्माणां अस्थूलत्वमित्यादि निषेधानुपपत्तेर्वर्णोपेक्षु शंकैव नास्तीति वाच्यं न तथा वक्ष्यं प्राप्ति
पूर्वकार्यत्वप्रतिषेधाभावात् अप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादसंदर्शनात् यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचय सम॰

नयति येषामनुवादः तस्माद्यत्किंचिदेतत् सा च प्रशासनात्॥ प्रशासनमप्यचेतनधर्मो नाचेतने
प्रधानेवाव्याकृतेवा संभवतीति न च मुख्यार्थसंभवे कूलं पिपतिषतीतिवज्जघन्यमुचितमिति भावः॥
अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥ अविरोतु विक्षारणस्याक्षरस्येश्वरात्पृथक्स्मृतवशाद्वा प्रधानमव्याकृतं वा ते
षामन्येषां भावोऽन्यभावस्तस्मात् व्यावर्तयति श्रुतिः तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ इत्यादिका अनेनैव सूत्रेण
जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्याह तथेति नान्यदित्यादिकया हि श्रुत्या आत्मभेदः प्रतिषिध्यते तथा चो
पाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवंत्यभेदाभिधानादित्यर्थः इतोपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह चक्षुष्क
मित्यादिना अक्षरस्य चक्षुरादिकोपाधिवारणं ती श्रुतिः शरीराधिकृतजीवस्याक्षरत्वं निषेधतीत्यर्थः तस्मा
त्प्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्संभवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धं॥१०॥ ईक्षति
कर्मव्यपदेशात्सः॥ कार्यब्रह्मणो जनप्राप्तिफलत्वाद्भेदतः दर्शनध्यानयोर्विषयम परं ब्रह्म गम्यते।
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदनेन ज्ञातव्यतोऽस्य सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि
ति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते न तस्मात्परमेव ब्रह्मेक्षध्येयत्वेन चोद्यते न चेक्षणस्य लोके तत्व
विषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावात् ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात् परब्रह्मविषय

२८

वा०प्र०
८५

मेव ध्यातामीति सांप्रतेसमानाविषयत्वस्यैवास्ति हेतुः परो हि पुरुषो ध्यानविषयं पश्चात्पुरुषस्य दर्शने विष-
यः न च तत्तद्विषयमेव सर्वत्र दर्शनं अन्यत्तद्विषयस्यापि तस्य दर्शनात् न च मननदर्शनेन तत्तद्विषय-
मेवेति सांप्रतं मननाद्भेदेन च तत्र दर्शनस्य निर्देशात् न च मननमपि तत् ॥ ईक्षा प्र: धीशोध: ॥ अनन्तरवा-
क्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनं स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवास-
भूमित्यपाकरणाय परिवृतानां जीवानां तत्र संघात इति भवति जीवघनः तद्देवं त्रिमात्रोंकारायतनेप-
रमेव ब्रह्मोपास्यं अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिफलमुपाधिमत्वात्क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ
मुक्तिः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः परं तु ब्रह्म सकेवलमात्रायत-
नमुपास्यमिति मंतव्यं ॥ दहर उत्तरेभ्यः ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं सद्मं गुहाप्रायं पुंडरीकं
पुंडरीकसमावेशो वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं आगमाचार्योपदेशाभ्यां
श्रवणं च तद्विरोधिना तर्केण मननं च तदन्वेषणं तस्य च केणचादरैरत्यैर्दीर्घकालसेवितेन ध्याना- नैरं
भ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानं विशिष्टं हित तद्ज्ञानं पूर्वेभ्यः तद्विद्धा विजिज्ञासनं अत्र सं-
शयमाह तत्रेति तत्र प्रथमं तावदेव संशयः किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासित- रा०म०

यं चउत दहराकाश इति यद्यपि दहराकाशोन्वेष्टव्यस्तथापि किंभूताकाशः आहो शारीरआत्मा वि
वा परमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति कुत इति तत्र हेतुमाह आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति तत्र प्रथमं त्वाउ
त भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादिति सपक्षस्तु बहूत्तरोत्तरसं
दर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेणापक्षान्तरमालंबते एवं पक्षे अथवा जीवो दहर इति प्राप्तपु
क्तमित्यर्थः तत्राधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य पुरं तद्देहो न ब्रह्मणः पुरं कोहेतुद्वयवियोगतः असाधा
रणेन हि व्यपदेशा भवंतिपद्यादेतिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माप्यंकुरः शालिबीजे
न व्यपदिश्यते शाल्यंकुर इति न तु क्षित्यादिभिस्तेषां कार्यांतरेष्वपि साधारणत्वात् तद्देहशरीरं ब्रह्मवि
कारोपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यं ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारणत्वात् जीवभेदधर्माध
र्मोपार्जितं तदसाधारणकारणत्वात् जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तं अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्य
धिकरणे स्मर्यते तेनाधेयेनाने न संवहव्यं न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसंबंधः
कल्पते जीवस्त्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति तस्मात् ब्रह्मशब्दो हृदयादिसप्तदेहादिव्यवहरणतया जीवे
योगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः चेतनत्वे च भक्तिः प्रधानेनानुपधाने तु विशेषः नाच्यत्वगम्यतस्यांतरे तत्

२९

वा०प्र० जीवस्यपुरंभवतुशरीरंपुंडरीकंदहरंगोचरतात्वन्यस्यभविष्यतिवत्स्वराजस्यपुरइववउक्तापिन्यांमेत्रस
८६ स-ह्रैसेसनआह नत्रपुरस्वामिनःस्वपमर्घोवेश्मस्वत्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षा
यांपुरस्वामिनःप्रकृतत्वात्जीवेनैवाधेयेनसंबध्यसहृनयेत्तंनाधेयांतरेणासंबंधंकल्पयतिननुतथापिश
रीरमेवास्यभोगायतनमितिकोहृदयपुंडरीकस्यविशेषायत्तहेवास्यसंध्रेत्यतआह मनउपाधिक
श्चजीवइतिननुमनोपिचलत्तयासकलदेहवृत्तियर्यायेणोत्यतआह मनश्चप्रायेणेति आकाश
इतितथाप्यसोवरस्याह नवाचदहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वमितिसिद्धप्राप्तेउच्यते भूताकाशस्यतावत्
तूनदहरत्वेपावान्वायमाकाशस्तावानेषोंहृदयाकाशइत्युपमानविरोधात् तथाहितेनतस्योप
मेयत्वरामरावणयुद्धवत्अगमाभेदमारोप्यगतोसत्यानयुज्यतेव्याप्तितुदहराकाशस्यब्रह्मत्वेन
भूताकाशात्भेदेनोपमानस्यगतिःनचानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नंभवेतितथासत्यवच्छेदा
नुपपत्तेःनभूताकाशमानत्वेब्रह्मणोऽविधीयतेयेनस्यापानयमाकाशादितिश्रुतिविरोधःस्या
दपितुभूताकाशोपमानेनपुंडरीकोपाधिप्राप्तंदहरत्वंनिवर्त्यतेऽपिचसर्वेयवडजरेहेतवोदह
राकाशस्याभूताकाशत्वेव्यासेधंतीत्याहनचकस्मिन्नमेदइतिनापिदहराकाशोजीवइत्याहयध राम०
+ यदस्याकाशलादितासामान्येनजीवेभाकोः जोक्त्याभूताकाशात्एवोपमाकारणाद्दो दहरोस्मिन्नंतराकाश

व्याप्तशब्द इति उपलब्धेर् इति स्थानं ब्रह्मणो देहो ऽभ्युपगम्यते तेनासाधारण्येन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् देहे हि ब्रह्मो-
पलभ्यते इति असाधारण्यं तथा देहो ब्रह्मपुरम् इति व्यपदिश्यते ननु ब्रह्मविकारत्वेनात्मनश्च ब्रह्मशब्दार्थो
मुख्यो भवति अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उक्ते ऽपि न्यायमैत्रस्य सम्भव एव-
वं जीवस्य पुरे दहरं पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ऽवधारणात् ब्रह्मणो हि बाधके प्र-
माणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिद् भेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते
न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वास्ति जीवस्य ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्था-
नतया अर्भकौकस्त्वं चोक्तं तस्मात् सति सम्भवे ब्रह्मणो लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानम् उचितम्
इति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवो भूताकाशो वेति अत्र च गमनमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चास्य
तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः स्यादेतत् दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वे सिद्धे न तत्र विचारो युज्यते ननु त-
दन्वेष्टव्यम् अपि तु तदाधारम् अन्यदेव किंचिद् इत्यत आह अनुभाष्यते यदप्येतदिति अनुभाषितं दूषय-
ति अत्रेदमुच्यते यथाकाशाधारम् अन्यदन्वेष्टव्यं भवेत् तदेवोपरि व्युत्पादनीयम् आकाशस्तुत्या द-
नेनु कोपपद्यते इत्यर्थः चोदयति नन्वेतदपीति आकाशोपमानमपि तत्र दत्तं जीवस्तत्र सङ्गावप्रदर्श

नाप्येव अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह तं चेद्ब्रूयुरिति आचार्येण हि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्त-
स्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिष्टे अन्तेवासिना आक्षिप्ते किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं
पुंडरीकमेव तावदल्पं ततोऽल्पतरं तदवरुद्धमाकाशं सुदहरतमं तस्मिन्नस्य दहरस्य तन्मध्ये किमपरमस्ति यो नास्त्येवेत्य-
र्थः तत्र किमन्वेष्टव्यमिति तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसरे आचार्यस्याकाशोपमानोपन्य-
मेव वदतु उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते इति तस्मात्पुंडरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्ट-
व्ये उपदिष्टे नाकाश इत्यर्थः परिहरति नैतदेवमिति स्यादेतत् तत्सर्वमप्येतन्नोऽस्य कुम्भघटमात्रस्य दोषत्वे
न नोद्यते इत्यत आह तत्र वाक्यशेष इति वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते यस्य फलव-
त्त्वं तेनैव तथा चोद्यते यत्फलवत्त्वं तदिच्छतीति तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति दहराकाशवि-
षयमवतिष्ठते स्यादेतत् द्यावापृथिव्यावेवात्मानो भविष्यतः नाभ्यामेवात्मा लक्ष्यापि व्याप्ते आकाशश्च
ह्येव जगत आकाशाधारेतौ वैयधिकरण्यश्रुतेः इत्यत आह अस्मिन्कामाः समाहिता इति सर्वमा-
त्मा अपहतपाप्मा इत्यन्तेनेन हि प्रकृते द्यावापृथिवी समाधानाधारं आकाशमात्रमप्य द्यावापृथिव्याभिधा-
नव्यवहितमपीति शेषः ननु सत्यकामत्वानस्यैतत्फलेन तदन्नेनेरनिर्दिशात ननु दहराकाशवेदनस्यैतत्फलम ~

हे समुच्चयार्थेन च शब्देन तस्मिन्कामा इति च सत्या इति चैकवचनेन द्यावापृथिव्यौ परामृष्टु महेती
ति दहराकाश एव परामृष्ट इति समुच्चयार्थः तदनेन क्रमेण तस्मिन्यदन्तरिति श्रुतत्वाद्दहरोनन्तरं सप्ताका
शमतिलंघ्य दहरं पुंडरीकं परामृशतीत्यक्रोन्त्रवति तस्मिन्दहरे पुंडरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च उत्तरेभ्य इदमस्य प्रयुंजते मेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं प्र
वर्त्ते तेजं तत्रात्मा चबोधविकलानां पुरुषैः स्वाधीनमपि न प्राप्यते यथा चिरंतननिरूढानि बिंदुमत्यपि
हितानोकुलषोत्तशकलानां पथि गतानामुपर्युपरि संचरद्भिरपि पांथैर्धमायावद्धिर्यावर्त्तनि वहम्यन्ने
रोतानि नोपादीयंत इत्यभिसंधिमती साहुनमिव सस्वेरमिव श्रुतिः एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरह
र्गच्छत्यस्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति स्वापकाले हि सर्वेषां विद्वानविद्वांश्च जीवलोको दहरपुंडरीकाश्रयं द
हराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोत्यनाद्यविद्यातमः पटलपिहितत्वात्पायं ब्रह्मभूयमोपगतो ह्यस्मीति
न वेद सोयं ब्रह्मलोकशब्दः तदुक्तिर्ब्रह्मप्रस्तावे जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकेता माह
तुं तदेतदाह भाष्यकारः इत्थमस्य परमेश्वरस्य दहरोपस्माद्दहर ऊकाशे यदिति तदनेन गतिशब्दो व्या
ख्यातौ तथा हि दृष्टमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे तथा ह्यहरहर्जीवानामिति वेदे लोके च दृष्टं यद्यपि च

सूत्रस्य ब्रह्मभावे लौकिकं तु पुमाराणां तरमास्ति तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते ईदृशीनामे
यं वैदिकी प्रसिद्धिः पल्लोके पि जीयते यथाऽत्रेरेप यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोक शब्दोपीति योत्तनालिंग
चेति सूत्रावयवव्याख्या चोद्यमुखेनावतारयति ननु कमलासनलोकमपीति यदि इह शब्दैति गमयेद्यदि
ब्रह्मणो लोक इति चाव्रतावति घारस्त्रष्यति स्या मेषष्ठीसमासः कर्मधारयो वलीयानिति स्थितमेव
वथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमासस्थापनाय लिंगमप्यस्तीति तदप्यकं सूत्रक
रेणात्र याहि लोकवेदप्रसिद्धाहरह ब्रह्मलोकमाद्य मिधानमेव लिंगं कमलासनप्राप्तेविप्रस्तारसंभ
वाद्यावत्तेमानेषष्ठीसमासाशंकां व्यावर्त्तयद्दहराकाश प्राप्तावेवावतिष्ठते न दहराकाशो ब्रह्मणोलो
कः किंतु तद्ब्रह्मैति प्रसाचनत्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति लोक्यत इति लोको हृत्पुंडरीकस्थो ब्रह्म खल
यं लोकयते [illegible] पंतवल्लु पुंडरीकस्थम्म तत्करणं तस्मिन्नुपहितं प्रत्याहृते तरकरणानां योगिनो नि
र्मलं दर्शो दर्केव दुर्ममसो विदमतिस्वच्छं चेतनमस्पोतिस्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति घनेन [illegible] श्रुयमहिम्नो
स्यास्मिन्नुपलब्धेः सेतोर्विधृतिशब्दोभाववचनः धृतेश्च परमेश्वरस्य दहराकाशः कुतः अस्य विधर
णालन्दराणास्पमहिम्नोऽस्मिन्नेवईश्वरस्य चक्षुपतेरिते सु तेषुपलब्धेः तिगरेण्याख्यातमस्य भाष्ये प्रासे एम०

देश्वनचेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणगुणयोगात् वृत्तिः सा प्रतीतौ यथा रथांगनामा
चक्रवाक इति लक्षणा किंतु संतोनिरूढेति स्फुटार्थः येनाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्यस्वनभोवदिसा
वह्नेतेनेरस्यापस्थानेकार्यत्वमिति अन्नस्य लक्ष्यः शब्दार्थेइतिचमीमांसकानांमुद्राभेदः हृत्तलक्ष्यते
न्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्मणि न च ब्रह्मरूपे व मुख्यो नभसितु तेनैव गुणयोगेनवस्ते
तीति वाच्यं लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसंबंधस्य वैदिकेपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् न
नुयावान्चयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदयाकाश इति श्रुतिरेकनिर्द्दिशात्ल लक्षणायुक्ता नहिभवद्भ
ति गांगायां कूलमिति विवक्षिते गंगायां गंगेति प्रयोगः तर्हि मिश्राणां पौर्णमास्यां पौर्णमा
स्यां यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यस्य साधुर्वैदिकः प्रयोगः न त्वयोः पौर्णमास्यमावास्याश
ब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ प्रयोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा यत्र पुनरन्यतोर्थनिश्चिते शब्द
प्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति तदयुक्तं उभयस्यापि व्यभिचारात् सोमेन यजेतेति शब्दादर्थः प्रती
यते न वाचकस्य चिह्नास्त्रणीकृत्वाकृते वाक्यार्थात् न च यस्यैवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य
एवं विद्वानमावास्यामित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ नस्माद्यार्थिकं चिदेनदि

वा॰प्र॰ ति॥१८॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं का
५८ लुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो न ब्रह्मगुणः तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीरा
श्रयस्य जीवस्यैव न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः तस्माद्यथा पूर्वोक्ते वाक्यशेषगते लिंगे ब्रह्मावगम्यते दहराका
शपरवाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते न स्यान्नास्ति
विनिगमनेति शंकार्थः नासंभवात् संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः किंतु तदीप
वास्तवरूपब्रह्मभावपरः यथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति तेन संप्रसादसमुत्थाने जीवलिंगमपितु ब्र
ह्मणास्तवनादृश्योदितस्यैव स्पतेत्राकाशोपमानादपरुक्त ब्रह्माव्यभिचारिगुणः ब्रह्मपराश्चैत्यास्तिविनि
गमनेत्यर्थः॥१९॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥ दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते यमात्मानमन्वि
ष्य सर्वांल्लोकानाप्नोति स सर्वांश्च कामानिति तमात्मानं विविदिषंतौ सुरासुरराजाविंद्रविरोचनौ समित्पाणी
प्रजापतिं विविदिषुमानजग्मतुः आगम्य च द्वात्रिंशद्वर्षाणि परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः अथैतौ
प्रजापतिरुवाच किं कामाविह स्थौ युवामिति तौ च तुय आत्मापहतपाप्मा तेमा वां विविदिषावहेति त
२ तः प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते स एष आत्मा अपहतपाप्मादिगुणो मद्विज्ञानात्सर्वांल्लो राम॰

ककामावाप्तिरेव स्यादनमेवमर्थेन तृष्णं त्वा एतावत्प्रतीतौ शाक यावद्गतिनपा छायापुरुषं जगद्धेतुः प्र
जापतिं च पप्रच्छतुः अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेषु स्यात् एवं ध्वावा सकेषु सर्वे
ष्विति तेन मे न यो क्षिण्यात्मा प्रजापतिर्येनाहो स्तु दृष्टस्तु ज्ञाता वेतौ अस्माभिरवसि छायात्मा आत्मोपदिष्टः ए
तौ छायापुरुषग्राहिणौ ग्रहौ बुद्धी पौ वं भोतौ स्त्वई ति ब्रूमः ततः समारोपितयोः हि सव हुमानतो विमानितौ
स्यातां शमेन स्वेन यथावदुपदेशेन गदं हीयातामस्मदपनोदपीशापमनुरुध्य यथार्थं इहपि ध्याम इत्यभिसं मा
स धिमान् प्रजापतिः उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ च हृदृष्टा संतुष्टहृद
यौ नातु तां अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामिति पाशयवानपप्रच्छ किमत्राविपश्यतमिति तौ
होचतुः पृष्टो वावामस्मि चिरं ब्रह्मचर्यचरणात् समुपजातानि तन रव लोमादिमंतावेवमावयोः प्रतिरू
पकं नखलोमादिमदृष्टशरावे पश्याव इति ... न रेतयोः छायात्मविभ्रममपनिनीषुः यथेदं हि छायापु
रुषं यजमानं पापधर्मेभेदेनावगम्यमानमात्मलत्ररा विहारेण नात्मा एवमेवेदं शरीरं नात्मा किं तु त
तोऽभिन्नमित्यं च पश्यतीति काम्यामेतौ जानीयातामिति पाशयवानप्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुव
सनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं पश्याद्यात्तपदपथस्त हूत क्षितितौ च साध्वलंकृतौ सुव

६२

वा० भू० सन्नौ छिन्ननखलोमानौ तथैव चक्रतुः पुनश्च प्रजापतिना दृष्टौ तमेवात्मानमूचतुः तद्दुपश्रुत्य प्रजापति
१०० रहो बत दृष्ट्वाप्यप्रशान्तसंशयावनयोर्विभ्रमः तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत्कालेन कल्मषे क्षी
णे स्वच्छवचनसंदर्भयोर्वीर्ययोरपि लोचनपात्मतत्त्वं प्रति पत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच यश्चक्षुष आत्मा एतद
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तयोर्विरोचनोऽसुरानुपाति त्वरन् छायापात्र इहस्ववात्मत्वमिति मत्वा तन्निसद
नमागत्य तथैवासुराननुपदिदेश देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनो धुन्वे किंचिद्विरलकल्मषतया छायापात्रस्य
स्ति शरीरगुणदोषानुविधायित्वं निरीक्ष्य परिभावयन्नाह मत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजा
पतिसमीपं समित्पाणिः पुनरपि प्राप आगत्य प्रजापतिना आगमनकारणं पृष्टः परिभावितं जगाद
प्रजापतिस्तु व्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीः तत्पुनरपि तत्कल्मषापचयाय चरापर
णि द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामीत्युवाच
न स च तथाचरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद तु पुनरल्पापचयात्स्वे प्रजापतिर्योऽयं चक्षुषि आत्मा
पद्द तया प्रादित्स्य लोहितिरंशितं सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभो
गान्भुञ्जानो विहरति आत्मास्मिन्नपि चेद्ब्रह्म यदिदं दर्शपदाप्यं पञ्छायापात्रस्य च न शरीरधर्माननुपतति राम०

तथापि शोकभयादिविविधवेदनानुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्यत उक्तव ॥ ति मघवति पुनरपरा
णि च द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्यवेत्य प्रजापतिः अथास्मिन्नेवंकारमुपस
न्ने मघवति प्रजापतिरुवाचेयम् आत्मा अपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः अक्षिणि च स्वप्ने च सम्प्रसादविषयेन्द्रि
यसंयोगविरहात्सम्पन्नः सुषुप्तावस्थायामिति अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार यथा हि जाग्रत्स्वप्नगतो वा अय
महमस्मीत्यात्मानं भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयतेऽतस्तत्र खल्वयमचेतयमानोऽभावप्रा
प्त इव भवति तदिह का निर्वृतिरिति एवमुक्तवति मघवति ब्रह्माद्यापि न ते कल्मषक्षयो भूत इत्यतः पुनरपराणि
वस पंच वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत प्रजापतिः तदेवं मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिवर्षा
णि चतुर्थपर्याये पंच वर्षाणि तस्यैवमेकोत्तरशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य समये दिदृ अ
थास्मै ब्रह्मचर्यसंपन्नाय दग्धकल्मषाय मघवते पुरुषेऽक्षिणि य स्वप्ने य सुषुप्ते अनुसूत एक आत्मा
अपहतपाप्मत्वादिगुणो दर्शितः तमेव मघवन्मर्त्यं शरीरमित्यादिना विस्पष्टमाचष्टे प्रजापतिः अयमस्य
अभिसंधिप्रायः किंचिन्नु खलु दुःखमागमापादितं सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसंबन्धिनमात्मनः स पुनरेतानेव श
रीरादीनवैनाद्यविद्यावशादात्मत्वेनाभिमन्यते ततः तद्गतेन सुखदुःखेन तद्धर्ममात्मानमनुमन्यमानो नु तप्यते परा

वा.प्र॰ त्वमपहतपाप्मत्वादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति अथास्य शरीरवतोप्य
१०१ शरीरस्य नरदेहादिधर्मैः स्वप्रसंगोस्तीति नानुतप्यते केवलमपैति तेनैव स्थानरहितरूपे आवस्थितः स
मस्तलोककामांस्तथा प्रभवति एतस्यैव हि परमात्मनः स्वमात्राः सर्वे कामाः दुःखं त्वविद्यातिमोरणमिति न वि
द्यानां प्रीतिश्च शीलितो यतिमरणव्यामोहदुःखे प्राप्यते तेषामनुग्रहाय परमकृपालुना मर्त्यलोके एवं अवस्थितेः
शरीराद्यावत्संभवोस्मात्तापमारद्धेरेणी च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये मम एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समु
त्थायेति जीवो वात्मा वापहतपाप्मादिगुणः अतोच्यते नो खलु परस्मात्स्थानं संभवति नापि स्वस्वभाव
स्थायोगः नापि शरीरान्तमुत्थाने तस्माद्यस्यैतस्य वै सोपहतपाप्मादिगुणः अतो सोच्यते जीवस्य चेत
त्सर्वमिति स स्वापहतपाप्मा पाप्मत्वोतः इतिनापहतपाप्मादिभिः परब्रह्मगम्यमेतत्तु जीवस्यापहतपाप्म
त्वादयो न संभवन्तीत्यकं वचानादिविप्रतिपत्तिः किमिव वचनं तत्रुपरि नास्ति वचनस्यातिभारः नैव मानोतर
विरोधः नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः किंतु वाग्बुद्धिशरीरारंभको यस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धर्म सम
रूपवदूमध्ज्जोभावइति वाकार्थो निराकरोति तनाम्नि श्रेयान् आविर्भूतस्वरूपता आमममभिसंधिः योवोपपद्येपयो
म त्तो वचनमनावरुयमिति शंका उदुहृत्य मुक्तमेके पप्रपंचं ब्रह्मेतरमिति कं रीत्यं च सर्वं तद्धि वर्जितः रुत्तोखिमुक्तंग सम॰

द्यत्र तात्पर्यमवगम्यते तथा च जीवोप्यविद्याकल्पितदेहेंद्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकं स्वं च
नामपरं तथापि भ्रमादपरस्तस्मिन्नविद्याद्युपाधौ संभवेत्ति आविर्भूतेन ब्रह्मरूपेणु निरूपाधौ स्वे भवतो ब्रह्मस्वरू
पत्वं न जीवस्य स्वं च ब्रह्मैवोपहितमपाकृदिगुणांशयोजनमिति तदेव दहराकाशेन जीवस्यास्य तत्स्वरू
पाविर्भावे चेद्दूरैव नोदस्तु हि विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते जीवस्याविर्भूतस्वरूप इत्यत आह अत एव गत्येति
उदशरावब्राह्मणेनेति पथ्येवाहमिद्योनः श्रुतिविवादस्तु उदशरावउपलक्षणायापधर्मकारणात्तत्त्वस्यविर
हात्मा एवं देहेंद्रियाणयुपलक्षणापापधर्मकारणात्मनात्मोदशरावदृष्टांतेन शरीरात्मतापास्तुच्छाने
बाध इति नोदयति कथं पुनः स्वं च रूपमिति दृष्टांतरसंस्पृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हे
मतारकादिकूटस्थं नित्यस्य पुनरन्येनासंस्पृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः नच संसारावस्थायां जी
वोनभिव्यक्तः दृष्टसृष्ट्योर्दृष्टस्य स्वरूपेणैव संसारावस्थायामभासनं इति कथं जीवरूपेनभासनं इत्यर्थः
परिहरति प्राक्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति अयमर्थः पद्यप्यस्यकूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोस्ति पद्य
पि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशाद्विद्याकल्पितेर्देह
हेंद्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते तथा च देहेंद्रिया

वा॰वृ॰ गतेस्तथा यादृशमित्यादिमिति रविरभवति उपपादितं चैतत् न विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोच्यते यद्यपि स्फ

१॰२ टिकादयो जपाकुसुमादिसन्निहिताः सन्निधानेन च संपृक्तस्य योगात्मकं तथा च संपृक्ता तथापि च न साक्षा

त्तज्जपाकुसुमस्य योगिन इत्येतावता दृष्टान्तितादृत्तिवेदनाहर्षभयशोकादयहंही तिके यो न यतितथादे

९ हादीति संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्येतद्विभजते ऽक्र

तिकृतं विवेकज्ञानमिति तत्र दृष्टेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाः विवेकविज्ञानमुक्तं तस्य विवेकविज्ञानस्य

फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्य च साक्षात्कारो ऽहं निरूपः प्रपञ्चमात्रे प्रविला

पयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात्कतकरजोवत्स्वविलीयते तृष्णा च निर्भेद्य ति खिलप्रपञ्चजालमनुपसर्ग

म परापेधीन प्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं तेन भवति तदिदमुक्तं परं ज्योतिरुपसंपद्येति अत्र चोपसंपत्त्रावुत्तरका

लापाममपि क्त्वाप्रत्ययोमुखं व्याहायस्व पिता तिव न्मत व्यपदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं त

तुशरीरसंपादानककं गमनं न तदा ससशरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयपर्यन्तं पुरस्तादित्याह तथा

विवेकाविवेकमात्रेणेति न केवलं स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतिभ्यो जीवस्य पर

मात्मनोभेदः प्राजापत्य वाक्यसंदर्भपर्यालोचनया प्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्त राम॰

व्यमिति स्यादेतत्प्रतिछायात्मवत् जीवं परमात्मनोभिन्नमपि अपहतपाप्मत्वेन ग्रहयितव्यमस्मात्प
रमात्मानमपहतपाप्मादिमंतं प्रज्ञापयतिग्रोह्यपि तिन्नत्वं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मनइवे
त्यत आह नापियति छोपात्मा यमविलादितइति आविलादिती प्यात्मैवोपदिश्यते नछायात्मातस्मा
दसिद्धो दृष्टांतेरत्यर्थः किंच द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु एतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्म्यष्टयमप
पायतिरहितोनछायापुरुषो विद्युतत्वोन्यो दृष्टात्मेति दर्शयति अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसंगादि त्या
ह द्वितीयेपीति अथ छायापुरुषस्य दोषेः कस्मान्नभवति तथा च छायापुरुषस्यैवेतन्मितियदन्धस्यपत र
त्यत आह किंचाहमपि स्वप्नेहंतीव नमंध्नालमिति किंचेति समुच्चयाभिधानं द्वितीयपर्यायसाहित्यद्योते
तत्क्लेशकोनिराकरणद्वारेण छायापुरुषोस्वप्नपरिच्छादीनापमात्मात्मा चकास्तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः नाहखलु
ल्वयमेवमिति इति अयं सुषुप्तः से प्रति सुषुप्तावस्थायां अहमस्मीत्यात्मानमहं जानाति स्वरूपमात्मानं न जानाति केन प्र
कारेण न जानाति इत्यत आह अयमहमस्मीति मानि भूतानि चेति यथयस्त अस्य प्रवेतिन हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि
परिलोपो विद्यते विनाशित्वादिति अनेनाविनाशित्वमसिद्धवद्धेतुकुर्वतासुप्रसिद्धितस्मात्प्रत्यभिज्ञानमु
क्तं एषवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवेतर्हि जागर्मीति आचार्यदेशीयमतमाह केचिदिति यदि द्येनमिप्सने

बा०प्र० यदीन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनः ... जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभावउपरेदृश्यते नत्वाञ्जो जीव एवा १२

नानन्तरोक्तश्चरसुरविष्ठान पुरुषपरामर्शस्तस्मात्तत्त्वमुच्यते ततो न भवेत्पाञ्चपुरुषोत्त्वेन तारस्मिवाक्यो

१०३ पक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शोत न खलु जीवात्मनो पहतपाप्मत्वादिगुणसंभवः तथैः तदे

तदृष्यति तेषामेतस्मिन्नितिसुबोधमतं तरमाहापरे तु वादिनः इतिपदिन जीवः कर्त्ता भोक्ता चैव स्तुतो

भवेत्तन्न तदाप्रपाः कर्मविषयश्च बहुधेरत्न सूत्रकारवचन न यत्नासंभवादिति कुप्ये तवतत्र खलु ब्रह्म

गुणानां जीवे संभवमाहन बामेदेत्र ह्यरागो जीवनां ब्रह्मगुणानां असंभवो जीवे स्थितिः तेषामनभिप्रा

ख०प यः तेषां वादिनां शारीरस्ये शावा नसंज्ञेन तथाहि यौ वोयमौ वौ चनपावेदाता नामेकमङ्गमात्मतत्त्वं

जीवात्मविद्योपधानकल्पितादित्यत्रतात्पर्यमवगम्यते न चैवस्तत्सतोऽप्रसङ्गोग्गुणाः समारोपिते

षु जीवेषु संभवन्ति न खलु वस्तुसत्पारब्धाधर्मोः सेव्यत्वादपः समारोपितेषु जगे संभवितः न च स

मारोपितो भुजंगोरज्वाभिन्नस्तस्मान्नसत्रबाधातः अविद्याकल्पितबकहृष्टेर्मोरूतपथालोकसि

द्धमुमार्श्रिके सेर्विधपः प्रवर्त्ततिरर्ज्जे नोहि विधपइवति पिद्धपिनहीस्यात्सर्वभूतानीतिसाधयोः

मिचारेतिक्रान्त निषेधपुरुषमात्रस्मा विद्यायत्पुरुषाऽपत्वाछ्रीरस्वमस्फुरे दमाह तेषांसर्वं पाप्मानि ते

न नुपस्यचेदन्त्यं ह ते जीवयरामर्शशाद्व ऽपरेहमिति स्वस्थावस्थासु जीवः परामृष्टः बद्धावस्थाविलय दम०

न तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तमिति सूत्रव्याख्यानेन भाष्येणाव्या-
ख्यातं अनुकृतेस्तस्य चेत्यत्र भानेन तेजसो हि सति तेजोन्तरे यतः तेजोधात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्चगम्य-
ते बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकादि अभिभूयमानं दृष्टं न तु तेजसोन्येन पेरापि
धायकाः प्रदीपस्य गृह्यन्ते दाहकः न तेजस्वभासा प्रदीपभासापि तु भीशाते अनुपतेत्र तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति सर्वशब्दः प्रकृतस्य प्रदीपाद्येः न वा तुल्यरूपेणानुभानमनुकारः संभव[ति] तेन हि गावो वराहमनुधावन्ती-
ति शूकरहिंसा गानुधावनमुपपद्यते गवामपि तु तत्सदृशशूकरानुधावनं तस्माद्युक्त्यापि यस्मिन्द्यौः पृथि-
वी चान्तरिक्षमोतमिति प्रकृतप्रकृतं तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिंगेन प्रकरणबाधया
तेजोधात्वन्तरमवगम्यते न तु प्राज्ञं लिंगानुपपत्तेः तत्र तस्येति च सर्वनाम प्रत्यासन्नप्रदर्शनीयमेवाव-
मृशति न च तद्व्यवहितं परामृशतीति नियमः समासन्नं हि तेजोन्तरं गगानन्तस्याप्ययमिमा होपवर्ते
किंचिदस्ति तस्मात्स्मोरणान्तराप्रमितमपि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दादृष्टत्वेनागम्यत इति प्राप्त उच्यते
प्राज्ञस्यैव हि तल्लिंगं न तु तेजसः लौकिकेन स्मात्र्यदृश्यत्वं ब्रह्मणेषुगम्यते तमेव भान्तमित्यत्र किं ज्यो-
तिष्कं तेजः कल्पयित्वा सर्वादीनां तदनुभानमुपपाद्यतां किं वा भारूपः सत्यसंकल्प इति श्रुतेस्तत्प्रा-

वा०प्र०

१०४

द्वेन प्रकारेणाभानेन सूर्यादीनां भानमनुमापाद्यतामिति विशेषेश्रुतसंभवेश्रुतकल्पना ८ नयुक्तेत्यप्रसिद्धे
नो । लौकिकमुपास्येतेजोपुरस्यनेऽप्यंवित्युक्तेति प्रसिद्धं ब्रह्मैवलेपमितिवदाह प्राज्ञस्यवात्माभवितुमर्हतीति
ति विरोधमाह समत्वाच्चेति ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादरमंडलस्तुषं तेजो येस्ते तेन स्वाधेनैते दृश्यंते तेषां
तदेव चास्तु षंतेजो बाह्यसौर्यादितेजः आप्यायितं रूपादि प्रकाशयतितानाप्याप्यंतमंधकारेपि रूपदर्श
नप्रसंगादित्यत आहयेभांतमनुभांत्यंति न हि तेजोंतरस्य तेजोंतरापेक्षा यासेधामं किंतु तज्ज्ञानमनुभा
नेन च लोके चनभानमनुभांति सूर्यादयः तदिदमुक्तं न हि प्रदीपरंति अनुभाप्यव्यभिचारमाहयस्य
क्तमिति स्वदृक्तं भवति यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते तदा व्यभिचारः अथ
क्रियासाम्याभावे सोऽसिद्धः अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि पतनिपतदिरेषा वहनक्रि
यासाम्यं वृक्षायः पिंडयोरिति यद्यपि देहनक्रियान भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदेकल्पितस्तत्क्रि
यासादृश्यं व्याख्येयं तदेवमत्वेनुकृतेरिति विभज्यमस्य चेति स्वत्रौ च पर्वविभज्यते तस्य चेति ज्योति
षां सूर्यादीनां ब्रह्मज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः तेजोंतरेणानिंद्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभा
वीत्यप्रसिद्धं सर्वे शब्दस्य हि स्वरसतो निशेषाभिधानं वृत्तिः सा नेजो धातावलौकिकरूपंपमात्रप्रका राम०

शाकेसंकुचेत् ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वे शब्दस्यार्हत्वे सकुचतीति तत्र शब्दमाहुरन्त्विति स
र्वत्र खल्वयं तत्र शब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी तेन रक्तं रागादिमास्वव विप्रकृतेः परस्मिन् प्रत्ययेर्थभेदेत्वाख्याप
माने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्यैवेष्टजत्वमस्तीति तेनेतिपरामर्शोन्ल व्यभिचारः तथा च सर्वनाम्न आ
तिरेव त्र हलोपस्थापयति तेन भवतु नाम प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः श्रुतिरक्तलिङ्गात् तव लोप सोतिश्रोत्रमिह
त्र स्रेवगम्यत इति अपि चापि त्वे तातपेद्दितामिधानयोरपि त्वे तामिधाने पुक्तं हेत्वार्थत्वादित्याहानंतर
च हेरामपेपरे कोश इति अस्मिन्वाक्ये ज्योतिर्मा ज्योतिरित्युक्तं तत्र कथं तदेव ज्योतिषां ज्योतिरित्यपे
क्षायामिस्सुपतिष्ठते नतत्र सूर्यो भाति स्वतं त्रैरणत्वमानेनपे क्षितं स्वादृहाय इति ब्रह्मरूपवि
चेषां मानप्रतिषेधोव कल्पते इत्यय मद्रि प्रापं न तत्र सूर्यो भातीति नेपुसति समीपतसूर्यो हीनं
तास्मिन्न प्रभवः प्रतीपेतापि नु विषयस्य प्रमीतेनं तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्योदयः प्रक
शकतया भाति किंतु ब्रह्मैव स्वरूपो हि सुप्रकाशयितव्ये सु प्रकाशकत्वेन भाति तन्नु स्वयंप्रकाशं अग
त्योनाहि गृह्यते इत्याहि श्रुतिर्स्पष्ट इति अपि स्वयं तेन न तद्भासयत इति ब्रह्मणो ग्राह्यत्वमुक्तं परादि
ज्जगतमिति अनेन नतु तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ग्राह्याद्देवप्रमितः नांतसोमानमेदे यत्तिपरस्मिन्मान

वर्त्तितेभूतभव्येशितानेति वेन्नोत्तसीतेनसंशयः किमंगुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमु
त तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंचिद्व्याख्येयतां आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय परमेश्वरपरमेतद्वाक्यं त
दनुरोधेनांगुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयतां तत्रानन्तरं स्यादनन्तरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इति
अंगुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या अपि च पर्यंकेहृत्पुंडरीके हृदस्थानत्वं परमात्मनः स्थानमेवं
दतिर्दृ ईशानतद्धितस्योपलब्धिस्थाने शास्त्रप्रामाण्यभगवतः कमलनाभस्यान्तर्गत एवांगुष्ठश्रुत्यास्था
नमेवोतिर्दिष्टं इतिपरिमाणमात्रं निर्दिष्टम् न च मध्यआत्मनीत्यत्रापि स्थानमेवोच्यते आत्म
शब्दोह्ययं स्वभाववचनो वात्मा वचनो वान्तर्वचनो वा स्यात् तत्र स्वभावस्य भवित्रधीननि
रूपणात यास्वस्य च भवितुर निर्दिष्टं शान्तत्वापत्ते के स्वमध्यइति न चजीवपरपोरन्तिमध्यमंत्रस्ते
तिनेयस्थानं निर्दिष्टं शोविस्पष्टं स्वहृत्कपरिमाणानिर्दिष्टशः परिमाणानिर्दिष्टं शष्टपरत्वसिन्नसंभवीति
जीवात्मैवांगुष्ठमात्रः सर्वस्वतह्युक्ततरापाधिकत्वेनोभागः परमात्मनः श्रुतश्रवणं च प्रायेण
हृत्कमलको शस्थानं हृत्कमलको शष्टमनुष्याणामंगुष्ठमात्रइति तद्वछिद्रोजीवात्मायंगुष्ठमा
त्रो नभरवदंशयवोयाछिन्नमरत्निमात्रे अपि च जीवात्मनः स्पष्टमंगुष्ठमात्रत्वेस्मर्यते अंगुष्ठ

मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति न हि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निकर्षः कल्पते यमोपि तन्
गोहरिगुरुवशगोस्मि न स्वतंत्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति तेनांगुष्ठमात्रत्वस्य जीवे विनि
श्रवणापेक्षितं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयमस्तु द्वैतदिति च प्रकृतजीवरूपपर
मर्शति तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तमेवं प्राप्तेभिधीयते प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्यावि
शेषः ८। तज्जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरंकुशमीशानत्वं प्रतीयते प्रा
कृष्टं चात्र ब्रह्म अन्यत्र धर्मादित्यादिना तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्त्वमितिवचनतोचितेतिस्यन्तद्वैत
दिति ब्रह्माभिधाने फलं जन्मत्वाच्चांगुष्ठमात्रत्वापायमध्यपि जीवोपगम्यते तद्यापि न तत्परमेतद्धा
केपकित्वंगुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिज्ञाहनपरस्य च निरंकुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यं न
च ब्रह्मप्रश्नोत्तरताहानव्यातेन मुख्यात्तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनो बंधयदास्पदस्य नहि तिपुरमात्म
नेकत्वं प्रतिपाद्यते न चेहाप्यंगुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानत्वाद्ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यते
इतिफक्तो ।४०। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो हृदयेवस्थानमपेक्ष्येति
जीवाभिप्रायेन चान्यतः परमात्मनः इह ग्रहणमर्हतीति तेन जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः मनुष्यानेव

ब्र०सू० तित्रैवर्णिकानेवार्थित्वादित्यतः संजातानां मोक्षमाणानां च कामेषु कर्मसु अधिकारं निषेधति
१०६ शक्तत्वादिति तिर्यक्‌देवर्षीणां अशक्तानामधिकारं निवर्त्यपतिदुपनयनादि शास्त्राच्चेति शूद्राणाम
नधिकारितां दर्शयति यदप्युक्तं परिमाणनिर्देशात् तस्य तेष्विति यच्चेतत्परमात्मपरं किमिति तत्र हि जी
व इहोच्यते ननु परमात्मैवोच्यतां उच्यते च जीवस्तस्माज्जीवपरमेवेति भावः परिहरति तत्त्वमस्य
तद्वदिति जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः तद्वक्तव्यं च जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत
इत्यर्थः तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिंता समन्वयलक्षणेऽ
संगतेत्यस्यांशा संगीकी संगतिं दर्शयितुं प्रसंगमाहागुष्ठमात्रश्रुतिरिति स्यादेतत् देवादीनां
विविधविचित्रानंदभोगभोगिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह तत्रार्थित्वं ता
वत्मोक्षविषयमिति स्यात् विषयोगस्य स्वर्गादिक्षयभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः ननु दे
वादीनां विग्रहाद्यभावेनेंद्रियाद्यसन्निकर्षेणापाः प्रमाणादिद्विजेरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्या
भावेन नाधिकार इत्यत आह तथा च सामर्थ्यमपि तेषामिति यथा च मंत्रादिभ्य इत्यत्र तद्विग्रहवत्त्व
थो परिहार्यपाद इति उच्यते ननु श्रद्धेदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आ राम०

हनचोपनयनशास्त्रेणेति न खलु विधिवद्गुरुमुखात् गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहे
तुरपि त्वध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरक्षिगतश्राद्दन्नाये
न त्वस्य पुंसस्स्मर्यमाणः स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीतो नांम्रा
म्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणः अत एव स्वयंप्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः न च कर्मानधिकारे ब्रह्म
विद्यानधिकारो भवतीत्याह यद्यपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमिति वस्वादीनां हि न स्वाद्यंतरम व
स्ति नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यंतरमस्ति प्राच्यां च वस्वादीनां तीर्णाधिकारत्वेनेदानीं देवक्रविता
भावादित्यर्थः विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् मंत्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानो
र्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्यर्थेनत्वेन नु विरोधे प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्वादि देवतायाः स्मा
तेद्यतमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरितार्थो मंत्रादिरित्याक्षेपः तथा च विग्रहाद्यभावात्तशाक्षेप
हितोर्थोपहितो ब्राह्मणोऽवतेति अचेतनत्वात् नास्याः क्वचिदप्यधिकार इति शंकार्थः नि
राकरोति न कस्मादनेकप्रतिपत्तेः सैव कुत इत्यत आह दर्शनात् श्रुतिस्मृतिषु च तथा हि एक
स्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्यानमपुत्पत्तेबाधदर्शनाद्यानान्तरादर्शनमनुलिंहं श्रुतिस्मृतिषु दर्श

मात्त्रं न हि लोके केन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गसाधनत्वं
त्वमदृष्टमिति मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः संभ
वे वा नाग्नितोऽपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनादिति चेन्न हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मा
तापितृसंयोगजं त्वं सिसाधयिषसि तथात्वे श्रुते कातिकोहेत्वाभासः स्वेदजोद्भिज्जादीनां शरीराणाम
तद्धेतुत्वात् इच्छामात्रनिर्माणत्वे देहानामदृष्टचरमिति चेन्न अभ्युपगतत्वे नेच्छामात्रनिर्मा
णत्वासिद्धेः भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकार्यविकीर्षावशात् भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्प
रसंयोगेन नानाकार्यसमुत्पादात् दृष्टा च वशिन इच्छावशात् वस्तुक्रिया यथा विषविद्याविद इच्छा
मात्रेण विषशकलप्रेरणं न च विद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनात् व्यवहितविप्रकृष्टभूता
धिदर्शनादेवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यं काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च
भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् अस्मदादृष्टयोर्देवादीनां काचाभ्रपटलादिवत् म
हीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते न चास्मदादिवत् तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासं
भवोऽनुमीयत इति वाच्यं आगमविरोधेनानुमानस्यानुत्पादात् योगानन्तर्धानं चाञ्जनादिना म राम॰

नुजानामिव नेषां प्रभवतामुपपद्यते तेन सन्ति हितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं संभविष्यति त
स्मात्तत्क्रमनेकप्रतिपत्तेरिति तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्येति वैश्वदेवशस्त्रस्य हि निविदि क
ति देवा इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं ददौ शाकल्याय याज्ञवल्क्यो त्रयश्च त्री च सहस्रेति निविन्ना
म शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मंत्रपदानि सा तदुक्तं भवति वैश्वदेवस्य निविदि कति दे
वाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयश्च त्री च शतेत्यादि या
वत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि देवास्तावन्त इति पुनश्च शाकल्येन कतमे त इति संख्येयेषु
पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति अष्टौ वसव एकाद
श रुद्राः द्वादशादित्या इंद्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं
चादित्यश्च द्यौश्चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः ते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकार
णसंघातरूपेण परिणमंतो जगदिदं सर्वं वासयंति तस्माद्वसवः कतमे रुद्रा इति दशेमे पु
रुषे प्राणा बुद्धिकर्मेंद्रियाणि दश एकादशं च मन इति तद्देनाति प्राणाः वहन्तित्वात्ते हि
प्रायणकाले उत्क्रामंतः पुरुषं रोदयंतीति रुद्राः कतम आदित्या इति द्वादश मासाः संवत्स

वा॰ प्र॰
१०८
यत्रमाधवंतन

रस्मावयवाः पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः रथारामं तामायुंषि चकर्मफलोपभोगं चादाय यंतो त्यादि
त्याअशनिरिंद्रः स हि बलं सा हि इंद्रस्य परमा ईशा तया हि सर्वान्प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयि
त्नुरशनिरिंद्रः यज्ञः प्रजापतिरिति पशुरूपं च यशवः प्रजापतिः एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः वस्ना
मग्निःपृथिवीवायुरंतरिक्षमादित्यद्दिवामानंनीतो त्रिघंते षड्देवाः तेनुषड्ग्निं पृथिवीं चैकी वंतोनत
कृत्यांतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य च आदित्यं दिवं चैकीकृत्य त्रयोलोकाः त्रय एव देवा भवंतीति त एतेस
र्वत्रयोन्नप्राणयोरंतर्भवंतः अन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः तावप्यर्द्धदेवस्य कः कतमोध्यर्द्धः योयंवा
युः पवते कथमयमेक एवाध्यर्द्धः यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्द्धं तं कर्द्धिं प्राप्नोतीति तेनाध्यर्द्ध इतिक
तम एक इति स एव चाध्यर्द्धः प्राणः एकोप्रमुसर्वदेवात्मत्वेन ब्रहत्वात् ब्रह्म तदेव त्यदित्याचक्षतेप
रोक्षाभिधायकेन शब्देन तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपता माहश्रुतिः स्मृतिश्च
लिंगदर्शाख्यानाः अपि च पृथक्कृतनानाभ्युपायानुष्ठानेन यथाणिमाभागिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकार्यंतिमोरं
त्र्यपेतेन त्रकैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामिमोह आप्राणिमाद्यैश्वर्याणामिति अणिमा महिमा लघिमा
प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ईशित्वं वशित्वं च यत्र कामावसायित्वमिति ऐश्वर्याणि अपराण्याख्याति अनेकत्र कर्म रा॰म॰

भावादुपाधेरप्येकस्याः प्रतीतेः। पाचकादिवत्। आकाशादिशब्दवत्। व्यक्तिवचनाश्च वस्त्वादिशब्दाः। तस्याश्च प्रति
पत्त्यात्तपास्सहसंबंधो नित्यो भवेत्। विग्रहादियोगेन सा च पर्वत्ववस्त्वादीनामनित्यत्वात्। अतः पूर्वं वस्त्वादिशब्दे
न स्वार्थेन संबंध आसीत्। स्वार्थस्यैवाभावात्। तत्रश्चोत्पन्नेषु वस्त्वादिषु वस्त्वादिशब्दसंबंधः प्रादुर्भवन्नेव शब्दा
दिशब्दसंबंधवत्पुरुषस्य बुद्धिप्रभव इति तस्यैकोवाकार्थप्रत्ययोपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात्पुरुषबुद्धिप्र
मानानतरधीनत्वमिति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य स्याद्धन्येनेतिशंकार्थः। उत्तरं। अतः प्रभावात्
वस्त्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयो व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्ध्या लिख्यत्तस्याः प्रभवेन तदिदं तत्संभवतो
ऽतदुक्तं भवति यद्यपि नाशब्दउपादानकारणं वस्त्वादीनां ब्रह्मोपादनत्वात्। तथापि निमित्तकारणोऽमु
केन क्रमेणानयैतावता शब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वं वस्त्वादिनां तेषां तदुपाधेर्वा कपाल्विहास्त्वावच्छिन्न
स्यानित्यत्वादिति। इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते। ननूत्पन्नाद्यस्यपत इति। तेनिगदव्याख्या
ता। नत्वि। मिदानीं स्वयंभुवा वादि। मितकालिदासादिभिरिव कुमारसंभवादिः तथा वतदेव प्रमाणतरा
पेक्षत्वाच्चत्वारः प्रामाण्यमापततीति। मित्यत आह। उत्सर्गोप्यपवादैः संप्रदायप्रवर्तनात्मवाइति संप्रदाये
गुरुशिष्यपरंपरयाध्ययनं। एतदुक्तं भवति। उपेयादरपि अपिद्यति यात्रे भाष्यकारः। अपिवाधनेप्येतदृश्यते

प्री०

४ पिमिमिदंयीर किं लिंगाग्रनमतु स्त्रते केएकवर्णो च्चारणानंतर मर्थप्रत्ययादर्शनात् वर्णांतरोच्चारणानर्थक्यप्रसंगाच्च ना ४

तद्दर्शनात्प्रामाणिकत्वं तथाभावो नुमीयत इत्याह। अपिवचिकीर्षितमिति। आक्षिपति। किमात्मकं पुनरि

१०८ ति। अयमभिसंधिः। वाचकशब्दप्रशब्दप्रभवत्वेहि रेवानामभ्युपेतव्यं। अवाचकेन तेषां बहुव्यवनाल्लेखनात्

। तत्र न तावद्ध्रस्वादीनां वकारादयो वर्णा वाचकाः तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात् अग

हीतसंगतेश्च वाचकत्वेतिप्रसंगात्। अपि चैते प्रत्येकं सर्वेपि मिलिताः। तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां

रूपतो व्यक्तितो वा प्रध्वंसिनामपवर्गेव तेषां मिथः साहित्यसंभवाभावात् न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः

प्रकारः संभवति। स्वरूपसाहित्याभावे पि वर्णानामग्रेपाठीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमि

ति सांप्रतं विकल्पासहत्वात्। कोनु खल्वयं संस्कारो भिमतः किमपूर्वमाग्नेयादि तत्त्वमिव किं वा भावना

परनामा स्मृतिप्रसवबीजं। न तावत्प्रथमः कल्पः न हि शब्दस्वरूपतो यागतो वा विदितो विदितसंगति

रथैधाहतुर्गेहि पवदुच्चरितस्वबधिरेणागृहीतस्य यागगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वात्। तस्माद्विदितो

विदितसंगति विदितसमस्तज्ञापनोगश्च शोकोधूमादिवत्प्रत्यायको भ्युपेयः। तथा चापूर्वाभिधानोस्य

संस्कारो अर्थप्रत्यायनोगमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगंतव्यः। न च तदास्यागमोपायोस्ति। अर्थप्रत्ययात्तु तद व

वगममर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमपि विशति संस्कारावसायाद्दर्थप्रत्ययः ततश्च तदवसाय इति भा टम०

वनाविधानस्य संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः। न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति ७
नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरं। न हि यैव वह्नेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः। नापि दहनशक्तेः प्रकाश
नशक्तिः। अपि च युक्तमेतदुच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययप्रसवस्तु तेन न वास्ति। तस्मा
न्न कथंचिदपि वर्णा अर्थधीहेतवः। नापि तदतिरिक्तस्फोटात्मा तस्यानुभवानारोहात्। अर्थधियस्तु कार्यान्तदव
गमे परस्पराश्रयप्रसंगः इत्युक्तप्रायं। सत्तामात्रेण तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुत्वे भावे सर्वदार्थप्रत्ययोत्पादप्रसंगो
निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात्। तस्माद्वाचकोऽङ्गात्मवाचो स्यादित्यनुपपन्नमिति। अत्राचार्यदेशीय आह
स्फोटमिमाहेति। मन्यामहे न वर्णाः प्रत्यायकाः इति न स्फोट इति तु मन्यामः। तदनुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थ
धीसमुत्पादात्। न च वर्णातिरिक्तस्यानुभवो नास्ति गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति। नाना वर्णा
तो पदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात्। न चायमतिबाधकरमेकपदवाक्यानुभवः शक्यमिथ्येति वक्तुं
१५ नाप्यौपाधिकः। उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्। एकार्थधीहेतुता वा। न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरप
लाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति। तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात्। नाप्येकार्थधीहे
तुता। तद्धेतुत्वस्य वर्णव्यासे भावात्। तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पने अन्योन्याश्रयप्रसंगः साहित्यात्तद्धेतुत्वेन

वा॰
११॰ देतुत्वाच्च साक्षित्वामिति तस्मादुपमर्दाधितोनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासोनुभवो वर्णातिरिक्तं वाच
कमवलंबते। स स्फोट इति। तेन च ध्वनयः प्रत्येकं व्यंजयंतोपि तद्रागीमेव विशदयंति। येन द्रागर्थधीः स्यात्। अपि
तु रत्नतत्वज्ञानवदेव तत्। यथा स्वं हि त्रिचतुःपंचषट्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि
वरं भवे तत्परीक्षिकाणां। विशदं पदवाक्यतत्वमिति प्रागनुत्पन्नायाः तदनंतरमर्थधियउदयः। इति नो
त्रे ग्रामानर्थकांध्वनीनां। नापि प्रांचां। तदभावे तज्ज्ञानितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्
अंत्यस्येव तस्य केवलस्याजनकत्वात्। न च पदप्रत्ययवत्प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यतिप्रांचो व
र्णाः चरमस्तु तद्विवः स्फुटतरामिति युक्तं। व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात्। स्फोटज्ञा
नस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षायामानांतरजन्मनो व्यक्ताव्यक्तोपजननो न वा स्यात्। न पुनरस्फुट न
इति नसमः समाधिः तस्मान्निष्पस्फोटरावद्वाचको न वर्ण इति मंदेतराचार्यदेशीयमतं। स्वमनमुपपा
दयन्नपाकरोति। वर्णा एवानुशब्द इति। एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोभ्युपेयते। यदि वर्णानां वाचकत्वेन
संभवेत्। सवानुभवद्युतिमध्यासीनदिधावाचकत्वं वर्णानां स्वाणीकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहाद्वाप्य
स्तसमस्तप्रकारद्रूपाभावाद्वा। न तावत्प्रथमः कल्पः। वर्णानां स्वगीकत्वेमानाभावात्। ननु वर्णानां प्र राम॰

स्मारणमन्यत्वं स्वर्वेतन्न मिद्धं नप्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । तेनवासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्साद
श्यनिबंधनमेतत्प्रत्यभिज्ञानमिति। सांप्रतं सादृश्यनिबंधनेनेमस्य बलवद्बाधकोपनिपाता
द्यस्थीयेतच्च विज्ञातादेर्व्यभिचारदर्शनाद्यात्तत्र च विज्ञानादेर्व्यभिचारदर्शनेन तद्वदेतस्यापानुप
तेरद्वैः स्वतः प्रामाण्ये वादिभिः उक्तमेतद्धि यो मोहाद्ज्ञातमपि बाधनोत्सर्गेष्वप्यहारेषु संशयात्मा
त्मयं प्रजेत इति। सिद्धं वित्तवेतरस्मादभिन्नोपकारेणकार्यान्तरे प्रत्यभिज्ञानं गवादिजातिविषयं न गवा
दिव्यक्तिविषयं। तासां प्रति नरं भेदोपलंभात्। अन्तरा चैव शाबलेये भेदोपलंभात् अन्तरा चैव शाबलेये भेदोपलंभाद्
न्यभेदकुत्रीयते। सोमशर्मो धीतेन विष्णुशर्मेति युक्तं पतोब्रह्म्युगकारमुद्धारमस्तु। तियुगमनुभवः प
रीक्ष्यतां पश्चाकालान्तरे वस्तुत्वस्मृतौ चेचयागौ ते सामान्यस्य व्यक्तिभेदप्रथा यां सत्यामेव तदनुगतमेकं
सामान्यं प्रथते। तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेषु गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति किं वा पथ्यागौत्वमा
ज्ञानतदाकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानमप्यन्यत्पुपधानभेदात्तु भिन्नदेशमिवाल्पमिवमहदिवदीर्घमि
२ ववामनमिवतथा गव्यक्तिराजन्नतराकापि चैकमेकमेत्रदर्पानुपातितोवप्रथनइति भवंतरावविदांकुर्वं
तान्नत्र गव्यक्तिभेदमंगीकुर्मि। विपोगत्वस्येकस्योपधानभेदकल्पनाप्रयासः सर्वत्र गव्यक्तावेवास्तु

प

किंमतंगेदुनागत्वेनाभ्युपेतेन यथा दुः। तेन यत्रा ध्यते जाते स्तद्ग्रहणे देवलस्य ते। व्यक्तिसंभवं तु नादेभ्य इति ग
त्वादिधीर्वृथा। न चस्वरूपिमंत्रादिवत् व्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युतोच्चारणमस्ति। तथा सति दश गका
रानुदचारीदेवदत्तः इति प्रत्ययः स्यात्तत्स्यादृशह्रस्वउदचारयद्गकारमिति। नचैवजात्यभिप्रायोऽभ्यासोप
याशनकत्वसित्रिरीतुपायुक्तं देवदत्त इति। अत्रहि सोरस्माईद्दतो पिगकरादिष्यकौत्लोकस्योच्चारणा
भ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः। चोदकः प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकमुपस्थापयति। कथं ह्येकस्मिन्काले बहू
नामुच्चारयतामिति यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत्तन्नाना। यथा गवाश्वादिद्विशफैकशफकेसराल
कंबलादिमान् युगपद्देशान्तरानुरानादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णस्तस्मान्नानाभवितुमर्हतीति। न
चेह नादरूपो व्यंजकदृष्टधर्मा इति सांप्रतं व्यंजकान्यत्वस्य वाप वास्तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्राव
णाः स्युः इदं तावदत्र वक्तव्यं। नहि गुणागोचरमिंद्रियं गुणिनमपि गोचरयति। माभूवन्नाकारस्यमश्रो
त्रग्राह्याः गंधरसशब्दगोचराणां नहि ततः पृथिव्यादिकोकाश गोचरा सर्वेच मानामम्लयुगोचरं श्रोत्रं तद्
णास्तु उदात्तादीन गोचरयिष्यति। ते च शब्दासंसर्गाग्रहाच्छब्दधर्मतेनाध्यवसीयते। न च शब्दस्य प्रत्य
भिज्ञानावधृतैकत्वस्यरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनो यथा येरासंभवंति। तस्माद्यथामुख राम०

स्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः शब्दमेकस्या
पि वर्णस्य व्यंजकध्वनिनिबंधनोयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमो न तु स्वाभाविको नानाधर्मसंसर्ग इति
स्थितेऽस्तु पेत्यपरिहारमाह भाष्यकारः । अथवा ध्वनिकृत इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । भवेतं
नाम गुणगुणिनामेकेन्द्रियग्राह्यतो तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि शब्दवत् श्रावणत्वाद्ध्वनिस्वरूपं प्रत्ययपू
र्वकं वर्णे भातीष्यत इति । कः पुनरत्र मिति । न चापुमानिर्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो नतु
वर्णातिरिक्ततरभिव्यंजकध्वनिप्रत्यय इति सांप्रतं तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिव
त्प्रत्यभिज्ञाभावात प्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्माद्वर्णात्मको
वैष शब्दः । शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यंजकश्रावणोऽभ्युपेयः । उभयथापि चात्र व्यंजनेषु च तत्र
ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयो वर्णस्य मानाः तद्धर्माः शब्दे प्रतीयंते न तु स्वतः शब्दस्य ध
र्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासंते । भवंतु तेषां ध्वनीनां नाम नित्यता । न
हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः
रावे च सति सालं वनाइति यद्येषपरस्याग्रहो धर्मिणः ग्रहमाणो तद्धर्मा न शब्दस्याग्रहीतुमिति । एवं

वा.
११२

नामाख्यात तथा तुष्यतुषनः तथाप्यदोषइत्यर्थः। तदनेन प्रबंधेन स्फोटाकले नवर्णो नाम शब्दसंगति अहृतया
यस्वाचकत्वमापादितं वर्णानां तत्र याकृते। यस्तु समस्तप्रकारदूषणासंभवेन यदासंजितं तत्त्रिराविकीर्ष्यराह। व
र्णोप्यश्रार्थप्रतीतेरिति। कस्मान्नाम मध्यमाख्याणकं देशमाहनकल्पयामीति। निराकरोतीति। नास्या श्रापिवु
द्धेरिति। निरूपयतु तावद्गौरेकं पदमिति धियमायुष्मान् किमिपं पूर्वानुभूतानाकारादीनेव सामस्त्येनाव
गाहते किं वा गाकाराद्यतिरिक्तं गव्यमिव वराहादिभ्यो विलक्षणं। पदि गकारादि विलक्षणमेवभास
यते। गकारादिरूषितः प्रमाणेनस्यात्तन हि वराहधीमहिषरूषितं वराहमवगाहते। पदतत्वमेकं प्रत्येक
मभिव्यंजयतो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तत्स्थानकरणनिष्पाद्यतया मोन्यविसदृशत तत्पदव्यंजक
ध्वनिसादृश्येन स्वव्यंजनीयस्यैक पदतत्वस्यामिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयंतः सादृश्यो
पधानमेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिवमासयंति मुखमिवैकं नितवर्णपरिमाणस्थानसं
स्थानभेदैरपि ह्रपाणदर्पणयोः। नेकमनेकवर्णोपरिमाणसंस्थासंस्थानभेदाएवं वकल्पिता
रावास्य भागावर्णा इति चेत् नाकिमहानीं वर्णभद्रान्सत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोसि। ए
कधीरेवनानात्वस्य बाधिकेति चेत् तर्हि तास्मां नानावर्णाः प्राप्यंत इति नानात्वावभासएवैकत्वं कस्मा राम०

न बाधते। अथवा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वेन विरुद्धे। नो खलु सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादी-
नां पलाशाशोककिंशुकादीनां च भेदमवबाधमाने उदीयेते अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिनाव-
च्छिन्नानामेकत्वमापादयन्तः। न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते। न ह्यौपचारिकमग्नित्वं
माणवकस्य स्वाभाविकं नरत्वं विरोधि। तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि नि-
खिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञानेऽस्मिन्नाभासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतयोपचारादेकार्थ-
धीहेतुतयोपचारादेकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यं। न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभा-
व इति परस्पराश्रयं। न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्त एव वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते तेन च तदर्था-
नन्तरं च तस्या अर्थधीरात्मीयते तदन्यपरत्वात्तु तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वा-
वसानमिति नान्योन्याश्रयेणैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो व-
र्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तेभ्योऽपरामृष्टेभ्योऽप्यर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यं। उक्तं हि। यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्र-
तिपादने। वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति। न तु पङ्क्तिबुद्धाविवैकस्याममक्रमायामपि वास्त-
मीशानादीनाम पङ्क्तिरिति तथैवमप्रयुक्तानां च निषिद्धवर्णानां नित्यानां विभूनां वास्तिवास्तवः क्रमः

प्रत्ययोपाधिरक्तभवेत्। सवैकइति कुतस्त्यः अहं मरामामि ति चेत्। न एकस्यामपि ... तौ वर्णौ रूपवत् क्र
११२ मवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात्। तथा हि जारा राजेति प्रत्ययं यो स्य तिथियोः तत्र पि वर्णानां क्रमभेदाम
द्भेदः स्फुटतरं एवकास्ति। तथा वनाक्रमति मरि मक्रमपुक्ता भविशेषे स्य तिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्र
मयुक्तानोपयाङ्कः। पदावधारणे पापा ... हनिछ्ठति सूरयः। क्रमम्नानातिरिक्त ... स्वरवाक्यश्च तिस्म
ती रिति। शेषमतिरोहितार्थं दिङ्मात्रमत्र स... विस्तरस्तु ... तत्त्वबिंदावववगंतव्यः इति आलेवा नैया
यिके विवादेन संतत्वनित्यासवववर्णास्तथापि गत्वाध्वच्छेदेनैव संगतिग्रहो नादिश्च व्यवहारः सेन्सतीत्या
हा अथापि नामेति। अत एव च नित्यत्वं न नु भाष्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत् किं पुनः साध्यत इ
त्यत आह। एतेन तत्र स्य कर्तुस्मरणादेवाच्छित्ते वेदस्य नित्यत्वं इति। न ह्यनित्यात् जगदुत्पत्तुमर्हति। तस्या
हे प्युक्तेति मतेन सापेक्षत्वात्। तस्मान्नित्यो वेदो जगदुत्पत्तिमत्वात् ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन द
ढीकृतं। शेषमतिरोहितार्थं। समाननामरूपता चाहत्र ... व्यविरोधो दर्शनात् ... शंकापदोत्तरत्वा
त्तत्र स्पर्शं कायरा निपठति अथापि स्यादिति। अभिधानाभिधेययाविच्छेदे हि संबंधनित्यत्वं भवेत्। एवमध्य
यकोध्येतपरंपराविच्छेदे वेदस्यानित्यत्वं स्यात् तन्निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽपि तासत्तथा पूर्वसोत्पादे रामः

मिधानाभिधेयावत्यंतमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबंधः स्यात् । अध्यापकाध्येतृसंतानाविच्छेदे च कि
माश्रयो वेदः स्यात् न च जीवास्तैस्तद्वासनावासिताः संतीति वाच्यं अंतःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते
तद्विच्छेदेन स्थातुमर्हंति । न च ब्रह्मणस्तद्वासनातस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्म
णाश्च स्रष्टा रौद्रांतःकरणादयः तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवंतीति न पूर्वकर्माविद्यावासनावंतो भा
वितुमर्हंतीत्यपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबंधवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधा
नग्रहणेनाध्यापकाध्येतृग्रहणेनाध्यापकाध्येतृपरंपराशंकां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति तत्रेदम
भिधीयते समाननामरूपत्वादिति यद्यपि महाप्रलयसमये नांतःकरणादयः समुदाचरद्रूपाः सं
ति तथापि स्वकारणे निर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपिकाविद्यावास
नाभिः सहावतिष्ठंत एव । तथा च स्मृतिः आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं । अप्रत
र्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः इति । ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा कूर्मदेहनिलीना
न्यंगानि ततो निःसरंति यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मंडूकशरीराणि तद्वासनावासित
तया घनाघनासारावसेकसुहितानि पुनर्मंडूकदेहभावमनुभवंति यथा पूर्ववासनावशात्पूर्वव

११८ माननामरूपाण्युत्पद्यन्ते यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमंडलस्य तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी
तदनुरूपमेव सृजति। न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामंतरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमे
पि संसारानादिता न विरुध्यत इति। न हीदमुक्तमुपपद्यते वाप्युपलभ्यते चागमत इति। स्यादेतत् भवत्वना
दिता संसारस्य तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह। अनादौ च संसारे यथा स्वा
पप्रबोधयोरिति। यद्यपि प्राणमात्रावशेषता निःशेषतेति सुषुप्तिप्रलययोर्विशेषः तथापि
कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्याशेषतासाम्येन स्वापप्रलययोरभेद इति द्रष्टव्यं
।ननु नायं पर्यायेण सर्वेषां सुप्तावस्था केषांचित्प्रबोधात् तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसंभवात्
प्रायणकालविप्रकर्षेणापि वासनोच्छेदकारणाभावेन सत्या वासनायाः स्मरणोपपत्तेः। शब्दार्थ
संबंधे च व्यवहारानुच्छेदो युज्यते। महाप्रलये त्वपर्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्त्ती। प्रायणकालविप्रक
र्षो वा संस्कारमात्रोच्छेदहेतुरस्त्विति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति वो
दयति। सादृश्यात्स्वापवदिति परिहरति नैष दोषः सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनीति। अयमभिसंधिः। न तावत्प्राय
णकालविप्रकर्षोऽस्ति च संस्कारोच्छेदकोऽपूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसंधानात् जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः मनु राम०

ष्यजन्मवासनानां चानेकजात्यंतरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंपर्के केन क्रमेणाभिव्यक्त्य
भावप्रसंगात्। तस्मात्क्लिष्टविख्यापमपि पत्रसत्यपि प्रायणे कोलविप्रकर्षोऽपूर्ववासनानुहन्तिः तत्र
केवलं धापरमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महर्षीणां प
थाच आमनुष्येभ्य आब्रह्मभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते विकर्षः। एवमामनुष्येभ्यश्चावभगवतो हिरण्य
गर्भात् ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते। तथा च तत्र ईश्वराभिवंदितो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुव
ते। एवं चात्र भवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पांतरसंबंधिनि खिले व्यवहा
रानुसंधानमिति सुगममन्यत्। स्यादेतत् अस्तु कल्पांतरव्यवहारानुसंधाने तेषामस्मानुरघाव त्वशाव
वेहाः अन्यथा वैचे यामथ्यः अन्यथा वर्णाश्रमाः धर्मो ह्यानर्थ्योर्थश्चाधर्मात्। अनर्थश्चेप्सितोऽर्थश्चानीप्सि
तः आपद्येत्, त्स्वर्गस्यात्। तस्मात् न मत्रकल्पांतरव्यवहारानुसंधानेनात्र किं विल्कुस्वात्। तथा च पूर्वे
व्यवहारिकशतशब्दार्थसंबंधश्चवेदस्वानितोऽप्रसत्त्वे यातामित्यत आह। ग्रामणीनां च सुखप्रामपर्द्द
ति यथा वस्तुस्वभावसामर्थ्यं अन्यथापितुमर्हतीति नहि जातु सुखं तत्त्वेन तद्धेतुस्यते दुःखं चोपादिस
ते न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति। नहि स्मृत्यादानयोरेष्यदृष्टश्च तेभ्यो जायते तथा स्मृति

बलस्य सामर्थ्यानियमाभावात्सर्वेषां संभवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत् शीतार्तो वा
११५ तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति। तेन स्पष्टमतरपि ब्रह्महत्यादिन घटते तुरर्थहेतुत्व यागादिरि त्यानुपूर्व्या सि
द्धा। एवं परावरे दा श्रास्मिन्कल्पे न एव कल्पांतरेत एव वेषामर्थोः। त एवं वर्णाश्रमादृष्टसाधर्म्यं संभवेत
वैधर्म्ये कल्पनमनुमानागमविरुद्धं आगमाच्च हि भूयांसो भाषाकारेणादर्शिताः श्रुतिस्मृतिपुराणा
द्वोस्तद्वक्तोयोन्यथा भवेत्। तस्मात्तु दृष्टं समाना नो भेरूपत्वाद्याद्दष्टत्रावप्यविरोध इति अग्निर्वीन्प्रका
नयते तिमावितीदान्त्रिमाश्रित्य यजमान एवाग्निरुच्यते। तस्येश्वैर्ये चितांतरमग्निरग्निम ध्वादिष्वसंभ
वादनधिकारं जैमिनिः। ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जातो किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्व
विशेषेण सर्वेषां किं वा कासुचिदेव केषांचित् यद्यविशेषेण सर्वासु तर्हि मध्वादिविद्यास्वसंभवः कथं
असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् उपास्योपासकभावो हि भे
दाधिष्ठानो न स्वात्मनात्मादित्यस्य देवतायाः संभवति। न चादित्यांतरमस्ति प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे
क्षीणाधिकारत्वात् पुनश्चादित्यस्य यायाघ्र यागी पंचरोहितादीन्युपक्रम्य ति। अथ मध्यः असौ वा आ
दित्यो देवमधु इति देवानां मोदनात्तमधिव मधु स्यामर मधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः। तस्मादित्यमधुनो यो एम०

रेवतिरश्रीनवग्रहाः अंतरिक्षं मधुपूपः आदित्यस्य हि मधुनो अपूपवस्थमंतरिक्षमाकाशे तत्रावलम्बमा
नात्पानिवसोमाद्यपपप्रभृत्तीमग्नौ हूयंते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंचालितेरूत्वत्रपाकान्यस्मती
भावमापन्नान्यादित्यमंडलस्थ अत्र मधुपेनीयंते । यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरंदं स्वस्थानमा
नयंत्येवमत्र याभ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिः ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य त
न्निष्पन्नमकरंदमादित्यमंडले रोहिताभिरस्य प्राचीभिरश्मिनाडीभिरानयंति तस्मात्तद्वसवउपजीवंति
तथाअथअस्यादित्यमधुनो दक्षिणाभिरश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्यः आहृ
त्याग्नौहुतंसोमादिपूर्ववद्रसत्वभावमापन्नं यजुर्वेदमंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानयंति तदेतद्रस्तेरु
त द्राउपजीवंति तथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभिरश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य
आहृत्याग्नौहुतंसोमादिपूर्ववद्रसत्वभावमापन्नं यजुर्वेदमंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानयंति तद्रस्म
तमादित्याउपजीवंति अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभिरश्मिनाडीभिरथर्ववेदवि
हितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौहुतंसोमादिपूर्ववद्रसत्वभावमापन्नमथर्वांगिरसमंत्रभ्रमरास्त
थोर्ध्वमेव वावस्तोमयकर्मकुसुमादितिहासपुराणामंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानयंति अथामेध

सामर्थं त्रस्तोत्र

वाक्स्तोमे च पारिप्लवं संतीति श्रवणादितिहासपुराणमंत्राणामप्यस्ति प्रयोगः तद्रस्तं मरुतउपजी
वंति अथास्य पाश्चादित्यमधुनडुधीरश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमरैः प्रशाखकुसुमादार
११६ सादित्यमंडलमानयंतिन्द्रस्तत्सुपजीवंति साध्याः तारगतास्त्रादित्यव्य पाश्चपाः पंचरोहितादः
पोरश्मिनाड्यः सर्गा हि संबद्धाः क्रमेणोपदिश्यते निमोहनारात्मदेवाम्नतेह सुडपलभ्य यथास्वं
समस्तैः करणैः पशस्तेन सदृप्यस्तीकस्य वीर्याक्तात्रायात्मम्मते। तदुपलभ्यादित्यमेतप्प्यंति तेनखल्व
म्नतेन देवानां च स्वादीनामोदनं विदधदादित्यो मधुरातरुकं भवति। न केवलमुपास्योपासक
भावेनाकुसीन्विरुध्यते अपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति। तथा त्रिपाद इति
अधिदैवतं खत्वाकाशो ब्रह्मेत्याकाशो ब्रह्मदृष्टि विधानार्थमुक्तं आकाशस्य हि सर्वगतत्वरूपादि
हीनत्वं ब्रह्मणा सारूप्यं तस्य चेतस्याकाशस्य ब्रह्मणाण्डबोरः मादास्रमष्टादयो त्रिपाद इत्यादि
नोदर्शितायथाहि गोप्याद्यानराविपत्र्यंतेसव मग्रस्यपाप्याकाशेन सर्वगतेनोत्याकाशस्यपा
दातदेवमाकाशस्य सर्वतुष्यशो ब्रह्मदृष्टिं विधायस्वरूपेण पायुसंवर्गगुणकमुपास्यंविधातु
महीं करोति वायुर्वावसंवर्गः। तथा स्वरूपेणो वादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुमहीं करोति आदि राम०

त्योऽत्र श्येत्यादेशः। उपदेशः अतिदेशो हितार्थमन्यत्र। यद्युच्येत ना विशेषिताः सर्वे मां देवर्षीणां सर्वो सूत्रलक्षणे वि-
स्वधिकारः। किंतु यथासंभवमिति। तेनरस्मुपतिष्ठते। स्योतिवेभावाक्लौकिकौत्थ्यादिस्थादिशब्दप्रयोगश्चास्य
यात्स्योतिर्भइत्यादि पूहूहोनवे तेषामस्ति वेतन्य। न ह्येते सु देवरत्नादिवन्नरनुरूपाद्रूप तेषेहास्यादेतनमं
र्थार्थवादेतिहासपुराणलौकिकेभ्य इति। तत्र त्र ग्रन्थाते दर्ह्ले गामिइहस्तमिचकाशिंड्रोदइईति वाकाशि
मुष्टिः। तथा तु विश्रोवा वापोदनः सुबाहुरंधसो मसोइद्रो वज्राणीति प्रोतेरति विग्रहवत्वे देवता यामेवा
थवाशम्मिवेदति। तथा हविर्भोक्तृत्वे देवताया दर्शयति अद्धीद्रयेव चप्रास्थितस्मै त्वा रयः तपेशानं
इन्द्रो दिवइन्द्रईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानां। इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इं-
द्र इति। तथेशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष इति। तथा वरिवसितारं प्रति देवतायाः प्रसा-
दं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छ-
न्तीति। तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति चाधर्मशास्त्रकारा अप्याहुः। तेऽदृष्टास्तर्पयन्त्येनं सर्व-
कामवरैः प्रभो इति पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चभावकानि लौकिका अपि दे-
वताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति वा प्रवदन्ति वा। तथा हि यमं दण्डहस्तमालिखन्ति वरुणं पाशहस्तमिन्द्रं वज्र-

११७ हस्तेकृथपंतिन्वदेवनाह्वडिंभुक्तइति।तथेशमामिमामाहुः देवग्रामोदेवहस्तेऽग्रामिति।तथास्याप्रसादं
चप्रसन्नाधाःफलदानमाहुः प्रसन्नोस्यप्रभुपतिःपुत्रोस्यजातः प्रसन्नोस्यधनदोधनमनेनलब्धमिति
तेदेतत्पूर्वपत्नीदृष्टपातेनतुष्टतेनहितोलोकोनामेति। नखलुप्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तोलोकोनामप्रमा
णान्तरम्।किंतुप्रत्यक्षादिमूलालोकप्रसिद्धिःसत्यतामश्नुते तदभावेतुविधपरंपरावत्तन्मूलाभावा
त्विप्लवतेऽनवर्तिग्रहणादौप्रत्यक्षादीनामन्यतमस्मिन्नपिप्रमाणंनवेतिहासादिमूलंभवितुमर्हति
तस्मात्पौरुषेयत्वेनप्रत्यक्षाद्युपेक्षणात्प्रत्यक्षादीनांवाचामभावादित्याह।इतिहासपुराणमपी
तिननूक्तंमंत्रार्थवादेभ्योविग्रहादिपंचकप्रसिद्धिरित्यतआहअर्थवादानपीति।विध्युद्देशेनैकवाक्य
तामापाद्यमानानामर्थवादानांविधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरानस्वार्थेप्रमाणंभवितुमर्हन्तीत्यर्थः।एवंशब्दस
शब्दार्थइतिदिशाद्रष्टव्यमपिवितृः प्रमाणान्तरेणतुयत्रस्वार्थोपिसमर्थ्यतेयथावायोःक्षेपिष्ठत्वंतत्रप्र
माणान्तरवशादेवोपपद्यते।नतुशब्दसामर्थ्यात्।यत्रतुनप्रमाणान्तरमस्तियथाविग्रहादिपंचकेतत्र
र्थःशब्दादेवावगन्तव्यः।अन्यपरत्वेपिशब्दानामवगमपितुमलमितितदवगमापाद्यन्तत्रापितात्पर्य
मभ्युपेतव्यं।नचैकवाक्यंद्वयंपरंभवतीतिनियतधावमतिवाक्यंभिद्येत।नवसंभवत्येकवाक्यत्वेवाक्य राम॰

त्वेनाक्यभेदापद्यते तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमंत्रार्थवादान्यपरत्वशब्दाद्देवतानामेवेति मनो
रथोमात्रमित्यर्थः। मंत्रास्तु श्रीत्वादिवद्धुत्वादिभिस्तत्र तत्र विनियुक्तमानाः प्रमाणाभावात्। ननु प्रवे
शितः कथमुपयुज्यन्ते तेषु तेषु कर्मसु विनियोगे तावत् दृष्टप्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचितेति दृष्टश्च
प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं। स्मृत्वा चानुतिष्ठति अनुष्ठातारः पदार्थान् अतो स्मारकीभावार्थ
परतापदार्थानामित्यवगते तत्प्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मंत्राणां मानान्तरानधिगते विग्रहादा
वपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्यो विग्रहसिद्धिः। तस्माद्देवताविग्रहवत्त्वादिभावग्राहकप्रमाणाभावा
त् भावप्राधान्यप्रमाणागोचरतास्येति आशंकां अत्र वं आभिमिधीयते। भावं तु बादरायणोऽस्ति हि। तुशब्दः पू
र्वपक्षं व्यावर्तयति विग्रहादिमूर्तधारणादि तादिह देवतानामप्युपपद्यते इत्यन्तमतिरोहितार्थमंत्रार्थवादादि
अवहाराद्विविग्रहदर्शनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणां गच्छते मंत्रादीनां तु अवहारः प्रवृत्तिस्त
स्मादर्शनादितिपूर्वपक्षमनुभाषते परप्युक्तमिति एकदेशीमतेन तावत्परिहरति अत्र ब्रूम इति। नहि
त स्ववेपक्षेराणां मुख्योप्यदूषयति अथाह पूर्वपक्षी शास्त्री खल्विर्यं गतिर्येनात्परोधीनवृत्तित्वं नामन
न्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति न हि श्वित्रि निर्णेजनपरं बोधयतीति वाच्यं। इतः सार

बैधवेदमनेनामपि तु महेति। न च नञ्वति महावाक्ये वान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्यो वक्तुं न च प्र
थममात्रान्सो प्यर्थो स्यन्नवति तन्मात्र पयस्यमोति त्वात्तत्पुनः प्रत्यक्षादीनामिव गतिर्न त्वदुद्दकाह
रणार्थेनादृष्टरूपेनापोन्मीलितं च स्तु घेटपटो वा पटं वा केवलं नोपलभते न हेवमेवं दृष्टेति पुंवेप
त्तिरगादृष्टित परमसिद्धान्त वा। हि अत्रोच्यते विधमउपन्यासइति। अयमभिसंधिः लोके विशिष्टा
र्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुज्यन्ते तेषु तेषु स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति नहि स्वार्थस्मरणमात्र
पलोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः वाक्यार्थेऽनुदृश्यते। न चैतान्यस्मारितार्थानि सामान्याद्वाक्यार्थं प्रत्याय
यितुमीशत इति स्वार्थस्मरणे वाक्यार्थमिति पदानामव्यापारः कल्पितः पदानामनवपर्यस्थपतन्तते न
विनायपर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं पदानां। न च नञ्वति वाक्ये विधान पर्यवसानं
तथा सति नञ् परमनर्थकं स्यात्। यथाह सांत्वाद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनं वर्णास्तथापि ने
तस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले वाक्यार्थे। मितपैतेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकपाकेऽन्यालेवकाष्ठानां पदार्थप्रति
पादनमिति सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबंधस्तत्र लोकानुसारतो भू
तार्थव्युत्पत्तौ वा सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्र द्विविधार्थप्रत्यायने न पर्यवसितं तदात्रिनः प्रथ्याकुतं एन०

ध्विद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षा पामन्वयः कल्प्यते यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनो
पधावति स एवैनं भूतिं गमयति । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र इह हि तु स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्याय
शब्दवाच्यवेद[illegible] राशि पुरुषार्थतामन्येष्वन्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितानार्थवादानां विधिवदुद्देशेनैक
वाक्यतामगमिष्यन् । तस्मात्स्वाध्यायविधिवशात्कैमर्थ्याकाङ्क्षायां हि प्राप्तादिगोचराः संतः स्तुत्युपपन्न
द्वारेणा विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति । न पुनरविधि । ते न स्वार्थपरा एव तत्र ह्युच्चरणप्रभवेति । तथा स तिल
क्षणोपनभवेत् अभिधेयाविनाभावस्यान्वयीग्रस्याभावात् अन्नतरावयं गायाद्यो यद्यपि त्रयं गाशब्दः स्वा
र्थसंबद्धमेवतीलेखयन्ति न तु समुद्गतीरं ॥ तत्कस्य हेतोः स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात् । न चैतत्सर्वे स्वार्थ
विवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धोऽर्थो वादादृश्यते यथादित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्त
र इत्येवमादयः तत्र यथा प्रमाणान्तराविरोधो यथा चास्तत्स्वार्थता तदभपाविरोधे सिध्यर्थे गुणवाद इति
सिद्धान्तकृद्भिरभिवास्त्रयन्ते मिनि । तस्माद्यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धः तत्र गुणवादेन प्रा
शस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादः तत्र प्रमाणान्तरादेवार्थवादादपि सोऽर्थः प्र रु
सिध्यतीद्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः प्रमाणापेक्षयात्वनुवादकत्वम

मानान्तराद्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगम्य इति न तथाम्नायतस्तत्र मुख्यापेक्षत्वान्न तु प्रमा
णापेक्षया अनुवादता द्वयोः स्वार्थे नपेक्षत्वादित्युक्तं ननु एवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति
यावता शास्त्रविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोच
राः कस्माद्वा अर्थवादवत् वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते अत्रोच्यते लोकानुसारतो हि विधौ हि
विषयः शब्दानां द्वारतस्तात्पर्यतश्च पर्यवस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्थो द्वारतो वा वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो वि
षयः। एवं चावान्तरैकवाक्यतानामपि यथेदं देवदत्तीयां गामानयैतदपेक्षं वाक्यं तत्र बहुक्षीरेत्यपरं। तद
स्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं द्वारं। तात्पर्यं तु केवलमिति वाक्यान्तरार्थे तत्र पदद्वारतः प्रमाणान्तरविरोधे अन्यथा
नीयते यथा विषं भक्षयेति वाक्यं मा अस्य गृहे भुंक्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्त
रविरोधे पौरुषेयम् प्रमाणमेव भवति वेदान्तानां पौर्वापर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रति
पादनपरा अपौरुषेयास्ततः सिद्धतात्त्विकप्रमाणभावः सतः तात्त्विकप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षादीनि प्र
त्या व्यवसो वा व्यवहारिके तस्मिन्नुपपद्यन्ते न चादित्यो वै यूप इति वाक्यं आदित्यरूपत्वप्रतिपादनपरं स
अपि तु यूपस्तुतिपरं। तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते यत्र तु प्रमाणानां राम॰

तरविरोधकं नास्ति यथा देवताविग्रहादौ तत्र ह्याकारतोपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुं न च गुणवादि
नत्वे तु को हि मुख्ये संभवति गौणमाश्रयेदिति प्रसंगात् । तथा सत्यनधिगतविग्रहादिप्रतिपादकत्वात्प्रमि
ण्वेतेति चेत् अन्य उपाभिक्रमेवैन ह्याख्या । तथा सति तात्पर्यभेदोपीति चेत् । न ह्याकारतोपि तदवगतो तात्पर्यो
तरकल्पनोपाश्रयोगात् । तच्च यस्य यत्र न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं वि
शेषणांशेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि वाक्यं न विशेषणांशविषयत्वात् न विशिष्टविषयत्वेन तु न तात्प
र्येपरस्परांश्रयत्वात् आसेयात न विशेषणांशप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तस्मात्
त्रेयः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपुरेभ्योपि परेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनाति
ष्ठन्ताम्भुमेयानि यथा । तथा पुरेभ्योप्यर्थवादेभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमानाः श्रुतिप्र
माणान्तरविरोधेन प्रत्याख्यातुं । नहि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते । न च भूतार्थमप्ययोरुषेयं वा
मानान्तरायत्तं स्यादिति येन मानान्तरासंभवेप्यर्थवादेदेव प्रमाणान्तराग्ने स्यादेतत्तात्पर्ये त्वेपि पदं वाक्यं चाभेदक
थं तत्त्वेकार्थतादेकं वा कथं ना तत्र तत्र पृथक्स्वं तत्र तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानं संभवा
त् सत्तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थो वाक्यार्थः स्याद्विद्वारभूतः स्याद्विद्वारीत्येतावानविशेषः । नन्वेवं सत्यो हतं

१२

वा.प्र. भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसंगः। अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुङ्क्त इति। अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति न एकत्र
१२० प्रतीतेरपर्यवसानात् भुङ्क्ते इति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते। न चैवं प्रतीतिरपरकालक्रियां त
रप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति। तस्माद्धावतीति पदसमूहे ये स्वाहिताः पदार्थास्तत्परः पर्यवस्यन्तीति तावदेकोऽयं ग
मर्थो वाक्यवाच्येचैताः पर्यवस्यन्तीति विनैव विधिवाक्यविशिष्टार्थप्रतीतेः। न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां वि
शिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात्। पचति पश्यति वा देवदत्तोऽस्मिन्नानात्वप्रसंगः। नानात्वेऽपि विशेषणानां वि
शेष्यस्यैकत्वात्। तस्य च संदृष्टस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्त्तनायोगात्। प्रधान
भेदे तु वाक्यभेद एव। तस्माद्विधिवाक्याद्यर्थवादवाक्यं मन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसि
तयोः पारार्थ्यं पश्चात्कुतश्चिद्धेतोः परस्परान्वय इति सिद्धं। अपि वेंद्रादिदेवतात्यागोऽति देवतामुद्दिश्य
हविस्त्यक्त्यस्य च तद्विषयस्त्वत्यागः इति हि यागशरीरं। न चैवं तस्य ना लिखता देवतोद्देशश्च आनस
स्वरूपरहिताचेतनत्वे शक्यत आलेखितुमिति यागविधिनैव तदुपाये। हि राग प्राह्यमन्त्रपदेभ्योपि
मंत्रार्थवादेभ्यः तदुपमवगम्यते तदभ्युपेयते। रूपांतरकल्पनायां प्रमाणाभावात्। मंत्रार्थवादयोः स्वतंत
परोक्षत्वे तु प्रसंगाच्च यथा हि ग्रावा त्वात्मस्तोमेन नमते इति ग्रावस्वरूपायेत्यापां यः स्तापितापि तामः राम०

होतासोमंनपिबेत्सव्रात्यइतिसिद्धवत्व्रात्यस्वरूपमवगतेव्रात्यस्तोमविधयो। तेतस्मिन्हिविधिप्रमाणात्वे
भवतियथावास्वर्गस्वरूपमलौकिकंस्वर्गकामोयजेतेतिविधिनायो। तेतस्मादर्थवादतोवगम्यमानेवि
धिप्रमाणके। तथादेवतारूपमपिननुदेशोरूपस्तानमयोस्तेनेनपुनारूपस्तत्रामपिदेवतानाम्। समारोपे
णापिचरूपज्ञानंसुपपद्यते इतिसमारोपितमेवरूपंदेवतानांमंत्रार्थवादेरुच्यतेसतत्स्वरूपज्ञानमपदे
तो। तज्ज्ञानंतोसंभवेनमंत्रार्थवादेभ्यराज्ञातस्यतुरूपस्यासतिबाधकेनुभवारूढंतथाभावंपरित्यज्या
न्यथात्वमनुभूयमानेमस्यापृतेकस्यापितु। तस्माद्विध्यपेक्षितेमंत्रार्थवादैरन्यपरैरपिदेवतारूपंबुद्धावुप
निधीयमानंविधिप्रमाणमेवेतिपुरूक्तंस्यादेतत्तत्विध्यपेक्षायामन्यपराद्पिवास्वादेवगतोर्थस्वीक्रियते
तदेपक्षेवतनाक्लिशदस्वरूपस्यदेवतान्भावनतेस्वचमानान्तरवेद्यतादित्यतआह। ननुशब्दमात्रमितिनके
वलंमंत्रार्थवादस्तोविग्रहादिसिद्धिः अपित्वितिहासपुराणाल्लोकस्मरणात्मोमंत्रार्थवादमूलेभ्योवामूले
ऽन्तरादिमूलेभ्योवेत्याह इतिहासेतिकेष्यतेयुज्यते। निगदस्मात्रव्याख्यातमेतत्। तदेवंमंत्रार्थवादादि
द्देवताविग्रहादेरवगतेरिप्पूजावद्देवतापूजात्मकोयागोदेवताप्रसादाद्दिष्टादृष्टफलायावकल्प्यतोऽ
चेतनस्यतुपूजामप्रतिपद्यमानस्यतदनुपपत्तेः। नचैवंपूजकमेवादेवतोशक्तिपुराणभावान्नदेवतात=

फलोत्पादेयागभावनायाः श्रुतेफलवत्त्वंयागस्यैवतांप्रतितत्फलांशेबाधप्रतिष्ठितेकरणत्वेहातव्ये।यागभाव
नायाश्चाहफलवत्त्वायागलक्षणस्वकारणावांतरव्यापारत्वादेवतानाभोक्तृत्वप्रसङ्गहानौ।कृषिकर्म
णइवतन्त्रदेवांतरव्यापारस्यसस्यादिगमसाधनत्वेआग्नेयादिनामितोत्पत्तिपरमापूर्वावांतरव्यापारग
भवनमतेस्वर्गसाधनत्वमुभयत्रमिन्नापिमन्त्रेसमाने।ननुदेवतायाविग्रहादिमत्त्वा.प्राधान्यमितिनधर्म
मीमांसायाः स्वत्रेअपिवाशब्दपूर्वत्वात्यज्ञकर्मप्रसाधनंगुणत्वेदेवताश्रुतिरितिविरुध्यते।तस्मात्सिद्धे
देवतानांयागेणब्रह्मविद्यास्वधिकारइतिशुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहि।।अवां
तरसंगतिंकुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह।यथामनुष्याधिकारेति।शंकाबीजमाहतत्रेति।निरपेक्षतिवि
लानुपयोगश्चेतिकेअग्निदेकस्यनाम्नवेतनस्यार्थितानालिपेनार्थितायाअभावात्शूद्रोनाधिक्रि
यतेतानाप्यस्यब्रह्मत्वात्तसामर्थ्याभावः द्विविधंहिसामर्थ्यंनिजंवागंतुकंच।तत्रद्विजातीनामिवशूद्रा
णामप्यवणादिसामर्थ्यंनिजमप्रतिहतं।अध्ययनाधानाभावात्वागंतुकसामर्थ्याभावेसत्यनधिका
रइतिचेत्।हंताधानाभावेसत्यग्न्यभावादग्निसाध्येकर्मणिमाभूदधिकारः।नचब्रह्मविद्यायामग्निः
साधनमितिकिमितिअनादिहितायुपोनाधिक्रियंतेनवाध्ययनाभावात्साधनाभावेनधिकारो एम०

ब्रह्मविद्यायामिति सोऽप्रवृत्तेः यतोपुक्तं। यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाधिकरणत्वं तत्र पावि(?)ध्या
नात्मत्वरूपस्यालौकिकत्वया नारभ्याधीतवाक्यविहिताद्धानादन्यतो नाधिगमात् आधानस्य द्विजातिसंबं
धितया विधानात् तत्साध्योऽग्निरलौकिकोन शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिका
र इति। न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात्। अध्ययननियम इति चेन्न
विकल्पासहत्वात्। तदध्ययनं पुरुषार्थं वा नियम्यते। यथा धनार्जने प्रतिग्रहादिः क्रत्वर्थं वा यथा व्रीही
नवहन्तीत्यवघातः। न तावत् क्रत्वर्थं न हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते यथा दर्श
पौर्णमासं प्रकृत्य व्रीहीनवहन्तीति। न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचारितक्रतुसंबंधतया क्रतुमुपस्थापय
ति येन वाक्येन क्रतुना संबध्येताध्ययनं। न हि यथा जुह्वाद्यव्यभिचारितक्रतुसंबद्धमेवं स्वाध्याय इति त
स्मान्न क्रत्वर्थो नियमः। नापि पुरुषार्थो पुरुषस्याधीनाप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति यथा फलं तदुपा
यो वा। तदुपायो हि विधितः प्राकृ(?)मामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबंधनैवा इति कथं तासु तु सामा
न्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव। न ह्यनधिगतकारणभेद इति कर्तव्यतासु घटते। तस्मादध्य
धीनप्रवृत्तिस्तया अध्ययनाक्रत्वर्थता क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिपरामृश्यते विषयिणा तेनाध्येतव

१४

वा॰ प्र॰ यदीक्षितोपनेयइति क्तस्य थः। नचाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्विधेः पुरुषार्थो नाप्रवृत्तिर्येन पु
१२२ रुषार्थः स्यात् यद्यप्यध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं तिचम्पेतनतोमानांतरविरोधः। तद्रूपस्य विना ध्यय
नंपुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमात्। तस्मात्सुवर्णं भार्यमिति वदध्ययनादेव फलं कल्पनीयं। तथा
चाध्ययनविधेर्नियामकत्वात्। शूद्रस्याध्ययने न वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोपि ब्रह्म
विद्यायामधिकृतः। माभूद्वाध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गविद्यायां तु भविष्यति अ
हहारेत्वा शूद्रेति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः। नचैष शूद्रशब्दः कयाचिदवयववृत्त्या शूद्रवर्णनीयः अ
वयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात्। तस्माद्यथानधीयानस्येष्टौ निषादस्थप
तेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भविष्यतीति प्राप्त एवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्
स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अयमभिसंधिः। यद्यपि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिर्न किंचि
त्फलवत्कर्मारभ्याम्नातो नाप्यव्यभिचारिक्रतुसंबंधः परार्थगतः। ननूक्तादेव तत्स्वाध्यायो व्यभिचारि
तक्रतुसंबंधः। तथापि स्वाध्यायाध्ययनं संस्कारविधिरध्ययनस्यापास्ते तोपायतामवगमयतु किंपि
ज्ञापयेत्स्वयं स्वर्गं वा सुवर्णं भार्यमिति वदर्थवादिकं वा फलं कल्प्यमपि त्वार्थनियोगभंगेन स्वाध्यायेन। राम॰

धीयीतेत्येवमर्थः कल्प्यतां किं वा परप्रयुक्ततया प्यन्यतोपि । सिद्धं तमधिगम्य नि दृष्टैर्णोत्विति विशयो न च दृष्टद्वारे
णापरेणयुक्त पाप्यन्यतोपि सिद्धं प्रतिलंभे च यथाश्रुतविनियोगोपपत्तौ च संभवत्यां श्रुतविनियोगभंगेना
ध्ययनादेर्वाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारः तेन हि पुरुषेण स प्राप्य
ते । प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारे
णापरंपरया प्रयुक्तत्वं सिद्धं पुरुषस्याप्तं तस्माद्दृष्टार्थत्वान्नाहाद्वारेणादृष्टविनियोगभंगेन फलं कल्प्यते य
दावाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधाभावमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं इति दृष्टं
पितेन तस्य स्वाध्यायनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्याध्ययनपतादिसं
स्कारस्तस्यैवाध्ययनस्य द्विजातीनामेव तु उपनयनाभावे नाध्ययनसंस्काराभावात् नपुक्तकादिपतित
स्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्याया
मधिक्रियत इति सिद्धं । यात्तेऽत्र न वक्तव्यमस्तीति यत्तत्र रैक्वस्य उपलक्षणार्थं विद्यायामनवक्लृप्तत्वा हरेत्विपि शू
द्रेत्यामिद्धवदभिधानस्यन्यायपूर्वकत्वात् तस्यायस्य चोभयत्रसाम्यात् हि तीययूर्वपक्षमनुजानत पुन
नः संवर्गविद्यायामिति । दूषयति नन्विति गंकुत्सायामाभावात् ननु तावच्छूद्रः संवर्गविद्यापासनायां चोप

तेन पठितेनाप्यनिषादस्थपतिन्यायेपि दितिनिषादस्थपतिः किंत्वर्थवादगतोपमद्रशब्दैः सवासनः सिद्धमर्थ
मवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः। अस्माकं त्वस्मयरार्द्रपिवावादे सति बाधके प्रमाणे तदर्थो
वगम्यमानो विधिना व्यापेक्षितः स्वीक्रियत एव न्यायपक्षा। भिन्नार्थेऽक्तौ बाधकः। न च विध्यपेक्षा सिद्धिज्ञा
नधिकारिप्रतिलंभेन विधेः पर्यवसानात् विध्युद्देशगतत्वेन त्रैवर्णिकान्वयो योग्यत्वे वचनबलान्निषादस्थ
पतिवत् न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तं। तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः। अपि च
किमर्थवादस्वलीन विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां वा न तावद्विद्यामात्र इत्याह का
मं वा पुमिति न हि संवर्गविद्यायामर्थवादः इः अक्रतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयति अतिप्रसंगात् अ
तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह अर्थवादस्थतावेति। तत्रिमेवैतच्छूद्रपदं प्रमेन्न
णीतमेवेत्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह शक्यते वा पंर्व इति शोभूद् इति एवं किला नौपाख्याय
ते जानश्रुतिः पौत्रायणः। श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्यः स पाति ग्रविवेभूवसवतेषु तेषु ग्रामनगरशृं
गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानि अतिथिभ्य आवसथान्कारयामास समन्नपानं मे ष्ठावसथेषु
मान्नपानमश्रिन उपयोक्ष्यन्त इति। अथो हंसा राज्ञो दानवीर्यगुणगरिमसंतोषिताः संतो देवर्षयो हं रामः

सद्रूपीमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निशाघसमये दोषाहर्म्यतलस्थस्योपरिमाला मावध्नात्तमुः
तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य स्पृष्टवती अजन्नेकतमो हंसः साहूतमभ्युवाचाभो भो विमल्ला स्वभावा से
ज्ञानमत्रान्तरस्य यो न्यायरास्याद्यु निवेद्य लोके आपतेत न्मा प्रेसौ स्वौमैत्त वाधासीदिति तमेव मुक्तवेन
मग्रगामी हंसः प्रत्युवाच। कमुत्तरान्तमेतत्तेन सयुग्वानमिर्वरैघ मायमध्यायमर्थः। कं वरइति
सोपहासमवदन्माहा अथ वावरो वराकोयं ज्ञातश्रुतिः कुमितास्ते पे पुस्माद्यं वराकः तस्मात्कम
नेकिंभूतमेनं संतं प्राणीमात्रं रैक्कमिव सयुग्वानमात्य युग्वाग त्रीशकटी तया सह वर्तते इति सयुग्वा
रैक्कः तमिव कमेनं प्राणिमात्रं ज्ञातश्रुतिमात्य रैक्कस्य हि ज्योतिरस्तद्यन लोके तस्य प्राणिमात्रस्य त
स्य हि भगवतः पुराण ज्ञानसमारसंयुक्तस्य रैक्कस्य ब्रह्मविरोधमैत्रैलोक्योदरखण्डप्राणिमात्र धर्मोनि
भवति। न पुनारैक्कधर्मैकलोकस्य च विद्वन्मोवगाह्नतइति अथो घई सब वनादात्मनोत्पेत निकर्षमुक्त
घैकाङ्गावरैक्कस्योपश्रुत्य विविधमानसो ज्ञानश्रुतिः किंतवरवास्यपराजितः यौनःपुन्येन निश्व
सन्नुद्वेलकंथं कथमिति निर्णीथमतिवाह पावभूवा ततो निशावसानेपि भुवनवंदारुर्वृदश्रावस्वलक
ति संहसनसंवलितमंगलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजा सकपरैपैतारस्माद्दृपारिः

वा०प्र० शरैकं अस्य विदमेकं तरंतिसयुग्वानामिति विविक्ते पूतेषु विपिनवनगनिकुंजनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वात्वि
१२४ ष्वप्रमत्तोस्माभ्यमाव स्वेति स च तत्र तत्रैत्यविष्यक्ष चिरंति विविक्ते देशे शकटस्याधस्ताभ्यामानेकेंडुपमा
तं अस्मद्रागायुनमद्रीसीत् तद्दृष्ट्वा च रैक्वो यं भवितेति प्रतिभाव्य पितुरुपविश्य सविनयमप्राक्षीत् त्वमेवासि हे
भगवन् सयुग्वा रैक्व इति तं स्वैव रैक्वः स्मवानुमतिं च ते सत्यैरिंगीते गौर्हे स्मोधो ऽधनापाचोन्नीय वंनारा
शेतिवेदयामासारत्नानुमं निशम्य गवांषट्शतानि निष्कं च हारं वाश्वतरीरथं वादाय स त्वरं रैक्वं प्र
तिचक्रमे गतान्चा भुवाद हे रैक्व गवांषट्शतानीमानि धनिष्कं हारं ख्वाश्वमश्वतरीरथ रातानादत्स्व
अनुशाधि मां भगवन्निति अथैनमुक्तवैनं प्रतिसाटोपं च सस्मिहं चोवाच रैक्वः अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह
गोभिरस्त्विति। अहेति निपातः साटोपमामंत्रणो हारे त्वा युक्ता इत्वा गत्वीरथः हारेत्वा गोभिः सह तवैवा
स्तु किमेतन्मा वेश्या मनेन कल्पवन्नीनो गार्हस्थ्यप्रसक्तिर्वोहानुपयोगिनेति भावः अहहरेत्वेतितु
पाठो ऽनर्थकः तथा च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसंबध्येऽपादाने आवापेषु षितः तदस्मा माख्यापिकायोष्ण
यः अहशाह्वेनजानश्रुतौ राजन्यो पुत्रवपक्रमंस्तुलत्वा व कुसहरैक्वः पर्यत्तततो विख्यायापिसुरामनो
जानश्रुतेः अहूडेति शुचस्य च या मासा कथं पुनः अहूशाह्वेनशुश्रुषत्रास्त्व्यत इति। उच्यते। तदाह वुला राम०

त्तान्यधीमहे। ध्रुवमसि दृढ्हावजानश्रुतिः ध्रुवं प्राप्नवानीत्यर्थः ध्रुवा वा जानश्रुतिर्द्दुवे ध्रुवा प्राप्नुय
थे। अथवा सुवारैक्वं जानश्रुतिर्दुरागतवानुतस्मात्तु शाद्र वर्णादिति छान्दोग्येन भुवा जानश्रुतिर्वा
रैक्वो वा परामृश्यतइत्युक्तं। क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात्। इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुति
यत्कारणं प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिंगादिति
व्याचष्टे। कारणः प्रकरणं निरूपयति उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा लिंगात् क्ष
त्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारात् लिंगात् संदिग्धस्य क्षत्रियभावो जानश्रुतेः क्षत्रि
यो निश्चीयते। अथाह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बि
भिक्षे इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते। ब्रह्मचारिभिक्षया चास्यापोद्दतमव
गते। नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्रात् भिक्षते। याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी क्षत्रियत्वं वा
स्य चैत्ररथित्वात्। तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायतेति च नात चैत्ररथित्वं वास्य का
पेयेन याजकेन योगात् एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति हि छन्दोगा द्विरात्रे श्रूयते। तेन
चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः। अपि चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्यो भवति। प्रायि

बा.प्रत० त्ररथिः स्यात्। समानानां हि याज्यानां प्रायेण समानानामेव याजका भवंति। तस्माच्चैत्ररथित्वादभि
प्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियस्तेन समभिव्याहाराज्जानश्रुतिः क्षत्रियः संभाव्यते। इतश्च क्षत्रियो जा
१२५ नश्रुतिरित्याह। अनन्तरं परस्परैश्वर्ययोगाच्च। क्षत्तृप्रेषणाद्यर्थसंभवेन तादृशस्य बहुदायस्य बहु
पाक्यस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य हस्त्यश्वपृथिव्यादिवदिति। संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च। न के
वलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन शूद्रस्यानधिकारः किं तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयन
संस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानात् ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति। नन्वनुपनीतस्यापि
प्रत्नोपदेशाः श्रूयन्ते तान्हानुपनीयैवेति। तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह।
तान्हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शिते नोपनयनप्राप्तिः प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषा
मेव तत्प्रतिषिध्यते। तच्च द्विजातीनामिति द्विजातयस्तेषु विद्योपनयनाद्यधिकृतं न शूद्र इति। न
रभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः सत्यकामो ह जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छदिह
माचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति सा ब्रवीत्त्वज्जननकपरिचरणा
परतपानाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं त्वमिति स त्वाचार्यं गौतममुपससार उपसद्य चोवाच भगवन्ब्रह्मच राम०

र्यमुपेयां त्वयीति· स होवाच नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोसीति। अथो वाव सत्यकामः
नाहं वेद स्वं गोत्रं स्वां मातरं जबालामपृच्छं सापि न वेदेति तदुपश्रुत्याभ्यधायि गौतमः। नाहि तन्मन
आर्जवयुक्तमीदृशं वचस्तेनास्मिन्नब्र इसंभावनास्तीति हि ज्ञातिजन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनु
शासितुं जाबालं गौतमः प्रवृत्तः तेनापि न शूद्रस्याधिकार इति विज्ञापते। न सत्यादगा इति न सत्य
मतिक्रान्तवानसीति। श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातमत्र
तिरोहितार्थमस्य तत्कंपनात्· प्राणवज्ज्ञक्तिबलाद्याकारप्रकरणांत्तु भक्त्या वायुपंचवृत्तिरध्यात्मि
कौ वाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः। तथा हि प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके वज्रशब्दश्चाशनौ अशनिश्च
वायुपरिणाम वायुरेव हि वात्याधूमज्योतिः सलिलैः सवलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयि
त्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्त्तते। यद्यपि वसर्वं जगदितिवत्स्ववायुकं प्रतीयते· तथापि सर्वशब्द आपे
क्षिकोपि न स्वाभिधेयं जहाति किंतु संकुचितवृत्तिर्भवति प्राणवज्रशब्दौ तु प्रसिद्धविषयत्वे स्वार्थमे
वत्यजतः। तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोचः स्वार्थलेशावस्थानात्। अस्मत्शब्दोपि मरणाभा
वचचलो न सार्वकालिकं तत्स्वभावं ब्रूते। ज्योग्जीवतृतपापित्तदुपपन्नं यथा अस्मता रेवा रति। तस्मा

प्राणवद्ब्रह्मत्वानुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्ते एवं प्राप्त उच्यते। कंपनात् स वायुः कृत्स्नज
गतः कंपनात्परमात्मैव शब्दात्प्रमित इति। मेरुकृशानुस्थानुषज्यते ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत्स्वव्यापारे
नियमेन प्रवर्त्तते न तु मर्यादामतिवर्त्तते। एतदुक्तं भवति। नह्यत्र श्रुतिसंकोचमात्रेऽप्यर्थपारतागेहे
तुः अपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सबलितः श्रुतिसंकोचः। तदिदमुक्तं पूर्वापरयोर्ग्र
थभागयोः ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथमंतराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमाहि
ति नरनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तं। यत्त्वस्तु शब्दं तदेव प्रश्ना
नं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरण एवाद्वस्मिन्सूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसंबद्धप्रलापत्वान्नत्वा
युविज्ञानात्कि विरुद्धतत्त्वमाभिहितमापेक्षिकं तदेति श्रप पुनरर्ष्ट त्वजयतीति श्रुत्या ह्युपसृत्य वि
जयतेऽकोनवमुत्स्युविजयदृत्यापेक्षिकत्वात्तच्चात्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना न केवलमुपक्र
त्वात्तदापेक्षिकमिति पितुपरमात्मानमभिधायतोऽन्यद्वान्नमिति वा पादरात्रेत्वाभिधानात्मनत्वा
तोऽभ्यासाद्वाज्ञो भवतीति भावः। ज्योतिर्दर्शनात्। अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि ज
घन्यत्वात्प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात्। एवं च श्रुतिसंकोचस्य चात्र भावेन प्रस्तुतब्रह्मज्योतिः परोक्ता। राम॰

ऋतेः पूर्वकालतायोपपादनप्रसंगात् । समुत्थायात्र ऋतेः श्रुते तरावुज्योतिः । तथा हि समुत्थानमु
त्क्रमणमुच्यते न तु विवेकविज्ञानं उत्क्रमणं च तेजः पक्षे अर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्स आविर
पेक्षयापरज्योतिर्भवतीति तदुपसंपद्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिः पद्यते कार्यब्रह्मलो
कप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिः पक्षे तु ब्रह्मभूत्वा कापरा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देहादिविवेकब्रह्मस्व
रूपसाक्षात्कारो निवृत्तिरूपो निष्पत्तिः साहि ब्रह्मभूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेव मुपसंपद्येति
त्वा ऋतेः पीडा तस्मात् त्रिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात् तेजः शब्दात्र ज्योतिरिति प्राप्ते एवं प्राप्ते अभिधी
यते परमेव ब्रह्मज्योतिःशब्दकं कस्मात् दर्शनात् । तस्य ही प्रकरणेनुवृत्तिर्दृश्यते यत्स्वतुप्रतिज्ञाय
ते य आत्मा अपहतपाप्मेत्यत्र ज्योतिःशब्दो मात्रमपि धापिनो नन्न र्थवो प्रसंगात् प्रकरणादेव तद्वगते
रहंतु स्वार्थसंसर्गात् परत्वेनोक्तदोषसंभवइति पो यपर्ययपालो चनया प्रकरणानुरोधात् दूरमपि
पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुणा ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते यत्तूक्तं मुमुक्षुणादित्य प्राप्ति
रभिहितेति नास्या वात्यन्तिको मोक्षः किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरिति चक्रमभ्युत्तथा भिप्रायं स्वेनरूपेणा
भिनिष्पद्यत इति वचनं न चैतत्प्रकरणोक्तब्रह्मतत्त्वविदुपयोगतया कीर्तितः तथा चक्रतिनतस्मा

त्वाणाद् अक्षो मंतीतीति अत्रैव समवनीयंत इति तच्चेत द्वारेणाक्रममुक्तिश्चार्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्म
१३) लोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः जीवस्य तु नित्यपाधिनित्यमुद्बुद्ब्रह्मभावस्याला त्कारहेतुके
मोक्षे क्रमत मर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्याश्च त्रापि ब्रह्मविदेहत्तदुपपत्तेः तस्मान्नज्योतिरादि
त्यमुपघसंप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेणापारमार्थिकेन ब्रह्मणाभिनिष्पत्तिराजसीतिश्रुतेसौत्तत्रा
पिक्लृशः आपिनयरज्योतिः स उत्तमः पुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्दिशेषणान्तेजसो व्यावृत्ते पुरुषविषयत्वे
नावस्थापनात् ज्योतिः परस्य परमेव ब्रह्मज्योतिर्नतु तेज इति सिद्धं ॥ ६॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे
शात्॥ यद्यप्याकाशस्तल्लिंगादित्यत्र ब्रह्मलिंगदर्शनादाकाशः परमात्मेति प्रत्यादितं तथापि तद्द्रश्च
परमात्मलिंगदर्शनाभावान्न नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेप्यवकाशदानेनोपपत्तेः अकस्मात्तत्रू
ढिपरित्यागस्यायोगात् नामरूपे अंतरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपनिर्वहितुरंतरालत्वमाहात्पितु ब्र
ह्मणः तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता ब्रह्म चैतयोरंतरालंमध्यं सारमिति यावत् न तु निर्वोढैव
ब्रह्म अंतरालं वा नित्वोढ तस्मात् प्रसिद्धभूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्ते एवं प्राप्त उच्यते परमेवा
काशं ब्रह्म कस्मादर्थान्तरत्वादिव्यपदेशान्नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते भूताकाशं च वि राम०

भाष्य स्थूलतः सत स्थिति [illegible] वैनाका [illegible] क्रांतो भेदेन [illegible] संसारि प्रतिपादनात् ॥
कारत्वेन नामरूपात्मतः पातिसत्कथमात्मानमुद्वहेत नहि सुषुप्ते लीनोपि विज्ञानी स्वस्कंधेनात्मानं वो
ढुमुत्सहते न च नाममूर्तिरविशेषतः प्रदृष्टा भूताकाशवत्तु नामरूपान्तरे संकोचयितुं संभवेत्सं
युतेन चानतिवोढकत्वेन तु आत्मवपुषि मे ब्रह्मलिंगं कथंचित श्रीन परतंत्रेनेतु मुचितं अनेन जीवेनात्म
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च वस्तुस्थूलत्वमति स्फुटं ब्रह्मलिंगमत्र प्रतीयते ब्रह्मरूपतया च
जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मणा सह व्याकर्तृत्वमुक्तं संबंधतिर्वेहितुरेव चोत्तरत्र यथा जीवोऽप्यात्मनो निर्वे
नात्मस्वस्वान्तरात्मनि स्वार्थे भेदकल्पनापि न फलतः तथा च तेनाम रूपे परमाकाशमन्तरेत्य पदार्थान्तर व्यपदेश
उपपन्नो भवत्याकाशस्यान्तरस्मादर्थान्तरव्यपदेशात् तत्त्वे रैथ्य संदर्भे मचेतत्रैव परोऽपते संसार्येव नात्र हात्मा
अहंकाराश्रयस्त्वे श्रवणादिपरीतः सर्वजनसिद्धत एव व्यपदेश विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्यादिस्फतिसंदर्भ आदि
मध्यावसाने सुष्णाभ्यस्तीति तदनुवादपरो भवितुमर्हतीति एवं संसार्यात्मैव किंचिदपि स्य महासंसार
स्य वाना दिनानादित्वाद जड्यत्वोपनेतुं तदनरतीतिरिक्तः कश्चिन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्य:
प नुसुषुप्त्युत्क्रांत्योः प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्त इति भेदमन्यस्येनात्मभेदः किंतु ये आत्मशब्दः स्वभाववचनः
नि०प० न तैवसुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायाविशेषैश्च वा न च पिंडितम्प्रेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किंचिद्वे

त्यभेदेपिभेदवदुपचारेणायोजनीयंयथाहुःप्राज्ञःसंपरिष्वक्तइतियत्तादुपश्रुतायाःसंसारित्वेनैवकार्यं
११८ करणसंघातात्मकस्यलिंगतोजीवकर्मोक्तितत्तयातद्योग्यतयाचयोजनीयाःतस्मात्संसार्येवान्य
तिनतुपरमात्माप्रतिपाद्यतइतिप्राप्तेएवंप्राप्तेउच्यतेसुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनव्यपदेशादित्यत्तुतुउक्तेन्तेन्नम
नाभिसंधिकिंसंसारिणोन्यःपरमात्मानास्तीतिस्यात्संसार्यात्मपरंयोयंविज्ञानमयःप्राणेष्वितिवाक्यं
आहोस्वित्तद्व्यतिरेकेणपरमात्मनोनुकीर्तितत्वात्संसारिणआदिमध्यावसानेषुव्युत्पन्नमशो
तुसंसार्यात्मपरंनतावत्संसार्येवेतिशक्यंस्वतत्वाभावस्तत्वमितियादिकाद्दिशनतश्चआगमाईस्वतेनोशंकं
गतिसामान्यादित्यादिभिःसूत्रसंदर्भैरुपपादितानन्वायमपिसंसारेपितिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावःसु
षुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात्तन्नचप्राज्ञस्यपरमात्मनोजीवाद्भेदेनकीर्तनेनगतिसंभवेराहोशिरइति
वदौपचारिकंयुक्तंनचप्राज्ञशब्दःप्रज्ञाप्रकर्षशालिनिरूढवृत्तिःकथंचिदज्ञविषयोव्याख्यातुमुचितः
नचप्रज्ञाप्रकर्षोसंकुचतवृत्तिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोन्यत्रसंभवतिनचैवंभूतोजीवा
त्म त्मातस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनजीवात्प्राज्ञस्यपरमात्मनोव्यपदेशात्योयंविज्ञानमयइत्यादिनाजीवा
त्मानंलोकसिद्धमनूद्यतस्यपरमात्मभावोनधिगतःप्रतिपाद्यतेनतुजीवात्मानुवादमात्रपरतापेता राम॰ १

सा

निवृत्तां चास्मिन्ननधिगतार्थबोधनपरं हि शास्त्रं प्रमाणं नानुवादमात्रमिति भवितुमर्हतीति अतएव च संसा
रिणां परमात्मभावविधानाय दिमध्यावसौने घ तु बाधनपावमर्श उपपद्यते एवं च महत्त्वं चात्मत्वं च सर्व
गतस्य नित्यस्यात्मनः संभवन्त्यापेक्षिकं कल्पयिष्यते परमात्मधर्मे बुद्धौ तावदवस्थोपन्यासादिति
नानेनावस्थात्वे विवक्ष्यते आपेत्तवस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेनतरतिस्थितम् अवस्थारहितं पर
मात्मानं विवक्षति परितनवाक्यसंदर्भालोचनादिति ॥ पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी वशः सामर्थ्यं
सर्वस्य जगतः प्रभवत्यप्रत्यूहावस्थानं सामर्थ्यं इति अतएव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन त्यपस्तु येन सर्व
स्येहितदिच्छानुविधानाज्ञ्ज्ञानेन अतएव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य लिपंतानुपमीति यावत् किं च स एव
वं भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुहृछोर्वं भवतीत्येवमाद्युः अतपो
संसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयंति तस्माज्ज्योतिरात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रति
पादनपरो मोयं विज्ञानमयः इत्यादिर्वाक्यसंदर्भ इति ॥ ३ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरक
भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ जयति गणाधीशः ॥ आनुमानि
कमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च स्यादेतत् ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्र

रीरेभ्य कारणकापि विभागाद्दवि मेभागाद्देख्वरूपस्य कारणातमस्याव्यक्तमिति न च महतः पर
मव्यक्तमिति प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरं शरीरस्य श्रोतत्वोर सूक्ष्मरूपशाखाद्यात्मत्वेना
व्यक्तात्वानुपपत्तेः तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्त उच्यते नैतदेवं न ह्येतत्काठकंवा
क्यमिति लौकिकी हि प्रसिद्धिर्वैदार्थनिरूपणनिमित्तं तद्यापात्वानूपपाहुः यस्य लौकिकाश
ब्दस्य वैदिकात्स्य तेषामर्थो इति नु परीक्ष्य काणादिमापिकीये रूपेयी हि सा न वेदार्थनि
रूपणनिबंधनासिद्धीवाधादिवावस्तु तस्मादुष्टि नस्तावन्न प्रधानं प्रतीपते योगस्तात्र्यमन्या
पितुल्यं तदेवमव्यक्तमत्र्य नावस्थाप्य सिद्धा पा प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोपमव्यक्तश
ब्दः यथा चास्यानुरीचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यते नमु शरीरादिकुमयो विषयानूतद्धे
वरानुपिद्धि पथाम्बोधानमालव्यचलातिसवमिंदिपद्याः स्वगोचरमालेव्येति आत्माभोक्ते
ते त्याहुर्मनीषिणः कथमिन्द्रियमनोयुग्योगपद्याभवेति इन्द्रियार्थमनः सन्निकर्षेणात्मनः
धाहीनाभोक्ता प्रधानस्याकोनावतो वचनप्रकरणाभिति गतव्यं विशेषुरमपदं प्रधानमि
तितराकोत्सामवताग्रपातीत श्रींद्रियादिभिरसंपतेरिति असंयमाभिधानव्यतिरेकमुखेनसं

प्रमावदातीकरणाय पुरुषः श्रेष्ठवचनः मन्वानेः त्वेन परिश्रेष्ठत्वेन देहेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गंधादिभ्यः
१२० श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आहार्था पि शब्दादय इति नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानत्वपानत्त्वविवक्षाधीनेग्रहेभ्य
इन्द्रियेभ्यो ऽति ग्रहत्वाया ऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्यापि विवक्षितमिति इन्द्रियेभ्यो ऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति घ्राण
जिह्वावाक्चक्षुः श्रोत्रमनोहस्तत्वचो हीन्द्रियाणि स्पष्टोग्रहा इत्युच्यन्ते ति वशीकुर्वन्ति वल्लेका
तिपुरुषपशुमिति नचैनान्ति ह्यतो वशीकर्तुमुत्सहन्ते यावद्दस्यपुरुषपशुर्वे गन्धरसनामरूपशब्दका
मकर्मस्पर्शान्नोपहरन्ति अत एते वगोधार्थिपाविति ग्रहाणामुपहारेणाग्रहाणां ग्रहत्वापत्ते नदिदमुक्तं
इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरिति ग्रहत्वेनेन्द्रियेभ्यः साम्येपि मनसः स्वगतेन
विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति कस्मात्पुनः राणोबोप ले ओग्न
आहोक्षशब्दादेरिति तन्मूलमभिज्ञानात्मपर्थः श्रेष्ठत्वे हेतुमाह भोक्तृत्वमिति तदुक्तेन विषयात्मना स्वामिनमा
हानुजत्रधुवोऽस्त्रुति स्मृतिभ्यां हिरण्यगर्भबुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्याह वाति पूरितिभोग्यजात
स्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः एतदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजं हिरण्यगर्भबुद्धौ कनीदैवापाहिरण्य
गर्भबुद्धेर्महत्त्वव्यापनात्सामत्वे चोत्तस्यैव बुद्धिमात्रा पृथकूकरणमुपपन्नं नन्वेतस्मिन्नस्ते हिरण्य राम ०

गार्भेबुद्धेरात्मत्वान्नरथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति निरस्थमात्रं परिशिष्यते अपि तु रथवानपीत्य
त आह एतस्मिन्नुपन्यासे इति यथा हि समारोपितेन प्रतिबिंबान्तरवस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो वि
ज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यते इति परमात्मैवात्र रथवानिहोपात्तः तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति अथ रथादिरूपकल्प
नायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति वेदनासुखा
द्यनुभवः प्रत्यग्भवतीति प्रत्यगात्मेह जीवोभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिर्नच जीवस्य ब्रह्मत्वमानांतरासिद्धे
नात्र नागमापेक्षेति स्यात् तथा चेति वाणीति छान्दसि द्वितीयालोपः शेषमतिरोहितार्थं पूर्वपक्षे सानुशय
बीजनिराकरणपरं सूत्रमस्य तुत्तरहेतात्॥ प्रकृते विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वे विकार उपचर्य
ते यथा गोभिः श्रीणीतेति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि अव्यक्तात्कारणाद्विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हं
ते प्रमाणमाह तथा च श्रुतिरिति। अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरं नन्वेवमपि प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति सुख
दुःखमोहात्मकं जगदेवं भूतादेवकारणाद्भवितुमर्हतीति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य प्रपञ्चस्य सुखात्मकत्वं तस्य
ज्ञातस्यात् सुखात्मत्वं तदुक्तं प्रपञ्चनस्य मोहात्मत्वं नन्वभ्युपगत्या चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति शंकां निराकर
णार्थं सूत्रं॥ तदधीनत्वादर्थवत्प्रधानं हि सांख्यानां स्वतन्त्रमनीश्वरणावाईश्वरतन्त्रत्वेन्न ते भ्यो वाचक्त

नो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुं ब्रह्मणोऽस्ति यस्माद् विद्याशक्तिर्मायादिशब्दवाच्यानशक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुमि
१२९ दमिति वास्या अव्यक्तत्वम् युक्तमिति वीर्यत्वेनासंसोपमव्याकृतत्वाद् स्य प्रधानवाच्याद्भेदः अविद्याशक्तेश्चेश्वरा
धीनत्वं तस्याश्च प्रत्यात्मं च इत्यमात्रमशक्तं कार्यापालमिति शक्तेरर्थवत्त्वं तदिदमुक्तमर्थवदिति स्यादेतच्च
दि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रजापतेरिह तन्मुक्तानामपि पुनस्तत्प्रसंगः तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात् नूनं हि नाशे वा
समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह मुक्तानां च पुनर्बन्धस्यानुत्पत्तिः कुतः विद्यया त
स्या बीजशक्तेर्दाहात् अयमभिसंधिः न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभेमहि किं
त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य भिन्नाधिकरणयो
र्विद्याविद्ययोरविरोधात् तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसंगः प्रधानवादिनां त्वेष दोषः प्रधानस्यैकत्वेन तदु
च्छेदे सर्वोच्छेदः अनुच्छेदे वानकस्यचिन्मुक्तिरिति अनिर्मोक्षप्रधानाभेदेऽपि चित्तविवेकख्यातिलक्षणाविद्यास
दसत्त्वनिबंधनौ बंधमोक्षौ न हि कृतं प्रधानेन अविद्यासद्भावाभावाभ्यामेव तदुपपत्तेर्नैर्वा विद्योपा
+धिभेद इति परास्पराश्रयापादनमपासिद्धेरिति सांप्रतं अनादित्वाद्बीजांकुरवदुभयसिद्धेः अविद्यात्वमात्रेण वैक
त्वोपचारोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चानन्येव मवि धेव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह परमेश्व राम॰
+धिभेदाज्जीवभेदो जीवभेदाधीनस्याविद्योपा

१ तदन्यप्रेरितेन हचेतनेन चेतनानधिष्ठितं कार्यमुपपद्यते इत्यभिहितं तत्कार्यं दृष्टं परमेश्वरे निमित्ततया योजितानन्तरमाश्रय १
1 पातेप्रपंचविभ्रमस्यहीश्वराधिष्ठानत्वमहि विभ्रमस्य परस्वाधिष्ठानत्वेन यथा शुक्तिविभ्रमोरजतरूपाद्य
नस्वेव प्रपंच विभ्रम ईश्वरोपादानः तस्मा जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रय
तेइतिईश्वराश्रयेत्यच्यतेनत्वाधारतयाविद्यास्वभावे ब्रह्मणीति तदनुपपन्नेरिति तस्याहयस्यास्वरूपप्र
तिबोधरहिताः शरीरेसंसारिणोजीव इति यस्यामविद्योपासमाश्रितेजीवाः जीवानांस्वरूपंवास्तवंब्रह्म
वहोधरहिताः शरीरतरतिलयउक्तः संसारिण इति विशेषउक्तः अस्यस्याधीनत्वाज्जीवभावस्येतियद्यपि
जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानिपततयोर्योर्यपैत्रथाप्यव्यक्तस्यपूर्वत्वेविवक्षितेतदुक्तंसमपिशरीरवदि
द्रिपादीनामितिजीववदीश्वरदेहत्वमाचार्येरशोपमन्यमाहान्योन्विततेतत्त्वपतितैर्नितिप्रकरणा
पारिशेष्याद्योरभ्युपगन्तुमुत्पन्नत्वाद्वेवाग्रहणानिपमहेतुरस्तीतितोकनेआत्मानस्यार्थमितिअव्यक्तपदमे
वस्थूलशरीरव्याहृतिहेतुः अव्यक्तत्वात्तस्येतिशंकार्थः निराकरोतिनेत्यव्यक्ततदधीनत्वादितिप्रकृतहाना
प्रकृतप्रसक्तिपाप्रसंगेनेकवाक्यत्वेसंभवतिनवाक्यभेदोयुक्तस्तेनचाकांक्षातिनैकवाक्यत्वमुभयोश्चप्रक
तभिन्नमपेक्षायाहेतोर्हतोनस्तीत्यवाभिधायकमपिपदंशरीरद्वयपरंनाचमुख्यपातूस्थानत्परापि
सोपपाधारिकंभवतियथोपहेत्स्मात्रनिराकरणकोत्सापाकाकयपरंप्रयुज्यमानंप्रादिसर्वोपिहेत्यचरवि

ज्ञापनिपथ्याहुः काकेभ्यो रस्य नामन्नामितिवो लोपिनोदितः उपधात प्रधानत्वान्न श्रादिभ्योनरस्वतीति
 ननु शरीरद्वयस्यात्राकाला किंतु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य न तु ष्मा कि कस्य स्थूलस्य एतद्धि
स्य दृबीभत्सतया सुकरं वैराग्यं विषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह नचैव मेतव्यमिति विष्णोः परमं पद
मव गमव गमय्यापितु यर मन्त्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रसक्ततं तु वैराग्या पशोधनमित्यर्थः अलं वा विवादेन भ
वतु सूक्ष्ममेव शरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभिप्रेत्याह सर्वथा नेति॥ ज्ञे
यत्वावचनाच्च॥ इतोपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः स्यात् सांख्यैर्हि खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं
निश्रेयसाय ज्ञातुं च विभूत्यै च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपादीयते न चेह तानीयादिति चोपासीतेति वा विधि वि
ते भक्तिरस्ति किंत्वपि यमकथयत्मात्रेन चैतावता सांख्यसम्मति प्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ज्ञेयत्वावचन
स्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति सूत्रं तास्तिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रं॥ ५ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्॥ निर्गुणा
त्मा तमस्य भाव्यं॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च वरप्रदानोपक्रमादिमन्मनचिकेतः संवादरू
पायां कासं हृति ज्ञानसमाप्ते करवल्लीनां त्रयस्यतं मकरन् नचिकेतसि कुपितेन पित्रा प्रहिता यमेतुष्ट त्रीन्व
रान् प्रदत्ते न चिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्यां वरे रा.म०

शात्मविषवरस्तृतीय इतिवचनात् ननु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरैस्तः प्रश्नप्रतिवचनेन तस्मात्कथंवत्यो
पुत्रप्रजीवपरमात्मपरैवसाकांक्षेति न त्वप्रक्रांतप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह तत्स्थेन प्रधानस्यावक्त
श्रुत्वा वाच्यत्वमिति हि तत इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्यनेन व्यवहिते जीवविषयं यथा मरणं प्रा
प्यात्मा भवति गौतमेत्यादि प्रतिवचनमिति ॥ तिपोजनान्नम्नत्राह नोदकः किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः
किंवा योऽयं जीवस्य येयं प्रेते मनुष्य इति प्रश्नो नाश्च परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिः एकत्वे सत्र विरोधस्तु पा
रागमिति भेदे तु पितुः सौमनस्यादौ वा ख्यमग्न्यात्मज्ञानविषय वरत्रयप्रदानात्तभावोऽन्यत्र धर्मादि ना
दिप्रश्नस्य तृतीयवरांतरकल्पनापाताप्तीमर इति बाधप्रसंगः वरप्रदानानंतर्भावो प्रश्नस्यतद्
न प्रधानाख्यानमप्यनेवर्भूतं वरप्रदाने स्तु महतः परमव्यक्तमित्यालेयः परिहरति अत्रोच्यते नै
वं वयमि हेति वस्तुतो जीवपरमात्मनोर भेदात्तु प्रश्नस्याभेदेनैक एव प्रश्नः अत एव प्रतिवचनम
१ प्येकं सूत्रं त्वत्रास्तु वभेदाभिप्रायेणावस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेद इत्यत्र अपन्यासेन भगवता भाष्य
कारेणा दर्शितं तत्र यथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्व प्रश्नस्ये त्यादि येयं प्रेते इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुप
श्रुत्य न कामविषयमलोभं वास्य प्रतीत्यम्भ विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये इत्यादिना नचिकेतस

वा·प्र

१२२

प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् अस्त्यस्मिन् प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमनुवाचत्वं दुर्दर्शमिति यदि पुनर्जीवात्मा सोऽभिधे
तजीवगोचरः प्रश्नः प्राक्तगोचरश्चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपक्रान्तमस्य फलेनैव
प्रशंसितो नचिकेताः पदक्तमेवमप्रपृष्टे ते दूमरे चावदध्यात् ततः प्रश्नोत्साद्द्याद्यां स्यात् प्रश्नान्तरेत्व
स्या वस्तुस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्थीस्यादिता हृयत्यस्मिन्नितिधास्मिन् प्रश्नोपन्यास इत्येषमतिरोहितार्थं
महद्वच्च अनेन सांख्यप्रसिद्धेः वैदिकप्रसिद्ध्याविरोधात् न सांख्यप्रसिद्धिर्वैदव्याद्तव्ये त्यक्तं सांख्याभा
महतोऽत्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत् तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति यावत् पुरुषार्थक्रिया
शब्दाद्युपभोगलक्षणा सत्त्वं पुरुषान्यताख्यातिलक्षणा सा च सर्वा महति बुद्धौ समाप्यते इति महत्
तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यते इति चमसवदविशेषात्॥ अजामेकां यद्यपि छागायारूढस्तथाप्यध्यात्मावि
द्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति तस्मादुक्तेर आक्षेपरसंभवाद्योगेन वर्तयितव्यस्तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधा
नमनेनमंत्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नरूपाकिंपाकारणमुच्यतां किं ता
वत्प्राप्तं प्रधानमेवेति तथा हि यादृशं प्रधानं सांख्यैः समर्पितं तादृशमेवास्मिन्नन्यूनातिरिक्तं प्रतीयते त
हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्नेतायुत इत्यजा चसकाचलोहितशुक्लकृष्णा च यद्यपि लोहितत्वादयो रामः

वर्णो न रजः प्रभृतिषु संनितथापि लोहितं कुसुंभादि रंजयति ओपि रंजयतीति लोहितं एवं प्रसेत्रपाथः
मुक्तं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति मुक्तं एवमावरकं प्रियादिरूपं ज्ञानमो प्यावरकमिति कृष्णं परेणापि गौणा
व्याकृतस्य स्वरूपेणालोहितत्वादिपो गत्वास्थेपः किंतु तत्कार्यस्य तेजोब्रन्ने रोहितत्वादिकारणेऽपचर
ऊ णीयं कार्यसोप्युपीकारणो कस्यनीयं तदस्मा[illegible]कमपि ईतु स्यं अजोत्ये कोतु षमाणो नुशेतेतहास्पे
नोभुक्तभोगा जहत्येनां इति त्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृते रेवात्र मंत्रवर्णोपस्थापितज्ञानं तत्र ब्याख्यानत्र
भेर त्रिणापाः तस्याभेका त्स्याभ्यकृयाभेनात्मभावात् तस्मात्स्वतंत्रं प्रधानं शास्त्रमिति प्राप्ते पोसाध्याचक्षा
वयवधर्मैरिति अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मो रोहितत्वादयः तैरिति प्रज्ञास्त्रैगु
ण्यान्विता रतिसुखदुःखमोहात्मिकाः तथाहि मैत्रस्य रे सुनमेदा यां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तं प्रति
सत्त्वसमुद्भवात् तथा तेस्य पत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोस्तां प्रति रजःसमुद्भवात् तथा चैत्रस्य तामवि
दतो मोहो विषादः स कस्य हेतोस्तं प्रति तमःसमुद्भवात् तेन भैरवापां च सर्वे भावा व्याख्याताः ते त रिद्
त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानां अनुशोत इति व्याचष्टे तामेवाविषये तिविषयादिशब्दादयः प्रकृतिविकाराः त्रै
गुण्येन सुखदुःखमोहात्मानः इंद्रियमनो हंकारप्रनादिकया बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामति तेन बुद्धिसत्त्वप्र तर

२६

धानविकारस्तु सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते चितिशक्तिस्तु परिणामिन्यप्रति[redacted]संक्रमा
१२४ पि बुद्धिसत्त्वात्सात्मनो विवेकमबुद्ध्यमाना बुद्धिवृत्त्येव विषयासेनाविषया बुद्धिस्था सुखादीन्नात्मन्यभि
मन्यमाना सुखादिमती भवतीन रदिह भुंक्ते सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरत्येकः सत्वपुरुषान्य
ताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबंधस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं न दिदं मन्यं पुनरिति भुक्तभोगा उर्क
मिति याचष्टे कृतभोगापवर्गा शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गस्तावुपहृत्य तेहि तपा
पुरुष इति एवं प्रागभिधीयते न तावदजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इत्येत
दात्मभेदप्रतिपादनपरमपि श्रुतिमिदमात्मभेदमनूद्य बंधमोक्षौ प्रतिपादयति स्म चात्र निरर्थिभेदः एकोदे
वः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिरित्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरा मिथि विरोधात्का
न्यतिक्रीवतिष्ठते तथा च न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं च म सबाधकत्वपरिशिष्टमोचनं
नस्वतंत्रप्रधाननिश्चयापयमाप्नुत इदमुक्तं सूत्रकृतावमसवद्विशेषादिति उक्तं रसूत्रमवतारापि
तुशोकतेन्नाविदं तत्स्थिर इति सूत्रमवतारयति अत्र क्रमः स्पोतिरूपक्रमान्तु तथात्मुधीयत एके॥ स
र्वेशाखाप्रत्ययमेकं त्वाह्मेति स्थितेऽशाखांतरे ज्ञानाद्दितोदि [redacted] गुणापोमीनीतेजोबन्नलक्षणान्तरए एम०

मुमोनुज्ञस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्राममत्र कृतिभूतेपमजाप्रतियन्तव्यारोहि नमुक्तसूपमितिरोहितो
हृदिरूपतपात स्यापवप्रत्यभिज्ञानानूननुसोख्यपरिकालिना प्रकृतिं तस्याश्च आमारीकतपाकृतड
त्यक्तकल्पनाप्रसंगान्तरं जनाचिरोहितापकृपचारेस्य सति मुख्यार्थसंभवे पोगान्तनदिदभुक्तं रोहितादि
नाशज्ञानामिति अजापरस्य च समुदाय प्रसिद्धिपरित्यागेन नजायत इत्य व यव प्रसिद्धिं श्च परागो पप्रसं
गात्तत्रानुरूपकल्पनपासमुदाय प्रसिद्धेर्वा नपेक्षाया: स्वाकारानन्यापिचाप मत्पेक्षतिक न्यायोक्त
दर्शनानुगुणोनसाख्यस्यानुगुणत्वाहन्तयोहापीति किंकारणं प्रधानस्य पक्रमेति ब्रह्मस्वरूपं नावध्ये
ग्यकारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य यथाहु: पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत् इत्याशंक्य वतीव
क्ष्यति: एच्छति किं कारणं वक्ष्यामन्न ब्रह्मणो नगरादुत्पत्ति: तत्किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थ: तेब्रह्मतेद: ध्यानयोगे
नात्मानेगमना: प्रशान्त्र पश्यन्ति ति पोजनयाथो नियोतिमिति अविद्याशक्तिपोनि: सा च प्राज्ञे जीवं नानेम
र्को अतोवाक्योपन्यासो पमतिरोहितार्थस्त्रीनरमवतार्थ्यत्रंशकते कथं पुनरीति अजा रूतिजाति:तं
जीव न्ये चुनास्ति नचनेतो वन्यानो जन्मभ्रवृणारजन्मति मिनो प्यजाशङ्कसंभवति त्याहनेजीवन्यानाम
तिसूत्रमवतारयति अतउत्तरं पठति कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधनं नुकिंआगतोहि नमुक्तशस्ले

वत्वन्याहश्रीनामपिछागादीनामुपलंभादित्यतआहयस्मिन्पेति बहुवचनेनबहुत्वांशेषेनिगद्यत्वा
१२५ ख्याते॥ नसंख्योपसंग्रहादपिनानाभावादतिरेकाच्च॥ अवांतरसंगतिमाहसर्वंयदिष्टेपीतियत्त
नोइतिहिसमासार्थः पंचसंख्ययासंबध्यतेनचद्विर्वक्तव्योस्तिज्ञापामितिसमासविधानान्नमनुक्तेषुनिरू
३ ढोयंपंचजनशब्दइतिवाच्यंतथाहिपंचमनुजाइतिस्यात्सर्वेषांत्मनिपंचमनुष्याःसामाकाशाश्चपंचप्र
तिष्ठानमितिनिस्तान्पंचसर्वस्यैवप्रतिष्ठानात्तस्माद्दिदेशसंभावात्त्यागेनात्रयोगआश्लिष्टपंचजनश
ब्दप्रकृत्यंचित्तत्वेषुव्याख्येयः तन्नापापिकिंपंचप्राणादयोवात्वगशोषगताविवक्ष्यतामुतन्नइतिरिक्ता
अन्येषवकेचिनतत्रपीवोयर्वयर्णोनोचनयाकारत्वमाख्येदिनवाकयोविरोधात्स्मत्रहिज्ञोतिघाप
चतेत्वमन्नेनेतरस्तत्रतन्चघोडशीग्रहणग्रहणावद्विकल्पसंभवोनुष्ठानंहिविकल्प्यतेनवस्तुकथंपंचानमूल
नुष्ठानकथाविध्यभावात्तस्मात्कानिचिद्देवतत्वानिइहपंचपंचप्रत्येकंपंचसंख्यायोगीनिपंचविंशतित
त्वानिभवंतिसांख्यप्रसिद्धमहत्यादीनिपंचविंशतितत्वानिसमर्पंतइतितान्येतानेनमंत्रेणोच्यंतइतिनाप
द्दपुप्रधानादिनवाधारत्वेनआत्मनोव्यवस्थानात्स्यात्मनिचाधाराधेयभावस्यविरोधात्आकाशस्य
चव्यतिरेचनानत्रपोविंशतित्वजनाकत्वेस्यान्नपंचपंचजनाइतिवाच्यंसप्तव्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचनेमूलरम०

लप्रकृतिभागैः सत्वरजस्तमोभिः पंचविंशतिशब्दोपपन्नेस्तथात्तत्वात्मकानामप्यासप्तविंशतिस्त
त्वानां पंचविंशतिस्तत्वानीति स्वासिद्धांतव्याकोप इति चेन्न मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकीकृत्य सत्वरजस्तमां
सि पंचविंशतितोपपत्तेः हिरण्यगर्भावेन तु तेषां समप्रविशतित्वाविरोधात् तस्मान्नाशाङ्क्षी सांख्यस्थिति
रिति प्राप्ते मूलप्रकृतिः प्रधानं नास्यान्यस्य विकृतिरिति अपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तं मूलेति महदहंका
रतत्वे महतो विकृतिः प्रकृतिश्चान्तरेव नाम संस सन् पंचतन्मात्राणां तदेव सात्विकस्तत्प्रकृतिरेकादशें
द्रियाणां पंचतन्मात्राणि चाहंकारस्य विकृतिः आकाशादीनां पंचानां प्रकृतिः तदिदमुक्तं महदाद्याः प्र
कृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकारस्तत्पंचभूतानि एकादशेंद्रिया
णि इति षोडशको गणः यद्यपि पृथिव्यादयो घटादीनां प्रकृतिस्तथापि तत्पृथिव्यादिभ्यः तत्वांतर
मिति न प्रकृतिः तत्वांतरोपादानत्वे चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः पुरुषस्तु कू
टस्थनित्योपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति एवं प्राप्तेभिधीयते न संख्योपसंग्रहादपि
प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशेषाकर्जे आकस्मात् नानाभावात् न नानात्वेनानि पंचविंशतितत्वानि नैवोप
संग्रहः पंचशः साधारणो धर्मोस्ति न खलु सत्वरजस्तमो महदहंकाराणामेकः पंचकः पावागुणो वाद्रव्येषु

१३६ जातिर्वाधर्मंपंचतन्मात्रादिभ्यो आरब्धं सत्वादिगुणानुगतः कश्चिदस्ति नापि पृथिव्यामेव गन्धो वायुप्राणा
नांमापिरसनं च स्तु स्वकश्रोत्रवाचां नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां येनैकेना साधारणो नो कश्ची
नां पंचपंचका भवितुमर्हेति पूर्वपक्षैकदेशी नन्वस्तु त्वायापति अथो च्येत पंचविंशति संख्यैव पामि
तिपद्यपि परस्परं संख्यापामवोतरसंख्याद्वित्वादिकानातितथापि तत्पूर्वं न स्यात् मं भवामो वापि पंच
सं स्वानां पापामास्नापरसंख्यालक्षणा पूर्वं संख्योपन्यस्त इति दूषयति अपमेवास्मिन्नास्ते दोष इति न
वपंचशब्देन शब्देन समस्तो समस्तः शक्यो वेत्तु मिमाह पर आत्र पंचश इति ननु म वत्तु समा
सः तथापि किमितस्तत्र द्रस्वमस्तत्वा अनवीप्सान्त्रापि च वीप्सायां पंचद्वयग्रहणं दशेवंतत्वानीति
न संख्यास्मतिप्रत्याभिज्ञानमित्य समासमप्येमाह नयंच करूपग्रहणं पंचपंच चेति नचैकायं
चसंख्या पंच संख्यांतरसात्रा का विशेषं पंच शब्दस्य संख्यापसज्जेन द्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपस
र्जनत्वाविशेषणं नासंयोगादितोहि कस्यांपचसंख्यापा इति तदेव पूर्वपक्षैकदेशी निषितेपरम
पूर्वपक्षैराम मुच्छापयति नन्वापत्रपंचसंख्याका जनाः पंचेति अत्र तावन्न रूढो समासो न योगः संभव
तीति व्यस्ते तथापि लोगके पंचजनशब्द समप्रयोगे दूषयति पुंजेपु चपूली शब्दस्येति पंच पूली पद्र
पद्र

त्यत्र पञ्चापि पृथग्द्वित्वादिकार्थसमवायिनी संख्यावच्छेदिकास्ति तथापि द्रव्ये समुदायिनो वाच्ये न त्वित्तु
समुदायेऽसमासे समभ्यत्र तत्तदात्मकत्वेन समुदायार्थत्वमपेक्ष्यायोपदानं राभिहिता पंचसंख्यासंबध्यते
पंचेति पंचत्वलना इत्यत्र तु पंचसंख्यापोत्यात्रिंशिघ्यपात्त नानाम वृष्टित्रत्वा समुदायस्य च पंचपूली
वदन्त्राप्रतीतिः नपदांतराभिहिता संख्यासंबध्यते स्यादेतत् संख्येयपञ्चनानां माभूत्कद्वान्तरवा संसं
ख्यावच्छेदः पंचसंख्यायास्तत्तयावच्छेदोऽभिधीयते नाहि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह भवदपीदं वि
शेषणमिति तूक्तोत्र दोषः नत्वघूपसर्जने विशेषणान्वयस्तेन पञ्चशब्दस्य यावत् संख्येयोपस
र्जनसंख्याभाद्द्रविशेषत्तत्पंचत्वना इत्यत्र समासे विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्याद सामर्थ्या
त्न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति न त्वोपसर्जने समासोपि तु पदवृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष
इति सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः अतिरेकाङ्क्षेतिन्यभ्यच्चुपमात्रं पदिस त्वरजस्तमांसि त्र
धानेनैकीकृत्यात्माकाशेत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्यते तदा सिद्धान्तव्याकोपः अथ चेत्सत्वरजस्त
मांसि मिपोस्यभेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वक्तव्यवस्तुत्वाभ्यपेने आधारत्वेनात्मानिरूप्यता
त्वाद्येपातेरप्यत्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति समाधि तत्कथं च संख्या

वा.प्र.

[illegible] ५

मात्रस्य वृत्तेरसतीति चिंत्य त्वोस ज्ञापामि ति एतत्पास्य मास्य समरहणात पंचजनशब्दस्तावदपंक्ति रू

ढः न च रूढो समासमवयवयवार्थ सिद्धे ग्रहणं संज्ञा नापेक्षत्वात् रूढेः न घि दिरूढो मुख्यार्थः प्राप्यते ततः समस्य रू

ढीनयोगात्वसौ नवकाकसेवं भवेदः पर्यायर काकाविरोधी वा न तोरूढ्य परित्यागे नेव हृतवर्ग्यार्थो

तरेकल्प्य पित्वावाका मुख्यपाद नीयेयथा इषेनेनाभिचरन्नयजेत ति इषेन शब्दस्य तु ति विशेषे निरू

ढ त्रि रूढ परित्यागे नेव निपसादानसारश्येनार्थ वा रिके न क्रतु विशेषवर्त्तेतेनं चेसंतत्वेषु रूढः पं

चविंशति संख्याया नु रोधेन ततत्वेषु वर्त्तेपि न स्वः रूढो समासे पंच विंशते रेव संख्यापाश्च भावात्कथ

त्वेषु वर्तेन एवं च केते पंच ज्ञनाः तत्पर्यायो कि वास्य शेषगताः आशात्ह योगस्यता उत पंच विंशति

तत्त्वानीति विषये ततत्वानाम आमातिक त्वात्सा शात्त्ही नां च वा क्य शेष अवगांतां ही नां वाक्य शेष

गतानाम पि ग्रहणमिति सांप्रत विशेषे पि तुल्य बल न मासोरनी ग्रहणं ग्रहण वाद्धि कल्पोपपत्तेः

न चैवं वक्त स्वरूपकथा अपि तु उपासनानुष्ठान विधि मं तसै वानुदृष्टं येति विषिश्रवणात्कथं पुनः

प्राणादिषु जन शब्द प्रयोग इति न वाच कः शा ज्ञान शब्द पंचजनशब्द इति पात्रं तस्य कथं प्राणादि

षु जन शब्द प्रयोग इति ग्राशंक्य पंचजनस्य यथानु प्रत्यस्तामिति तं च पथ सम् दाय शक्त्यार्थ ज्ञानशब्दार्थो नास्ति रामः

[illegible] ५ २०

रूपपत्तेर्योगस्य बहुत्रापरित्यागेनैव रूढ्यन्तरं दर्शयति जनेन संबंधाच्चेति जनशब्दस्य जनः पंचजनशब्द
भाजः जनुसमासबलप्रसिद्धो समुदायशक्तिः कल्प्यते मनुष्यपत्नीत्यभवतीच पंचविंशतितत्त्वेषु अत्र पंचज्ञ तं
सिद्धिरित्यत आह स्वमात्रबलाच्चेति स्मार्तेनात्र रूढ्यर्थबलात्वेद्रूढिरास्थीयते हेतन्तदर्शतस्य प्रयोगोश्व
कर्णादिवद् दृष्टादिषु तथा च लोकप्रसिद्ध्याभावात्र रूढिरित्या । हि पति कथं पुनस्सेती । तेनेने सुतावत्
वेदाजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोके दृष्टः दृष्टास्तति प्रथमप्रयोगइस सिद्ध [illegible] दृष्टमिति तस्य वीयस्तपाभ्यपेत्य नमिधामा
प्रथमप्रयोगाभावसमाधत्ते शकादिदादिवदिति आचार्यैरेशीयानोमतेभेरेशु पिनपंचविंशतितत्त्
त्वानि सिद्धानि परमार्थतस्तु पंचजनानावाक्यशेषगतास्सर्वे त्याज्यावानाहकेचिन्निति शेषमति
रोहितार्थे ॥ कुरुणत्वेन त्वाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः । अथ समन्वयलक्षणोक्तं यमकांडे विरो
धाविरोधचिंताभविताहि [illegible] न स्याख्यानमविरोधलक्षणाभितयत आह अतिपादितत्वं ब्रह्मणः इति
अयमर्थः नानैकशाखागतत्वं तत्त्वावालोचन [illegible] धा वाक्यार्थो [illegible] प्रसिद्धो प्रमाणांतरविरो
नवाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशंक्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यमाशंक्याप्यनमविरोधलक्ष
णाचार्यैः आसंगीकं तु तत्रस्थितिविषया शाखावाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनेनतुलक्षणार्थतत्त्

१०

पोज्ञमेव तमेव प्रतिपादयिष्यते इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ
१३८ न समन्वयः सेद्धुमर्हति तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तद्गतिसामान्येन च तत्सिद्धये
प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय
स्य वडुपाद्यसंगतिः समन्वयलक्षणसंगतिरेतस्मिन्ना हुमसि करणवाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोध
तः समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यतिपरास्तानि सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादीनां करणविषयाणां
असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयेऽपि विरोधः कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमो
त्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः तथा हि क्वचिदन्यकर्तृकोत्पत्तिः दृश्यते माध्यन्दिने वाक्यानि कानिचित्
स्यैककर्तृका सृष्टिश्चक्रकार्येण न कारणतया ब्रह्मलक्षणं सृष्टिविप्रतिपत्तेः न कारणतायां ब्रह्म
ण समन्वयविप्रतिपत्तेः संभवति तल्लक्षणं ब्रह्मणोऽपि विप्रतिपत्तेः तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावा
न समन्वयगम्यं ब्रह्म वेदान्तेषु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरत्वोपचरितार्थो ऽविवक्षितार्थो वा
जपोपयोगीति प्राप्ते क्रमादीत्यादिग्रहणेनाक्रमो ग्रन्थे न सर्वत्र प्रउच्यते सर्गक्रमे विवादेऽपि न स्र
ष्टरि विवदन्ते सन्तस्त्वसदृक्चो भाष्यानिराकार्येन पाचकं चित् नताव इत्यसृष्टिक्रमे विगाने श्रुतीनामविरो राम०

धात्तथात्वनेकधीत्मिपर्यवसानो दिवकृतः प्रथमं च क्रदेशादिकं करोति अथ तदुपकरणः कुंभं कुंभोपकर
णश्चाहरणं रकोदकोपकरणमसंबनेन गोधूमकणिकानां करोतीति दृष्टिपिंडोपकरणस्य च तिष्ठत
एवोत्तरस्यापि देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन् कर्तृत्वात् तथा कश्च कुंडे देवदत्ताश्चक्रादि संभवं तस्माच्चक्रादेः कुंभाद्
तिशश्च देवदत्तात्कुंभः समुद्भूतः तस्मादुदकोद्धरणादि सामादिनत्याप्ति असंभवः सर्वास्मिन्कार्येष्वात्
६ क्रमवत्त्वपि दृष्टं जगत्स्यसाक्षात्केनुरनुस्मृतत्वात् तथेहापि पद्मप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिः तथाप्या
काशानलानिलादीनेव तत्र साक्षात्परमेश्वरस्य कर्तृत्वात् एवं कुं परमेश्वरादाकाशः संभूत इति श
ब्दश्च एवं कुं परमेश्वरादनलः संभूत इति यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेस्तेजसो वायुर्वायोराकाश
इति श्रूयते विरोधानचैतदस्ति तस्मादमृषा स विवादः श्रुतीनामेव मन्मा श्रौकानस्त तन्नेति अक्रमा
भिधापि मतिरप्यक्रम इति विरुद्धापत्त्याहिस्व आधारमभिधानमक्रमेण कुर्वतीनामभिधेयानामक्रमेतिरुणाद्धि तु
पश्चात्क्रमापरिसिद्धिर्नास्वव क्रमेणोच्यते पश्चात्क्रमवंति ज्ञानानि ज्ञातानीति तद्देवम विज्ञानमप्यपेत्य नु वि
ज्ञानमुच्यते सृष्टौ स्वस्वे बुद्धिज्ञाने स्वल्पात्तु सर्वे वेदान्तवाक्येषु तत्सूत्रः परमेश्वरः प्रतीयते न चात्र अक्रम इति वि
ज्ञानेमात्रपाप्यास्ति न च सृष्टि विज्ञाने सृष्टौ तदर्थी नतिरूपत्ते विज्ञानमावहतीति वाच्यं नात्येषस्त्रष्टुर्न

श्री

मात्रेणोच्यते आपेतु सम्यग्ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिना रूपेणोच्यते स्वरूपतो ज्ञानस्य रूपं सर्ववेदान्तानुगतेन
१३८ तज्ज्ञानं च फलवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेः स्पष्टं ज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते
न फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति स्थितिः विज्ञानं तस्य ब्रह्मज्ञानांगं तदनुगुणत्वं ब्रह्मज्ञानाव
तारे वा पापक्षयद्वारा अपेक्षितत्वात् तथा च श्रुतिः अन्येनसोऽस्य ब्रुवते नापि पापमूलमात्मविद्धि इत्यादि कर्मणे
नाश्रेणा कार्ये णोति पापक्षयस्य स्पष्ट विप्रतिपत्तिः स्पष्टाविप्रतिपत्तिमावहति आपेतु गुणेन [illegible]
कस्मादिति तदनुगुणात्मपापाख्ये आपापच्छुकारणे विज्ञानमसदा इदमग्र आसीदित्यनन्तरं पुरुषो
को भवतीति पूर्वं प्रकृतसद्ब्रह्माख्या सदेवेदमग्र आसीदित्युच्यमाने [illegible] तदभिधाने संवद्ध्वम्
तच्च सतरेणांच्चविरोधः तस्मादोपचारिकमाख्यपंतं हेतुकमाहुरसदेवेदमग्र आसीदिति तन्निरूपयि
तयोपपन्नस्तामितिन कारणे विवादः इतिसूत्रे चत्वर्थः पूर्वपक्षोदितं विवर्जयति आकाशादिसृष्टस्यमाने
सृष्टक्रमे विज्ञानेऽपि न स्पष्टः विज्ञानं हि तत्पर्थकस्मात् अतो व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रु
त्यन्तरे ह्युक्तः केन रूपेण कारणत्वेन अपरः कुस्यपदार्थः व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिसृष्ट आत्मन आकाशः
संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति तस्य वक्त्रैः स्यमस्यानपबाधनेनतन्तेनोसन्तेमा राम०
कान्तरेण न्ते

रिकापात्रापि स्पष्टेह रुक्तेनेसद्भावापि विज्ञानेन [illegible] न्वेकर्त्रा त्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरस्यत्र चैतन्
कारणत्वेन तत्कथम विज्ञानमित्यत आह कारणत्वेनेति हेतौ तृतीया सर्व आकाशानिलानलादीनां
ह्येकारणत्वेनात्मन प्रपंचितत्वेन तद्धर्मस्तात् आक्षिपनरतीकन्मेकर्त्रे रिरूपं कर्मणि वाक्येन चेत
नमतिरिक्त कर्त्रोरश्नाति। लेपयति किंतु पश्यति वृपतिन दिल्लप्तेके दारः स्वयमेवेति वाक्यपत्ने के दार इ
ति बाल विनार देवदत्तादिप्रति। लेपयतिश्च पितुरुपस्थापयत्वे वृत्तस्मात्सर्वे मवदाने॥जगद्वाचित्वात् न
नु ब्रह्मते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणात् उपसंहारे च सर्वोन्याप्यनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं
स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मवेदनादस्य तत्र तदसंभवात् आदित्यचंद्रा
दिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य चैतत्कर्मेति वा मत्पवच्छेदके सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परा
मर्शे जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोन्यत्रासंभवात् कथं जीवमुख्यप्राणशंकाउच्यते ब्रह्मते ब्रवाणीति
[illegible] बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय न जगद्दृष्टि मादिगतं ब्रह्म पुरुषाभिधानेनतावद्
ह्येकं पश्चात् अजातशत्रुणोपि वेबालाके एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्यस्य चायन्तः कर्मेति वाक्येन तेन ब्रह्मा
भिधानं प्रतिज्ञातेन च यामदीपेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यशेषं निपुंत्तस्मादजातशत्रो वाक्यसंदर्भो वे

२॥ श्रुतीनां स्वपक्षे ... ...श्रुतिः ... ॥ २

पर्यालोचनया योऽस्मार्थप्रतिभाति स एव ग्राह्यः। अत्र च कर्मशब्दस्तावद्व्यापारे निरूढवृत्तिः कार्ये तु क्रियत इ-
१४० तिकरणतया वर्त्तनं च रूढेर्हि प्रत्ययः त्याज्या पुंस्त्वश्रुतिर्न च ब्राह्मणस्य च कर्मेत्यनुपपन्नं स एव वे-
दितव्य इत्ययोधहिरूपते आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणत्व-
स्य विशेषत्वादित्यादिदेवतानां कतम एको देवः प्राण इति श्रुतेः उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारेऽत्र वे-
शब्दः सर्वोपाप्मन इति च सर्वेषां च भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिः बहून्यापामनः बहूनां भूतानामि-
त्येवं परोऽपि द्रष्टव्यः कस्मिन्वाक्ये तदुपक्रमानुरोधात् उपसंहारो वर्णनीयः यद्यपि तु इह बालाकेर्मतम्ब्र-
तो ब्रह्माभिधायिनेऽप्यपोद्धाज्ञातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवाऽस्य थास्तु तदुक्तादिविशेषविवक्षोर्ब्र-
हैत ह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मृत्ये तन्न थाप्यनेनतत्प्रेक्ष्याभिधानं भवितुमर्हति तु प्रजीवाभिधानमेव प्रत्यणो
र्णो वेदितव्य इत्ययोपन्यस्तस्य पुरुषारोपकर्तृत्वेदनायोपेते बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्त-
पुरुषमामंत्र्यामंत्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वेनास्वामित्वं प्रतिबोधयति यष्टिघातात्प्राणा-
दिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति परस्तादपि तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं
भुंजते एवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुंक्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुंजते इति श्रवणात् यथा श्रे- रम ०
ष्ठी

मानेभोक्तृत्वेत्विरूतो वात्मानमविषयत्वमात्मानं तदुक्तं ... इत्यादिना ... स्यादपो भुंजेति तन्ना ...

धनपुरुषः स्वैर्भृत्यैः कारणभूतैर्विषयानुपभुङ्क्ते यथा वा स्वामी भृत्याश्रितैर्न गामं भुङ्क्ते इति ते हि श्रेष्ठिने अश
नाद्याहरणादिग्रहणेन भुङ्क्ते एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीवश्चादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान्भुङ्क्ते तेत्यादित्यादय
आलोकदर्शनादिना साच व्यमाचरन्तो जीवात्मिव ब्रह्मणो भेदात्ब्रह्मलं हवेदितन्यत्र पो ... ह्यपत्तेपसे
वेतत्कर्मैति जीवस्य पुण्यानो रहेदुपादीनाकर्मजीवस्य भवति कर्मजन्यत्वाद्धर्माधर्मयोः कर्मशब्द
व्यत्वेऽपि शक्त्यनुसारेण तन्नोचुषमो धर्मो जीवस्य धर्मो। तस्मत्वादादित्यादीनां भोगोपकरणानो दे
धापि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नं उपपन्नं च प्राणाश्रत्वा जीवस्य प्राणा... शब्दत्वे पेच प्रश्नप्रतिवचनेभि
एतत षलोके पुरुषो शापि हृपेदास्तुनः स्वप्नं न कंचन पश्यतीत्यादिकेन पोरत्पि न स्पष्टं ब्रह्मणोभिधानमुपल
...भ्यते जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर
इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यतेऽस्याः वादिनमापो ह्यबालाकिं ब्रह्मवादिनेरा ताकथ
मसं बद्धे मिथ्यावादजुमर्हति यथाहि केन चिन्मा शील स्यरणं त्र मातिनाका चे मार्गिरिषवेदित व्यद
तेपरस्पका चोपनमारणिरक्तं ल्लस्यराण पौगादित्या भिधायनत्त आत्मनो विशेषतिज्ञापयि को रत्न त्वा
भिधानमसं बहुमसशौ वामरणाभिधाने तथू वाभिधायि नो विशेषमापादयति स्वपमे यि मह वाभिधानं

त्तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषभापादनपतामारितं त्वमेव कृत्स्नमेवमज्ञातशत्रुणा हृष्ट
१४१ बालाकेर्ब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयन्माजीवप्राणाभिधाने सेबदुनुं स्यात तत्र न पौर्वापर्यब्रह्मणो ब्रह्म •७
भिधाने मिथ्याभिहितं स्यात् तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादज्ञातशत्रोर्भवेत् तस्मादनेन
ब्रह्मतत्त्वमेवाभिधातव्यं तथा च सत्यस्य नामिध्या च यं तस्मान्नेहुह्यनेब्रवाणीति ब्रह्मोपक्रमात्सर्वो
न वेपपन्नः अपहृत्य सर्वेषां च भूतानां स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति सति संभवति सर्वेश्वरस्यैको वा
क्यैरितिशब्देन पर्वत्ते नोपसंहाराद्ब्रह्मवेदनादन्यत्र श्रुतत्वनुपपत्तेरादित्यादिकर्तृत्वस्य च स्वातंत्र्यस्य
राणस्य च मुख्यस्य ब्रह्मण एव संभवादस्येषां हिरण्यगर्भादीनां तस्मात्तेषामादरसंभवात्तत्र बुधसंड
लाकइसादेर्जीवाधिकरणाभेव नशेषनापाद्यन प्रश्नस्य पदास्तु प्रः स्वप्नके च वै न प्रश्न प्रत्यास्मि
न्माराध्य वैकधा भवतीत्यादेरक्षरस्य च ब्रह्मरूपे बोधपपत्ते ब्रह्मविषयत्वं तेनिश्रीयते अथ कस्मान्न
भवतो हिरण्यगर्भगोचरे प्रश्नोत्तरे तथा च नैतावता ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्यत आह रात्विकीघुः पठ
ति स्पतस्मात्स नः प्राणपथ्यापतने प्रति ष्ठंत इति स न हगोभवति आत्मैव जीवप्राणानामधिकरणं
तान्यहितिपद्यापि चशाखावाजसनेयिनामपि नात्मनो भिद्यते न यथा वायूपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधि रम

दहरोपासनादिस्तादिगतानां नन्वेकदेशभूतानां कर्तृत्वेति किं तु स्वात्मन्येव [illegible] कार्यमिति वाक्यशेषेऽनन्तरवाक्ये ।
निराकृत्य माम्ये आकाशवदुपमानोपमेयः सर्वत्र जीवस्याधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नमिति देवेषा
लोकान्तस्थानशत्रुत्वात् सर्वभूतस्य ब्रह्मपरत्वेऽस्ति नेयमसत्वेनत्वमेति व्यापाराभिधाने न सङ्गच्छतेऽनश्ती
१२८ कर्मेशहृत्कापौत्रिभिः साधीभवतीदं दृष्टमिति सर्वनामपरामृष्टं चलत्वात् सर्वनामवच्चेदस्य लिङ्गद्वयपरामर्शीनं च
किं चिद्विदहरशब्दो यस्य इति सान्निहितेन चादिस्मादिपुरुषः सान्निहितात् अपि परामर्शो होऽबहुत्वात् पुल्लिङ्गत्वा
त्तदिति चेत्स्य नपुंसकत्वाभिधानात् प्रतेयोपुरुषा [illegible] कर्णेऽपने नैव गतार्थत्वाच्च तस्माद्दशश्रोत्रमपि
प्रत्यस्यसंवहं संवेद्यं ज्ञानदेव [illegible] भवति अपस्यामि दृष्टमुच्यते जीवप्राणाश्रश्चोऽच
ब्रह्मपरो जीवशब्दश्चोपलक्षणापरत्वात् ननु नब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति वदृश्य
ब्रह्मस्यादित्यनेन चानधिगतार्थबोधनस्य [illegible] अधिगतबोधनं फलं नाप्यनधिगतेनाधिग
१३० तोपलक्षणामुपपन्नं न च संभवत्येकवाक्यत्वे भेदोन्यायः वाक्यशेषानुरोधेन जीवप्राणापरमात्मो
परत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धं स्यादेतन्न लिङ्गदर्शनं पुरुषा [illegible] कार्या तद्धि यथा तु कृतिरनिर्दिष्टा
११ नत्फलैकार्थस्योत्साहिः तेपस्येदकमेति निर्दिष्यते तेन कुतः पौनरुक्त्यमित्यतआह नापि पुरुषविषयस्वे
ति कर्त्तव्ये शास्त्रेनैव कर्त्तोऽन्यमिदं वचनानयोरूपानत्वाद्धानि सूत्रान्तर्निर्दिष्ट कृतिविनाकर्त्ता भवति नापि कृतिर्मा
४ कामनात्वर्थविधाने वाक्यत्रिमयं भवेतो विपर्ययो लोकेन [illegible] पासेनापरते एकवाक्यतैव तस्मान्न [illegible] ॥ ४

…उत्वतिविनेसर्पः। नतुवहिदृरकानानलनात्मदेवतानामं इसर्वतीतः पुरुषाकाव्यमितिवेदाउत्थापात्मतिउनक्तिभिसतनकाहेतुकेभवतिन चतेषां उत्थानमिति। नतुप्राणप्रैवेनधाभवतीति दिकारपिकाद्धृत्याज्ञवाति।

वनापराभिधानामूर्तिरिक्तः कुतः प्रतीपन्न इत्यतो वाक्यान्तरप्रवृत्तिः तस्मादात्मनस्वाशरीरत्वमपि च सर्वदे

१८२ होवैनासिद्धमेतद्दिवाहसुषुप्तिकालेचेतिवेदान्तप्रक्रियापामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह न स्माध आत्मनो

यतोनिसंबोधयोतः स्वच्छतारूपामिवरूपमस्येतिस्वच्छतोरूपो नतु स्वच्छत्वैवलपविक्षेपसंस्कारपो स्तत्रआ

चात्मसमुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानं न देव विभक्तत्वेऽपाधीतिउपाधिभिरंत स्फुरणाभिदर्शै

नितेपदृशेघटानेघटपटादिस्तानेनदृश्यते स्वरूपमात्मनः परिविज्ञानमित्येवोच्येत नत्तत्स्तदविशिष्ट

मनवच्छिन्नमेतनब्रह्मैवस्यान्तरात्ज्ञानित्यमिति नोपाधितनितंनापितद्दृष्टेनस्व… ब्रह्मस्वभावस्यात्र

हारणादनडक्तं विशेषेतिपदानुलपलस्य गुणाविघोपहंहितोविक्षेपसंस्कारः समुदाचतिरंतदाविशेष

विज्ञानोत्पादानास्वप्रजागरितवस्थोः परिशाणमितो रूपानुबंधारूपमागमनमिति न केवलकौशीत

किब्राह्मणेवाजसनेयेपि सर्वमेवश्रोत्तरपीठीववयतिरिक्तं परमात्मानं नामानंतीत्याहापिचैवमेकर

तिनत्वाकाशशब्दनस्थानेनन्तुतः परमात्मस्त्यपरत्वात् आहाकाशशब्दोतिनतावत्मुख्याकाशस्या

माधारत्वसंभवः पदपिचदासमतिसहस्रत्वदृताभिधाननाडीसंचारेणासुषुप्रावस्थापायुरीतत्व

स्थानमुक्तंतदप्येनधारणास्यतत्स्माद्दहरोस्मिन्नन्तराकाशइतिवदाकाशशब्दः परमात्मनिमंतव्यइ तम०

प्रथमभाष्यकृद्व्याख्यातो जीवनिराकरणपरस्तन्त्रमवतारितं तन्त्रमं दर्शयित्वा नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्बुद्धि
र्माभूदित्याशयवानाह प्राणनिराकरणस्यापीति नैरूक्ष्या व्याख्यातात् तन्त्रान्तरमस्मिन्पुरुषमात्ररसमेतुः तमन्तात्
प्रातुः एतमन्त्रपाठक्रमे बृहन्मांडरकास्य सोमशर्मणि तस्माच्चा मन्त्रमार्गेणोक्तस्थौ तेपारिणायेयं बोधप
चकारस्य होक्तस्थौ सहोवाचात्मानमशनुपर्येष एतन्त्वमृतो भूदित्यादि सोपंस्तुत पुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्य
तिरिक्तोपदेश इति ध्रुवावत्वापात। ननु मैत्रेयी ब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यात्प्राव्रज्यमानमात्
मं यदि या सत्या मैत्रेय्या भार्या या कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरणोद्यमे मैत्रेयी यी ज्ञवल्क्यं प्रति अमृतत्वार्थि
नी प्रश्नपूर्वकं यं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति तन्त्र नेति नेति होवाच
याज्ञवल्क्यः पृथिव्युपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन एवं वित्तेनामृ
त त्वस्याशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वोपकारीणि स्युः देवत्तु नास्ति तान साध्यत्वादमृतत्व
स्य कर्मणां च ज्ञानविरोधित्वान्नतस्य हेतुत्वानुपपत्तेरिति भावः सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां कि
महं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीत्यमृतत्वसाधनमिति शेषः तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोप
न्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्य आरेभे कः लो

७५

कामायेत्यादि वाक्यसंदर्भमुवाच आत्मोपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु स्वाभाविकं प्रियत्वमेतानि तस्माद्देश्यः पति
१४३ जायादिभ्यो विरम्य यत्र स्वाभाविकप्रियत्वं स एवात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति तस्यो वा शब्दो
वधारणे आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादि
ना कस्मात् आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषपंतो ना
मरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजगस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः तस्मादात्मनि
विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितस्य भुजगस्य तत्त्वं विदितं भवति
यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः ननु न रज्ज्वादिरिव जगतस्तद्रूपेण तत्त्वं दृष्टं ननु तोयतो ब्रह्म तं परादात् ब्रा
ह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमानमिति पाचकपरादात्पराकुर्यात् अस्मत्तत्त्वपदार्थकं पोन्यत्रात्मनो ब्र
ह्म ब्राह्मणजातिं वेदेत्यादि क्षत्रियादिषु पि दृष्टमात्मैव जगतस्तत्त्वं न च तदतिरिक्तं तदिदं सर्वं यदयमात्मेति
श्रुतिरूपपत्तिं दर्शयन् श्रवं नाह परावृत्तं उपरकं हृदि नानशक्यते ग्रहीतुं तज्जातीयव्यतिरिक्त्यातेप्रथारकं भु
निकापाभुतं गोचरं ज्ञानं दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याग्रहणे दुन्दुभेर्हन्यमानस्य नगरं तच्च विशेषग्रहणे विना स्थिति का
लेनात्मरूपात् तस्मादनन्यत्वे दोषमनो सिद्धे तदिदमुक्तं यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति दुन्दुभिग्रहणेन तद्

तेषां च सामान्यमुपलभ्यत इति न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपंचाद्विदात्मातिरेकेणाग्रहणात् तद्विदात्म
नो न व्यतिरिच्यते अपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपंचस्य तद्व्य
नतिरेकात् रज्जूपादानस्येव भुजंगस्य रज्जोरनतिरेक इत्येवं दृष्टांतेन साधयति भगवती श्रुतिः स यथार्द्रैधा
ग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरंत्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिना च
तुर्विधो मंत्र उक्त इति इतिहास इत्यादिना अष्टविधं ब्राह्मणमुक्तं भवति यथाग्निमात्रं प्रथममेवं गम्यते स्फुलिंगानां एतदुक्त
विस्फुलिंगानामुपादाने अर्थान्तरतो विस्फुलिंगाः व्युच्चरंति न चैते अग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यंते एवमृग्वेदा
दयोऽप्युपादानाद्ब्रह्मणो व्युच्चरंतो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यंते अग्न्यादिभिर्नोपलभ्यते यदा चैना
मक्षेपस्योपगतिः तदा नित्यं केवलस्वरूप एवावस्थितं केवलं ध्येति भावः न केवलं तदुपादानत्वात् ततो न व्य
तिरिच्यते नामरूपप्रपंचप्रलयसमये चापि तदनुप्रवेशात् ततो न व्यतिरिच्यते यथा सामुद्रमेवांभ
अप्पृथिवीतेजःसंपर्कात् काठिन्यमुपगतं सैंधवखिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोंऽभ एव भवत्येवं चि
दंभोधौ लीनं जगन्निदेवं भवति न तु ततो तिरिच्यत इत्येतद्दृष्टांतप्रबंधेनाह स यथा सर्वासामपामित्या
दिना दृष्टांतप्रबंधमुक्त्वा दार्ष्टांतिके योजयति एवं वा अरे इदं महद्भूतमिति महत्त्वेन ब्रह्मणोऽक्षरं ब्रह्मेत्यर्थः प्र

३६

विज्ञानेन पुनः॥ ते सत्यंज्ञानमनंतमित्यं च अपारं सर्वगतं विज्ञानघनं विज्ञानैकरस इत्यादिवत् एतेभ्यः कार्यकारणाभावेन
अवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ध्य एव षष्ठे दातद्ः एविशोत्व
१४४ त्वादपत्यादेवत्स्येन्द्रियेचिरात्मेति तद्धि परातेप्रतीयते यथोदकप्रतिबिंबितेचंद्रमसि तोपगतोके पादय
तदिदं सौम्येनोद्धानं यदात्वा गमाचार्योपदेशपूर्वकं मननतत्त्विदिध्यासनप्रकर्षपर्यंतात् जोस्य ब्रह्मरूप
साक्षात्कारस्य पवर्तते तदा निमेष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूत विनाशे
तास्येव भूतानि नश्यंत्यनु तद्रूपाधिकदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति ततो न प्रेत्य कार्यकारणभू
तानि इन्द्रियगोधादि संज्ञास्ति न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्र निषेधात् दात्मा नास्तीति मन्यमाना स
मैत्रेयी ति होवाच अत्रैव मा भगवान् मूमुहन् न्यो हि वान्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यः
स्वाभिप्रायं हेते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबंधनो दुःखित्वाद्याभिमानक्रानं स्त्रानैकरसत्रस्यानु
भवेत्केन केषत्रुपेतं त्रस्य वा केन विज्ञानीयात् न हि तत्रास्य कर्मभावोस्ति स्वप्रकाशत्वादेतदनाभ
वतिसंज्ञामात्रं यमया आसेध्यते अपितु विशेषसंज्ञेति तदेव मत्र्यनफलेनोपक्रमात् मध्ये चात्म
विज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे मत्वद्रुतमनेत भित्यादिना चब्रह्मरूपाभि एम

८ तद्रूपनिरूपणं तावन्नापितस्तोत्तत्त्वमभ्यासाद्विरिव परस्परंव्यावृत्त्यभावप्रसंगात् ॥ तदयं जीवात्मा नोपलभ्यते कोऽपि न प्रत्यक्षः परं भिद्यते ॥ ८
धानात् द्वैतनिरूपाच्चाद्वैतगुणकांतेनात्र द्वैवमैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यते जीवात्मेति नास्ति पूर्व
पक्षमिदमधिकरणं आत्रोच्यते भोक्तृत्वात्तात्मा जीवरूपोत्थानसमाधयो मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वप
क्षे शोपक्रमकृतः प्रतिज्ञायादिमोऽपसंबंधो नाभोक्तृब्रह्मणो युज्यते नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः सा
क्षात्स्मदतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधाने विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमादृश्यान्य
था ब्रह्मणोऽदृष्टस्य त्वपरस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपपन्नं स्यात्तत्
स्यानुदृष्टेऽपत्वेऽपकल्पते इत्युपक्रमात्रं पूर्वपक्षः कृतः भोक्तृत्वाद्वभोग्यजातस्येति तदुपोद्बलन
मात्रं सिद्धांतस्तु निगरव्याख्यातेनमाद्येशोक्तः न स्वेपो वाक्ये पालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्म
शेनपरत्वाच्छिन्नेमोक्षा जीवात्मनोपक्रमाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः प्रतिज्ञासि
द्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः यथाहि वह्नेर्विकाराव्यक्तत्वेरतो विस्फुलिंगा न वह्नेरत्यंतभिद्यंते चिद्रुमत्वाभावप्र
संगात्तनाप्यत्यंतनभिद्यंते परस्परमव्यावृत्तिप्रसंगात् सर्वे तं प्रत्यपदेशवैयर्थ्याच्च तस्मात्कथंचिद्भे
दो जीवात्मनोऽभेदश्च तत्र तादृशानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमु
पादायपरमात्मनिदर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रमरत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते आचार्यदेशीया

उपाधभेदक

तेमतेनसमाधत्ते उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः जीवो हि परस्मात्मनोऽत्यंतभिन्न एव संसारदेहेंद्रियम
१५५ नोबुद्ध्युपाधिसंपर्कात्सर्वदा कलुषः तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेंद्रिया
दिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् एतदुक्तं भवति भविष्यंतम
भेदं कालेऽप्यभेद उक्तः यथाहुः पांचरात्रिकाः आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य परस्य च मुक्तस्य तु न भेदो
ऽस्ति भेदहेतोरभावत इति अत्र त्रैवक्ष्यति मुपन्यस्य तिष्ठतिश्चैवमिति पूर्वं देहेंद्रियाद्युपाधिकृतं कलु
षत्वमात्मन उक्तं संप्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपंचाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवाना
६ मणीनामिव श्यामत्वं केवलपाकेनैव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परं पुरुषमुपैतीत्याह क्वचि
ज्जीवाश्रयमपीति न दोषो निदर्शनं यथा सोम्येमा नद्यः रति तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरिशि
ष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः एतद्वाचष्टे अस्यैव परमात्मन इति जी
वरूपात्मनोऽवस्थानादपि तद्धिकारः किं त्वात्मैवाविद्योपधानकल्पितावच्छेदः आकाश इव घटमणिकादि
कल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशं तु परमाकाशादनन्यत्तद्धिकारो नात्र तस्माज्जीवात्मनोपक्र
मः परमात्मनैवोप[illegible]क्रमः तस्य तत्ताभेदात्स्थूलदर्शि लौकिकप्रतीतिः सोऽकपोलकल्पितोपाधिकृतनामरूपे शम॰

णोपक्रमकृतः अत्रैवं ब्रूमः ति प्रमाणमुपपत्तिं तथाचेतिन्त्र्यथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवतीत्या
काशादिवदित्यत आह नात्मेति तेजःप्रभृतीनामिति न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते स
च जीवस्येति श्रुतावपि अत्रपमते विभक्तत्वे काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति आत्मेति केसस्यभेदे कार्यकारणभा
त वाभावात् अनात्मकोभेदश्राव्युपः तथाच कथं चिद्द्वैतोपीति न मा स्वरूपकार्यकारणभावः किं पानपी
सेकेमतन्त्रपमुत्काशकोक्लन्स्योपमतेस्याधुत्वेन निर्धारयति तन्त्रे तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमित्या
त्यनिके जीवपरमात्मनोरभेदे तालि वैत्स्ना घविद्योपाधिकल्पितो भेदस्सत्यमसीति जीवात्मनो ब्रह्मा
वतत्वोपदेशश्रवणमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मनासाक्षात्कारेण विद्यापाशकाः समूलकार्य
कपिकेर्ज्वामहेदि विमर्दवशारज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण रज्जुपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्द्धमानस्यात्मनि समा
गपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोसीत्याप्तोपदेशेन ननु यद्विकारः शरावादिः शतशोपि नष्टः दिति चिन्मा
नत्स्तज्जन्मनाम्ह्नावसाक्षात्कारेणा शक्यो निवर्तयितुं तत्कस्य हेतोः तस्यापि मृदोभिन्नाभिन्नस्य
नात्विकत्वात् वस्तुन श्रुतानेन तुच्छेनुमशक्यात्वात् सोयं प्रतिपयाह विधितार्थानुसारः अपि च जीव
स्यात्मविकारत्वेन तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानान्यप्रकृतावप्यपेसति नाम तत्तस्याशान्तीति

तात्पर्यमाह बिभुत्वाधारत्वात्सर्वार्थः नचैवं कल्पना सम्भवति यतः श्रुत्या अवगते न अन्यथा कल्पना युक्ता इति सा च...

१४८ अपुरुषार्थत्वमप्रमेयत्वप्राप्तेश्च इति विरोधश्च । एवं प्राप्ते शङ्कानिरस्यमतेत्वेतदुभयं नास्तीत्याह इदं वचनसती
नित्तिननुपपन्नः जीवो विकारः किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नल्परूपाश्रयत्वश्च इति कथं च यथा ग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्च इति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति स्यात् एतदस्या अपसिद्धान्तः
श्रुतिविपादनविशिष्टार्थानुसारश्चामत्वसमाप्तिश्च विकारपक्षेन सम्भवतः । अतश्चेति योजना द्वितीयप
क्षे पक्षबीजमनपेक्ष्य त्रिसूत्र्या व्याकरोति परमुक्तं पक्षत्रयस्य वेति शेषं मतिरोहितार्थं व्याख्याता पूर्वव
त्पूर्वपक्षबीजनिरासेन शङ्कान्तरीयनैवेत्यवधारणेन मता अपरेणैव तस्य शङ्कानिरासत्वात् तृ
त्का तिके द्वैतत्वं त्वद्वैते तु आत्मनोऽस्य कर्मणा कर्तारो केनवं पश्ये इति आत्मनश्च कर्मत्वेऽपि ततो
केन विज्ञातोपादिति शङ्कां निषेधुं भेदपक्षिवादिनामभेदेन सर्वमतद्वैधं पर्यालोचनया सर्वमेवेदं
हापि च यत्र सोतिकस्मात् पुनः कौशिकात्तस्य मतमात्रेयपत्नेन तरे यामाचार्यो समन्त्यतत्त्वमाह इति
ते तु पुरस्तादिदिनिका शङ्कात्मीयपक्षमतस्यश्च तिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमताः स्मृतिमतं च पसंहा
रोपक्रममाह । तत्त्वं च त्विति च पाठः आत्मन इति तस्याव रूपं च त्यर्थं जननं न बाजरामरस्वाभीतयोऽसिति
पारत्वासामर्थ्यासोमहानजः इत्यादिना प्रतिषेधः परिणाम पक्षे आत्मस्यान्यभावपक्षे रोकातिकाद्वैतेन राम०

अपि तत्त्वस्वमायाविशेषत्वतया न तत्त्वतत्त्वादात्मत्वं ततः स्वयं वेदान्तनिःश्रेयसार्थं मात्मविज्ञाने भूवेत्तनिःश्रेयसार्थं ज्ञाने मोक्षोपायः स्मर्यते ४
प्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननिंदपराश्चान्यो स्मात्तन्याद्भयमस्मीत्यादयो जन्म
जरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्च स महानज आत्मेत्यादयश्च तप उपरूहरेत नन्वपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदोऽभे
दार्थस्तथापि तानाननस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनिरूपणवादाद्विज्ञानेना
पत बलीयस्त्वे केन हेतुना दृष्टा बलविनोदानस्य बाधानान्ते विज्ञानस्य निर्वृत्तायो इति तदेतदाह
अत्रमंत्रामुक्तसूत्राणामिति एकत्वमनुपपन्नमिति द्वित्रितिनेष्वनेकत्वानेकत्वेऽप्यनुपपन्नमिति अनुपपत्ति
स्तेन तत्परमात्मनोर्भेदोभाविकत्वान्नदेव व्यपदेशबुद्धिभेदोऽस्तेन तत्परमात्मेति कथं चानित्यमुदबुद्धमुक्त
स्वभावस्य सर्वतः संसारिता विद्यास्तनाम रूपोपाधिवशादिति चेत्तु कस्योपमविद्यानतावत्क्षेत्रस्य तस्य
परमात्मनो व्यपभागतिरेकाभावेनापि परमात्मनस्तस्याविद्याकरस्यासेश्चाविद्याश्रयत्वानुपपन्नेः न स्वन्नस
सारिनामसारित्वविद्याविद्यावत्वे कत्वराणीना तापदेशाभेदाद्वैकस्माभाविकौ भवितुमर्हतः किंत्वप्रत्यवितस्य
थमपाद्देतदर्शननिंदया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्ववेदान्ताः प्रतीयन्ते तत्र
पुष्यादिचाद्वतादितात्लिकेप्रतिबिंबानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपाधिभेदात्काल्पनिको
भेदोबुद्धिव्यपदेशाभेदो वर्णोपलिङ्गदे बिंबमबुलात्तमाति च प्रतिबिंबानि नीलोत्पलपलाशश्यामा
४ तत्वप्रतिबिंबधर्मसंसर्गीद्बुद्धिव्यपदेशभेदः अतो जीवपरमेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविकः न स्यात्तेन क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः

३९

२८७ लातिह्रस्वदीर्घादिभेदभांजि बहूनीति एवं परमात्मनः सूक्ष्मस्वभावाज्जीवानां रेकांतिकेप्य निर्देचनी भेदे
पानाद्यविद्योपधानभेदात् कालतनिकोत्ती वा नाभेदो बुद्धिव्यपदेशभेदाव पंच परमात्मविभुद्रुविस्तानानं
स्वस्वभावे इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्त्तयति अविद्योपधाने च यद्यपि विद्याभा
भावे परमात्मनि न सा साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिंबकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते न चैवमसौ सोस्माभ्य
जीवविभागाश्रयाविद्या विद्यापत्यजीवविभाग इति वीजांकुरवदनादित्वात् अत एवकानुदृश्य एव
ईश्वरेः मायामारचपतिश्रवर्थि कामुद्देश्पानां सर्गादौ जीवानाम् मलीभावात् कथं चाद्रमानसः सा...
विविधवेदनाभाजं कुर्यादिति स्याद्यनुपागो निरवकाशोनत्वादिमान्से सारो नाप्यादिमानविद्याजी
वविभागो येनानेनुयुज्यते ति अत्र च नाम मह र्शो नाविद्यामुपलश्यपतिस्पादे तद्यदिनं जीवाद्वहल्लभि
द्यते हन्तजावंः स्फुरतिप्रस्मात्मात्था स्यानने थाचनिहितं गुहायां भितिनोपपद्यते अत आह सत्यमिति नहि
तिप्रथमाहि विंबस्य भरतीकृपा गतार्यो गुहाएवे ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति यथा प्रति
विंबे सुभासमाने सुविंबं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवे सुभासमाने ब्रह्मभिन्नमपि ब्रह्मगुह्यं अस्तत्वहि
ब्रह्मणि न हुन्यमितान्त आह न ब्रह्मणो परति येनाश्मरथप्रभृतयो निबंधं कुर्वंति ते वेदांताद्यमि...तिः राम०

सर्वांसर्वात्मना भागशो वा परिणामप्रसंगे वापेत्वादनित्यत्वाश्रुतहान्यादितो मोक्षोपि न स्यात्तत्प
रित्येवमपि भोक्तृ नित्यमकृतकं च ब्रह्म पुरस्तादाहृत्यायेनेति एवं च यन्नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदमुक्त
स्य चाभेदं जीवस्यास्थितः तेषामपि मायेनासंगतिः न जातु घटः पटो भवति न नूनं पश्चान्नदी समुद्रो भव
तीति का पुनर्नेष्टानिमित्तापुष्पतः किं पाथः परमाणवः उत वांशस्थानभेदः आहो तदारब्धोवयवी तत्र संस्था
नभेदस्य वा व्यपत्तिनो वा समुद्रनिवेशोपि नाशात्कस्य समुद्रो लोकतानदीपाथः परमाणूनां नु समुद्रपाथः
परमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः एवं समुद्रादपि तेषां भेदस्यापेनुकाद्धान्तस्तु नोपमेयमतमास्था
पजीवपरमात्मनोर्भ्रामाच्छरत्त्वः तेषां कथं निष्कलत्वं निरंशानामिति नक्षत्रिविरोधः निष्कलमिति स्वावय
वत्त्वमासेधति न तु सांशत्वमेशस्तु जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमंडलावच्छिन्नं नभः शब्दश्र
वणयोग्यं वायोरिव च शरीरावच्छिन्नं पंचवृत्तिः प्राण इति चेत् न तावन्नभो नभसोंऽशः तस्य तत्त्वात्तत्क
र्णनेमिमंडलावच्छिन्नमंशः इति चेत् हन्त न हि शाश्वतप्राप्तिविवेके न कर्णनेमिमंडलं वा तत्त्वं पोषो वा तत्का
र्यं भवति न च कर्णनेमिमंडलं नभस्पर्शशक्तत्वेन नो भेदान्नत्स्पोषो न भोगमेत्वात् स्पर्शशक्ति चेन्नान
पपत्तेः नभो धर्मत्वाद्धि न दर्शनवपर्वे सर्वे चाभिन्नमिति न तत्संयोगः सर्वत्र प्रयत्नस्त्येति संभवो न वपवद्धया

न प्यवर्त्तुं न शतो तस्मान्न चान्तिमे च ह्याप्येवं च ह्याशो नितत्र नास्येवमाप्येवान्ति केवलं प्राते संबंध्याधीननिरूपण न

सर्वेत्र पातंर्निरूप्यते इति चेन्न नामरूपनातानस्य युक्तं तत्र भः श्रवणायोग्यः सर्वं चास्तीति सर्वत्र शब्दश्रवणाप्रसंगः

१६८ न च भेदाभेदयोः स्पर्नेर्योः शब्दयोर्निवेतुं न चो भाव्यो वि...रूढयो केवलासमवायादिः फलं नतस्मादनधि

वाकस्मितयवांशो नभस्तान्नभाविकद्रव्यं न च काल्पनिको ज्ञानमात्रापत्ती विना कथमवितायमानत्वं

श्रमन्यांशः कथं शब्दश्रवणान्नस्वरणायकापायपि कल्प्यते न ज्ञानुरज्ञामज्ञायमानदर्शो भपकं पादिकार्य

वयोमइतिवाच्यं अज्ञातत्वासिद्धेः कार्यत्वं मन्यादस्यकायो त्यादात्पूर्वमज्ञाते कथं कोत्पादागमविति चेन्न न के

पूर्वकार्योत्पादस्येष्टत्वात् असत्पादिज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य अ

सकवानुपपन्निरेव कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात् अनुपपत्तिर्हि मायायामुयोद्बलपतिः अनुपपद्यमानार्थ

ता न्मायायाः अपि च भाविकोशश्चास्त्रिोमते भाविकस्य ज्ञानेनोच्छित्तुमशक्यत्वात्र ज्ञानध्यानसाधनो

मोत्सस्यानूतं देवमाकाशं शब्दवश्चैत्र मतिवेचनीयस्य च जीवोऽप्ययं गांशः इति का ह्यस्योपमनमितिमि

हृ भ्रूत तेभ्य प्रतिज्ञाइ ह्याताना नुपरोधान यादेन न वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तसमन्वयलक्ष्य

णामिति किमपरमवशिष्यते यद्यथमिदमारभ्यत इति शंकां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन्नवशेषमाह यथा... राम

दयेति अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता एतदुक्तं भवति सत्यं जगत्का
रणं ब्रह्म तदिवेदान्तानां मुक्तं समन्वयः तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनात् तत्र जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं
निमित्तत्वेनैवोतोपादानत्वेनापि तत्र यदि प्रथमपक्षं तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धप्र
धानमभ्युपेयं तथा च जन्माद्यस्य यत इति न ब्रह्मलक्षणं साधु तिव्याप्तेः प्रधानेपि गतत्वात् असंभवाद्वि
यदि तूत्तरः पक्षः ततो नातिव्याप्तिर्नाव्याप्तिरिति साधुलक्षणं सोयमवशेषः एतत्त्रयं भापूर्वकं कतरेत्व प्रथमं सम
रूपनानिमित्तकारणोद्दिव नोपादानेषु कार्येषु चितं तदिदमाह तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति आगम
स्य कारणमात्रे पर्यवसानात् अनुमानस्य तु विशेषनियममागमो न प्रतिलिपतापितु अनुमस्य तदेवे
त्याह यादिशोह्याद्युक्तं लक्षणेन्यादिति ब्रह्मोपादानस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधेन्यत्रापि संगात् सांख्यस्मृतिमिति प्रति
ह्यमानुमानिकं प्रधाने प्रीप्यतं इति एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य न तत्र आदेशमिति आदिना यथा सो
म्यैकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः परमात्मनः आधायस्य च यति यथा सोमग्रामणी एकेन ज्ञातेन सर्वं कृतज्ञातं
भवतीत्येव आम्नायते ॥ प्रकृतिश्च न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं कुतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् नि
मित्तकारणत्वमात्रे तावुपरुद्ध्येयातां तथा हि न मुख्यसंभवस्यार्थे जघन्यमाहत्तिरिष्यते न चानुमानीत्कं पु

५२

१४८ कमागमेनापबाधितं सर्वैर्हि ताबद्देशे नाशो वा पर्यायावीदिताद्वेकांतिद्वैत परंद्वैतमात्रनिषेधकाःतदिह का
र्य श्रुति तात्पर्यतो मुख्यार्थो वेवयुक्तोऽनन्वयपन्नमानः श्रस्तरद्ध ति युक्त्यकस्मनुपानेन तदोषाप्रकृतत्वार्थ
त्वादस्मात्परत्वात्श्रुतित्वादद्वैतवाक्यापोरस्व द्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य का
र्यजातस्य उपादानस्ततोऽनन्यत्वात्रोपपत्ते निमित्तकारणात्तु कार्यादत्यंतभिन्नत्वमिति निमित्तत्वेनकार्य
र्यजाते ज्ञानेभवत्यतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः न च ब्रह्मणो न्यत्रिमित्तकारणं जगत इत्यपि कल्पं प्रति
ताहष्टं लोपरीधादेव नहि तदानी ब्रह्मादितात्ते सर्वे तालभेदति उपगत्रि भिन्नकारणस्य प्रयोगस्य सर्वमध्य ल
पानिरद्धानेनापि त्वानाद्युत इति पंचमीन कारणमात्रे समर्पितेऽपि तु प्रकृतो निकर्तुः प्रकृतिरिति
तोऽपि प्रकृतित्वमवेगंतव्यमद्भुत्युभिय अहरणं हेतुर्व्याख्यानं ग्रहणं च तद्भन्तन्ना ज्ञात्सामान्यो पलक्षणार्थोऽना
णतेश्चासक्तयोमिथ्या परतापारवत्स्यात्न अल्पसरीनकल्प्तेनानिमित्तत्वदर्शीतत्वहत्वात्मिति चत्वविषय
न पोनादाननत्वमुक्तं आकाशादेव अक्षरणस्य वेत्यधीसास्यादिति चेति सूत्रान्वयप्रमनुद्यात्स्पार्थोऽयाचष्ट
आकाशादेतिश्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयती उपादानांतरभावेनसाक्षात्देवदर्शयतीतिसाक्षा
दिति सूत्रावयवेन दर्शितमितिपोनतेः ॥ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमपि एम०

सापि दृष्टमेवं कर्मत्वेनोपादानात् कर्तृत्वेन च निमित्तत्वात् कथं पुनरिति सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरो
धादिति परिणामादिति ब्रूमः इति वृत्ते सिद्धस्याप्यभिव्यक्तिर्वचनीयानि राकाश्मनाय परिणामो निर्वचनानन्मदेनाभि
लक्ष्येति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः एवं चाकालेन व्याख्यापय परिणामादित्य वक्लिष्ट्या च हेयपरिणामा
दिति वेति सच्चोपचोति द्वे ब्रह्मणो रूपे सत्त्वसामान्यविशेषेण परोक्षतया निर्वाच्यं यस्य प्रज्ञोल्लसन्ना
न्यत्र परोक्षमतस्तवानिर्वाच्यं इदं तयावाद्याकाशल्लक्षणं कथं नतदुद्धणो रूपं यदिन स्वरूपोपादानत
स्मात्परिणामात्तु ब्रह्मभूतानां प्रकृतिरिति पूर्वपक्षेणानुमानुभाष्यागमविरोधेन दूषयति यत्तु नरिति मान
सतदुक्तं भवति ईश्वरेण गतो निमित्तकारणमवे स्याप्रर्वेकत्तेगण्ठकर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलालवत् अत्रेष्ट
रस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षस्यासिद्धेर्विशेष्याः यथाहुः नानुपलब्धस्याप्रवर्तते प्रमाणमात्रासिद्धि
रिति चेतर्हि नतु हि पादेश्वरमीश्वरमागमो गमयतितात् द्योम्भयगत्यः सच निमित्तकारणं चोपादानका
रणं चेश्वरमवगमयतीति निशेध्याश्रयश्चात्यागमविरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हतीति कृतं तत्त्वेन निमित्तत्वाव
धारणोत्पर्थः इष चोपादानत्वेन परिणाम परिभाषा न तिकारणमिप्रायेण पितु यथास प्यद्योपादानेर न्तुरे
व ब्रह्मजगदुपादाने दृष्टं वांनरत्तु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वापरिणामः संभव

१५० निर्वचनीयाविद्यावद्यथाह श्रुतिंस्मृतिकोविदास्तस्मेति तस्माद्द्वैतेनोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्वेषु वेदान्ते
कोत्रिकाद्वैतपराः सन्तंके चित्स्वा दाद्वैतमाहुः केचित्तद्वैतनिषेधेन केचिद्ब्रह्मोपादानत्वेनेतावता पि
नाद्वैते निविष्टो भवति नन्वुपादानता द्विधा नमा त्रेषा विकारग्रहस्य वा स्वेपः नेदिवा केचक देश प्राथो
स्तीति स्यादेतत्साभूतप्रधानेऽन्त्र मद्दुपादानेऽन्यथापि न ब्रह्मोपादानत्वसिद्धावपि परमाण्वादीनामपि तदुपा
दानानामुपसंक्रमानन्वात्तेषामपि हि किंचित्किंचिदुपादेयमस्ति वैदिकलिङ्गमिमा नैकामपि नैतदुमा
हसूत्रकारः ॥२८॥ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रं प्रतिज्ञा
लक्षणोलक्ष्यमाणोपदसमन्वयः वैदिकः सर्वतेनैव नाम्नात्रे मन्त्र स्थापितं ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रवि
रचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तश्चाध्यायः प्र
थमोऽध्यायः ॥ श्रीरस्तु ॥ वाचस्पत्यन्ति नित्यत्वादनेक द्वेषकलादि लकं नवचन्द्रः शशाङ्को दृशो भिधेतेनत्र
भिन्नाभिन्नाः किलैते ॥

इति
प्रथमाध्यायः
समाप्तः

द्वितीयाध्यायवाचस्पतिप्रारंभः

१

वा·वृ·

श्रीगणेशाय नमः॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्
वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः संगतिप्रदर्शनाच्च सुखग्रहणा
यचैतयोः संक्षेपतः तात्पर्यार्थमाह प्रथमेध्याय इति॥ अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरस सि
द्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति
विषयविषयिभावः संबंधः पूर्वलक्षणे यो हि विषयः तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोः
एष च विषयीति तदेवमध्यायवतार्य तद्द्वारेणावयवमधिकरणमवतारयति तत्र
प्रथमं तावदिति॥ तत्र तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमनेनेति तंत्रं तद्व्याख्यायस्याः सा
स्मृतिः तंत्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता। अन्याश्च पंचशिखादिप्रणी
ताः॥ एतत्पयस्तदनुसारिण्यः न खल्वन्मूलासु स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योवकाशः प्र
वृत्तावादि तंत्रमते मोक्षसाधनप्रकाशनात्। तदपि चेत्राभिदध्युरनवकाशाः स
स्युरप्रमाणं सज्येरन्॥ तस्मात्तदविरोधेन कथं चिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः॥ पूर्वपक्ष

१

मातिपत्तिः कथं पुनरित्यादिग्रन्थः इति प्रसाधिते खलु धर्ममीमांसायां विरोधे
वेनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्यत्र यथा। श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलत्वमन
नपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां प्रकृतमुपवर्णनं
अपितु स्वाः सिद्धप्रमाणभावाः अतयो दुर्बला स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तं कथं प
तीसमाधत्ते भवेदयमिति। प्रसाधितोऽप्यर्थः अश्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्य
त इत्यर्थः आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधिं दर्शयति। कपिलप्रभृतीनां धानमा
चार्षमिति। अयमस्याभिसन्धिः ब्रह्मर्षिप्रास्य कारणमुक्तं शास्त्रयोनि
त्वादिति तेनैव वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सर्वज्ञानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगो
चरतद्बुद्धिपूर्वकोऽयं यातथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथितज्ञानसि
द्धिभावानामस्तनयोनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभावा इति न श्रुतिभ्यो / म
यामस्ति कश्चिद्विशेषः नैवेताः स्फुरत्तरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः प्रा

२ वा च.

नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने ॥ तासां स्वपक्षीनां श्रुतीनां तत्र प्राप्ते। याद्द्र तत्त्व प्रतिपादनपरत्वं तत्र तत्र दर्शनात्तस्माद् विगानात्।३

५

कीर्तितोऽन्यथा यदि तु तस्मात्तद्विरोधेन कथं चिच्छ्रुत एव नेतव्याः। अपि च। न केऽपि कपिला
दिस्मृतीरनुमन्यते। तस्मादप्येतदेव प्राप्तमाह तस्य समाधिरिति। यथा हि स्मृतीनाम
विगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात् श्रौतत्वाच्चार्थस्याक्षेपेण तु स्मार्त्तविगानादिति। तद्धि मि
दानीं परस्परविगानात्सर्वा एव स्मृतयोऽवहेयाः स्युरत आह। विप्रतिपन्नोऽवस्मृतीनामि
ति। न चातीन्द्रियार्थानिति अर्वाग्दृशामिति प्राप्यं कनेण कं कपिलादीनामिति निरा
करोति न सिद्धेरपीति न तावत् कपिलादयः स्वयं स्वरूपज्ञानसिद्धाः किंतु निश्चितवेद
प्रामाण्यानां तेषां तदर्थानुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाज्ञान
सिद्धीनां तथा चावध्यं तेन वेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपवादितम प्रमा
णमेवाप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिप्रोक्तिं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य तदेवं वेद
विरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधेन द्वैतानाश्वासस
तिः स्वोक्तेः स्मारयति। सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति स्वकाजतान्बो २

श्रुत्यर्थं ते यदस्मिन् जन्मनि नैतैः सिद्धुपायो नुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानजन्यज्ञानत्वात्तेषि ४

धयतिपरं तंत्रप्रवृत्तस्यापीति॥ ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणमतीन्द्रियार्थगोचरं ज्ञानाति
शयं बोधयति कथं तेषां वचनमप्रमाणं न ह्यप्रामाण्ये श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगादित्यत आह
व यात्तु श्रुतिरिति। नन्वास्मिरुद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति। नन्व विक
ल्पो वस्तुनि सिद्धे न तदनुपपत्तेः अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्येत न सिद्धं तस्य व्यवस्थानात्त
स्मात्स्मृतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति स्यादेतत् कपिल ए
व श्रौतो नान्ये मन्वादयः तत्श्रुतेर्या स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धा हेयेत्यत आह। भवति चा
न्या मनोरिति तस्याश्चागमांतरसंवादमाहात्म्यं भारतेपि चेति। न केवलं मनोः स्मृतिः स्म
त्यंतरसंवादिनी श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह श्रुतिं। उपसंहरति। अत इति स्यादेतत्। भवतु श्रुति॥
वेदविरुद्धं कापिलवचस्तथापि द्वयोरपि तुल्यत्वबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो
वेदविरोधिकापिलवचो नादरणीयमित्यत आह॥ वेदस्य हि निरपेक्षमिति। अयमभि
संधिः। सत्यं प्रोक्तस्यपो निरीश्वरः तथाप्यस्य न प्रामाण्ये क्रियायां तत्त्वाने त्वं कपिलादे

म

धी॰ नामित्यत्र हि भगवान् पादर्यं पूर्वस्मिन् सर्गे विकारशास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान्
एवं पूर्वतनानुसारेण पूर्वस्मिन् पूर्वतमानुसारेणेवं पूर्वतरेष्वप्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्य
कारणभावः तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवन्न स्यात्
ज्ञं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं वास्य स्वतस्त्वपनाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति द्वयोरप्यपर्या
येणाविर्भावात् । शास्त्रेऽपि स्वतो बोधकतया पुरुषदोषाशङ्काभावेन निरस्तसमस्तदोषाशं
कं सदनपेक्षत्वं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणं कपिलादिवाक्यानि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणे त्र
तृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्विकाः तस्मात्तासामर्थ
निश्चयाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयापायावत् सत्यपि भवे कल्पने तावता स्वतः सिद्धप्रमा
त णभावं प्राप्नुयुरेव श्रुत्याः स्वार्थविनिश्चायित इति श्रीमन्नरपवन्याः श्रुत्याः सत्य
र्थो बाध्यत इति युक्तं ॥ एतदेवाचार्य्यपञ्चशिखैः प्रधानस्य तावत् किञ्चित् वेदप्रदेशेवाक्य
भासानि दृश्यन्ते तद्विकाराणां तु महदादीनां नाम्नापि न सन्ति । न च मतेन्द्रियादिवन्मा

रुद्रादयो लोके सेव्याः तस्माद्वाक्येतिकात्प्रमाणान्तरासेवादानप्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलत्वाभा
वाद भावो वेध्या या श्ववेदो हि स्मृतेः। न चार्षं ज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तं तस्मान्न कापि
लस्मृते प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धं॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ नानेन योगशास्त्रस्य है
रण्यगर्भपातंजलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते॥ किंतु जगदुपादानस्वतंत्रप्रधानतद्वि
कारमहदहंकारपंचतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते। न चैतावतैषामप्रामाण्यं भ
वितुमर्हतीति यत्पराणि हि तानि तत्राप्रमाण्ये प्रामाण्यमश्नुवीरन्। न चैतानि प्रधानादि
सद्भावपराणि किंतु योगस्वरूपतत्साधनतदवांतरफलविभूतितत्परमफलकैवल्य
प्रत्यायनपराणि तच्च किंचित्तन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्ती
कृतं पुराणे विवसर्गप्रवृत्तिर्वर्णमन्वंतरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु। न तु तद्विवक्षि
तं। अन्यपरादपि वाक्यान्निमित्ततया प्रतीयमानमर्थमपेक्षेत यदि न मानांतरेण विरुध्येत
अस्ति तु वेदांतश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तं। तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्र

सर्ग

ज्ञानादिसिद्धिः। अत एव योगशास्त्रव्युत्पादयिता आहस्म भगवान्वार्षगण्यः। गुणानां परमं रू
पं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति योगव्युत्पिपादयिष
तानिमित्तमात्रेतो ह्यणुगुणोऽज्ञानन्तुभावतः तेषामतत्त्वविदित्यर्थः। अलौकिकसिद्धानामपि
प्रधानादीनामनादिहर्षविपत्तन्यायाभासेत्स्वैत्तितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नं। तदनेनाभि
संधिनालं तेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रधानादिविषयतया प्रत्या
ख्याता द्रष्टव्येति। अधिकरणान्तरारंभमाक्षिपति। नन्वेवं सति समानन्यायत्वादिति। स
माधत्ते। अस्यत्राप्यधिकाशंकेति। मा नाम सांख्यशास्त्रात्प्रधानसत्ता विज्ञायि योग
शास्त्रात्तु प्रधानादिरिति। समाधत्ते। अ॰ सत्ताविरोधायपिष्यते। वदुक्तं योगशास्त्राणां
वेदेन सह संवादोपपत्तेः। उपनिषदुपायस्य तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति न जातु यो
गशास्त्रविहितयमादिबहिरंगमुपायं परित्यान्तरंगं च धारणादिमन्तरेणोपनिष
दोत्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति। तस्माद्योगनिषेधेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्सवा

दवाक्तुल्यात्वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणं तन्न स्वप्रमाणत्वं प्रधानादि
प्रतीतेर्नाशङ्क्यं। नचतत्स्वप्रामाण्यं प्रधानादौ विषयमादावित्युक्तं। तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्य
नाश्वासात्। यथाहुः। प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्वचन मर्कटाः। नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा
वा स्वगोचरे॥ इति। सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवे दि
त्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यप्युपेयमिति नाशङ्क्यं प्रधानमिति शंकार्थः। सेयमभ्य
धिकाशंकातिदेशेन निवर्त्तते। निवृत्तिहेतुमाह। अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावपीति यदि
प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्। भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रमाणं तथा च त
द्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्। तस्मान्न प्रधानादिपरं तत् किंतु तन्निमित्तीकृत्य यो
गव्युत्पादनपरमित्युक्तं। नचाविषये प्रामाण्ये विषयेपि प्रामाण्यमुपहन्ति। नहि चक्षू रसादा
वप्रमाणं रूपेप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याः स्मृ
तेर्न विषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः॥ स्यादेतत्। अध्यात्मविषयाः संति सहस्रशः

१ श्री० स्मृतयो योगाद्युक्तकापालिकादीनां तासामपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह । सतीरूपीति ता
मुख्यानुवृत्तवेदार्थविसंवादिनीषु शिक्षणात् इतासु केचिद्देवद्रुपधायसदेः पशुप्रा
कृ० ये हैमकादिभिः परिगतितासु वेदमूलत्वाशंकेवनास्तीति न निराकृताः । तद्विपरीता
स्तु सांख्ययोगस्मृतयः इति ताः प्रधानादिपरतया बुद्धस्यंत इत्यर्थः । न सांख्यज्ञानेन
वेदनिरपेक्षेणेति प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः इति नोक्तिस्तेसांख्ययोगाश्रये प्रधा
त नादिपरयेन शास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः ॥ संख्यासम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्तत इति
सांख्याः एवं योगो ध्यानरूपायो येपयोरभेदविवक्षया चित्तवृत्तिनिरोधादियोगः ।
तस्योपायो ध्याने प्रत्यक्षपोक्तता नता । एतच्चोपलक्षणं । अन्येपि यमनियमादयो प
धा वासनाप्रतराश्रयधारणदयो योगोपायाद्रष्टव्याः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां
काणामतानि वरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । युगमनन्यत् । न वि
लक्षणवादस्यतया त्वं च शब्दोन ॥ अर्वाचीनतरसंगतिमाह । वाक्यास्वजातो नि
२

भिन्नकारणप्रवृत्तिश्चेत्यस्य पदस्य दलस्येति। बोधपतीति। कुतः पुनरिति। समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत्। नचेहास्ति समानविषयता धर्मिवत्प्रवृत्तेर्णीयमानोत्तराविषयतया तर्कस्यैवेनानपेक्षाम्रा येकागोचरत्वादित्यर्थः। समाधत्ते। नचेदपतीति। मानोत्तरस्याविषयः सिद्धवत्त्ववाग्रहिनः धर्मास्तु कार्यरूपत्वानवृत्तसिद्धेरनुगोचरः। तस्मात्समानविषयत्वादत्यपत्रतर्कस्यावकाशः न खलु विरोधः तथापि तर्कादिरेको हेतुरित्यत आह। यथा च स्फुरत्तोनास्तीति। सावकाशा वह्नौपि स्फुरतयोनवकाशेकस्फूर्तिविरोधेन तदनुगुणतया यथा नीयते तथाऽनवाकाशे कतर्कविरोधेन तदनुगुणतयावस्तोभि स्फुरतया ग्रणकल्पनादिभिर्व्याख्यासमर्हनीतय र्थः। अपि च प्रबलसाक्षात्कारो विरोधितयानादिमविद्यां निवर्तयन् दृष्टे नैवं वैरूप्ये णमोक्षसाधनमिष्यते तत्र प्रबलसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानेह घसाधर्म्येण दृष्टविषये विषयतोऽन्तरंगबहिरंगत्वे तत्परोक्षगोचरं शाब्दज्ञानं तत्ते दृष्टसाधर्म्येण चेति। अपि च स्फुटत्वापि नप्रधानप्रवृत्त्याप्यनुमानमेव बलीयः इत्याह

श्रु

६ गी. ब्रह्मणस्तर्कं आह न इत्यादि। अतिरपीति सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण
ब्रह्म रूप्यते। प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवश्यमिति। जगत्तु ब्रह्मसरूपं च नेति नोतस्य वि-
कृतिः। अविशुद्धं चेतनं च ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिमात्। तेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रि-
या। तथा हि कार एव स्त्रीकार्यः सुखदुःखमोहात्मकं तथा पत्युस्तत्सपत्नीनां च चैत्रस्य है-
णस्य नाम विंदतो पर्यायेण सुखदुःखविषादानाधत्ते क्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः। त-
स्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च [illegible] नरकोऽपि च प्रपंचतया च जगदशुद्धमचेतनं
[illegible] विकारत्वेन जगतोऽचैतन्यमाह। तेन प्रधानस्याचेतनस्याशुद्धस्य च विशेषज्ञात-
त्। न च ब्रह्मणः प्रकृतित्वे चेतनं च ब्रह्म विकारतया जगतोऽचैतन्यमाह। नान्यत्वा-
त्। अचेतनं चेदं जगदिति। व्यभिचारं चोदयति ननु चेतनमपीति। परिहरति न
स्वामिभृत्ययोरपीति। न तु मानानामसाक्षाच्चेतनश्चेतनांतरस्योपकारीति कार्य-
२ कारणभावादिनियोगाद्वा उपकरिष्यतीत्यत आह। निरतिशयात्यकर्तारश्च ६

तु चेतनं च विशुद्धं च निरतिशयत्वात्तस्मात्प्रधानस्याचेतनस्याशुद्धस्य च विकारो जगत् [illegible]

पृ तत्वादिति उपजननापायवर्द्धनमियोगोऽतिशयः तदभावो निरतिशयत्वं । अत एव निर्व्यापारत्वा
दकर्त्तारस्ते सुखाद्युपयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः चोदकोऽनुशयबीजमुद्भावयति । योपीति
अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह । तेनापि कथं विदिति । परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन व
तमवतारयति । नचेतरदपि विलक्षणत्वमिति । सूत्रावयवाभिसंधिमाह । अनवगम्य
मानमेवमेकेदमिति । शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतिकत्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमा १
नमुपोद्वलितमानान्तरेण सत्तात् अप्रमाणमप्यचेतनत्वमन्यथयेत् मानान्तराभावेत्वा
ऽर्थः श्रुत्यर्थो नापबाधनीयो नतु तद्वशेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः । सूत्रान्तरम
वतारयितुं चोदयति न तु चेतनत्वमपि क्वचिदिति । न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव किं
तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षाद्वाच्य इत्यर्थः । सूत्रमवतारयति । अत उत्तरं पठति । अभि
मानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां विभजते । तु शब्द इति । नेताः श्रुतयः साक्षान्मृदा
दीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुः । अपितु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनीतेने तन्वे

कू

श्री तिविलक्षणत्वं मृदादीनां चैतन्यमाशंकनीयमिति कस्मात्पुनरेतदेवमित्यत आह विशेषा
नुगतिभ्यां तत्र विशेषं व्याचष्टे । विशेषो हीति । भोक्तॄणामुपकार्यत्वात् भूतेन्द्रियाणां चो
पकारकत्वात् साम्ये तु तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धश्च विज्ञानं चाभवदिति श्रुतेश्च वि विज्ञानं चा
शेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशे
षशब्देनोच्यत इत्याह अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद इति । अनुगतिं व्याचष्टे अनु
गताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनो व्यपदिश्यन्ते मंत्रादयः
अपि च मृत्पस्यः श्रुतयोऽग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि
शदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदित्याद्या इंद्रियविशेषगता देवता दर्शयंति श्रुत्वे देवता
तत्र भेदाः चेतनाः तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपमिति । अपि च प्राणसंवादवाक्य
रा शेषे प्राणानामस्मदादिशरीराणां निवृत्ते त्राद्यधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राण
नां तेत्राद्यधिष्ठानेन चैतन्यं दृढयतीत्याह प्राणसंवादवाक्यशेषे चेति तत्ते ज्योगते

श्रीरा ७

पि
त्यपीति। यद्यपि प्रथमेऽध्याये भाष्यकृता वर्णितं तथापि मुख्यतया पि कथयितुं चित्रे तु प्राक्सम्मिति द्रष्ट
व्या इहैव पतं तूपसंहरति। तस्मादिति। सिद्धांतस्तत्त्वं। इदं पनेतु। प्रकृतिविकारभावहेतुक
रूप्यविकल्पत्रयपति। अन्येतमा रूप्यचेति। प्रकृतिविकारभावाभावहेतुके लक्षण्ये विक
ए मुद्र्शयति केवलस्य णचैव न वकारणेनेति। सर्वस्य भावानुवर्त्तनं प्रकृतिविकारभावविरो
धि। तदनुवर्त्तनेनतादात्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात्। मध्यमस्त्वसिद्धः। तृतीयस्तु नि
दर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः। अथ जगद्योनितया आगमात्कुलिंगवमसादागमवा
धितविषयत्वमनुमानस्यास्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह। आगमविरोधस्त्विति न चा
स्मिन्नागमैकसमधिगमनीयवस्तुनि प्रमाणांतरस्यावकाशोऽस्ति येन तदुपादायाभ आ वग ५६
क्षिप्यतेत्याशयवा नाह। यदुक्तं परिनिष्पन्नत्वाल्लिंगिनीति। यथा हि कार्येवा वि
शेषपि आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्। स्वर्गकामः सिकतां भक्षयेदित्यादीनां मानानां
नरापेक्षतानुदर्शनात्। सामान्यत्वाधिकारो यजतेत्यादीनां तत्कस्य हेतोः। तस्य का

दित्यादौ पमेयस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। एवंभूतत्वाविशेषे पि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचर
त्वेन ब्रह्मतस्यापि वल्लणस्तस्यान्यापेक्षगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया स्वत्या
गमसिद्धत्वादित्यर्थः। यदि स्वत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्कौ विषयत्वे कथं तर्हि श्रवणातिरि
क्तमननविधानमित्यत आह। यदपि श्रवणव्यतिरेकेण तिन्तके हि प्रमाणविषयवि
वेचकत्वेन यातदिति कर्तव्यमनाभूतः। तदभ्रयो ऽसति प्रमाणे स्तुत्यात्यस्याश्रयस्याभा
वात्। अनुगृहीत इति उपकृत उपानीयते। यस्त्वागमप्रमाणाश्रयः तद्विषयविवे
चकः तदविरोधी समन्तव्य इति विधीयते। अत्यनुगृहीत इति अन्त्याश्रवणस्य पश्चादि
ति कर्तव्यतात्वेन गृहीत इति। अनुभवांगत्वेनेति मननो भाव्यमानो भावनाविषयतयानु
भूतो भवतीति मननमनुभवांगं। आत्मनो ऽनवागतत्वमिति स्वप्राधवस्याभिरसं एकत्वमु
दासीनत्वमित्यर्थः। अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्येपि कार्यस्य कथं वि
चेतनस्याविर्भावान्नाविर्भावाभ्यां विज्ञानं वा विज्ञानं वा भवादिति जगत्कारणयोजयितुं श

क्ये। अचेतनप्रधानकारणवादिनोक्तदुर्योज्यमेतत्। नत्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानत्व
मतासंभविनी चेतनस्य तु जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यवस्थास्विव सतोपि चैतन्यस्याविभा
वनया शक्यमेव कथंचिद्विज्ञानात्मवैयोजयितुमित्याह। यापि चेतनकारणश्रवणबल्ले
नेति परस्य वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्यते। प्रत्युक्तवान्वैलक्षण्यस्य ति॥ वैलक्षण्ये
कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तं परमार्थस्तु नास्माभिरेतदऽभ्युपेयत इत्यर्थः। अस
दिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्। न कारणात्कार्यमभिन्नं अभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः कारणवत्
ध स्यात्मनि वृत्तिविरोधात्। सुप्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च चिदात्मनः कारणस्य जगतः का
र्याद्भेदः तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति चेत्। असद नास्ति
द्वृत्तप्रसक्तातिसत्कार्यवादव्याकोप इत्याशङ्क्यापदि चेतनेसुडमिति परिहरति नेत्यदो
षरति। प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतद्विभज्यते। प्रतिषेधमात्रं हि हिदं न प्रतियादपि हि
घातिरिक्तं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र यथा कार्यस्य रूपेण सदा सत्त्वाभ्यां न नि

२

वा.र. विवनीयेऽपिशुकारणरूपेणशक्यंसत्वेननिर्वक्तुमिति।एवंचकारणसत्तैवकार्यस्यसत्तानततोन्ये
तिकथंतदुत्पत्तेःप्राकासत्तिकारणात्मवत्यसत्स्वरूपेणोत्पत्तेःप्रागनुत्पन्नस्यध्वस्तस्यवास
दसत्वाभ्यामनिर्वाच्यस्यनसतोऽसतोवोत्पत्तिरितिनिर्विषयःसत्कार्यवादप्रतिषेधइतिदिक्॥अ
पीतौतद्वत्प्रसंगादसमंजसं॥विभजेअत्राहचोदकोयदिस्कोत्यतियथाहिपृथ्व्यादिषुहिसेंध
वादीनामविभागलक्षणोलयःरसांतरसादिभिर्दृष्टरूपपर्यंत्यैवंब्रह्मणिविशुद्धादिदोषग्रस्तैर्निर्गुणज
गल्लीयमानमविभागाक्वेव्रलस्वधर्मेणरूषयेत्।नवान्यथालयोलोकसिद्धइतिभावः।क
ल्पांतरेणसामंजस्यमाह।अपिचसमस्तास्यतिनहिसमुद्रस्यफेनोर्मिबुद्बुदादिपरिणा
मेवारज्ज्वांसर्पधारादिभ्रमेवानियमोदृष्टः॥समुद्रोहिकदाचित्फेनोर्मिरूपेणपरिणमते
कदाचिद्बुद्बुदादिना।रज्जुर्हिकश्चित्सर्पइतिविपर्यस्यतिकश्चिद्धारेतिनचैवक्रमनिय
मःसोयमत्राभोग्यादिविभागनियमःक्रमनियमश्चासमंजसइति।कल्पान्तरेणसामंजस्य
माह।अपिनमोत्तरेणमिति।कल्पांतरंशंकापूर्वमवतारयतितेति।सिद्धांतसूत्रे।ननुदृष्टांतमा

रे

२

नियमेन मुक्तानो न उत्पत्तिप्रसंगः प्रत्युत ... कारणाभावे ... भावस्य प्रतिनियम

वेत्। नाविभागमात्रं तयोरपि तु कारणे कार्यस्याविभागः। तत्रैव धर्मारूपणं तंतिपटस्तत्र दृ
ष्टांतः न तु कारणे कार्यस्यालये कार्यधर्मारूपणेन दृष्टांतलेशोप्यस्तीत्यर्थः। स्यादेतत्
यदि कार्यस्याविभागः कारणे कथं कार्यधर्मारूपणं कारणस्येत्यत आह। अतत्त्वतोपी
ति। यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिः न तु शुक्ते रजतमेवमिदमपीत्यर्थः।
अपि च सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती श्रु
तिरनतिशंकनीया सर्वैरेव वेदवादिभिः। तत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेपि स
मानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम तस्मात्त्रापीति मात्रमनुयोज्यमित्याह अत्यन्त
वेदमुच्यत इति अवस्थात्रयमुत्प अस्ति वा चायमपरो दृष्टांतः यथा स्वप्नदृगेक इति
लौकिकः पुरुषः एव मे स्थात्रयसाक्ष्येक इति अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः
कल्पांतरेण सामंजस्य कल्पांतरेण दृष्टांतभावे परिहारमाह यद्युनरुक्तमिति। अवि
द्याशक्तेर्नियतत्वात् उत्पत्तिनियम इत्यर्थः। एतेनेति मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रति
नियमात् तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निघ्नता वादिनि। यकारण

ने मि

१ वा२०

योर्वैलक्षण्येनावलंबमानसंशयोभयोः पक्षयोः प्रागुत्पन्नेरसंकार्यवादप्रसंगोपीनोत्तदप्रसंगस्य
प्रधानोपादानपक्षएवनास्मत्पक्षइतिउपरिष्टात्प्रतिपादयिष्यामः तथापिगुउत्तिद्धिकं
यासमानत्वापादनमिदानीमितिमंतव्यं। इदमस्यपुरुषस्यसुखदुःखोपादानंक्लेशाकर्मा
शापादीदमस्येतिसुगमसन्यत्। तर्कप्रतिष्ठानादपिकेवलागमस्यैर्थ्यंवतंत्रकविषये त
नसांख्यादिवत्साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेणतर्कःप्रवर्तनीयोयेनप्रधानादिसिद्धिर्भवेत्।
शुष्कतर्कोहिसमवत्यप्रतिष्ठानात्। तदुक्तं॥ यत्नेनानुमितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यतेइति। नचमहत्पुरुषपरिगृहीतत्वेनकस्यचित्तर्कं
स्यप्रतिष्ठामाश्रापुरुषाणामेवतार्किकाणांमिथोविप्रतिपत्तेरिति। ननुत्रेणशंकते अ
न्यथानुमेयमितिचेत्॥ तद्विभज्जते। अन्यथावयमनुमास्यामहइति॥नानुमानाभासव्य
भिचारेणानुमानव्यभिचारः। शंकनीयः प्रत्यक्षादिष्वपितदाभासव्यभिचारेणतत्प्र
संगात्तस्मात्स्वाभाविकप्रतिबंधवत्लिंगानुसरणे [illegible] निपुणेनप्रमात्राभवि

१

त

तर्क्यं। ततश्चाप्रत्यूहं प्रथमनेसेत्स्यतीतिभावः। अपिच येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स ए
वर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयः तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह न ह्यप्रतिष्ठित
स्तर्क एवेति। अपिच तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसंगेन च श्रुत्यार्थाभा
सनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चयः स्यादित्याह सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चेति। अपिच विवा
त दास्पदे तर्के तु किं तत्पूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धांतमनुजानाति सति चैव पूर्व
पक्षविषये तर्काप्रतिष्ठारहिते प्रवर्त्तितं तदभावे विचाराप्रवृत्तेरित्यदिदमाह अयमेव
च तर्कस्यालंकार इति। तामिमामाशंकां सूत्रेण परिहरति। एवमप्यविमोक्षप्रसं
गः। न वयमित्यत्र तर्कस्य प्रमाणपामः किंतु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिबं
धवत्तलिंगाभावात्। यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तदप्रति। ष्ठादोषान्न मुच्यत इति॥
कल्पांतरेण निर्मोक्तपदार्थमाह अपिच सम्यक्ज्ञानान्मोक्ष इति। भूतार्थगो
चरस्य हि सम्यक्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं॥

११ यथाप्रत्यक्षस्य वैदिकं चैतन्यं चेतनजन्यादुपादानविषयविज्ञानं वेदोक्तं तर्केति कर्त्तव्यताकं
नी२० वेदजनितव्यवस्थितं वेदानपेक्षेण तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तर्काणामन्यो
न्यविप्रतिपत्तेः तत्त्वविनिर्द्धारणकारणाभावाच्च न तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यक्
ज्ञानं असमयवेत्तॄणाञ्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥ ॥ ६८३ ॥ ॥ एतेनशिष्टापरि
ग्रहा अपि व्याख्याताः। न कार्यं कारणादभिन्नं। अभेदे कारणवत्कार्यत्वानु
पपत्तेः करोत्यर्थानुपपत्तेश्च असतः प्रादुर्भावानभ्युपगन्तव्यः। न चास्य कारणमपे
किंचिदस्तुतमस्ति यदर्थमदः पुनरुत्पत्तेः। अभिव्यक्त्यर्थमिति चेन्न। न तस्या अ
पि कारणात्मत्वेन सत्त्वात्। असत्त्वे वाभिव्यंग्यस्यापि तद्वत्संगेन न कारणात्म स
त्वव्याहतेः॥ न हि तदानीं तदेवास्ति नास्ति वेति युज्यते॥ किंचेदम्मणिमंत्रौ
षधमिंद्रजालं कार्येण श्रितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानेन भवि
दूरस्थावतस्यैव तदवस्थेन्द्रियादेः पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं चेति नास्य कदा ११

चित्सत्वमनुपपन्नमतेकदाचिदनुमानेकदर्थाभः। कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्ये हेतुरिति चेन्न। न
कार्यजातस्य सदातनत्वात्। अथा वित्या कार्यान्तराणि पिंडकपालशर्कराचूर्णप्रभृतीनि कुं
भव्यवदधते। ततः कुंभस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति। तन्न तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातन
त्वेन सर्वदाव्यवधानेन कुंभस्यात्यंतानुपलब्धिप्रसंगात्। कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न का
रणात्मत्वं नित्यत्वानित्यत्वलक्षण विरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात् भेदाभेदयोश्च परस्परवि
रोधेनैकत्र सहासंभवस्योक्तेः। तस्मात् कारणात् कार्यमेकान्तत एव भिन्नं। न च भेदे गवाश्व
वत् कारणभावानुपपत्तिरिति सांप्रतं। अभेदेपि कारणरूपवत् तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। अ
त्यंतभेदे च कुंभकुंभकारयोर्निमित्तनैमित्तिकाभावस्य दर्शनात्। तस्माद्भिन्नत्वाविशेषे पि
समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः। यस्माद्भिन्नाद्भवतः समवायः तदुपादे
यं यत्र च समवायः तदुपादानं। उपादानत्वे च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्य इष्टं यथा
तंत्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वं। चिदात्मनस्तु परममहत उपा

दानात्तु नान्यैतान्यपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हतीति तस्माद्यत्रेदमल्पमात्रं तस्य विश्राम्यतीयतानतो
दीयः संभवतीति तत्त्वगतो मूलकारणे परमाणुः। तेो दीर्घान्त्वगतं त्वेवमुभे राजशार्षपयोः तुल्य
परिमाणत्वप्रसंगो नंतावयववत्वादुभयोः। तस्मात्परममहतो मूलकारणात् उपादानादभिन्नमुपादे
यं जगत्कार्यमभिवदंती श्रुतिः प्रतिच्छिन्नप्रमाणं न तर्कविरोधमर्हति सहस्रसंवत्सरसत्रगत
संवत्सरश्रुतिवत् कथं विज्ञानभिक्षुणा व्याख्येयत्याधिकं पाकमात्रेण प्रति सांख्यदूषणमभि
दधातीति एतेनेति तत्त्वेन अस्यार्थः। कारणात्तु कार्यस्य भेदे तदनन्यत्वमारंभणशब्दादि
भ्य इत्यत्र निवेक्ष्यामः। अविद्यासमारोपणेन च कार्यस्यानृतत्वाधिकभावमप्युपपोक्त
कत्वादुपेक्षिष्यामहे। तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य अप्रयोजकत्वेनाव्यवस्थितत्वसिद्धिः ते
न च सिद्धं सांख्यदूषणमतिदिशति यत्र कापि चिदेदानुसारिणां मन्वादिभिः शिष्टैः परि
गृहीतस्य सांख्यतर्कस्येयं गतिः तत्र परमाण्वादिवादस्यास्येतद्वेदवाह्यस्य मन्वाद्यनपे
क्षितस्य च कैव कथेति। केनचिदंशेनेति। सूक्ष्मादयो हि व्यक्तत्वाद्याद्यैश्च किंचित्सदृश

त्यायोत्प्रेक्षितनमप्रकाशत्त्वकत्वाघतश्निकेनचिदप्रमाणेनेत्यकं। सुगममन्यत्।१।।४।। भोक्त्रापत्ते
रविभागश्चेन्स्याल्लोकवत्। स्यादेतत्। श्रुतिगंभीरजगत्कारणविषयत्वेन तर्कस्य नास्ति केव
लागमगम्यमेनदित्यक्तं तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेपः त्यत आह यद्यपि श्रुतिः प्रमा
णमिति। ननु हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणान्तरमपेक्षते। प्रवर्तमाना पुनः स्फ
दतरप्रतिष्ठितप्रमाणतर्कविरोधेन मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्यजघन्यवृत्तितां नीयते। यथा
मंत्रार्थवादादिष्वर्थः। अतिरोहितार्थभाष्यम्। यथाबाध्यत्व इति। यद्यपीतानानां तथाप्येव वि ध
भागोनम। वेत्तत्तत्स्त्वदेवाघतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात् स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रद्दर्श
ने। नन्वेतदसिद्धं अबाधितानाघतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः। इमांश
कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति स्यात्कारः॥
स्याल्लोकवत्। परिहाररहस्यमाह॥१४४॥ सू॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः। पूर्वस्मा
दविरोधोऽभ्युपगमस्य विभागमाह अभ्युपगम्य चेममिति। स्यादेतत्। यदि कारणात्पर

बी॰ १२

मार्थिकत्वादनन्यत्वमस्याकाशादेः प्रपंचस्य कार्यस्य। कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपंचावता
रः। उत्पत्त आह व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः। किंत्वभेदं व्या
सेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसंगः। किंत्वभेदव्यासेधपूर्वः वैशेषिकादिभिः। अस्मास्तु साह
यकमेवाचरितं भवति। भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे आरंभणशब्दादिभ्य इति। एवं हि ब्रह्मविज्ञाने
न सर्वविज्ञानं त्वतो ज्ञापितं यदि वृत्तिवत्तत्त्वं ज्ञातो भवेत्। यथा रज्जौ ज्ञातायां भुजंगत्वं ज्ञातं भवति
सा हि तस्य तत्त्वं। तत्त्वज्ञाने च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव। अत्रैव वैदिको दृष्टांतः
यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेनेति। स्यादेतत्। मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति न हि त
न्मृदात्मकमिति उपपादितमधस्तात्। तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं न चान्यस्मिन्विज्ञाते अन्यज्ज्ञातं भव
तीत्यत आह श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं वा वयाकेवलमारभ्यते विकारजातं न तु त
त्वतोऽस्ति यतो नामधेयमात्रमेतत्। यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रं
यथाहु विकल्पविदः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति। तथा वा वस्तुनयाऽन्व १३

चा

तविकारजातंमृत्तिकेत्येवसत्यं। तस्माद्घटशरावोदंचनादीनांतत्वंमृदेवतेनमृद्विज्ञातायांतेषांसर्वेषा
मेवतत्वज्ञानंभवतितदिदमुक्तंनचान्यथैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमुपपद्यतइति। निदर्शनांतरद्वयं
प्रपंचमुपसंहरति तस्माद्यथाघटकरकाद्याकाशानामिति। यथाहिघटकरकाद्युपाधिरूपानंतेनवत्क
संतोयथामहाकाशात्तद्भिन्नोदकादयः तथाचसर्वविकारजातंतस्मादवस्तुसत्। यथाहियदस्ति
तदस्ति नयथाविदात्मानत्यसौकदाचित् क्वचित्कथंचिद्वास्ति। किंतुसर्वदासर्वत्रसर्वथास्ति
ततनास्ति। नचैवंविकारजातंतस्यकदाचित्कथंचित्कुत्रचिदवस्थानात्। तथाहिसत्वभावं
चेद्विकारजातंकथंकदाचिदसत्। असत्वभावंचेत्। कथंकदाचित्सत्। सदसतोरेकत्व
विरोधात्। नहिरूपंकदाचित्कथंचिद्गंधोभवति। अथतस्यसदसत्वेधर्मेतिचस्वीकार
णाधीनजन्मतयाकदाचिदेवभवतः। नतर्हिविकारजातंदंअयमानंसदातनमिति नवि
कारः कस्यचित्। अथासत्वसमयेतन्नास्तिकस्यतर्हिधर्मोसत्वं। नहिधर्मिणमप्रत्यस्य
नेतद्धर्मोऽसत्वंप्रत्यक्षत्वमुपपद्यते। अथास्यनधर्मिः कित्वर्थांतरमसत्वं। किमायातं

१४ श्री॰

भावस्य न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति। असत्त्वं भावविरोधीति चेत्। नाकिंचित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः। किंचि
त्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वे तद्रूपयोगासंभवात्॥ अथास्यासत्त्वं नाम न जायते किंतु स एव न भवति॥ यथा
हुः न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलमिति। अयमेव प्रसज्यप्रतिषेधो निरुच्यतो किं तत्र भावो त्वा
भावः उत भावस्वभावः स इति। तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे भावानां तत्स्वभावतया जगच्छून्यं प्रसज्येत॥ त
थाच भावानुभवाभावः। उत्तरस्मिंस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात्। कल्पनामात्र
निर्मितत्वेपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिः तदवस्थैवातस्माद्भिन्नेमसति कारणाद्विकारजा
तं न वस्तु सदसतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतं। तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकार
जातस्य कारणस्यैव निर्वाच्यतया सत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना ग्रंथेन दृष्टांततयानुव
दति श्रुतिः। यत्तु लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टांत इत्यक्षपादसूत्रं प्रमाणं सिद्धो
दृष्टांत इत्येतत्पर्यन्तपुनर्लौकिकसिद्धत्वमत्र विवक्षितं। अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टांतः स्या
त्। न हि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैशेषिकव्युत्पत्तिपराहितानां लौकिकानां सिद्ध इति। संप्र १४

त्मा

त्यनेकांतवादिनमुपालभ्य पतति न त्वनेकात्मकं इति। अनेकाभिः शक्तिभिर्युक्तयो नानाकार्यप्रदस्य स्त
घटोऽप्येकोऽनेकं नानाचेति। किमतो यद्येवमित्यत आह तत्रैकत्वांशेनेति। यदिपुनरेकत्वमेव वस्तुनः स्यात्तदे
न्द्र तनो नानात्वाभावान् वैदिकः कुंभकोऽप्रयोक्तृलौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत। ब्राह्मणो रा च
श्रवणमननादयः सर्वेऽप्यनर्थकाः प्रसज्येरन्। एवं चानेकात्मकत्वे ब्राह्मणो मृदादि इष्यंतामनुतथा
नविष्यंतीति। तमिममनेकांतवादं दूषयति। नैवं स्यादिति। इदं तावदत्र वक्तव्यं मृदात्मनैकत्वं घटशरा
वाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किं भेदोऽभिमतः। आहोऽभेद उत भेदाविति हाभे
तत्राभेद एकांतिकेऽन्यदात्मनेतिव घटशरावाद्यात्मनेति वा द्वैविध्यं नियमस्य नोपपद्यते। भेदे चोत्क्षेव
ष्ट्रयनियमानुपपत्त्या घटात्मनेति त्वसमंजसं न त्वन्यस्यान्य आत्मा संभवति। नत्वानेकांतवादः। भेदाभेदक
ल्पेऽपि एवंरूपं भवेदपि नियमस्त्वयुक्तः। नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः संकरे तद्धर्मा विकत्वनाना
त्वे न संकीर्यंते इति संभवति। ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाद्यात्मना नानाऽपि स्यादेवं
घटशरावाद्यात्मना नानात्वे यावद्भवति तावन्मृदात्मनो नानात्वं भवेत्। सोऽयं नियमः कार्यकारणयोरै

नो

१५ श्री

कातिकं भेदमुपकल्पयति॥ अनिर्वचनीयतां वा कापिलस्य परास्कोतेवास्माभिः प्रथमाध्याये तदाम्नाताखरा। तदेत
च्छ्रुतियुक्तिनिराकृतमनुवदंती श्रुतिमुदाहरति मन्त्रिकेत्येवमसत्यमिति। स्यादेतत्। न ब्रह्मणो जीवभावः।
काल्पनिकः किंतु भाविकोंशो हिमः तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभावश्चाधीयत इत्यत आह स्व
यं प्रसिद्धेनेति॥ स्वाभाविकस्यानादेरिति। यदुक्तं नानात्वापीनत्वं कर्मकांडप्रयोजनो किं कस्य व्यवहा
ओ रः सिद्धेः त्स्यते तिरत्राह बाधितेचेति। यावदबाधं हि सर्वोयं व्यवहारः स्वप्नदशायामि
व तदुपदर्शितपदार्थज्ञानव्यवहारः। स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवा
क्यपरिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शरीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते। स्यादेतद्यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिल
क्षणः सम्यग्ज्ञानेनापैत इति न ब्रूते किं त्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्तते। ११
३ यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतादिर्यौवने प्राप्तौ निवर्तते न च तावता सो मिथ्याज्ञाननिबंधनो
भवत्येवमत्रापीत्यत आह न चायं व्यवहाराभाव इति। कुतः तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति॥ न खल्वेत

तीय ३

मान धि ग ६

द्या तामवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमारुह्य जीवस्यापि तु मुक्तेर्गौरनुरिवमितिवत्सदातनं तम
भिवदति। अपि च सत्यानृताभिसंधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह तस्करदृष्टान्तेन चेति। न चास्मिन्न
पूर्वनिरुक्ति॥ न हि ज्ञातुकस्य देवकर्मच तत्कुंवत्साशालिनः कुंवत्तिज्ञाने देवकर्ता कमचत्तु मत्ता
वा बाधेतेत कस्य हेतोः स्वेषां कुंवत्सादीनां तस्मिन् भाविकत्वात्। तद्वदिहापि च भाविकगोचरेण
कात्म्यज्ञानेनैनाद्वैतभाविकप्रपञ्चदर्शनीयं न हि ज्ञानेन वस्तूपनीयते ऽपि तु मिथ्याज्ञानेनाशेपि
तमित्यर्थः। चोदयति नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम इति। अबाधितासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाण
मिति प्रमाणलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि नाम अश्नुवते एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु
तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि
भाव्यभावकभावककरणेतिकर्तव्यताभेदापेक्षत्वात् व्याहन्येत तथा च नास्तिकत्वमेकदेशाक्षेप
णाच सर्ववेदान्तपाठादीनामप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः। न केवलं वि
धिनिषेधशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रस्यापि ... स्वरूपेण पितृस्यापि भेदाप

१६ पा॰ स्तत्वादित्याह मोक्षशास्त्रस्यापीति। अपि वा सिद्धान्तेन वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनां अलीकत्वा
त्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्। न खलु लोके कूटात् धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्या
तेन शङ्कां पञ्चानां मोक्षशास्त्रेऽणेति। परिहरति अत्रोच्यत इति। यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबाधि
तत्वं नास्ति युक्त्यागमाभ्यां बाधनात् तथापि व्यवहारे बाधाभावात् सांव्यवहारिकमबाधितत्व
हि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित्॥ तस्माद
नपबाधनात् प्रमाणलक्षणमस्ति प्रत्यक्षादय इति। सत्यत्वोपपत्तेरिति सत्यत्वाभिमानो
पपत्तेरिति यस्त्वेकवाक्यमेतद्विभज्यते यावद्विनसात्म्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति विकारानेवाहं
शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रादीन् ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना वेदिकश्रेतिकामि
कां उमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थतास्य प्रत्यक्षावहारस्यैवेति विभज्यते यथा प्रत्यक्षादि कृतस्येति॥ १२
कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण सत्यस्य समर्थितात्मत्वं प्रतिपद्यते तद्भाष्य परिहरति कथं त्वस
त्येनेति। एकस्मिन्नवकृत्प्रवणपापपत्मसाक्षात्कार एवं तत्त्वेदान्तसमुच्छेदोऽपि स्यात् १६

ॐ श्रीगणे शाय नमः

तुत्या

त्

निश्चयो ऽसत्यः सोपि हि वन्हिरूपः कार्यतया निरोधधर्मीयत्स्कद्वलस्वभावः साक्षात्कारेणासौ कार्य
तत्स्वभावत्वात्तस्मादवबोधमेतत् कथमसत्यानुसत्योत्पाद इति यत्खलु सत्येन तदुत्पद्यत इति कृतमत्र
स्यासत्योदः यद्योत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव सांव्यावहारिकं तु सत्यत्वं वन्हिरूपस्य वृत्तसाक्षात्कारस्येव स्र
वणादीनामप्यभिन्नं तस्माद् अपि पवन्हिरूपस्य वृत्तसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारो ज्ञाव न
मिति मतव्यं यद्यपि सांव्यावहारिकसत्यादेवमपान्सत्यमवरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहितज्ञान
मसत्यं ततो भये सत्यं जायत इत्यसत्यान्न सत्यस्योत्पत्तिः उक्तो यद्यपि व्याहितज्ञानमपि स्वरूपेणासत्त
थापि नं तेन भयहेतुरपि च निर्वाच्याहि रूपितत्वेन अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसंगात् ज्ञान
त्वेनाविशेषात् ॥ तस्मादनिर्वाच्याहिरूपितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्यो
पजन इति। नव्यमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनोपत्तः समारोपित धूमसमभावाया धूममस्वि
व्याप्या वह्निज्ञाने सत्यस्यात् ॥ न हि वह्निरूपज्ञाने सत्यमुपजातमिति रसादिज्ञाने नापि नि
यमो यतः कुत्रचिदसत्यात्सत्यं कुत्रचिदसत्यं यथा दीर्घत्वादेर्वर्णे समारोपितत्वाविशेषेपि
ततः सत्येन भवितव्यं ॥ प्रतिनियमो हि ता दृशः सत्यानामुत्पत्तः कुतश्चिदेव जायत इति। एवमसत्यानामपि र

१८ रार. अज्ञीनमित्यतो वाक्याज्ज्ञानविरुद्धभवाद्देति सत्यं अज्ञिनमित्यतस्समारोपितदीर्घभावात्
ज्ञानविरुद्धभवाद्वतो भवंति भ्रांताः न्वोभपत्रदीर्घसमारोपप्रतिकश्चिदविभेदः तस्मादुपप
न्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति निदर्शनांतरमाह स्वप्नदर्शनावस्थस्येति यथा हि सीलारिको
जाग्रद्दुर्जागं दृष्टाप त्वापतेन तत्र सर्पदंशवेदनामाप्नोति पिपासुः सलिलमात्तो वपपातुं प्रवर्त्तते
११ तत्तदासाध्य पावयापमाप्यायितः सुखमनुभवति एवं स्वप्नांतिकोपि तदवस्थे सर्वमित्य
सत्यात्कार्यसिद्धिः प्रा कतेतत्कार्यमप्यनृतमेवेति। एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिरित्यत्
र्थ्यः परिहरति तत्र ब्रूमो यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति। लौकिको हि मुग्धो चिंतो वा स्वं वा
चिंतं मन्यते तेन तदवाप्नोति तेन यद्यपि परीक्षका श्रुतिर्वाच्यन् पिनामवा निमतिर्वीच्यानि
श्चिवंति तथापि लौकिकाभिप्रायेणेदमुक्तं अत्रांतरे नो कायति कानांमतत्ममपाकारोति
यतेन स्वप्नदर्शावगत्यवाधनेनेति। यदाश्चनन्द्वयं चैत्र स्त्रारूढं वीव्यात्त विकाहदं क्रा कासा
न्तवदनामुन्नब्बवं भ्रमन्नसंकावचुंविला गुल्तामतिलो षानुराधद्दल विशालवृत्त लोचना १८

रोमांचसंचयोन्मुखत्वमीमणाम्स्फटिकावलम्बिनि प्रतिबिंबितामभ्यमित्रीणाम् ननु मास्त्वापत्यमैति बुद्धोमा
वृत्तीमात्मनमनुपश्यति नदो मयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसंदधानो देहातिरिक्तमात्मानं नेति ध्रुवतो
ति। ननु देहमात्रे तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसंधानाभावप्रसंगात्कथं चैतदुपपद्यते। यदि स्वप्नदृशो
ऽवगतिर्बाधिता स्यात्तदा धेनुप्रतिसंधानाभाव इति। असत्यात्सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धा न च व्य
तिरेकसिद्धा चेत्यास्तत्याश्रुतिरिति॥ नर्थाकारादीति। यद्यपि रेखायास्तत्वं सत्यं तथापि यथार्थसं
केतमसत्यं नहि संकेतपितारः संकेतं पत्नी दृश्यो न रेखाभेदेनापंचवर्णाः ग्रुपेतव्योऽपि त्वीदृशो
रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च आकार इति तथा वासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सि
द्धं॥ यद्यपि एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सत्यपि तु नानात्वांशेन बंधकर्मकांडप्रयोगलो
किकश्च व्यवहारः सत्स्यतिरिति तत्राह अपि नात्यमिदंप्रमाणमिति। यदि द्वैकत्वानेक
त्वनिबंधनो व्यवहारो वेकस्य पुंसो पर्यायेण संभवेः तत्त संदर्शनमयसन्नावः कल्पतनत्वेतद
द्वि नत्येकत्वावगतिनिबंधनः कश्चिदपि व्यवहारः तदवगतेः सर्वात्यत्वात् तथाहि

१८ वाच॰ त्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलव्यवहारानपबाधमानेवोदीयते नैतस्याः परस्तात् किंचिद्व
क्तव्यमस्ति वाक्यप्रपंचस्य तत्पर्यं नोपपद्यते इति ध्येयम्। तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परंकिंचिद्वा
कांक्षमिति। नचेयमवगतिर्दुर्लभेत्याशंक्यायेत्याह नचेयमिति। स्यादेतत्। अंत्यावेदियमवगतिर्निः
प्रयोजनातर्हि। तथाचनप्रेक्षावद्भिरुपादीयेत प्रयोजनवत्वेवानोत्पाद्या इत्यत आह नत्वेयमवगति
रनर्थिका कुतः अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् नहीयमुत्पन्नासती पश्चादविद्यां निवर्तयति येनने
त्पाद्यत्वम्। किंत्वविद्याविरोधिस्वभावतयात्मिन्नवत्यात्मैवोदीयते। अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया
फलमपि तु स्वतयैव लक्षणत्वात्फलस्येति। प्रतिकूलपरावीनं निराकर्तुमाह भ्रांतिर्वेति। कुतः
बाधकेति। स्यादेतत् मा भूदेकत्वनिबंधनो व्यवहारो नैकत्वनिबंधनस्तावन्नित्तदेव हि सर्वकालामु
ऊहत्तिलोकयात्रा अतन्नस्ति ह्यर्थं अनेकत्वस्य कल्पनीयं तान्विकत्वमित्यत आह बाधकेति। व्यवहा
रो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते न त्वमन्त्याः तात्विकत्वेन भ्रांत्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितं सत्यं
चतदविसंवादात्। अनंतं च विचारासहत्वपाऽनिर्वाच्यत्वात्। अंत्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानपेक्षतया १८

बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्यच प्रतियोगिग्रहसापेक्षतया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वंवदन्न प्रकृतमुपपन्नं इति
तस्मादंत्येन प्रमाणेनेति। स्यादेतत् नचैवमनेकत्वं व्यवहारसिद्ध्यर्थं अनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं
कल्पयामः। किंतु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति ननु मृदादीति। परिहरति नेत्युच्यत इति
मृदादिदृष्टांतेनाहि कथंचिन्न परिणाम उन्नेयो नच शक्य उन्नेतुमपि मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कार
णमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् सदा कूटस्थनित्यत्वश्रुतियादि
काम्नासंति सहस्रशस्तत्र इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः। अथ कूटस्थस्यापि परिणामः
कस्मान्न भवतीत्यत आह नत्येकस्येति॥ शंकते स्थितिगतिवदिति यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमे
कस्मिन् ब्रह्मणि परिणामस्तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति। निराकरोति न कूटस्थस्येति
विशेषणादिति। कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः सा कथं प्रच्युत्या न वि
रुध्यते। नच धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजननापायेपि धर्मी कूटस्थः स्यात् भेदप्रकीर्ति
कोणावास्य वस्त्वधर्मिभावाभावात् बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमंत इति

वा.चं.१० १८ अपि वस्वाध्यायाध्ययनविध्युपादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं। किं पुनरि
यता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण तत्र फलवद्ब्रह्मतत्त्वज्ञानसमाम्नानसंनिधानवफल
ज्ञाधो नित्वसमाम्नायमानं तदर्थं सन्तदुपायतया वतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह अन्यथा पाव
त्तणः इति। अतोऽनपरत्वमस्येत्यर्थः तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं चाह इति विरो
धं चोदयति नन्विति ब्रह्मणा दिन इति परिहरति नाविद्यात्मका इति। नामरूपे च ते एव बीजं तस्य व्या
करणं कार्यप्रपञ्चं तदपेक्षत्वादेवास्य। एतदुक्तं भवति। नतात्त्विकमैश्वर्यं सार्वज्ञ्यं च ब्रह्मणः किन्त्ववि
द्योपाधिकमिति। तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं। तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वं तेन नाविरोधः सूत्रभमन्यत्र। भाविचो
पलब्धेः। कारणस्य भावः सत्ता चोपलंभश्च तस्मिं कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च। एतदुक्तं भवति। विषयपदं
विषयविषयिपरं विषयिपदमपि विषयिविषयपरं। तेन कारणोपलंभभावयोः कार्योपलंभभावादि
ति सूत्रार्थः। संपद्यते तथा च अभासृपाव विरुद्धबुद्धिबोध्यत्वेन वादुषेण न व्यभिचारो नापि वह्निभावाभा
वानुविधानपि भावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति। तत्र यथोक्तस्य हेतोरेकदेशमभिधत्ते नोपलब्धेरि १८

भाष्यकारः इतस्त्रकारणाद् इतरान्यत्वभेदाभावः कार्यत्वान्यत्वकारणीयस्मात्कारणाज्ञावरणकारणस्ये
ति। अन्वयव्यतिरेकमुखेनात्मकत्वमाह नचेति नियमेनेति काकतालीयन्यायेनान्यभावेप्यन्यदुपल
भ्यते नतु नियमेनेत्यर्थः। हेतु विशेषणस्य व्यभिचारं चोदयति नत्वन्यभावेपीति। एकदेशिमते
न परिहरति। नेत्याद्यतरिति। एवं वा एकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह अथेति
तदनेन हेतु विशेषणमुक्तं। पाठान्तरेणैदमेव स्पष्टं व्याचष्टे नचोबलं शब्दादेवेति। पटइतिछिद्य
त्यन्तबुध्यातेनव वातान विनानावस्था। आलोकंतेनतु तद्वतिरिक्तः पटश्चत्पटसमुपलभ्य
ते॥ एकत्वेन तं तन्नामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदान् बहूनामपि यथैकदेशकालाव
च्छिन्ना धवखदिरपलाशादयावरुवोपि वनमिति। अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्थाः अथ्यन्ता
रत्वेवार्थान्तरं किं विनितिनिमित्ताः कुर्वन्तोर एवं तेषां प्रावरणवत्वाध्यकरणमेकं एवमनारभ्ये
वार्थान्तरं तं तबो भिन्नताः प्रावरणमेकं करिष्यति। नचसमवायात् भिन्नयोरपि भेदानवसा
य इति वाच्यं। अन्योन्याश्रयत्वात्। भेदहि समवायः समवायाच्च भेदः। नच भेदे साधनांतर

सिद्धे

२ वा॰ श्री

१

मस्ति। अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितं। तस्माद्यत्किंचिदेतत् अन्यथा
चादिशान्मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्। अतीतकारणानिवर्तन्त्यादयः सर्वे प्रतिबोध्या ए
वेत्यर्थः तथा वेदिशान्मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्। अतीतकारणानिवर्तन्त्यादयः सर्वे प्रति
बोध्या एवेत्यर्थः यावत्तदुपचिति।। सतावारस्य। विभज्यते रेतस्त्विति। न चैव लक्ष्यते इति
यथा निरूप्य भवति वस्तु पदात्मनेति। न हि तैः सिकतात्मना सिकताया अन्निं घटाद्य
तो क्षिप्तदिवस्तात्मना अप्रत्यक्षोऽक्रियते हेतुदात्मनोपलभ्यते। नैवं सत्कार्ये ने ले
ल सिकतात्मनाति तन्तुपथा सिकताया स्वेन ने ज्ञायते एवमात्मनोऽपि ज्ञायते नामो
तेनात्र: ।त्मात्मना सीदिति गम्यते उपपत्तेरात्मरूपस्याच कारणं ब्रह्मेति।
पक्षाहितः सर्वदा सर्वत्र घ ॰ ॰ एव नज्ञात्वे सोऽकिंचित्प्रतिभवति एवं सदपि सर्वत्र
वृत्तसदेवनत्वकंचिदाविदसन्न भवितुमर्हतीत्युपपादितमभूत्। तस्मात्कार्ये ध
त्रिष्वपि कालेषु सदेवास्यावेत्यभिमतो मध्येवृत्तपतनप्रारूपोऽनुचितं इति। ... २

ल

सत्त्वेनैकेकार्यकारणयोः नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते॥ ततश्चाभिन्नसत्तानन्यत्वात्तते[ऽ]पि भिन्नयोन भिद्येते [illegible]
इति। ननु तत्राप्यभिन्नत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तं॥ तथासति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसंगात् तत्र भेदाभेदयो
रन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादाना भेदकल्पना उत तात्त्विकाभेदोपादाना भेदकल्प
नेति॥ नाद्यः उपपद्यमानः भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वात् भेदग्रहणेन तेन च प्रतियोगिग्रहणसंभवात्
अन्योन्याश्रयापत्तेः॥ अभेदग्रहस्य च निरपेक्षत्वात्तदनुपपत्तेः। एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्य एकाभावे
१ तदनुपपत्तेः अभेदग्रहणोपादानेन च भेदकल्पनेति सर्वमवदातं॥ अमुख्यपदेशान्निर्वचनीयधर्मान्तरेण वाक्यशेषात् व्या न
वृतत्वात् व्यावृत्तत्वे च धर्मो ऽनिर्वचनीयो॥ एतमेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं॥ ॥ युक्तेः शब्दान्त
राच्च॥ अतिशयवत्त्वात् प्रभावस्यापारिति। अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति ननु
न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वान्निर्वक्तव्यत आह शक्ति न
श्चेति। नान्याकार्यकरणाद्यौ नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना॥ अपि च कार्यकारणयोरिति। यद्यपि भावाद्वैपत्ता
वेरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायपक्षे पराणं पुनरवतारितः॥ अतः परां समवायस्य समवायिभ्यां सर्वं

धेविशेषणपसंयोगोऽवयवावयविद्रव्यगुणादीनांमिथः।नत्वर्थसंबंधः॥समवायिभ्यांसमवायःसमवायिनोःसंबंधइत्येदित
प्राकृते अथसमवायः स्वयमितियथाहि सत्त्वयोगान्नद्रव्यकर्मगुणाः संतः सत्त्वंतुस्वभावतएवसदितिनसत्त्वांतरयो
गमपेक्षतेतितथासमवायः समवायिभ्यांसंबंध्यमानःसंबंधांतरमपेक्षतेस्वयंसंबंधरूपत्वादिति।तदेतत्सिद्धांतांतरवि
रोधसंपादनेननिराकरोतिसंयोगोपितर्हीति॥नचसंयोगस्यकार्यत्वात्कार्यस्यचसमवायिकारणाधीनजन्मत्वादसम
वायेचतदनुपपत्तेः समवायकल्पनासंयोगइतिवाच्यं अजसंयोगेनव्यभिचारात्। अपिचसंबंध्यधीननिरूपणः
समवायोयथासंबंधिरूपभेदेनभिद्यतेतथाचननिरूपतिअपितुनित्यएकएवएवंयदिसंयोगोपिभवेत्ततःको
दोषः। अथैतस्यसंयोगवत्समवायोपिप्रतिसंबंधिभिन्नोभिद्यतेचानित्यश्चेतिअभ्युपेयते॥ तथासति
सपयैकस्मान्निमित्तकारणादेवजायतएवंसंयोगोपिनिमित्तकारणादेवजनिष्यतइतिसमानं। तदात्म्यप्र
तीतेश्चेति॥ संबंधस्वरूपानिरूपितसंबंधकल्पनाबीजं॥ नतावत्स्याद्वादमः तस्य नानात्वेकोऽपसंबंधविरोधादि
ति॥ सर्वमिति॥ मध्यपरभागयोरवाग्भागव्यवहितत्वात्। अथसमस्तावयवव्यासंगयिकत्रियावयवस्थानोत्प स्या
दीप्यतइत्यतआहनहिवस्तुत्वमिति। अथावयवशइति बहुत्वसंख्याश्रितरूपोवव्यासज्यसंख्यैवबहुवर्त्ते
रतेतिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनेद्रव्यतिरूपेणकार्यमिति॥२

तत्त्वेकृतमसंबन्धेपाग्रहणेपि गन्धस्यैवमहत्त्वाभंगित्वान् तद्रूपस्य। अवयवी तु नद्रूपेणावयवान् व्याप्नोतीत्यपि त्व
वयवशे तेन यथास्त्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन् न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते केतिपयकुसुमस्थानस्यापि
तस्योपलब्धेः॥ एवमवयवव्यापीति भावः। निराकरोतीति तदपीति। पंकातेगोत्वादिवदिति॥ निराकरोतीत्येतेति। यद्य
पि गोत्वस्य सामान्यमात्रस्य विशेषाश्रितिवाच्यानपरमार्थसंतः तथाच क्वास्यप्रत्येकपरिसमाप्तिरिति तथाप्यभ्य
पित्येदमुदितमिति मंतव्यं॥ अकर्तृकायत्तोर्द्वैतो निरात्मिकास्यात् कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किं नाम भ
वेत्॥ अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः॥ यद्यप्येतद्घटशब्दस्य द्रव्यवचनेषु व्यापारादिषु तत्पाठशब्दवाच्यो भावमापन्नेषु
घटो भवतीति प्रयोगाद्दृश्यत आद्यघटस्य चोत्पत्तिरप्यमानेति॥ उत्पादना हि सिद्धानां कपालादीनां व्यापारो नो
त्पत्तिः न चोत्पादनैव चोत्पत्तिः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदात् अभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवत् घटमुत्पद्यत इत्य
पि प्रसंगात् तस्मात् करोति कारयत्योरिव घटगोचरयोः भृत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरपि भिन्नत्वं नभेदोऽभ्युपे
तव्यः तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानां उत्पादनापि भिन्नानां [illegible] नोत्पत्त्यपि भिन्ना न त्वप्रसक्ताप्रसक्तसीति पारि
णाम्यात् घटस्य वोत्पा[illegible] उत्पत्तेरपि प्राग्भावेभवितव्यः। न चासावमसन्नु पिष्टाङ्ग भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्यु
५ पगन्तामिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते। तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीति उपपद्यते घटो [illegible] द्विधोप

वा०वृ०

येः। एवं घटो भवतीति घटव्यापारस्य ... पान्नत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते॥ तंदुलानामिव सतां विक्लित्तौ विक्लि
द्यन्ते तंदुला इति। शंकते अथ स्वकारणसत्तासंबंध एवोत्पत्तिरिति। एवं तदुक्तं भवति। नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारो ये
ना सिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत। किंतु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा सतोप्यविरुद्ध इति सत्ता
सोयमसतोप्यनुपपन्न इत्याह कथमसतः संबंधात्मकमिति॥ अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादा
करणमनुपपन्नमित्याह अभावस्येति। स्यादेतत्। अत्यंताभावस्यैवं धर्मास्तु तस्य मा भून्मर्यादा तु प्रागभावस्य हि
सः घटप्रागभावस्य तु भविष्यत्ता घटेनोपाख्येयस्येति मर्यादेत्यत आह यदि वंध्यासुतः कारकव्यापारादिति
ऊर्ध्वमेतद्धर्मलाभः यथा न जातु घटः पटो भवति एवमसदपि सन्न भवतीति॥ तस्मात्प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमेवेति घटस्या
अत्रासत्कार्यवादी चोदयति न चेदेवं सतीति। प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन पश्यति तु व्यापारो ऽर्थ
वान् भवेदित्यत आह तदनन्यत्वादिति॥ परिहरति नैव दोष इति। उक्तमेतद्यथा तु जगतत्त्वेन रज्जोर्भिद्यते रज्जु
रेव हि तत्कालान्निकस्य भेदः॥ एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते॥ कारणस्वरूपमेव हि तत्॥ अनि
र्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नाभिन्नमिवावभासत इति। तदिदमुक्तं। वस्त्वनन्यत्वमिति। वस्तुतः परमार्थतोनन्य
त्वेन विशेषदर्शनमात्राद्भवति। सोव्यवहारिके तु कार्यं चित्रं त्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः। अनयैव दिशा सत्

दर्शयोऽन्यः असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह यदप्युक्तमिति। कार्यस्य कारणादभेदे सति विषयत्वं कारकव्यापार
स्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः मूलकारणं ब्रह्म। शङ्कोत्तराभ्यामिति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे एवं मृदः कार्यस्येति। अ
तिरोहितार्थमितरत् पदद्वयोपन्यासश्रवणादीति वस्त्रे निराकृत्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते। इतरव्यपदे
शाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ ॥ यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्श
यति श्रुतयो बह्व्यः। न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ विरोधमनु॥ न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तं। तस्मात्परमात्मन
सर्वज्ञान्नु शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते॥ सत्त्वतत्त्वविद्योपधानभेदात् घटकरकाद्यवच्छेदेन व्योम्न इवोपहि
तं चास्य रूपं शारीरः। तेन नानात्मजीवाः॰ परमात्मतामात्मनोऽनुभवन्न परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नान्नानु
भवति। अन्यथा भवेत्सर्वज्ञत्वव्याघातः तथा चायं जीवान्बध्नन्नात्मानमेव बध्नीयात्। तद्धेदमुक्तं न हि किञ्चिदप
रात्तत्रोपधानागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशतीत्यादि॥ तस्मान्नचेतनं कारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥ ॥ अ
धिकं तु भेदनिर्देशात्॥ सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञस्य यथा जीवान्न बध्नाति आत्मनो भिन्नान्पश्यति। पश्यत्येवं न
भावतरेषां सुखदुःखादिवेदनासंयोगो हि अविद्यावशात्तेषां तद्दभिमान इति॥ तथा चैतेषां सुखदुः

१३
ना०

खादिवेदनायामप्यहं उदासीन इति न तेषां बंधनागारनिवेशोऽस्ति कृतिः काचिन्मे तेन हिताकरणादिदोषापत्ति
रितिशंकातः॥ तदिदमुक्तं अपि च यदा तत्त्वमसीत्यपि चेतितः सर्वोपप्लवरिसाहित्येथोनयतिनोपपत्त्यंतरतं। स्यादेत
यदिवृत्तविवर्तीज्ञाः तदैतत्सर्वस्यैव जीवबंधेन न्यपवर्त्तं इति अनेनाह अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ अतितो हि
तार्थं न भाष्येण व्याख्यातं॥२३॥ ॥उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि॥ वृत्तस्वत्वेकस्य द्वितीयस्य तथापरानपे
देवमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेयते। तदनुपपन्नं न स्वैकरूपत्वात्कारणात्कार्यभेदो
भवितुमर्हति। तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः॥ क्षीरबीजादिभेदहेतुः सैव दध्यंकुरादि
कार्यभेददर्शनात् तथा क्रमात्कारणात्कार्यक्रमो युज्यते समर्थस्यैकोपायोगात् अद्वितीयत्वाच्च क्रमवत्
सहकारिसमवधानानुपपत्तेः तदिदमुक्तमिह लोके इति। एकैकस्य मृदादिकारकं तेषां तु सामग्र्यं साधनं
ततो हि कार्यं भवत्येवात् तस्मान्नाद्वितीयब्रह्मजगदुपादानमिति प्राप्त उच्यते॥ क्षीरवद्धि॥ इदं तावत् भवान् पृष्टो
व्याचष्टां। किं तावदकस्मात् रूपभेदोऽपेक्ष्यते अतानादिनामरूपबीजसहितं कार्योत्पत्तिकेऽसार्वरूप्ये सर्व
शक्तित्वं। तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततोऽद्वितीयात् सारूप्यादुपजायते। न हि तस्य स्वरूपमुपस्वभावस्य

वस्तु सत्कार्यमस्ति तथा च श्रुतिः नतस्य कार्यं करणं च विद्यत इति॥ उत्तरस्मिंस्तु कल्पे यदि कुलालादिव
दत्यंतव्यतिरिक्तः सहकारिकारकाभावात् अनुपादानत्वं साध्यते। ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः तेपि यथा त्यांते
च नादिकारणानपेक्षा एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामांतरमासादयंति॥ अर्थांतरकारणानपे
क्षत्वहेतुः क्रियते॥ तदसिद्धं। अनिर्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ मायां तु प्रकृतिं विद्धि
मायिनं तु महेश्वरमिति॥ कार्यक्रमेण तत्परिणामोपि क्रमवानुनेयः॥ एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणा
दनेककार्योत्पादो दृश्यते॥ यथैकस्मादग्नेर्दाहपाकौ। एकस्माच्च कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः॥ यदि त्वा
तु चेतनत्वे सतीति विशेषणं तत्र क्षीरादिभिर्व्यभिचारो घटादि कुलालादयो वात्यमदाप्य प्रत्ता
प्रवर्तंते न च प्रवर्तंतेति॥ तत्रेदमुपतिष्ठते। देवादिवदपि लोके लोकवत्तेनैति लोकः शाद्धएवतस्मिन्॥ कृत्स्न ने
प्रसक्तिः निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥ ननु न ब्रह्मणः स्वत्वतः परिणामो येन कात्स्न्यभागविकल्पेन दितः
अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये
न परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते। न च कल्पितरूपं वस्तु स्पृशति। न हि चंद्रमसि ते
ते

२८

नाथ°

मिरिकस्य द्वित्वकल्पनावंद्रमसो द्वित्वमावहति। तदनुपपत्त्या वा चेंद्रमसो ऽनुपपत्तिः। तस्मादेकत्वाभा
वान्नानुपपद्यमानमपि इदं बाधतोपरिणामकल्पनान्नुपपद्यतानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणो उपपत्तिमावहति
तस्मात्सर्वपक्षाभावात् अनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह एवेतन्नेकमिति। यद्यपि श्रुतिशतादेवं नीत
कादेतत्प्रतिपादनपरात्परिणामोवात्मनो निर्विवादः॥ तथापि दीर्घादिदेवतादृष्टांतेन पुनः स्थूलास्तु वप्रसंगाद्द
र्धीयतेऽपपत्त्या सर्वथा वंपत्तोन यदविउपशक्यतेऽत्य प्रवाक्य ... आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति
तिसूत्राभ्यां विवर्तदृढीकरणेन एकांतिकाद्वयलक्षणस्यार्थः परिशोध्यत इत्यर्थः तस्मादस्य वि। कृत्तव्रुत्रात्तत्त्व
तः नच शब्देनापीति बाध्य अविद्याकल्पितत्वो ... नन्विति निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधांतरमस्ति एकवि
धेयस्यैतर विधिनांतरीयकत्वात्॥ तेन प्रकारांतराभावान्निरवयवत्वसावयवत्वयोरुभयप्रकारयोरनुपपत्तेः
ग्राव ... वनाद्यर्थवचोवत्प्रमाणशब्दस्यादिति चोद्यार्थः परिहारस्तु आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ अनेन
स्फुटितो मायावादः। स्वप्नदृगात्मास्मिन्नसेव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन् सृजति॥ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ चो
द्यति ननु नैवेति। परिहरति नैव जातीपके ... यद्यपि समुदायः सावयवः तथापि प्रत्येकं सत्वादयो निरव

यवाः। नत्वस्ति संभवः सत्वमात्रपरिणामेन रजस्तमसोरिति सर्वेषां संभूयपरिणामाभ्युपगमात् प्रत्येकं चानवयवानां तत्त्व
परिणामे स्थूलत्वोद्भवसंगात् एकदेशपरिणामे चावयविचयवत्त्वमनिष्टं प्रसज्येतेति तथा गुणवादिनोपीति वैशेषिकाणां हि अ
णुत्र्यणुकमेकमारभ्यते तैनैव हि विभिन्नाणुकेन त्र्यणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया।। तत्र द्वयोरणोरनवयवयोः
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वान्न वर्तेत।। नत्वस्ति संभवः सएवैतदानीं तत्र वर्तेत न वर्तेत चेति। तथाप्योप
र्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति विधिमानुपपन्ने रणुमात्रपिंडः प्रसज्येत अव्यापनेवा षडवयवः प
रमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः।। अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुं तथा सत्यनन्तावयवत्वेन मेरुराजसर्षपयोः समा ३
नपरिमाणत्वप्रसंगात् तस्मात् समानो दोषः।। आपातमात्रेण सौम्यमुक्तं। परिमाणितस्तु भाविकं परिणामेवाकाधिकारण
स्वावबोधानात्मत्वदुर्वारो दोषः। न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह परिहृतास्त्विति।। विचित्रशक्तित्वमुक्तं
भूतलम्। तत्र ब्रह्माभ्युपन्यासपरं सूत्रं। सर्वोपेता तद्दर्शनात्।। एतद्देतुपसमाधानपरं सूत्रं।। विकरणत्वान्नेति
चेत्तदुक्तं।। कुलालादिभ्यस्तावत् हस्तादिकरणापेक्षस्य देवादीनां बाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणापेक्षस्य नां
प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापह्नोतुं शक्यः।। यथा उजागृत्त्य बाह्यानपेक्षा मासदनपेक्षा। नर
कोरणा

करणमात्रसाध्यादृष्टात्स्वप्ने रथादिदिसृष्टिः स्वाप्नाऽयक्तोऽनु एवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया अंतरकरणानपेक्षाया
जगत्सर्जनं स्वप्नमायागोत्सामान्यतोदृष्टमात्रेणापह्नवमर्हतीति॥ २६॥ ०॥ न प्रयोजनवत्त्वात्॥ न तावदुन्मत्तवद
स्यमतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रियायाः प्रातस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रेक्षावताऽनेन जगत्कर्तव्यं प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः
स्वपराहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती निष्प्रयोजना नानुपायासापि संभवति किं पुनरपरिमेयानेकविधो
च्चावचप्रपंचजगद्विरचना महाप्रयासा। अतएव लोकोऽपि [redacted] परास्ता॥ अत्यायाससाध्यमहिसानचेपमप्य
प्रयोजनात् स्यात् अपि च स्वप्रयोजनत्वानाद्वर्थेन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परेषां चोपकार्याणाम
भावे तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्त्वव्याप्ता तदभावेऽनुपपद्यमाना ब्रह्मोपादान
तां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तं॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यं। भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्र
वृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत् न त्वेतन्निवर्तते निवर्तेताभिसंधापात्। निवर्तते तावन्निवर्तनो नत्वेतदस्ति
प्रेक्षावतामनुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्। अन्यथा न कुर्वीत वृथाचेष्टामिति व्य
र्थक्रियाप्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत। न चोन्मत्तानामेतेन तत्र अर्थवत्। तेषां तद्दर्शनोपपत्तेऽत्यानानुप

पत्तेः॥ अपि चादृष्टहेतुकोत्पत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमंतरेण दृष्टा। तथा स्याचेतन
स्यापि चैतन्यमनुपयोगि संप्रत्ता दपि भावादिति युक्तं प्रागर्थापि चैतन्या भ्यते र न्यथा स्वैरारीरेपि श्वासप्रश्वासप्रव
त्तिप्रसंगात्॥ यथा च स्वार्थपरार्थसंपदः सादितसमस्तकामानां तत्तत्तया नानुकूलमनस्सामकामानामेव
लीलामात्रात् सत्यप्यनुनिष्पादितप्रयोजनेन दुःखेन भवंतीरेवं ब्रह्मणोपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। इ
दं च पदद्वयमल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां शक्यमीषत्करं चो न हि वा
नौर्मारुतिप्रभृतिभिर्गोनेयकोनीरधिरगाधेमहासत्त्वानां नैर्घेयपार्यनधिगतोमुखैः नचक्षो नवाप्यं नपी
तः संहितयत्चुलुकेन हेलयैव कलशयोनिनाम्ना मुनिनानवाप्यापि न दृश्यते लीलामात्रविनिर्मिता नि
तरुणप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नरेंद्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नराणां। तस्मादुपपन्नं पदद्वयं पावस्य
भावाल्लीलयावाजगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति। अपि चेद्वेऽपारमार्थिकी सृष्टिर्येनानुपपत्तिः प्रयोज
नं अपि त्वनाद्यविद्यानिबंधना अविद्या च स्वभावत एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते। न हि द्विचंद्रालीत्व
ज्ञानाद्धवनागादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवंति। न चात्र तत्कार्याविस्मयमर्यादापाद्यः स्वेच्छाप्रयोजन

नवेदंतेसात्वचैतन्यहुरितान्दुत्यादहेतुरितिचेत्तिनोजगाघोनिराखोपतश्यात्हूनवेपपरमार्थविषयेति॥ अपिच
नवृत्तजगत्कारणमचितन्नयाविवर्तस्याप्रमाणत्रयमितिमुत्तोजगतोवृत्ता॰ तस्माक्नेतथाचसृष्टेरविवेनापोनदासयोदोषो
निर्विषय एवेत्याशयेनाहवृत्तात्मभावेति॥ ११॥ ५॥ ६॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वान्नतथाहिदर्शयति॥ अति
रोहितोत्रहर्षेपृत्तः॥ उत्तरसूत्रयते। उक्तीवपमध्यमसुखदुःखमध्यमत्वापतमध्यपन्नसुखदुःखकारणंगुघ्नविषा
दिनानेकविधविरचयतः प्राणमज्जेदोपात्नवापपुण्यकर्माशयपरिपाकात्रभवतः परमेश्वरस्यनवैषम्यनैर्घृ
ण्येप्रसज्येते। नहिसभ्यः सभापतिंयुक्तवादिनंयुक्तंवाघयसीतिवायुक्तवादिनमयुक्तंवाघयसीतिचब्रुवाणः सभापति
र्वायुक्तवादिनमनुगृह्णन्नयुक्तवादिनंचनिगृह्णन्ननुरक्तोद्विष्टोवाभवत्यपितुमध्यस्थ इतिवीतरागद्वेषइति
वाख्यायते। तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन् अपुण्यकर्माणंचनिगृह्णन्मध्यस्थएवनामध्यस्थः। एवंच्य
सावमध्यस्थः स्यात्यदकल्याणकारिणमनुगृह्णीयादकल्याणकारिणंचनिगृह्णीयात्। नत्वेतदस्ति
तस्मान्नवैषम्यदोषोऽनएवननैर्घृण्यमपिसंहरतः समस्तान्प्राणभृतः सत्त्विकाणांकर्मा
शयानांवृत्तिनिरोधक्षमत्वात्। नमतिलंघयन्नयमयुक्तकारीस्यात्। नचकर्माद्यनेतावानीश्वरस्ये

ष्वपि व्याख्यातः। नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति। नन्वेष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते इति श्रुतेरीश्वर एव द्वेषप
क्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति तस्माद्वैषम्यदोषप्रसंगान्नेश्व
रकारणमिति वाच्यं। विरोधप्रसंगात्। यस्मात्कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः करोतीति श्रुतेरेव
गम्यते तस्मात्स्वतन्त्रोऽस्तीति विरुद्धमभिधीयते॥ न च वैषम्यमात्रेण ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति मत
वक्तव्यं विफलतापत्तेः। तस्मादीश्वरस्य सवासनकर्मपरामर्शित्वमभिधीयते। नन्वेवं वदतोऽन्तर्यामि
नोऽश्रुतो नाम न्वयप्रयोनि निनीषते अधो निनीषत इत्येतदपि तज्ज्ञानी यत्पूर्वकर्मापेक्ष्या [illegible] एव
पास्कृतान इत्येवं नेयं पश्चात्कृतजन्मपदस्य संपादनमध्ययनं तथा। तेनैवाभ्यासयोगेन तद्वै
वाभ्यस्यते पुनरिति। अस्यापि तत्र स्पष्ट एवाभिप्रायः हि कन्त्वमिदमुक्तं अनिर्वाच्यानुसन्धिरिति। नहि स्मृ
मत्रापि तथा व्यमायाकारस्येवांगनाकल्पभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः।
स्वकृतसांसदूरसोदानं नैर्घृण्यं एवमस्यापि मायावतो विचित्रे विविधे विविक्तप्रपंचस्य निर्वाच्यं

~~[illegible] येकस्य (जन्म) [illegible]~~

१७ नील

विप्रवद्दर्शयतः संसारतत्स्वभावो वा लोलुपावान् कश्चिद्दृष्टो यः इति हृदि कृत्वा शंकापरिहारपरं सूत्रं न कर्माविभागा त्रं
दिति चेन्नानादित्वात्। यांकोत्तरेति मोक्षहितार्थेन भाष्यग्रंथेन व्याख्यातः। अनादित्वादिति सिद्धिवदुक्तो
तत्साधनार्थं सूत्रं॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ अवृत्ते कर्मणि पुण्यपापे वा तत्फलं भोक्तारमप्याप्त छे
तेषां च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादेव न प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति। मोक्षशास्त्रस्यवो मानर्थक्यं
न चाविद्या केवलेति। लक्ष्याभिप्रायं। विपक्षेपलक्षणविद्यासंस्कारस्य कार्यत्वात्स्वोत्पत्तौ एवं विदेप
म पंक्षे हेते विक्षेपस्य मिथ्याप्रत्ययो मोक्षपरत्नामापुण्यापापप्रवदन्ति हेतुः तत्रागद्वेष निदाने स्य
सहरागादिभिः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति। न च कर्मान्तरेण शरीरं
न च रागद्वेषावन्तरेण कर्मन च भोगसहितं मोक्षमन्तरेण रागद्वेषौ न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोक्षादिति रि
पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोक्षादिरेवं पूर्वपूर्वमोक्षापेक्षं पूर्वं शरीरमित्यनादित्वे वात्र भगवती चित्तमना
कुलयति। तदेतदाह रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्यावेलक्षकरी स्यादिति रागद्वेषमो
हा रागाद्यः तरवस्तु संसारदुःखमनुभाव्य क्लिश्नन्तीति क्लेशाः तेषां वासनाः कर्मप्रव

२१

प्रवृत्तयः तामिराविष्टानि प्रवर्त्तितानि कर्माणि तदपेक्षात्तल्लक्षणाद्विपाकादेतन्न। भविष्यतामपि व्यप
२ देशो दृष्टो यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत आह नव धारयिष्यतीत्यत इति। तदेवम
नादित्वे सिद्धे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणं स
मुदाचरद्भिरुपक्रमादिभिर्निषेधपरं न पुनरेतान्प्रवृत्तान्प्रत्याकरोति इति सर्वमवदातं।। सर्वधर्मो
पपत्तेश्च।। ।। अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यं तत्सर्वस्य चेतनाधिष्ठितत्वं लोके प्रवर्त्तिरिति लो
कानुसारो दर्शितः।। सर्वशक्तीति सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्यु
पपादितं।। महामायमिति सर्वानुपपत्तिशंकापराकृता।। तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मे
ति सिद्धं।। इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भा
मत्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।। ।। ऽ ।। ।। ऽ ।। श्री

वा चस्पतिद्वितीयाध्यायद्वितीयपादारंभः

निर्णीतवाक्यानि ॥ ५

श्रीगणेशाय नमः ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं ॥ ॥ स्मादेतन्त्रा इह हि पादे स्वतंत्रा वेदानपेक्षाः प्रधा
नादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराक्रियंते तद्युक्तेः शास्त्रासंगतत्वात् । न हीदं शास्त्र
मुख्यं खलु तर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति स्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां वि
निर्णेतुं । तत्र कः प्रसंगः स्वतन्त्रतर्कावतरस्य तद्युक्तिनिराकरणस्येत्यत आह यद्यपीदं वेदान्त
वाक्यानामिति । न हि वेदान्तवाक्यानि निर्णीयंते किंतु मोक्षप्रमाणानां तत्वज्ञानोत्पादं यत्प[illegible]च वेदा ना
न्तवाक्ये योऽजगदुपादाने ब्रह्मावगम्यते स सांख्याद्यनुमानैः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानम
वगम्यते । तच्च तदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चयोऽनुपपन्नो विरोधात् । तच्च वक्ष्ये
ते वा । निर्विकल्पो युज्यते । न वागमबाधितविषयतयाऽनुमानमेव नोपादीयत इति साम्प्रतं । सर्वज्ञ प्र०सम्प
प्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् । न तद्बाधितस्यानुमानस्य चेति ति सिद्धत्वनयाः रा
बाधकत्वात् । तस्मात्तद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानसेतु मही मि २
न चात्मज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति । यद्यपि
ना

ततः परकीयानुमाननिरासः स च कस्मात् प्रथमं न कृत इत्यत आह वेदार्थनिर्णयस्य चेति तन्नु वीतरा
गकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति
नन्वनुप्रवेशमिति। परिहरति वाढमेवं तथापीति। तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा तत्र च परपक्ष
दूषणमिति। परिहरति वाढमेवं तथापीति। तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते॥ ननु परपक्ष
दूषणं विना तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयापवीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते॥ ननु परपक्ष
दूषणं विना तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयापवीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते॥ तत्र सोऽस्याद्
दूतिः। तेन न वीतरागकथा त्वमाहेति रित्यर्थः पुनरुक्तता परिशोधसमाधनेन नोद्यतेरिति। तत्र सो स्याद् २१८
तिथा निहि येन रूपेणास्तो लूदाच सोऽस्यात्समवीयंते तानि तत्कारणेनिदृष्टानि यथाद्योयारुचकोदय
घास्तो स्याद् च सोऽस्मान्नरतुवर्णं विनाः तत्कारणः। न यावेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुः
खमोहात्मसामान्यकारणसंभवितुमर्हति। न चेत् जगत्का
रणस्यापि यस्तु स्वात्मनानात्त्वे याद् : स्वात्मनानड्जः। याचमोहात्मतानं ज्ञानमद्गति त्रैगुण्यकारणसि
द्धिः। न यादि प्रत्येकं नानास्त्रीगुणं च तेनोद्भूयते यथा में चदारेषु पश्चाव सांमे च स्पष्टरवतत्कासहे
तोस्तं शनिसत्वगुणासमुद्भवात् न सपत्नीनां च दुःखं न तत्कासहे तो नाः शनिभरसाय जो गुणास्समुद्भवात्

वा०टि० चेत्रसत्तुस्त्रैगुण्यस्यतामविंदतोमोहेतिवादः सचकस्यहेतो न घटस्यास्तमोगुणस्यमुद्गौंदरापदार्थवत्तावस
२ र्वेष्मामाख्याता तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहात्मकं जगत्तत्कारणगम्यते। तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधी
यतेक्रियतेहेतनजगदितिप्रधीयतेविधीयतेऽस्मिन्लयसमयेजगदितिवा प्रधानं तत्सत्त्वस्तुवस्
वेदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते। ननु केन
वर्त निश्चीयते तथाह्याहुः पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति। परिमाणादिभिरित्यादिग्रहरो
न शक्तितः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य। सिद्धिहेतवोगृह्यन्ते। एतांश्चोपरिष्टा
द्यास्यापनिराकरिष्यति। तदेतत्सर्वानुमानं दूषयति न वदामह इति। यदत्तावदचेतनं प्रधा
नमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते तदयुक्तं। सम्यग्यदृष्टे तो चेतनाधिष्ठि ने
तत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठानेन मृत्सुवर्णादेर्दृष्टान्तधर्मिणामेकरूपत्वेविरुद्धत्वादनेन हि नमस्तु राम
वर्णादावोदयः कुलालहेमकाररथकारादिभिरनधिष्ठितानुपरचकत्वाद्यपादत्तो तस्माद्
नकत्वमिव नित्यत्वसाधनायप्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन मानं विरुद्धं एवं विरुद्धसमञ्चयादिचे २

ननु न हि तत्त्वेसा व्यद्धतिरचनानुपपत्तेरिति हरिरितियच्चेतद्द्वयां न धर्मिण्येवतन्नतावदुपादानं
दृष्टान्तत्रयस्थापित स्वैतन्यप्रयुक्तमपि दृश्यतेन तथापि तत्प्रयुक्तत्वे हेतोरप्रयोजकत्वबहिरंगत्वात्। स्यान्तो
२ रंगत्वेन तत्समुपादानगतहेतोः प्रयोजकत्वं। यथा कुलालो दृष्टः पात्रताया: कस्मिन्धर्मे प्रयोजकः
ति। तथाहि न च नरदारादि। स्वभावप्रतिबन्धे हि व्याप्यव्यापकभावगमकता। स च स्व... तावप्रतिबन्धः
साधितसमारोपितोपाधिनिरासेऽसति निश्चीयते। तन्नु चान्वयव्यतिरेकयोरयतनो तो चान्वयव्यति
रेकाभ्यां तथोपादानाचैतन्ययोश्चेतनप्रयुक्तो ऽसति परिस्फुरतो न तदन्तमप्रान्तरंगत्वेनेतिभावः। शावमपि
चेतनप्रयुक्तत्वेनाभ्युपेयेत। यदि तु प्रमाणान्तरविरोधो न भवेत्। न त्वत्र तस्मात्तत्रत्वगुणान्तरं स्त्याह नचेतस्य नीति
प्रकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वसमुद्भावनो ति इत्याह अन्वयादनुपपत्तेश्चे
ति। आन्तराः खलु भावाः सुखदुःखमोहविषादात्मा हि स्वसंवेदनादभ्यो ऽतिविच्छिन्नप्रत्ययसंवेदनीयो
व्यतिरिक्ता व्यवहारमीक्ष्यते। यदि पुनरेते सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वभावत्वादहमेते पि चंदनस्पर्शः
स्यात्। नहि चंदनः कदाचित् चंदनतः। न यावत् दाहोपि तत्कुंकुमपंकः सुखो भवेन्न। तस्मात् सौ कदाचित् दुःखमपि
२ भावा:

वा॰ टि॰ कइति। एवंकेकथः क्रमेलकस्य सुखवइति मनुष्यादीनामपि पायाणासुखः स्यात्। नहद्वेषिकं कश्चिदकंकर
३ इति। तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चेद् तनुसुखादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षयासुखदुःखादिहेतवो न
तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयं। तस्मा(त्सु)खादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नातेन तद्रूपं
कारणमव्यक्तमनुमीयत इति। तदिदमुक्तं राद्धान्तविशेषेपि भावनाविशेषादिति।। भावनावासंस्कारः
तद्विशेषाद् उरभजन्मसंवर्त्तकं हि कर्म करभोवितामेव भावनाम् निर्व्वर्त्तयद्यात्मकं एवरोचते एवम ने का
१ स्याद्यपि इत्यं। परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति। तथा परिमितानां भेदानामिति।। संसर्गरूपं कत्वे
हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयोस्य सम्भवात्। नानात्वेकार्यसमवेतस्य नानाकारणतेति संसृष्टानि कल्पानी
यानि तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवेति भावः। तदेव परिमितत्वे सांख्यीयराद्धान्तालोचनेनानेकानि
कमिति द्रूपयति सत्त्वरजस्तमसां मिति।। यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता सा नभसोपि नास्तीत्यव्यापकं
हेतुः परिमाणादिति।। अथ तदयोगतादिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो वृत्तः किन्तु व्यापित्वं अव्यापि राम
न त्वं नस्तन्मात्रादेर्ने हि कार्यकारणव्यापि किंतु कारणं कार्यव्यापि इति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यपि त्वादि ३

हेतुमत्त्वरूपस्तम्भस्यापि न परस्परमापन्नं भवति। न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः। नहि यथा
नि:कार्यज्ञानेऽविशिष्टस्वभावानि परस्परं विशन्ति मिथः कार्यकारणभावाभावात् परस्परसंसर्गित्वाद्वैश्वा:
चितिशक्तेर्नानात्वे न हि चितिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते तेन न च तदव्यापकगुणाद्वृत्तिपरिणि
नाम्येव चितिशक्तिरपि गुणैर्न संसृष्टेति सापि परिमितेत्येतेनानित्यत्वं परिमितस्य हेतोरिति। न
था कारणकार्यविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्धत्वाद्धि कार्यकारणभावस्येति। प्रवर्तते प्रलये चेतनं
रचनाभेदः न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवति। अपितु साम्यावस्थायाः प्रकृतिवैषम्याच्च यदु
तं वत्स्यति यस्त्वं ग्रामिन्तो चेदनुगुणतया स्थितमेगमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यपि तस्य महदादि
कार्यप्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेवगमयति नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण वृत्तिरुपपद्यते ग
भावेन चक्रं तु सलिलस्तम्भ इव यो भवति एतेन स्यात् स्वतेनैरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शक्तिः
प्रवर्तते स्वयमपि हेतुः सारथ्यो योऽश्वरूपैर्वेलक्षण्येन वेष्टोत्सारथ्योऽपि नानुचेतनस्यापि प्र
रहितरिति अयमभिप्रायः। तथा किलोपनिषदेनास्मद्वृत्तं दूषयित्वा केवलं सचेतनत्वेनैवान्यभि

वो०टि०
४

तै गा२

रपेक्षस्यजगदुपादानत्वंनिमित्तत्वंचसमर्थनीयं। तदुक्तं। केवलस्याचेतनस्यप्रवृत्तेः दृष्टांतवामि
रप्यनुपलब्धेरिति। औपनिषदस्तोचैतहेतुकानावदेवसांख्यैः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात्स्वपक्ष
मतरवसमाधास्यामिइत्यभिसंधिमानाहसत्यमेतत्नकेवलस्याचेतनस्यप्रवृत्तिर्दृष्टेतिसांख्य
आहनत्वचेतनस्ययुक्तास्येति। तत्राह औपनिषदपक्षंयावर्त्तयति। अचेतनाश्रयैवसर्वाप्रवृत्ति अ
र्दृश्यतेनचे तनाश्रयाकदाचित्तस्मान्नचेतनस्यजगत्सर्जनेप्रवृत्तिरित्यर्थः अचौपनिषदो
ऽद्वाभिसंधिः प्रश्नपूर्वकंविमृशति। किंपुनरत्रेति। अत्रांतरेसायोक्तेनुपलब्धिस्तिन
नावचेतन: प्रत्याश्रयतयातस्ययोजकतयावाप्रत्यक्षमीक्ष्यते। केवलप्रवृत्तिः तदाश्रयस्या
चेतनोदेहरथादिः असद्भेण्युपगमीय तैत्राचेतनस्यप्रवृत्तिः तन्निमित्तेवतुचेतनतनिमित्ततासद्भा
वमात्रेनुत्त अचेतनस्याप्यतेरथादिचेतनाद्यस्फुटांदेहस्पंतचसद्भावमात्रेणकारणत्वसि
द्धिः माभूदाकाशस्यतिमतानमुपलब्धौतोनिमित्तकारणत्वमस्तीहिसर्वत्रेति। तदनेनदेहातिरिक्ते राम
स्त्यपिचेतनेतस्यनिरात्रिनिमित्तमात्रेरत्तीत्याह। यत्तस्यास्यतप्रवृत्तिहेतुभावोस्तिस्त्रेत ४
प्र

स ते

एवं च यद्देहे सति प्रवृत्तिदर्शनात् सति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः तथा
चेतनविदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिः प्रवृत्तिनिरितिसिद्धान्ते सात्तरच माया प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारण
त्वसिद्धिर्जगतदु इति। चोदितमर्थं परिहरति निधीयते न प्रमप्र इति। तत्तावत्प्रसह्यानुमाना
मनसिद्धः शारीरो वा परमात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः किं तु केवलमस्य प्रवृत्तिप्रतिकारण
त्ववक्तव्यं तत्र न तच्छरीरे कारणादौ वाच्युत न धिष्ठिते चेतने न प्रवृत्तेर्दर्शनात्तद्धि यथर्थे ये च प्र
वृत्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते ननु चेतनसद्भावमात्रेणैवे
नातिप्रसंगो भवेत् प्रत्यक्षचैतन्निकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद
उच्यते लौकायतिकानामपीति। यद्यपि नवो देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् सव्यापारेण
प्रवर्त्तयतीति युक्तं ननु तद्व्यतिरिक्तः कूटस्थः नित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकरूपमात्रं प्रवर्त्तयता २॥
मात्मप्रवर्त्तको युक्त इति चेदत आह ननु तथैवेति। परिहरति। नायस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति। यथा
चक्षुरादयः इति। सांख्यानां हि रूपादिशास्त्रे रूपादयः इन्द्रियविकुर्वन्ति येन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्य

परि॰

वा०टि० थीकारेणासतस्थितिरिति संगतिर्वोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति स्वत्वादितियेषामचेतनं चेतनं
५ नास्ति तेषामेतद्दूषणं तेनचेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्त्तत इति यथा योगानामीश्वरवादिनां ये
स्व षां तु चेतनातिरिक्तं नोदेतद्वादिनां तेषां प्रवृत्त्यभावेकप्रतिप्रवर्त्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः परिहरति
नाविद्येति। कारणमज्ञानापरपर्यायाऽविद्यया शाकुसर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण प
र्यवस्थापितं नामरूपं तदेव मायातदविशेषात्मीयचैतन्यस्य सम्बन्धकत्वात्। एतदुक्तं भवति २
नियतं छिवस्तुसत्तोपेताद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावात् अनुपपत्तिः काल्पनिकानुरूपा
वस्तिकाल्पनिकद्वितीयसहायमायामयं यथाहुः सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यतेति। त
चैव ब्रह्मोपादानत्वव्याघातः ब्रह्मण एव मायावशेनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्भ्रम
स्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमितिनिरवद्यं॥ ॥पयोम्बुवच्चेत्तत्रा
पि॥ यथा पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोः स्वतः एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीतिशंकार्थः तत्रापि चेत राम
नाधिष्ठितत्वं साध्यं। नचसाध्येनैव व्यभिचारस्तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात्। सर्वत्र ५
पक्षतुल्यत्वात्। नेमे धेनूचापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात्। नचसपक्षेण व्यभिचारः

गां ते

तो

ति शंकानिराकरणस्यार्थः। साध्यपदेस्य फलहेतूं सपदे मिति हिमवत्वादित्यपि द्रष्टव्यं। तदुपसंहारदर्श
नादिस्य आत्मपेक्षस्य परत्वनिर्दर्शितं। इदं तु सर्वस्य चेतनापेक्षा प्रवृत्तिः प्रतिपाद्यत इति तु तेन विरोध
इत्यत आह। उपसंहारदर्शनादिति स्थूलदर्शितं लोकाभिप्रायानुरोधेनेत्युक्तं तत्तु परमार्थेन इत्य
आलपे र्थः॥ अतिरेकानवस्थितेरित्यादि। यद्यपि सा स्वात्मनि पिंडे कर्मवासनावासिततया प्रधानसामान्यवत्स्वा ह्रि ४
यामपि तथापि तत्कर्मवासनाः सर्गस्य यानेषु प्रधानं तमेव स्वकार्ये प्रवर्तमाना यथाधर्मं प्रति निबद्धस्व
स्वलक्षणोस्ति हि कर्तुमुत्साहेतत्र इति धर्मेण धर्मं प्रति वेधोपतापितो। तत्र च धर्मेण धर्मं प्रति वे
यो धोपतापितेऽ स्वम [illegible] स्टैसत्व यथेयत्र वा नमत्वेपदं रवैश्वर्त्यते यथा तु निमित्तमप्रयो
ज्यकस्यलजिता वरणभेदस्तत्र तत्र क्षेत्रिकवदिति॥ ननु स्वप्रतिबंधकापनेसाधने धर्मोधर्मेवा य
सत्येपि संनिहितेऽपि यो नियोरपेक्षणीयस्याभावात्। सैव स्वसामग्री तत्परिणमेत [illegible] वैषम्येण वात
त्वेकादाचित्कः परिणामभेदस्तूपपद्यते। ईश्वरस्य तु महीयस्य चेतनस्यालोचनया यादृच्छया वाख्या
नवैचित्र्यात्कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिरतीत्यपयवेतेस्वेति। अत आह नावाच्येन तेनादिव

वा०द्वि०
६२ ने
ता॥ चेतन्यप्रयुक्तं हि तत्स्वरूप स्तुवादियथा स्वभावतः स्वचेतनतावपेक्षते रजस्वेरणपरिमते॥ ननु तत्र चे
तुचेतन्यमपेक्षते तेन प्रयोगमात्रेति तदपेक्षत्वात् स्वयं वातमपि स्वभावतः स्वपरिणंसते कृतमत्र
चेतनेनेति शंकार्थः॥ चेतन्यप्रयुक्तस्य तत्त्वादे कारता चेकिं निमित्तांतरमावं निषिध्य तेऽनचेतनतान
तावन्निमित्तांतरं चेतनदेहस्थस्योदयस्य बन्धादिभेदस्यानिमित्तांतरस्य संभवात्॥ ननु हि पूर्वकारांनुतं
त्रापीश्वरस्य सर्वज्ञः स सर्वशक्तिः कारिणकारणस्यार्थः तदिदमुक्तं किंचि दे वसंपाद्यमिति।
अभ्युपगमेप्यधीनावात्॥ उरुवार्थापेक्षाभावप्रसंगात्॥ तदिदमुक्तं स्वयंप्रयोजनमपि किं विना पे
ने क्षेति॥ अथवा पुरुषार्थाभावादिति योज्यं॥ तदिदमुक्तं तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यमिति
न केवलं तावद्विकोनो गौणा वेपातिशयस्य कृतस्थ तिस्य पुरुषस्य न संभवति। अतिमोह प्रसंग
स्य। येन हि प्रयोजनेन प्रधानप्रवर्तितं तत्र तेनेकर्तव्यं। मोमे नवे प्रवर्तितमिति तवेव नु षोत्नमोक्ष राम
तेना प्रवर्तितत्वादितर्थः। अपवर्गश्चेत्स्यागपी ति चिते: सदा विशुद्धत्वान्नेतस्याज्ञानुक्रमोनुभव ६६
वासना संति। प्रधानं तु नास्ता मातारेना माधारः। न चापि प्रधानप्रवृत्ते: साक्षि निर्णीते वेतिन

पवर्गार्थमपि तत्स्वरूपमिति ॥ शास्त्रप्रत्युपत्तावि प्रसंगस्थार्दर्श्यमपरस्तत्त्वानुसन्धानस्य तु भोगार्थ
ता भूपगमेपीति । नन्वपवर्गः सांख्यस्य प्रधानास्य रहितमात्रेणासिद्धत्वाद्भोगार्थं तु प्रवर्तते
भोगस्य च समृद्धत्वाद्भोगापत्तेर्भावे समासत्वात्तदर्थं तु न : प्रधानप्रवर्तते यत्तत्साध्योभयोहेतुः स्यादिति । तइ
शेषशास्त्राप्रयोगस्यानन्ते तेन साम्यात्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगः । ननु भोगमपि प्रधानं न सत्त्व
पुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत् । अथ पुरुषार्थो परस्ते किमर्थं सत्त्वपुरुषान्य
ताख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेन्न । हतायं स लब्धस्वरूपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्यानि
वृत्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिप्रतिपादनेन । तथाप्यस्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वं न स्या
न्दुभयार्थमपि न शाक्यम् । तस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोर्थो भावः । तु गमनन्यराशंकते हकुरालोति
एवमपि हृतकुशलिः सा च हप्रमतरेणार्थिका स्यात्तच्च स्वात्मन्यथ वतीर्ष्वा नातिवर्त्तिविरोधात् ॥
प्रधानं च संसारादीति सासर्जनायमनंतरेणानर्थिका स्यादिति पतन्मधानेन शाद्वादिस्सृष्टतेदेव हकुश
ईश्वव नतिनद्भयार्थवत्वायसर्जनमिति संकार्थः प्रतिराकरोति ॥ सर्गशब्दाच्छेदवदिति । यथाह

वां॰दि ७

धानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्तते अनुच्छेदादेवं हृक्कण्ठस्थितिः पितृ
रुषं प्रत्यर्थवत्वात्पातुर्हेतास्सर्वदा प्रवर्तते त्यनिर्मोक्षप्रसंगः। तत्कदृश्यदर्शनेवाचरितार्थत्वेन दृश्यः
प्रवर्तेतेति सर्वथा मे कपदे विमोक्षः प्र॰ सज्येतेति सहसंसारः समुच्छिद्येतेति॥ ॥पुरुषार्थमवदि
ति वेत्तथापि॥ ॥विवेकोवान्नुक्ताः निरि निरोधः। मान्वस्तु पुरुषार्थस्य प्राकृतार्थवत्वस्यावार्वर्तकत्वेषु प्र
रुषस्य वह दृष्टान्तिः संपन्नः पंगुरिव प्रवर्तिष्यति संपन्ने प्रधानसंयमिव प्रवर्तेपिया तीनिसांकादे
यारनिर्मोक्षमाह अपेक्षानानावदिति। शेषमन्निरोहितार्थं॥ ६॥ अगिसात्तुपपत्तेम्यायदि
प्रधानात्मस्यात्तूयस्यनित्यात्तत्तोनानस्याः प्रच्युतिरानित्यत्वप्रसंगात्। य याहुः। नित्यं तमाहुः वि
दां सोपल्लवनाचीतेनरपुत्राणि। नादिदग्मुक्तं। स्वरूपप्रणाशाम प्याद्दिति। अयपरणामित्यायायाहुः। य नि
वि स्मिन्त्रिक्रियामासौ यस्तत्वं तद्विवि॰ हन्यतेत दपितत्व मिति। तत्राहवा वस्य चेति। यत्नामायावस्क्वयास्तु वि
रंपर्यणमनकृयतेर्वास निविलहाणप्रत्यौपलिपानैवैषम्यमुपैति। अलपेक्षस्य स्वतोवै यस्येतकदा
चित्सामि नवेदित्यर्थः। अत्रयात्तुमितोवस्तात्, वियोगाद एवमपि प्रधानस्येति। अजिन्वात्तुपपत्ति राम ७
नकेवलमप्नुपैतत्ता न मृतु तै वैतन्यः भवद्दृर्ष्ट नान्नो चनेने त्याह कथं चोदासीन इति। निःष्प्रवेकाधर्तानि ॐ त्वा दि ति ५६

सैव गंतुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोपि कर्मत्वप्रसंगात्॥ अन्यत्वे तु त
थ्यस्यतापकात् चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्यैव नैगरस्य तथ्यस्य कर्मत्वो
पपत्तिस्तस्माद्भेदे तथ्यतापकभावो नोपपद्यत इति दूषणांतरमाह यदि चेति॥ न हि
स्वभावात् भावो वियोजयितुं शक्यत इति भावः॥ जलधेश्च वीचीतरंगफेनादयः स्व
भावाः संतः आविर्भावतिरोभवधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते नैकेव
लं कर्मभावात् तथ्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह प्रसिद्धश्चायमि
ति॥ तथा च यो व्यञ्जनरज्ज्वादिरूपः सामर्थ्याद्धिंसादोषदर्शनादनर्थः स त्वर्थिनं
दुनोति तदर्थीत थ्यः तापकश्चार्थः तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ अभेदे च दूषणान्युक्ता
नि तत् कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः॥ तदेवमौपनिषदमतमसमं
जसमञ्जसं ख्याः स्वपक्षे तथ्यतापकयोर्भेदमाहुरूपवादप्रतिज्ञान्तरभावे

वाच॰

८ ञिवति॥ दृक्दर्शनशक्त्योः नित्ययोः संयोगः तापनिदानं तस्य हेतुरविवेकदर्शी[illegible] सो धयत्र॥

८

तत्कृतो दोषस्तावन्नमवद्धि शक्यः परिहर्तुमिति विवक्ष्यामः । अस्य पाप्मा अस्य दोषस्य त्वनुत्पात इत्य
र्थः । स प्रसंजितानुपपत्तिमुपपादयति वैधर्म्याप सामयोगमाचष्ट इति ॥ विप्रतिषेधाच्चासमंजसं ॥
द्विचक्षुरिंद्रियाणीति ॥ त्वङ्मात्रमेव हि हेतुरिंद्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमनेकं कर्मेंद्रियाणि
पंचसप्तमेवमत इति सप्तेंद्रियाणि । क्वचिच्चाष्टौ त्वगन्तःकरणानि बुद्धिरहंकारो मन इति । क्वचिदेकबु
द्धिरिति शेषमतिरोहितं ॥ ॥ अत्राह सांख्यः । तदैतदौपनिषदानामपीति । तप्यतापकभावस्तावदेक
स्मिन्नोपपद्यते । न हि तत्परिस्तिरिवकर्मस्वभावकः किंतुपचितिरिवकर्मस्वभावकः परसमवेत
क्रियाफलशालि च कर्म तद्यावत्पेतवं मं एतापक समवेतक्रियाफलशालिना तापकाद्भेदेनम
वितव्यं । अनन्यत्वेवैत्रनसंस्कारोविद्या सा च विवेकख्यात्याविद्यया विरोधित्वान्निवर्त्तते तन्निवृ
त्तौ तद्धेतुकः संयोगो निवर्त्तते तन्निरोधो वक्तव्यः स्तापोनिवर्त्तते । तदुक्तं पंचशिखाचार्येण तत्संयो
गहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनोब
धमोक्षो विंतु बुद्धिसत्वस्यैव चितिच्छायापत्त्यालब्धचैतन्यस्य तथाहि हानि हेयगुणस्वरूपावधारणम

अत्रशोध पत्रे ॥

स्त्या

विभागापन्नमस्य भोगः भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्ग इति हि बुद्धिसत्वमेवापवृज्यते। तथापि यथा
जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः साक्षात्स्वामिन्युपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्वे वर्त्त
मानौ कथं विशुद्धे अपदिश्येते। सत्वविभागापत्यानन्तस्वस्मोक्षेति। तदेतदभिसंधायाह सा
दपि कदाविज्ञो भोक्तृत्वोपपत्तिरिति॥ ६॥ अत्रोच्यते एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्ते
॥ यतः एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते एकत्वादेव तस्मात्संव्यवहारकर्मे दास्य तप्यता
पकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः। तापो हि सांव्यवहारिको न तु पारमार्थिक इति असकृद
वेदितं। न वेदं सदो येयं वेकालतायां तप्यतापकावस्मो स्वस्य विषयं यदि नावं प्रतिपद्येयातामि
त्यस्य रूपमपगमदितिशेषः। सांख्योपि हि भेदमाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रूयात् न पुनः यस्यतापि कर्मता
मात्स्यातु महति नितस्य परिणामितयातपिक्रियाजनितफलशालित्वानुपपत्तेः। केवलमतेन
सत्वं तप्यमप्यपेतं तापकर्तृ। दर्शितविषयत्वात् बुद्धिसत्वेन पेतदविभागापन्नस्य पुरुषो
प्यनु तप्यत इव न तु तप्यते॥ अपरिणामित्वादित्यर्थः। तदविभागापत्तिश्चाविद्यातया चावि

भि पुव

बाह्यतलक्षणताधकतावस्त्वयाभ्युपेतः॥ सोयमस्मा[illegible]ह्यमात्रः क्लिमितिमवगः पर घंआमाति
अपि च निस्तस्त्वाभ्युपगन्ताद्व्वताधकस्यापि लोके ह्यमसंगः शंकतैतप्पताधक शलोनिर्नस्तमेपानि
सतादृशेनैतिनितेव वर्त्तनइतिसतिनिमित्तः संयोगः न दृपेक्ष्तादिनिनिरावरेति। नाद
शेनस्मतमसङ्गति। ननावस्तु घस्पतन्निमिरिस्तुतो वे वत्तौमियं बुद्धिसत्त्वस्य ताधकरसो जनि
तातस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तानस्य विपर्यादात्मनः पुरुषाद्दे दमपस्पतःपुरुषः [illegible] नप्पतद्दुत्त्वमि
तातः न तु पुरुषो विपर्यासस्तु वैरग्यापितु स्यात्तेनत्स्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सा विवेक्षा विवेकस्याप्यात्मा म
विवेकरयोति निर्विगदनीयान च स निमसिद्धले शक्यालतत्र वै तुन्नयाचो [illegible] लापि [illegible] नवदरीव न
पुनस्तमसोइत्नेतस्यत्वमतिरूपविवेकरयातिरयो घृस्यानपिरक्षर्यवि घा विमोद्यतेयमपवर्गकथा
तपरिस्वितौद्दत्तजलोत्रतिः मसस्येत। अस्मात्वहे ल्वहे वदुप्सार्हसोपातिशरस्यास्थितिः [illegible] क्तिउरव
मवदानमपिमलिताहर्शन लोपाधिकलितस्रातिविवभेदं मलिनतानुपेतिनवचनदृस्तसोमलिं तं
नचविवास्मातिविंग्वस्त्वतोनिघते॥ अथवचनस्मिन्प्रतिविवेमलिनता[illegible]दरो

बा०द्वि० प्रमातुरमलीवत्तापदर्शनमतो। तथा चात्मनो मलिनत्वसुखं प्रत्यक्षेवदन्तस्तथाप्यतो। यदा तत्पाध्यायन
९ वात् बिंबमेव कल्पनावशात्प्रतिबिंबं तस्मात् वदात्ममितितत्त्वमवगाह्यति तदास्य तापः प्रशाम्य
तितम [illegible] त्तितंमे सुखमिति। स्वमविद्योपधानेन कालिमावच्छेदतो जीवः परमात्मप्रतिबिंबकल्प
कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपृक्तो न त्वपि तेन तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः यदा तु तत्त्वमसीति वाक्य
श्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यंतजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्ध
त्वस्वभावमात्मानोऽनुभवन्निर्मृष्टनिखिलवासनाक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति। न चास्य
पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषंकषितत्वात्। सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽप्र
कासमुच्छेदस्यादिति।। तदिदमुक्तं विकारभेदस्य चारंभणमात्रत्वप्रवर्णनादिति।। ॥ अथारंभणका वा
रणवादइति।। यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोधो परमाणुकारणवादोऽप्यतः
स्तोपि निराकर्त्तव्यः एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यस्य प्रपंच आरम्भः। तत्र वैशेषिकाः प्रा राम
कारणत्वं द्वयोर्वस्तुनोः। चेतनं चैतदाकाशादीनामुपादानं तदा रचनाकाशादि चैतन्यं स्यात्। कार ६

ने   नद्वेवेतने १

णुत्वाच्च समेण हि कार्येषु सेविध्यगुणारम्भो दृष्टो यथा शुक्लैः तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लः। नन्तात्वयोरम्भो भवये
षु चेतनोपादानत्वमाकाशादिवेत नेसंवेत चेतनस्मात् चेतनोपादानत्मिनजगतस्तस्मा चेतनं परमाणवः। सूक्ष्मात्
खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते यथा तन्तुभ्यः पटः स एव संयुज्यमानस्तेषामेव तत्पटकर्षपर्यन्ते कारणं इष्टमिति स्थूलमन
वयवमवेति दृष्टे तत्तु परमाणुः तस्यतु सावयवत्वेऽप्युपगम्यमाने। नन्तावयवारब्धत्वे तस्तुमेरुराजसर्षपयोः
समानपरिमाणत्व प्रसंगः स्यात्। न च सर्वथा तावदद्दृष्टवद्भिश्च तत्संयोगात्परमाणोः कर्मतनो सो परमाणवं त त
रेणुसंयुक्तं द्व्यणुकमारभते। वहवस्तु परमाणवः संयुक्ता तत्सहसा स्थूलमारंभते परमाणुत्वे सति वक्र
त्वात् द्व्यणुकोपगृह्णीत परमाणुवत्। यदि घटोपगृह्णीतः परमाणवो घटमारभेरस्तदा घटे प्रविभज्यमाने कपा मृ
लशर्करादयुपलभ्येरन् तेषामतारब्धत्वात्। घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात्। तथा सति मुद्गरप्रहारात् घटविनाशे २४
न किंचिदुपलभ्येत न तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्॥ [illegible] तस्मात् द्वावेव द्व्यणुकं परमाणू तौ द्व्यणुकं प्रति स
मवायिकारणं तौ। न पितु कदाचित् परमाणू द्व्यणुकमारभेते। तस्य चाणुत्वे परिमाणं न परमाणुपरिमाणज
न्यं परिमाणत्वात् तदीश्वरबुद्धिरूपेक्षोत्पन्ना द्वित्वसंख्यारभते। न च द्व्यणुकाभ्यां द्व्यणुकस्यारम्भः वैयर्थ्य

द्व्यणुकमारभ्य घटमुत्पद्यते

श्री १

वा॰ द्वि॰ हसंगात्॥ तदपि हि द्व्यणुके मेव मन्येत। न तु महत्त्व कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्व
१० स्योपत्तिः। न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति यतस्तावन्मात्रारब्धं महद्भवेत्॥ नापि तयोर्बहुत्वं द्वित्वादेव न च प्रच
यो द्रव्यस्तूलपिण्डानामिव तदवयवानाम् तत्प्रचयत्वेन शिथिलावयवसंयोगभेदविरहात्। तस्मात्
नापि तत्कारणाद्व्यणुकवद्यत्नेनैव मन्वीत ध्वं। न यावचपुरुषोपभोगातिशयानामवादृष्टनिमित्तत्वा
त्तु विश्वनिर्माणस्य तत्स्वभोगार्थत्वात्तत्कारणेन तच च्व्यणुकेन न तन्ति अतः एतं त्र्यणुकाश्रयेण द्व्यणु छप
कान्तरेणारम्भवैयर्थ्यात्। आरम्भार्थत्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैः स्थविरं स्थूलं द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्य त्रु षि
मस्ति हि तत्र भोगभेदः अस्ति च बहुत्वसंख्याईश्वरबुद्धिमपेक्षोत्पन्ना महत्परिमाणयोनिः
त्र्यणुकादिनिराकरणं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवती
ति शङ्कया। तदीयैवं शङ्क्यया कारणासमवायितोत्पन्नः कार्यद्रव्ये समानजातीयगुणान्तरमा
रभत इति द्व्यणुमहत्त्वं नियतं व्यभिचारादित्याह॥ ॥महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या शाण
यथा महद्द्व्यत्र्यणुकादि ह्रस्वाद्व्यणुकान्न जायते न तु महत्त्वगुणोऽनेन द्व्यणुकगतमहत्त्वमपेक्ष्यते १०

ग्र २ ता

ह्रस्वत्वात्। यथा वा तदेव त्र्यणुकं दीर्घं ह्रस्वाद्व्यणुकाज्जायते न तु तद्गतं दीर्घत्वमपेक्षते नेनादभावा
दासाहृ[illegible]र्थः अनुक्तसमुच्चयार्थः।। यथा द्व्यणुकं महद्ध्रस्वपरिमाणपरिमंडलं परमाणोः परिमंड
लेऽजायत स्वेचेन नाद्व्यणुकेणो वेनतं जगज्जाति यतइति स्वयोजना। माध्ये परिमाणगुणविशेषस्य
त्ते पारिमांडल्यस्य ह्रस्वगुणमुपलक्षणं तेन द्व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवृत्तिपरीमांडल्यमारभन्ते तत्रापि द्वित्व
संख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यं। ह्रस्वपरिमंडलाभ्यामिति तु सूत्रे गुणिपरं न गुणपरं। यदापि द्वे द्व्यणु
तं के इति पठितं चेत्प्रमादात् द्वैकं द्विपदं न यदि स्वचतुरणुकं तस्यानुपपद्यते। इतरथा द्व्यणुकमेव तद
न निस्मार्यं तु महदित्यन्तं। अथवा द्वे इति द्वित्वे यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति। अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरी
त्वयोः यथा द्वे के इति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात्तदेव योजनीयं द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदाव
तुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तत्कृते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः
स्वंमवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्दूषणमसिद्धान्तः। अथायमवस्थितानतथापि तदवस्थितो यति वा
रइत्याह यदा द्विबहवः परमाणव इति।। नारणजायते नो ह्रस्वं जायत इति योजना। चोदयति। अयम

सत्येविरोधितापरिमाणान्तरेणस्वकारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति। यदिहर इति। मैवंमंस्थाइ
ति॥ कारणमात्रागुणः। तत्कार्यसमानजातीयगुणान्तरमारभतइत्येतावत्तैवेष्टसिद्धेरितेरिहेत्व
सरेऽस्यैवद्वितीयस्य तत्त्वार्थः। अपिचसत्परिमाणान्तरमाक्रामतितान्यत्तत्वतेऽन्यथाऽनुपरिमाणान्तरम
सदितिकथमाक्रामेत्। नचतत्कारणमाक्रामति। पारिमाण्डल्यस्यापिसमानजातीयकारणस्याक्रम
हेतोरभिवितसमानवत्तत्त्वाभयकार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह नचपरिमाणान्तराक्रान्तत्व
मिति। नचपरिमाणान्तरारम्भेव्यापृततापारिमाण्डल्यादीनांनचकारणबहुत्वादीनांसतिधर्मसत्त्विधर्मि
वापरिमाण्डल्यस्येत्याह [illegible] नचपरिमाणान्तरारम्भइति। अतिचारान्तरमाहसंयोगा
देति। शंकतेइत्येपक्षतइति। निराकरोतितद् [illegible] ष्टांतेतेति। तत्राक्रमस्यमनियमः नवत्तानपायात्
हस्वकारिणीतिस्त्रव्याचष्टेयथाद्यल्पद्वापल्पद्वयोरिति। शेषमतिरोहितार्थं॥ ६॥ उत यथापित
कर्मान्तरस्तदभावः। परमाणूनामाद्यस्यकर्मणःकारणस्पृष्टगमेऽनस्पृष्टगमेचानकर्मान्तरस्तदभावः तस्य इ राम
ण्कादिकर्मेणसर्गस्याभावः॥ अथवापंचदशसमवायिद्रव्यमयद्वेत्रासमवायिउभययापितस्यावेत २२

स्प ५५

नन्वेतमानाष्टविशिष्टस्पर्शवत्तेः कर्माभावोतस्तदभावसर्गाभावः। निमित्तकारणतया चेष्टात्वीश्वर
साधिष्ठानत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते॥ अथ यावत्संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्य[redacted]र्थम्
भयथापि कर्मा तः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात्प्रलयहेतोश्च विभागस्याभावात्। तदभावस्तयो
रभावस्तथैः। तदेतत्स्वेनात्यर्यन्तो आचष्टे दृढतां परमाणुकारणवादमिति। निराकार्यस्वरूपं पत्तिस
हितमाह सचवाद इति। स्वातु गतैस्व सर्वैदे। तंवथ आधायोरभावइत प्रसंहेतुः समवायः। पंचमन्त्र
वे तस्यावयवामाहृत्तानीमानि चत्वारिभूतानि इति। तत्र परमाणुकारणवादे अतिद्यायते रस्वोत
अत्र यमो व्याख्यामाह कर्मवत्तामिति अभिघातादीत्यादि यह एवं नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रव्यानिस्य
ह्यते। नोदनसंस्काराव भिद्यातिनसमातयोगहेतौ गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सदातनेइति कर्म
सातत्यप्रसंगः। द्वितीयं व्याख्यानमाशंक्याह पूर्वमाह गथादृष्ट मा[redacted]द्यस्यकर्मस्यात् तिय
आमंवेहेत्रऊस्यानुपपन्नचैतन्यस्येति। आह दृष्टवत्तापुरुषेणेति संयुक्तः समवायः संवेधकुर्यस्य॥ स
वंधस्य सातत्यादिति। यद्यपि परमाणु द्वे आत्म्योः संयोगः परमाणुकर्मजः तथापि प्रवाहस्यसातत्य

गु५ ध

न

नमलमप्रतिअयुथीकृतियप्रविशाशीतादीनां १०

वा० टि० मितिभावः सर्वात्मनावेद्गुपच्चयाभावः एकदेशेन हि संयोगो यावदवयवदेशे निरंतरैतावतान्येरव
१२ देशाः संयोगेनाव्याप्ताइति प्रथिमोपपद्यते। सर्वात्मनानु नैरंतर्ये परमाणावेवास्मिन्परमाणुतारतम्य
न विसंभातीति प्रथिमास्यादित्यर्थः। शंकते परमाणुपिति: प्रदेशाः परमाणुषु न त्वणोसंयोगः तयोस्तयोरव
यवतिः एवस्वभावत्वात्। नैयायिकानां जातिः प्रदेशसंयोगेनव्याप्तेति। एवं सावयवेष्वपि यद्यया
प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति तानिमांशंकां स्वरूपमाह परमाणूनां कल्पितत्वादिति। न हि क्लिसंभवोति
रवयवस्यकः तदेव तेनैव संयुक्तस्यासंयुक्तश्चेति भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्। अविरोधेवाने
कविदयिनेदेशवकाशमाशादयेत् सानीतिस्त्वादिति॥ तृतीयां व्याख्यामाह यथावादिसर्गइति। नन्वति
ह्यातनोदनादयः पटलयारंभसमपेक्षमाद्विनागारंभकं कर्मेह न वोतनभवतीत्यत आह नाहितचा
पिकिं चिल्लिपतामिति संभवेत्याभिघातादयः कदाचित्कचित्स्वपर्यायेण सर्वास्मिन्नियमहेत्वारभा
वादित्यर्थः वैशेषिक्तयारंभेसतीदुःखमभेदोनोगः तथापसोऽपृथिव्यादिप्रलयेनास्तीत्यपिवेदतेइत्युदितामिति शम०
मतको॥ ॥समवायाभ्युपगमातृसाम्यादनवस्थितौ॥ व्याचष्टे समवायाभ्युपगमाच्चेति। तत्तावन्नस्तुचः १२

५ प्रदेशकाल्पनयापिकल्पते तदिदमुक्तं कल्पिताइति तथाच स्वप्नदशेयमपिता प्रध्वतकल्पितानामतत्त्व

समवायोऽसंनभित्वंसमायपिभ्यां समवायिनोर्घटपित्रुमईत्वति अस्संगात्तस्मादनेनसमवायिसंबंधि
नासत्तासमवायिनोर्घटनीयोतथाचसमवायस्यसंबंधांतरेण[?]समवायिसंबंधेऽभ्युपगम्यमा
नेऽनवस्था ॥ अथासौ संबंधिभ्यां संबंधेनसंबंधांतरमपेक्षते संबंधिसंबंधनपरमार्थं स्यात् ॥
तथाहि नासौ भिन्नौपि संबंधि निरपेक्षो निरूप्यते [?]तास्मिन्नसति संबंधिनावसंबंधिनो भवतः
तस्मात्स्वभावादेवसमवायः समवायिनोर्न संबंधांतरेणेति तानवस्थेति बोदयति [?]हि भस्य यथा
ह्यइति परिहरति [?]च्यते ॥ संयोगोप्येवमिति तथाहि संयोगोपि संबंधिसंबंधनपरमार्थो नचान्तिम्लो ति ६
पिसंयोगिभ्यां विना निरुप्यते न तास्मिन्नसति संयोगिनावसंयोगिनौ भवतः इति तु स्वस्वरूपं चे[?]स्वे घु
त गुणः संयोगो नचद्रव्यासमवेतो गुणो भवतिन[?]स्यसमवायं विनासमवेतत्वेन स्यात्संयोगस्यास्ति त
समवायइति शंकां परास्करोति नचगुणत्वादिति ॥ यद्यपि समवायस्य गुणत्वं भवति कामनवत्तुतनः काचि
न्नहानिः ॥ तदिदमुक्तं गुणपरिभाषायामेवेति ॥ परमार्थतस्तु द्व्याश्रयी[?]तत्त्वविनापि समर्थ्यस्वरू
पतः संयोगस्योपपद्यतएव तत च कार्यत्वात्समवायसमवायिकारणापेक्षतयास्य योगेसंयोगिसम

वा॰ह्रि॰
९३

यस्या

वयोर्नित्ययोरजसंयोगस्यानथात्वप्रसंगात् अपिच समवायिसंबंधाधीनसद्भावस्यसंबंधितन्त्र
त्वसंबंधयोर्वा विनाशित्वे न विनाशित्वात्कार्यत्वमयुतसिद्धयोर्वा गुणगुणिनोर्वा अवयवावा
वयवावयविनोर्वानस्योसिचतयोः संबंधइतितस्मान्नार्थः समवायः। यथाचयथेचेतिमित्तकार
णमात्राधीनोत्पादनकं संयोगोपि। अथ समवायोपि समवायसमवायि कारणापेक्षो तथापि
सिद्धावयवस्यानस्यासमवायवत्संयोगोपिनसंबंधांतरमपेक्षेत। यद्युच्येतसंबंधितावरो
घटपटातनामातमपिसंबंधिन्यां। तत्किमसावसंबंध एव संबंधिनो नैवंविदृत्यंतभिन्नोसंबंध
कथं संबंधिनौ संबध्येत्। संबंधनेवाहि संबंधमवपि संबंधयेत्। तस्मात् संयोगिनोः सम ना:प्रो॰
वायेनसंबंधइतिवक्तव्यमतरेतस्समवायस्यापिसमवायिसंबंधेसमानमल्पत्वमितिविशारितया
वानवस्थेतिभावः॥ ॥ तत्पमेवचनावात्॥ घटेतरप्रवृत्तेर्वैतिशेषः अतिरोहितार्थमस्यमात्रं॥ ॥ रूम
रूपादिमत्वाद्विपर्ययोदर्शनात्॥ यत्तित्वमूर्तत्वेति कानामलकारणं तं परमाणुः नित्यइतिम
वद्भिरभ्युपेयते। तस्य वेरूपादिमत्वमभ्युपेयतेर मायत्वनित्यत्वविरुद्धं स्यात्स्यानित्यत्वे ९३

रूपादिमान्

प्रसंज्येपातोऽयंप्रसंगः। एकधर्मोपगमे धर्मान्तरस्य नियतापत्तिर्हि प्रसंगलक्षणं। तदेतत्प्रसंगेतज्जंकार
णत्वसिद्धये प्रवृत्तं साधनरूपादिमत्त्वेन परमाणुसिद्धेः प्रमाणाप्रत्यगोचरेत्यतीयात्। तदेतदेवैविकाय्य
पगमोपन्यासपूर्वकमाह सावयवानेत्यादि आणुमिति परमाणुनित्यत्वसाधनाय नियतानुपपत्तस्य
दूषयति यद्वा नित्यत्वे कारणमिति। सावित्याग भावाद्यवस्थि नत्त। अकारणवत्त्वे इतिवदादे
यदपिद्वितीयमिति॥ तत्र रूपं हि किं चित्वा विदस्यगतिविद्यते॥ तेनातिप्रसंगमिति तेन। किंवा तेनैवेयेता
न्यत्रानित्यत्वसद्भावः कल्पनीयते वास्ये परमाणवः इति तन्न कार्येत्वनापि नित्यत्वोपपत्तेः यथा दृश्यस्य
प्र ति रूपंकस्मान्न दमावे निर्मलस्पर्शस्य तात्पर्येहवदेव दृष्टइति। यदपि नित्यत्वे नतीयकारणम
विद्येति। यदि सतां परमाणूनां परिहरणमात्रस्थूलकार्यं एवं प्रत्यक्षेण कारणानुग्रहणं न विद्यातया नि
त्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि नित्यत्वं। यथा द्व्यणुके सतीति शेषोत्तेन यास्यति तद्द्व्यणुकेन व्यभिचारः
तस्यानित्यत्वेन अविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः॥ तथा प्रकारस्यापि नित्यतामिति भावनाद्येता॥ घटो
द्व्यणुमविद्यमानकारणकद्रव्यत्वमुच्यते॥ तथा च पुनरुक्तमिति आह तस्यैवेति अपि वा द्व्यणुत्वे

न्या० टि
१४
संभिसत्वादित्यत्र इत्यर्थसिद्धेर्विशेषेति यद्यपि अथाविनाशापेदेतद्द्रव्यविनाशाकारणद्रव्याविद्यमानत्वमुच्य
ते। किंचिद्धि हि द्रव्यविनाशहेतुरवयवनाशोऽवयवावयवविभागविनाशश्चतदुभयं परमाणोर्नास्ति
तस्मान्नित्यः परमाणुः तच्चसुखादिभिर्व्यभिचारः तेषामद्रव्यत्वादित्याह तथापीति। निराकरोति नाव
श्यमिति। यदि हि संयोगसचिवानि वहन्निष्ठान्यारम्भाणि स्युस्तदा रज्जित्रक्रियासिद्धेस्तसि द्धेतद्
व्यव्यमाणेनाहित्वाच्छाकारणमिति। नचैतदस्ति। द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात्। नतावन्नोत्वाद्यास्तत्व
मितिरिक्तः। पटोर्नमास्त्वियः संयोगः सविशेषः तन्तुनिरारम्भेतद्दत्वक्रमध्ये स्तात्। यद्यपदार्थाध्यवय
त्वयैवदृष्टमिति। किंतु कारणेनैवविशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानेकार्यतत्त्वसमाख्यामलभतयाहि
म्हाः सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिषु अनुगतसामान्यमनुभूयते नचैतेषु घटरुचकादयोऽन्य
वर्णाव्यतिरिक्ता अन्यत्क्रमेण वदृश्यमानः। तस्मात्सुवर्णस्वर्णाकारेणपरिणममानेषु इतिव
स्वकं कपालशर्कराकारणमितिचरावलकणिकाचूर्णमितिचारम्भायते। तत्रतत्त्वोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः राम
भूमि यस्यनिज्ञानात्। ननु घटादयो शकपालादयो वा घटादिषु रुचकादयो वा कुलादिषु शकलाद १४
कपालादिषु१ नते२

घोगादृष्टकादिवृत्तत्वमित्यर्थः तेयत्रकार्यकारणभावोनवेद्यतेनव॰ वितत्वंतत्तमेवघटादिकारणंप्रती
यकपालादेरोनुपादकत्वोत्पद्यतेनकिंतूपादानतत्वमित्युक्तंतेनेतिवक्ष्यमाणेनसामान्यपिवैनाशि
कपक्षयोरुपरिह्यानिराकरिष्यमाणत्वात्तस्माद्गुपजनापायधर्माणोविशेषावस्थाःसामा
न्यस्योपादेयाः। समानानामनुपादानेनैवघटावस्थितेयथासुवर्णादिद्रव्यंकाठिन्यावस्थामपहाय
द्रवावस्थयापरिणमतेनचतत्रावयवविभागःस्यात्पिंडत्वैकारणंयपितुपरमाणूनांनवत्व
तेनदृष्टावेनद्रवत्वानुपपत्तेः। तस्माद्यथापरमाणुद्वयमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहायद्रव
त्वेनपरिणमतेनचकाठिन्यद्रवत्वेपरमाणोरतिरिच्येतेएवंतद्वत्सुवर्णंवासामान्यपिंडा
वस्थामपहायपत्तुर्लोहितमकारादिव्यापारात्घटरूपकावस्थामापद्यतेनतत्रावयववितानात्तत्सं
योगविनाशाद्वाविनैवकर्हिचित्घटरूपकादयः तंहिविभागात्संयोगोत्पादात्तत्संयोगोवा
समवायिकारणंयपितुसामान्यमुपादानंतत्रतित्यनातत्संयोगसचिवमेकत्वात्संयोगस्य
द्विष्ठत्वेनैकस्मिन्नभावात्। तस्मात्सामान्यस्यपरमार्थसतोनिर्बाध्याविशेषावस्थाःइदिष्टा
स्या

स्प २ १ कादुस्पर्शमात्रमेव॥

वा०द्वि० तानुज्ञगादयस्त्वरक्ष्याद्या पादानानुपजनानापचर्मा ग्रहणित्यं संप्राप्ते। प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति
१५ उभयथाप्यदोषात्। अनुक्रमेण तेषु पृथिव्यादिषु गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मिका स्थूला। अयो रूपरसस्पर्शशब्दात्मि
काः सूक्ष्माः। रूपस्पर्शशब्दात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं स्पर्शशब्दात्मको वायुः सूक्ष्मतमः परं तेऽपि स्थूलाः। आका
शः शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत्। द्विगुणस्ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मको भवेत् रूपं तथै
वाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ। त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् रसमात्रं समा
विशन्तवान् समाविशत्। तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः। शब्दस्पर्श
श्च रूपं च रसश्चैव गन्धमाविशत्। संहतास्तु गन्धमात्रेण तानाच्छेदं महीमिमाम्। तस्मात्पंचगु
णा भूमिः स्थूला दृश्यते भूतेषु शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः। परस्परानुप्रवेशा
द्धारयन्ति परस्परम्। नानागन्धादयः परस्परसंहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तु यथा यथा पश्चाद्धन्य
मानानामुपचयस्तथा यथा तेषां स्थूलत्वं यथा यथा चापचयस्तथा तथा सौक्ष्म्यातिशयं राम०
तदेवमनुभवागमाभ्यां व्यवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिष्टं हरिः पिञ्चशकापद्यमाह गन्धेति॥ १५

१ मा तथा २

।न्तत्वाच्छद्वीवैशेषिकैस्तत्सहपृथिव्यादिगुणान्त्वेना: । नक्षुपगमादितिचत्वारि मूर्त्तानि चतुष्विवेकगु
णान्तराहृतत्वात्।।अनुभवागमसिद्धमर्थं मुक्तौ विकल्पयद्दूषयति तदं तद्वृथिव्याद्विव्यरमाणवोपी स्थ.ल.२
ति।उपचितगुणत्वात्पृथ्व्युपचयात्तदुपचितसहत्वमानानात्सख्याती।।उपचयात्परमाणुत्वप्रसंग:स्थू
लत्वादिति।।यस्माद्वैतन्तणभदिसंख्यातः परमाणुरपि तु गंध्याषाश्रयोद्व्या।नचगंधादीनांद्रव्यापा
णांमुपच।।येपिदृव्यस्योपचयो नवितु महीत्वत्वादितितत्रयाहनचांतरेणापिरूपसुपचयादृव्यस्वरू
पोपचयमित्यर्थ:।तुत:कार्येवस्तुतेगुणोपचयेतम्।।र्युपचयदर्शनात्।।नतावत्परमाणवोरूपतोऽप्य
वंतेकिंतुकार्यद्वारा।।कार्येवतगंधादिमीतितत्वयद्दानंतदाधारतयाग्रहणते अपितु तदात्मकं।नच
तथाचतेषामुपचये।।तदुपचितांहष्टमिति परमाणुनिरूपितकारणैरेवंभवितव्यंतथाचापरमाणुत्वं
स्थूलत्वादित्यर्थ:।द्वितीयंविकल्पंदूषयति।अकल्पमानेतदपचितानाद्युपचितगुणत्वइति।अथसर्वेच
गुणाइति।यद्यप्यस्मिंकल्पेसर्वेषांसोलभ्रसंगः।तथाप्यतिस्फुटत्तयोपेक्ष्यदूषणांतरमाहनात्मेति
स्वपीति।वायोरूपवत्वेनचाक्षुषत्वप्रसंगस्त्वपि द्रष्टव्यं।। ।।अपरेयत्संबंधसंतंप्रेक्षा।।तिगद्व्याख्या
मन

गा० दि० तेन भावेन व्याख्यातं। संबन्धसत्त्वे भा अवच्छेदरोषितं त्रेदयति। अपि च वैशेषिकाद् इति॥ द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधी
२६ नतिरूपणत्वं॥ न हि यथा गवाश्वसहिय मातंगाः परस्पराधीननिरूपणाः स्वतंत्रा निरुपेते व द्रव्याधी
नो पतयो वा रूमादयो यथाव स्याधीनधीनतिरूपणाः स्वतंत्रानिरूपं तरस्वं गुणत्वयो। द्रव्याधीननिरूपणाः॥
अपि तु यदा निरुपतेन तदाकारतयैव प्रथते तत्तु प्रथायामेवास्य प्रतिपत्तेर्तत स्वात्मानिरिव्यते द्रव्याद
पि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तया तथा प्रथत इत्यर्थः। द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्या धीनत्वमिति
मत्वा न श्लोदयति। न च मेरवस्यापीति। परि हेति नेदश तानि सि ति। ननु द्र व्यानोत्यादनां नधीनत्वमान २६
स्मात् किमुत तदाकारतानतथाव नमति वारइत्यर्थः। शंकते गुणत्वं तां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वा
दिति। यच्च चोक्तम्। यत्र हि द्वाकारिणौ विभिन्ना प्रामाकार प्रातवगम्येते तौ संबद्धावसंबद्धौ वा वैयधि
करण्येन प्रतिभासेते तय थेह कुंडे दधि यथा वा गौरश्व इति तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्ते
षां द्रव्याकारतया कारान्तरायोगेन द्रव्याद्याकारिणो स्वतेनाकारितया वस्थानाभावात्सैयमयु राम
त सिद्धिः तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः। नाभिमायुत सिद्धिं विकल्प दूषयति नत्वतर सिद्ध २६
पुत१

त्वमिति। तत्राश्रयदेशत्वं तदन्यपृथग्गतेत्त्वविरुध्यत इत्याह आश्रयदेशत्व इति। यदि तु संयोगिनोः कार्य प
योः संबंधिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिः ततो न्याय्युतसिद्धिः ततो नायुतसिद्धिः नित्ययोस्तु संयोगिनो
र्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः ततो न्यायुतसिद्धिः। तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोः
श्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति गुणगुणिनोः शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति। न हि तत्र
शौक्ल्यपटाभ्यां संबंधिभ्यामन्यस्मिन् शौक्ल्यपटौ। सत्यपि पटस्य तदन्यतंतुदेशत्वे शौक्ल्यस्य संबंधिपट
देशत्वात्। तत्र नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे नभ्युपगमादयुतसिद्धेरभावान्न हि तयोः पृथगाश्र
याश्रितत्वमनाश्रयत्वात्। नापि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निःक्रियत्वात्
न चाजः संयोगो नास्ति तस्यानुमानसिद्धत्वात्। तथाह्याकाशमात्मसंयोगि मूर्तद्रव्यसंगित्वात् घ
टादिवदित्यनुमाने। पृथगाश्रयाश्रितत्व पृथग्गतिमत्त्वलक्षणायुतसिद्धेरभावादयुतसिद्धिर्यद्यपि नास्त्ये
न विरोधमावहति तथापि तत्सामानाधिकरण्यप्रयाप्युपपादयितुमर्हत्येवं लक्षणेऽपि हि समवाये गुण
गुणिनोरपृथग्भावमात्ते संबंध इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः। अस्य चोपपादनेनायसमवायस्य

वा० द्वि०
२८

ब

सीयते न च ऽद्धिः सचेदास्थितोपि न प्रत्ययलिंगमनुपपाद्येत्यतो नातत्त्वनया। तत्र प्रत्यह्रः सामानाधि
करण्यप्रत्ययः समवायगोचरस्तद्धि हृद्वायं वा र॥ न च गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यात्
ननु पटः शुक्ल इति न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं प्रत्ययोपि संभवतीति तदिहराहृदय
नुसारी प्रत्ययो न खल्वर्तिमीलेकइस्य प चरितामि भावेमाणं वकः प्रत्यहेण दहत्तात्म ताम
यते। न चायमभेद विभ्रमः समवायनिबंधनो निन्न योरपीति वाच्यं। गुणादिसत्वेन द्रव्य प्रत्य
क्षानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्। तस्मात्तत्त्वेसंबोभावप्रसंगात्॥ तदाश्रयस्य तु भेद
साधनस्य तद्धि हृद्वयो नासंभवात्॥ तदिदमुक्तं न स्यतादात्म्येते वत्र तंयमनत्वादिति
अपि वायुतसिद्धिरादौ गृह्यत्वपतौ प्रत्ययः साचनभवत्साते द्रव्यगुणयोरस्तिद्रव्यस्य प्रावृ
सिद्धे॥ गुणस्य च पश्चाद्रुत्पत्तेः। तस्मान्मिथ्यावादोपनिपाहयुतसिद्धयोरिति॥ अयमवत्तु राम
कारणस्य युता सिद्धिः कार्यस्त्वयुतसिद्धि कारणानिरेषे, णभावादिसाशंकात्स्या हृयय २८
तिरवस पत्तिसंवंधेदयाधानसद्भावो हि संबंधोनासतेक स्मिन्नपि संबंधि नि भवितुमर्ह

बो

ति।। न च समवायो नित्यः स्यात्त्रइति चोक्तम धस्तात्।। [illegible]कारणसमवायादात्मा कार्यस्यो
त्पत्तिरित्याकांवत्तु।। एवं हि सति समवायस्यानित्यत्वात्न्यपगमात्कारणतावैयर्थ्यं प्रसंगः
।। [illegible]स्तोवा समवायस्यैव कार्यस्यास्तु किं सवापेत्तसिद्धयोरेकसंवंधे युतसिद्धि प्रसंगः।। न चा
नायुतसिद्धिः समवतीत्येतदुक्तं [illegible] ततस्वपदुक्तं वैशेषिके युतसिद्धानावान्कार्यकार
५ ६ णयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुष्टं स्यात् युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात्। एतेनाप्राप्तिसंयो
गो युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम्।। [illegible]अप्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिस्वतयोः संयोग
एव कस्माद् भवति।। [illegible]स्यैव संयोगत्वायातो युतसिद्धिर्वक्तव्या।। तथा च संयो[illegible]गो किमनाप्य घ
रस्परास्य यदि द्वयस्तया न चाभ्यासे भवतीत्येतत्। यदा चैता प्राप्तइ पूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजो
नयकर्मजा [illegible] वा संयोगो यथा स्थाणुश्येनयोः मल्लयोर्वा न तु तंतुपटयोः संबंधस्तथा चो[illegible]त्पन्न
मात्रस्यैव पटस्य संबंधात् तस्मात्समवायेनित्य[illegible]त आह यथा चोत्पन्नमात्रस्येति संयोगजोपि हि समेतो
नवद्रिस्थ्यपेयते न क्रियाजस्य [illegible] वेत्यर्थः।। न चाप्राप्ति[illegible]पूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः आत्माका

ए।।प्र२ इति नियमोस्ति

त्वसंयोगोनित्यैतदभावात्। कार्यस्य चोत्पत्तमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणातिविरहाद्वेति। अपि
वसंबंधिरूपातिरिक्तसंबंधे सिद्धे स्वान्तरभेदापत्तिक्षणभेदोनुश्रियेत। स्वसंबंधातिरिक्तो गसि
द्धेत्युक्ते हि पुनरस्तादतिरिक्तः संबंधिभ्यां संबंधो [illegible] नसंबंधिनो घटपटमोष्टे संबंधिसंबं
धेवानवस्थितिः। तस्मादुपपत्तमुभवाभ्यां कार्यस्य न कारणाद्भेदत्वमपितु कारणस्यैवायं अति
वो च्यः परिणामभेद इति। तस्मात्कार्यस्य कारणानतिरेकात्। किंचैतस्संबद्धसंयोगस्य च संयोगि
भ्यां व्यतिरिक्तात्। एकस्तयोः संयोग इत्याह तत्रापि संयोगस्येति॥ विचारासहत्वेनातिवाच्यता
स्यापरिमितप्रपत्तावास्यकृतसंबंधिग्राह्यमत्ययव्यतिरेकेणेति। निराकरोति नैकस्यापि स्वरूपवाह्यरूप
पत्तयेति॥ तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोप
पन्नेरिति॥ यथैकोदेवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया श्रोत्रियपरापेक्षया मनुयोवाहारणैव्वदातः॥
स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालोयुवास्थविरः। स्वक्रियाभेदापेक्षया तु श्रोत्रियः परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौ राम
त्रो भ्राता जामातेति। निदर्शनांतरमाह यथा चैकोपि सन्नीरेखेति। दार्ष्टान्तिके योजयति तथा संबं १८

वि पि

घिनोरिति॥ अयुतसिद्धैरंतर्यसंबंधो गोदधिकुंडयोरेतेन राधर्यसंयोगः कार्यकारणभावस्तादात्म्यपि अतिवी
अस्यकार्यस्य भेदं विवक्षितवान् संबंधिनोरित्यर्थः। नापि संबंधिविषयत्वे संबंधग्राह्यत्वमनयोरितेनदप्यति
व्याप्तेरनतिव्याप्तिः। अपि चाहुः इष्टवद्दौ अयुतसंयोगात् परमाणुमनसोराद्यं कर्म नद्दिरिष्यते॥ अग्रेन ईत्तु
ननु वायोर्गमनमणुमनसोराद्यं कर्मेति चाहुः इष्टकारितानीतिवचनात्। न चाणुमनसोरात्मनाः प्रदे
सं शेन योगः संभवति संभवे वाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनानुगुणत्वप्रसंगात्। न च प्रदेशावच्छि
न न्नयोरात्मनासंयोगो प्रदेशत्वादात्मनः कल्पनाया अवयवकात्वत्वमवश्यं प्राप्तत्वात् सहत्वादप्रिप्रसंगादिना
हत्वा एवात्ममनसामिति किं वाच्यं हाभ्यामणुमांकारणमसावयवस्य कार्यस्य कस्मैनैव संश्लेषा
नुपपत्तिः संश्लेषः संयुग्मेयमस्व संबंधाकार्यसंबंधांतराद्वयीनवंतिरिति। आत्मस्य संयो
गारंभकार्यकारणद्वयोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथानोपपद्यत इति अवयवतनत्वतीयं समवाय इति चेन्न
निराकरोति॥ नतात इतरेतराश्रयत्वात्॥ नहि सजाते कार्यकारणभावो हीति किं वा सत्। परमाणूनामिति। विहि
परिच्छिन्ना सावयवाः यथा घटादिस्तथा च परमाणवः स्युः सावयवा अनवस्था सावयवात्मा अनित्याः स्युः

तितस्मात्कुपप ४

वा० द्वि०
१९

अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत् परमाणुत्वव्याघातः शंकते यावदिति। निराकरोति नस्थूलेति। विभुत्वे हि
न यापरमाणवो न विनश्यन्तु [redacted] निरवयवत्वात्। न चेश्वरेच्छा लेष्टवमुक्ते
वत्सलतापीतिमत्वम्। तेऽत्र कल्पनाशक्यं निराकरोति विनश्यतोऽवयवविभागेनैवेति। यथा द्रुत
५म सुवर्णादीनामविभक्तावयवानां पीतिः। यथापि ह्युपीडितस्य द्रवयवसंयोगस्यवस्थनेनास्पर्शपाक
रतानीयमानः पुरोडाशतामापद्यते।। तत्रापि केतस्थाति पुरोडाशस्योत्पद्यते न हि तत्रापिण्डावयवसंयोगा
६प विनश्यन्ति अपि तु संयुक्ता एव संतः परस्परं यतेन तु छिमानामाधिकदेशव्यापका भवतिरमाग्निसंयोगे
नस्तुवर्णद्व्यावयवाः संयुक्ता एव संतो द्रवभावमापद्यन्ते न तु मिथो विनश्यन्ते। तस्माद्यथावयवेषु संयो त
गविनाशावतरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति।। संयोगांतरोत्पादमंतरेण वस्तु वरेण्द्र वह्न्युपतापनेन
अमंतरेणावयवसंयोगविनाशे परमाणवो विनश्यन्ति अस्येचोत्पत्स्यंत इति सर्वसमवायाते समुदा
यत्समयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः। अवांतर[illegible] संगतिमाह वैशेषिकत्वाद्यानहीति। वैशेषिका राम
खलु ई वैनाशिकाः नेहि परमाण्वाकाशादिकात्ताम्मतसोऽचसामान्यविशेषसमवायानां च गुणत्वाच १९

केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपगच्छन्ति तेनतेर्द्धवैनाशिकाः। तेन तदुपन्यासो वैना
शिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनंतरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति। अर्द्धवैनाशिका
नां स्थिरभाववादिनां मुदायारंभउपपदेशलापिद्दाशिक्भाववादिनां तु अस्योद्द्रावयेतन्त्रस्य पदादपि
ध्यामः तेन नतारामिसन्धे। तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यस्यति तत्प्रकारभेदमाह सर्वबहुप्रकार
इत्यादि वैचित्र्यात् स्वस्तु केचित् सर्वास्तित्वमेव बाह्यं तं प्रतिपद्यन्ते केचित् ज्ञानमात्रास्तित्वं केचित्स
र्वशून्यतां॥ अथ तत्र भवतां सर्वास्तित्ववादिनां स्थितिभेदो न सम्भवतितत्त्वसौत्रान्तिकद्वैतदपरितोषेण
हनयभेदाद् द्विहीनमध्यमो बहुविधोऽस्तिशिष्यावतिष्ठते येहीनमतयोऽसर्वास्तित्ववादिनस्तदाश्र
यानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते। येतु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वे तच्छून्यतायामवतार्यन्ते। येतु
प्रकृष्टमतयः ते प्रः साक्षादेव शून्यतायां प्रतिपाद्यन्ते। यथोक्तं बोधिचित्तविवरणेऽदेशनालोक
नाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिद्
नयलक्षणा भिन्नापि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति। यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तर

वा ता ३ ... पिण्डाद्यं

वा॰ द्वि॰ मत्तभेदो लिंगत्वापि सर्वात्मिताया मत्लिसंघनित्वहि हिरिव्येकी कृत्स्नसमासः। तथा चत्रिलम्पत्न मितिता
२० पृथिवी खरस्वभावा। आपः स्नेहस्वभावाः। अग्निरुष्णस्वभावः। वायुरीरणस्वभावः। इत्थं प्रेरणं मन्त्र मे
ति कातुकाकांत्ता। विज्ञेयेतिहि। तथा रूपेणि उपपेत रूपमि. रूप्यंत इति चेति ये त्वस्य विषया एवं इंद्रियाणि त्वरे
रूपस्कंधोयं परिरूप्यमाणः। पृथिव्यादयो वा हालस्यापि कायस्य तानत्व इंद्रियसंवंधात्मवं तत्त्वालिका
ः विज्ञानस्कंधोयहमित्याकारो रूपादिविषयवुद्धिद्याद्विज्ञानोदडायमानः। वेदनास्कंधो या प्रियांनु म धरा
य विद्यप्रस्विसंस्पर्शी सुखदुःखतदुभयरहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते सा वेदनास्कंधः। संज्ञास्कं
धः सविकल्पकप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुंडली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीय तो
कः। संस्कारस्कंधो रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयः धर्माधर्मौ चेति। तदेवं समुदायः
ने पंचस्कंधी तस्मिन्नप्यहेतुके पीति। वाह्यः पृथिव्यादिराध्यात्मिके इन्द्रियादिकं समुदायरूपविज्ञानादि ते
स्कंधहेतुके च समुदाय आध्यात्मिके वाह्यविषये तद्व्याप्ति। तस्य समुदायस्योपलभ्यते। समुदायि रास
नाम चेतनत्वानुपपत्तेर्नो हि कुलालादिः सर्वेषां दंडाद्युपसंहृत्य जातुघटमानयत्न्नीति नहि सति २०

मा १

महदादिव्यापारिरिक्तविदुषिलुप्ताः स्वप्रमवेतनात्महदादयो। आरभ्यज्ञानुघटमारभ्य यतितवासत्तिकु
विदितंतु वैमादयः पदास्व यंति। तस्मात्कार्यात्मादात्तदन्तगुणकारणसमवधानाधीनत्वदगुणसहत
नावेतनमवति। कार्यात्मादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनमपेक्षाधीनमसत्वावेतनमपेक्षायानमविनु
मुत्सहतइति। कार्योपत्तिश्चेतनमपेक्षाधीनत्वव्याप्याव्यापकविरुद्धोपलब्धिचितनान हि। तेमः कार्य द्वि४
ए। मोपावर्तमानाचेतनाधिष्ठितत्वरम्वायतिघटन्तरूपि प्रतिबंधासिद्धिः। यथा चैतन्याद्यावेतनाधीने
वकार्यात्त्वातिरस्तिनुवितंचेतनतंद्रीइंद्रियादिविषयसंस्पर्शसत्यभिव्यक्तिंतहलकारणवर्त्तं यथा यथ का।
र्यो ययः यी यंत यास्वकाशायदृच्छेननाभिकरणास्याधिष्ठायकार्यमभिवृत्तवेंतयतीतितत्राह विना भि
न्नलनरपयवसमुदायसिद्धत्वात्। नरवत्तुवाधाभ्यांतरसमुदासिद्धिमंतरेण विना भिन्नालनेनत
त्ममाभिन्नवहुतरमितरेतरामयमाविशोदिति। तच्च ग्रामवायाचिताभिदाभिरुत्तरसमुदायेवरय
ति। घटनसमवेतस्याश्वरातीततत्वेन सामर्थ्यविरहात्। अस्मिदृष्टं तवदस्य चेतनस्य भोक्तुः स्व
स्मासिद्धवीस्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्युपगमात्। कारणाभिन्नासमेदे हि वाहार कर्तानवतितवां यध्यति
चान्व

सा० दी०
२१

रेकावंतरेणाहि त्वासमेदं चेदितुमर्हति तत्र क्षणिकोच व्यतिरेककात्तान्तवस्थायी स्यात्तु मत्वयव्यतिरे
कावुल्लसहेते अनन्तकं स्थिरस्येति अथ चैतत्र समवहितात्से चकारणानि कार्यं करिष्यंति परस्परानपेक्षा
णिकृततमत्र समवधायायिचाचेत्तन्नेनेत्यत आह निरपेक्षस्वव्यपगमेवेति। यद्यच्चैतास्वास्त्वयि
ज्ञानमहंकारस्यदर्शवापरानुसंधानृतेदेककारणतां प्रतिपद्यते तत्र न विद्यते ति तत्राह आशयस्यापीति
तत्स्वस्तैषं यदि स्थिरमास्थीयते तत्तो नामंत्र नैराण्त्तै वच्चय क्षणिकं तत्र तु तद्दोषापत्तिः॥ न च तत्स्वेता २
नः तस्मात्स्वेतामात्रेणाप्यपगत्तो नत्स्वैविज्ञानमेवतच्च क्षणिकमेवे तत्र दोषापत्तिः॥ ...रते स्थि
रमितुमवत्रासनाद्यासयआलयविज्ञानं तत्स्यापि च षड्स्त्रिः समुदायितो व्यापारो न च क्षणिकानां व्या
पारोयुज्यते॥ व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयः तत्कारणत्वलोके प्रसिद्धः तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापार
समये च भवितव्यं। अन्यथा कारणत्वायत्त्वयोर योगात् तत्र समसमयोरस्ति कार्यकारणभावो नापि भि
न्नकालयोरार्डराधेयभावस्त्तथाच क्षणिकत्वहानिरित्याह क्षणिकस्यापगमाद्वेति॥ ॥ ॥ इतरेतरं भत्त राम
यत्वादिति वैत्तोत्पत्तिमात्रनिमित्ततात्॥ ॥ यद्यपीति अ यमर्थः संक्षेपतो हि प्रतीत्यसमुत्पाद लक्ष्य २१

त्वा   गर्भ   धर्मता २

पुलंकुरे नहदं प्रभयफलमिति। उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्मता धर्म स्थितिता धर्म
नियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमतेति॥ अय पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भवति हेतूपनिबंधतः कारणमपि २
प्रत्ययोपनिबंधतश्च स पुनर्द्विविधो बाह्य आध्यात्मिकश्च। तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबंधः यदिदं बी
जादंकुरे ऽंकुरात्पत्रं पत्रात्कांडं कांडान्नालं नालाद्गर्भो गर्भात्शूकं शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति। तत्र बीजस्य असति ति
बीजे ऽंकुरो न भवति यावदसति पुष्पे फलं न भवति। सति तु बीजे ऽंकुरो भवति। स्वमीबीजेकुरो भवतीया
वत्पुष्पे सति फलमिति॥ तत्र बीजस्य नैवं भवति अहं। अहमंकुरं निर्वर्तयामीति। अंकुरस्यापि नैवं भ प्र
वति। अहं बीजेन निर्वर्तित इति। एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति अहं फलं निर्वर्तयामीति। फल
स्यापि नैवं भवति अहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति। तस्मादसति चेतने बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिं नि
को धि न्नधिष्ठातरि कारणभावे तिय मोहस्यते छते हेतूपनिबंधः। प्रत्ययोपनिबंधः प्रतीत्यसमुत्पादस्य
यते॥ प्रत्ययो हि हेतूनां समवायः हेतुः प्रत्ययं तेषु त्वंतरा णीतित्ते धामयामानानांभावः प्रत्ययः समवाय
इतियोत्र। षण्णां धातूनां समवायात् बीजे हेतुरंकुरो जायते तत्र पृथ्वी धातु बीजस्य संग्रहं करोति
हेतु २   ग्र

पतोऽङ्कुरः कठिनो भवति अब्धातुर्बीजं स्नेहयति। तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति॥ वायुधातुरपि बीजमभि
निर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति ऋतुधातुरपि बी
जस्य परीणामिता करोतीति तदेतेषाम विकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यंकुरो जायते नान्यथा॥ त
त्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति॥ यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं
करोमीति। अंकुरस्यापि नैवं भवति अहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति॥ तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पा
दः द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबंधतः प्रत्ययोपनिबंधतश्च तत्रास्य हेतूपनिबंधो यदिदमवि
२ द्याप्रत्ययाः संस्काराः यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणमिति। अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्काराः प्रज्ञा
स्यन्ताः एवं यावज्जातिश्चेन्ना[illegible]न्नैव जरामरणं प्रज्ञायत तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारा नं
नभिनिर्वर्तयामीति संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्ययाभिनिर्वर्तिता इति। एवं या[illegible]वज्जाता
वपि नैवं भवत्यहं जरामरणमभिनिर्वर्तयामीति जरामरणादीनामपि नैवं भवति। वयं जात्यादिभि
र्विनिर्वर्तितानीति॥ अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनांतरानधिष्ठितेष्वपि संस्का

भविष्यत् २४

तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्त्तयाम इति कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्त्तित इति अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यो ऽचेतनेभ्यो ऽचेतनान्तरानधिष्ठितेभ्यो ऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः। सो ऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः १०

रुहाणामुत्पत्तिर्बीजादिभिर्वस्तुभिरचेतनैरचेतनान्तरानधिष्ठितैरप्यङ्कुरादीनां इदं प्रतीत्यसमुत्पादमु-
स्य घनदृष्टेर्नास्त्यस्य हेतुफलसम्बन्धेनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः। को ऽयम् आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पाद-
स्य हेतूपनिबन्धः। अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति का-
यः। तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्त्तयति अब्धातुः ~~कायस्यानु~~ स्नेहयति कायं तेजोधातुः
कायस्याशितपीतं परिपाचयति। वायुधातुः कायस्याश्वासप्रश्वासादि करोति आकाशधातुः कायस्यान्तः-
सुषिरभावं करोति। यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्त्तयति पंचविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सो ऽयमु-
च्यते विज्ञानधातुः यदा ह्यमी पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकला तदा सर्वेषां समवायात् भवति काय-
स्योत्पत्तिः। तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्त्तयाम इति कायस्यापि नैवं भव-
ति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्त्तित इति। अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यो ऽचेतनेभ्यः चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्यो ऽङ्कुर-
स्येव कायस्योत्पत्तिः। सो ऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः द्रष्टव्या तत्राविद्या कतमा। तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा
पिण्डसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा सेय-

नित्यसंज्ञा

मविद्यास्यसंसारानर्थसंभारस्यमूलकारणं।।तस्यामविद्यायांसत्यांसंस्कारारागद्वेषमोहाविषयेषु
प्रवर्त्तंतेवस्तुविषयाविज्ञप्तिर्विज्ञानंविज्ञानाच्चत्वारोरूपिणःउपादानस्कंधाःतन्नामतान्युपादायरू
पमितिविवर्त्तंते।तदैकध्यमभिसंहित्यनामरूपमुच्यते।शरीरस्यैवकललबुद्बुदाद्यवस्थानामरूपस
न्निश्रितानींद्रियाणिषडायतनंनामरूपेंद्रियाणांत्रयाणांसंनिपातःस्पर्शः।स्पर्शाद्वेदनासुखादिका
वेदनायांसत्यांकर्त्तव्यमेतत्सुखंपुनर्मयेत्यध्यवसानंतृष्णाभवति।।तत उपादानंवाक्कायचेष्टाभवति। वा
ततोभवःभवत्यस्माज्जन्मेतिभवोधर्माधर्मौतद्धेतुकःस्कंधप्रादुर्भावोजातिः[redacted]जन्महेतुकाउत्तरेज
रामरणादयः।जातानांस्कंधानांपरिपाकोजरा।स्कंधानांनाशोमरणं।म्रियमाणस्यमूढस्यसाभिष्वंग
स्यपुत्रकलत्रादिष्वंतर्दाहःशोकः।तदुत्थंप्रलपनंहामातर्हातातमपुत्रकलत्रादीतिपरिदेवना।पंचवि
ज्ञानकायसंप्रयुक्तमसातानुभवनंदुःखं।मानसंदुःखंदौर्मनस्यं।एवंजातीयकाश्चोपायास्तदुपक्लेशा
गृह्यंते।तेमीपरस्परहेतुकाःअविद्यादयोविद्यादिहेतुकाश्चजन्मादयोघटीयंत्रवदनिशमावर्त्त
मानाःसंतीतितेरविद्यादिभिराक्षिप्तःसंघातइतितरेतरद्रूपयति।।तत्राहुतःइत्याक्षिमाद्यभि राम

तै जन्माहिहेतुकाश्च२

भिन्नत्वादिति॥ अयमभिसंधिः। यद्यपि तु हेतुः प्रतिबद्धकार्यत्वं तद्व्यावृत्तये हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तत्स्वभा
तानाम। पंचस्कन्धसमुदायस्य प्रत्ययोपनिबन्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा तद व
यचेतनमपरेण स्वसंनिधापयितास्ति कारणान्तरमिति तदा। यो जातं तु रोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबन्धाद्याथा
वादा स्वाभासितत्वेनाप्यद्यतनीत्वात्। पक्षेण चव्यभिचारो द्रव्यकायामतिप्रसंगेन सर्वानुमानोच्छेद
प्रसंगात्। स्यादेतत्। अनपेक्षस्वास्यकारणान्तरा हिंसादृयोरंकुरमारभन्ते। ते यावत् परस्परमेव यथा
शात्परस्परसमवधानं। न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यं। कारणचक्राणां
कार्योत्पादादिसिद्धमित्येव नास्ति। नचैकोपि तत्कारणसमर्थ इति अन्येऽनुदासत इति युक्तं न हि तेषे
भावं तोयेनैव मालोचयेयुः। अस्मात्तु समर्थस्त्वेकोपि कार्यं जनयति ततः सन्निधिनेति। किंतूपसर्पणप्रत्य
याधीनपरस्परसंनिधानोत्पादोत्तानुत्पन्नं नाप्यसंनिधानमीरयते तेनाप्रसर्वानन्तपेक्षात् प्रतीत्यका
न कार्यंजनोत्पत्तुमर्हति। तत्स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयतोपि तान्कार्याणामीरयतीत्यैव तेषां सामर्थ्या
त्तत्र च कारणभेदात्कार्यभेदः सामग्र्यात्मकत्वात्॥ इत [illegible] दस्य च कार्यतानात्वहेतुत्वान्तथादर्शन।

ना २

ना० दि० २॥ तत्र ॥ पांशुलसहकारिसाकल्येतेपेक्षाः स्वकार्योपजनने हि नालेन कृतेऽपि ततः पूर्वैस्तत्पूर्वैः सर्वस्यानपेक्षा
२४ ततः स्वकार्योपजननइति कुशूलस्थस्याविशेषेपि येन वीजक्षणेन कुशूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरंप
परयांकुरोत्पत्तिसमर्थो वीजक्षणो जनयितव्यः सोनपेक्ष एव वीजक्षणः स्वकार्योपजनन एवं सर्वेष
पूर्व वतदनंतरानंतरवर्तिनो वीजक्षणा अनपेक्षा इति कुशूलस्थितिर्न वीजस्यैव स्यात्। तेन यो वलः स त
मस्य दुःखवहुलेन कृषिकर्मणा। येन हि वीजक्षणेन स्वक्षणपरंपरयांकुरो जनयितव्यः तस्यानपे
क्षत्वात्सो क्षणपरंपरांकुरस्थलस्य वांकुरं करिष्यतीति॥ तस्मात्परस्परापेक्षा एवांत्यावामध्यमावाद्य
र्वैवाक्षणाः कार्योपजनइति वक्तव्यं। यथाहुः। नहि किंचिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसंभवतीति तद्वेदं समवे
कारेन कारणानां विन्यासभेदतस्त्वयोज्ञना नित्यपेक्षावत्स्वर्थकं दृष्टमिति तिना चेतन [illegible] इति नमहंतितादि
रमूले॥ नवेदुपपत्तः सम्प्रातः। यदि स्वाधातस्य विकं विविक्तिमिलमवगम्यतइति। तदुत्तरे तरसमसस्यत्वेपीति
इतरेतरहेतुत्वेनायर्थः। कुलमभिसंधिमविद्वान्परिवोदयति सर्वविद्यादिभिरर्थादाशिष्यतइति। राम
परिहरति अत्रोच्यते यदि तावदिति। किमादौपत्या दाकमातोऽत्यमते। तत्र तावत्कारणमस्य २४

द्विकालव्यापकत्वेऽरहितत्वात्

यानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति। किंतु स्वसामर्थ्येन। तस्मात्तज्ज्ञापनं वक्तव्यं। तथा चक्रापि तत्स्यात्स्वतु
मादृकेवक्तव्यं। तस्य ह्रस्वरूपेणापि सत्यपि चमौकारिश्रुतिच्छायानारंभेतनमंतरेण तस भवति किंनापुनः
तत्क्लिवेषु भावेषु भोक्तृभोगेनापि कदाचित्। हि घ्यातस्य द्वातः सत्तु भोक्तानास्तीति हूरोत्सारितत्वं दर्श
यति भोक्तृरहितेष्विति॥ अपि च व्यवहृतपकार्योपकारकभावे गरिष्ठता: कार्यजनयेतित्वव्यह्य् लिकृय
सर्वकार्योपकारकभावे वाति। भावस्योपकारोऽनाश्रयत्वात्। हाणस्यानेष्टत्वादनुपकारौ तत्वासंभ
वात्॥ कालभेदेन वादुपपत्तौ कोऽपि कल्पनासास्य दिदमाहन्यायायाप्यपि स्तूत्वेतुवेति। न्याययमिति गाय
त्रि। यदा हि प्रत्ययोपनिबंधनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्। तदा चेतनेनो धिष्ठानापेक्षा नापिनतु प्रत्ययो
पनिबंधनोऽपितु हेतूपनिबंधनः। तथा च न तमत्राधिष्ठात्रा हेतुः स्वभावतस्त्व कार्यसंघातकरिष्य
तिकेवलइतिभावः। अत्र तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायतइति। अतोऽन्याश्रयसंयोगोऽस्मिन्
पक्षइत्याशयवानाह कथयतमेवेति। संप्रतिप्रत्ययो●पनिबंधनं प्रतीत्यसमुत्पादमास्थाय चोदयति स्व
थान्यसंसेघाताऽस्वेति। अस्थिरा अपि हि भावाः। सदा संहताश्चेदोदयंते अयं तेवनपुनरितस्ततोऽवरि

ताः केनचित्स्थिरीक्रियन्तेन तथा च कालमन्तरसहस्राचेतनेनेति भावः। अनादावपि परस्पराश्रयं निवर्तयति त
देतद्विकल्पद्वयमिति तदापि संघातादिति। सर्वत्र संघातसंततिवर्तीवर्णा धर्मोदयः संस्कारसंज्ञानो यथा
यथं सुखदुःखेन तत्पन्नागन्तुकेन नानासाधुस्वतन्त्रं जनयेत्। [redacted] समर्थस्यानपेक्षस्य हेतोर्यायोगात्॥ आसाद्यजनने नेतरासादनकारणेऽङ्गावानप्युपे
यः। न यावत्तनप्रतीत्यसमुत्पादः। [redacted]। तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसंततिस्तुस्वैवस
ग्र
दृष्टेनैव विसदृशजननेनैव स्वभावश्चाद्वेयः। तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति। अपि च यद्भोगार्थं संघातः
स्यादिति। अस्यायमर्थो हि भोगार्थी भोगमात्रकामः तत्साधने प्रवर्तत इति प्रत्यात्मसिद्धं। सेयं स इति
भोगाद्यस्मिन्नस्थिरे भोगतत्साधनसमन्वयव्याप्तिनिष्फल्पते नास्थिरे। न च भोगादन्यस्मिन्नहि
भोगो भोगापवर्गापेक्षितो नाप्यतो भोगायान्यस्यार्थं वेमो क्रोपि दृष्ट्या। न तत्तु मुमुक्षुमुद्दिश्य चेत्स्थिरावास्थो
न
येषां तं आत्मत्वेनाहानं। अद्वैयैवात्रकः प्रवर्तते यस्तं गृह्णसार्थः॥ न तु संघातः सिद्धेऽस्मिन्भोक्तृभावादिति। भो र
लभावेन सर्वस्यानुपपत्तेः कर्तुर्भावः ततः कर्माभावान्नसंघातसिद्धिरित्यर्थः॥ उत्तरोत्पादे च पूर्व

लम्३

निरोधात्॥ पूर्वस्तबेण संगतिमस्याह ऊत्पन्नेति॥ हेतूपनिबंधनेयं प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यपेक्षा प्रत्य
योपनिबंधनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः अस्मिन्हेतूपनिबंधनमपि दूषयतीत्यर्थः दूषयन्नाह उद मि
द [illegible]नामिति॥ निरुध्यमानस्येति॥ ननु वैशेषिकवरन्निरोधकारणस्याभिधेनिरुध्यमानत्वेवै ना
नाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिस्तथाभिहितत्वात्॥ तस्माद्विनाशः यस्त्वमचिरनिरुद्धत्वे नि
रुध्यमानत्वं वक्तव्यं॥ निरुद्धत्वे चिरनिरुद्धत्वे विवदितं तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः
पंकृतेऽप्यभावग्रस्तइति॥ कारणस्य हि कार्योत्पादात्॥ प्राक्कालसत्तापर्वतीनकार्यकाला॥ तदा कार्यसन्नि
रुद्धत्वेनास्ति प्रथापास्त्तापाश्च नुपपत्त्यादिति भावः॥ तदेतदुक्तं दृष्यादूषपतिभावग्रस्तस्येति॥ भत्वाव्या
पृत्यभावाः प्राधान्येन हि कार्यं कुर्वतो लोके दृश्यते तथापि स्थिरत्वमितरथा तुल्यं विरोधात्॥ पुनः पंकृतेऽप्य
भावग्रस्तेति॥ यथाह भर्तृतिर्थ्य क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत इति॥ भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य
न कारणत्वमित्याह तथापि नैवोपपद्यते द्वि क्षणिकस्य कारणभावः मत्स्यवर्ग कारणं हि घटादयश्चर
चक्रादयश्च मृत्स्वर्णाल्पनाश्चानुभूयंते यदि च न कार्यसमयेकारणे सत्तं तत्कार्यं तेषां तदा न्यानुभवः

वा०टि
९६

नचकारणसादृश्यंकार्यस्य नतुतादात्म्यमितिवाच्यं ॥ असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्या
प्यनुपपत्तेः ॥ अनुगमे चातदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमेवेति किं दृष्टहानिकल्पनमि
त्यर्थः ॥ सर्वथा तु वैलक्षण्ये हेतुफलभावः । तंतुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसंग इत्याह
विलक्षणे चेति ॥ नचैतद्भावभावौ नियामकः ॥ तस्यैव कस्मिंश्चित्काले असंग्रहत्वात् ॥ सा
मान्यस्य चाकारणत्वात् ॥ कारणत्वे वा दृष्टाकल्पनहानेः ॥ अस्मत्पक्षपातप्रसंगादि
तिभावः ॥ अपि चेत्यादि विरोधयोर्विकल्पत्रयेपि वक्तव्यः शाश्वतत्वप्रसंग इत्याह ॥ अपि
चेत्यादि निरोधौ नामेति ॥ पर्यायत्वापादनेपि नित्यत्वापादनमेतदेव वक्ष्यमाणनिरो त्व
धाभ्यामसत्वसत्वमिति विकल्पनः शाश्वतत्वप्रसंगः । संसर्गेप्यसंसर्गानुपपत्तेः ॥
सत्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि दूषणं शेषं निगदव्याख्यातं ॥ अकातिप्रतिज्ञो
पक्षेपो यौगपद्यमन्यथा ॥ नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालंबनप्रत्ययात् ॥
नीलाकारता समनन्तरतो समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वविज्ञानाद्बोधरूपता चेद्रूपा ३

धिपतिप्रत्ययात्वग्रहण प्रतिनियमः आलोकाद्याहकारिप्रत्ययात् तेषां स्पर्शार्थतागृह्येत सुखादीनामपि
चैतानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चक्षुरादेरतान्यपरकारणानि सेंस प्रतिज्ञा चतुर्विधान्न हेतवः प्रतीत्य चि
त्तचैतानुत्पद्यते तत्स्वभावकारणत्वेऽपरूप्येता आपाजरद्वातो तान्नया वद्वर्तते इति ॥ उप
५७ मिश्रेष्वसाताद्भीवाहाभिन्ना तथा चक्षुरादि नलहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ प्रतिसंख्या प्रतिसं
ख्यानिरोधः प्राप्तिरविशेषात् ॥ भावप्रतीत्याया संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः प्रतिसं
ख्यानिरोधः ॥ संतमिमं ज्ञानं तेन कर्मोत्पत्तिवमाकारहानेबुद्धेर्म्यव प्रतीयत्वं ते नाप्रति
संख्यानिरोधोपि व्याख्यातः सतालम्बचेरो वा विरोधः संतानिद्दारोगो चेरो वानतावत्सं
तानस्यानिरोधः समवतिहेतुफलभावेन निव्यवस्थिताः संतानिनः एवोदयव्ययधर्मी क्ष
णः संतानं तत्रयोद्यावत्पः संतानीयनिरोधात्संतानोच्छेदे न भावितव्यं सर्वि फलवैचि
तार्थमतेनवा आरभतेचेत्तो ता ॥ तथा च न संतानोच्छेदः कृतानारंभे तु भवेदयः किं तुस्या
दिसतः ॥ कार्यक्रियाकारितायाः सत्वालंदाणस्याविरहत्वात् तद्भावे तत्र नकमप्यत्र नकलेना

सदित्यनेनक्रमेण संतानः सर्व एव संतानिनः इति तत्संतानो नितरामसन्निवृत्तिकस्य प्रतिसंख्या
नानिरोधः॥ ननु सभागानां संतानिनां हेतुफलभावः संतानस्य स्याद्विभागो स्याद्धि निरो
धः विसभागोत्पादक एव लक्षणः संतानस्यान्त्यः इति वाच्यं॥ तथा सति अपविद्धान प्रवा
हेन सादि विदानो त्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसंगः॥ तथापि सत्यान्त्ये वा विसभागे ष्वपि ततः स
भागादभीति न संतानोच्छेदः तदनेनायं संख्याय विनाहत मेवेयापि संतानेषु संतानि
नामवच्छिन्ने न हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादिति॥ नापि भावगोचरो सं
भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ॥ अत्र तावदुत्पन्नमात्रापवृत्तस्य भावस्य न प्र
तिसंख्यानिरोधः संभवति तस्य पुनरप्रयत्नोपेहाभावादित्यकस्यैव दूषणं। तथापि दे
शान्तरसम्भयस्थिनापि निरोधे द्रुते॥ नहि भावानामिति॥ यतो निरन्वयो विनाशोऽनसं
भवत्यतो निरुपाख्योऽपि न संभवति॥ तेनान्वयिनारूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्ये
यत्वात् निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह सर्वोऽपि च व्यवस्थास्य इति यदन्वयिरूपं तन्

तदसमार्थ्यमसद्भावः अवस्यान्तविरोधो रचयातुपजनानापादधर्मीणः तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया
ख्यातो न पदसार्थ्यसत्वमन्यथैव तेन रूपेनानंतत्वे तस्य च प्रत्येकमभावस्यानवस्थापत्तिभिन्नाप
मानत्वाद न विनाश इति ॥ अवस्थावतो ऽविनाशानो भावस्यानंतनिरन्वयो विनाश इति ।
नानंतत्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् स्यादेतत् ॥ मान्विउसद्द्रसमतपालादिषु सर्वत्र
मृतत्वस्य प्रत्यभिज्ञानानुवृत्तेर्वं ॥ न सोपलब्धलब्धवति ननष्ट स्यात् द्विविधः किमस्ति रूपमन्
न्वयि प्रत्यभिज्ञाय मानेयेनास्य न निरन्वयो विनाशः स्यादित्यत आह अन्यथा प्रत्यभि
ज्ञायमानान्वयीति तत्रापि ततो पते जसामा ते उमउलमंतुदत्यापनीयते इति ऽनुमेयं ॥
मतदीनामन्वयिनामविच्छेदः नाता ॥ [illegible] लत्वेव तु ॥ उदविदैव क्ति धौ तोपमाको नाभि
५२ ध्यते । विनष्टे [illegible] अपि तत्ते विदेवास्ति तस्यान्वयो ऽदुधो । तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो
नाश इति सिद्धं ॥ उभयथा च दोषात् ॥ चरिनरः सामग्रीन सम्हतानसा यमनियमा
दिः अवणमननादिस्त्रमार्गी हेतोर्ज्ञानेन तत्पादिभावनात्र तिकेहितमन्पत ॥ आकाश

चाविशेषात् ॥ यच्च तेषामिति ॥ विशेषगुणे निष्प्रतिपन्नो न च प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाश
स्य वक्तव्यं ॥ तथा हि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्प
ते र्शवत्वेनाभिमतसतिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद् गुणत्वमनुमितेन चायमात्मगुणो
बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् ॥ गन्धादिवदत एव न मनसो गुणः ॥ तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् ॥
न च पृथिव्यादिगुणः तद्गुणगन्धादिनाशे च योनुपलब्धेः ॥ तस्माद्गुणोऽन्यत्वे गन्धादिव
दसाधारणेन्द्रियग्राह्यो द्रव्यमनुमापयतीति तदाकाशं पञ्चमं भावं किंचिति ॥ अपि चा
वरणाभावमाकाशमिच्छत इति ॥ निषेध्यनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो
निषेधो नाम सत्यधिकरणानिरूपणे शक्यो निरूपयितुं तथा चावरणाभावाधिकरणमा
काशं वक्तव्यमिति ॥ अतिरोहितमन्यत् ॥ अनुस्मर्तव्य ॥ विभज्यते अपि च वैनाशिकः स
र्वं क्षणिकमिति ॥ यदृच्छसत्त्वे अस्मिन्ननुपलब्धे स्मर्तारन्यत्वेऽपि समानाधारसंततौ का
र्यकारणभावात् स्मृतिरुपपद्यत इति मन्यमानो न परितुष्यतीति तं प्रति प्रतिभिज्ञा

समाख्यातं प्रत्यक्षविरोधमाह। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तैरीति ततोऽहमद्राक्षमिति प्रतीयादिति ॥ अ
हं स्मरामी अन्यत्तद्द्राक्षीदित्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोध प्रपंचयन्नुत्तरः आजन्मन आचोत
मादुष्ठामात् आमरणादित्यर्थः ॥ न चास्मादृश्यनिवेद्यं प्रत्यभिज्ञानं दृष्टापरदर्शनदर्शिन एकस्या
तो भावे तदनुपपत्तेः ॥ शंकते नैकदर्शनदर्शमिति ॥ प्रत्ययान्तरमिति ॥ अयमर्थो विकल्पप्रत्ययो यदि
कल्पस्स्वाकारं वास्तवतया व्यवस्यति ॥ ननु ततः पूर्वापरौ दर्शनौ तयोः साक्षिप्रत्ययात् इति तत्वाप
मेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसज्ज्येत निराकरोति नैतन्नेदमिति ॥ अन्नोपदर्शीपादानादि
तिनानापदार्थसंभिन्नो वा व्याप्यावभासः तावदुच्च विकल्पः प्रत्ययेत तत्रैते नानापदार्थीन प्रत्यय
न इति ब्रुवाणः स्वसंवेदनता धते चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वे संभवति ॥ एकत्वविरोधात् ॥ न [illegible]
चतावद्वत्येव ज्ञानानामिति पुक्ते तथापि प्रत्याकारे ज्ञानानां समाप्ते: तेषां च परस्परवार्ता ज्ञाना
भावात् ॥ नानात्वे च नस्यात् तस्मात् पूर्वापरदर्शनत्वात् इत्यपरगोचरत्वे ज्ञानस्य वक्तव्यं ॥ न चैत
त्पूर्वापरदर्शनस्यापि नैकं ज्ञानाकारं विनेति दाए भंग भंगप्रसंगः ॥ यत्तु चैत ॥ अन्येतम्मि

वा॰ रा॰
२५

न्विकल्पेतेनेदंसदसत्त्वमिति पदद्वयप्रयोगो न विहन्यते नेदंतास्पदे पदार्थे तयोरसत्त्वमिति विवक्षितम
पित्वेवसाकारतावानस्यकल्पितेति॥ तत्राह यदाहि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति॥ एकाधिकरणे न विप्रतिपित्सुध
र्मद्वयाभ्युपगमो विवादः॥ तत्रैकस्य पक्षे साध्यत्वमन्यस्य तत्साधनं दूषयति न चैतत्सर्वमसत्प्रति
कल्पनानां वाच्यालेवनत्वे सति च लोकप्रसिद्धपदार्थत्वे भवितुमर्हति॥ ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रति
भासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकस्यापि विषयत्वाभावात॥ ज्ञानानां च धर्मिणामेकान्तविरोधः॥
न चात्मनि त्वं च बुद्धेर्नित्यत्वं च बुद्धयो विप्रतिपद्येते॥ न चालोकेऽपि नानित्यशब्देनात्मनि वि
भुत्वं विवक्षितं लोकः॥ नित्यशब्दप्रयुञ्जानो लौकिकोऽपि नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते
तस्मादनेन स्वपक्षे प्रतिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकीर्षता विकल्पानां लोक
सिद्धपदार्थकता च वाच्यालेवनता च वक्तव्या॥ यदुच्येत हि विधो हि विकल्पानां विषयो न स्वरूप वि
मध्यवसेयस्य॥ तत्रेष्वाकारेण्योऽध्यवसेयवस्तु वापि॥ तथा च पदद्वयप्रतिपादितेनाह लोक
विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वे चोपपद्यत इत्यत आह एवमेवेदोषं इति॥ निश्चितपदं देनेच

नर्म
६

वेत्त्यं तेतोन्यद्दुःखमानं बहुप्रलापितमात्मनः केवलेरव्यापयेत् ॥ अथ समागम संदि ॥ केयमध्यवसेयपता
वासिस्यापदिग्धास्पितान हैविध्यंरूपान्यासो च्यतानन्ते तैरेवस्वप्रतिभासेनार्थावसायेन प्रवृत्ति
रिति अपविकल्पाकारस्यबोधमर्थावसायः ॥ किंकरणमहोस्विद्योजनमुतादोषोमिति ॥ नताव
त्करणंनस्मिन्सतकार्यशक्यंनहिजातुमहत्समपिशिल्पिनःकटंपटयितुमीशते नचांतरेणयोजन
योजयितुं ॥ अपिचतपास्वतिपुक्ते इति प्रत्ययः स्यान्न चास्ति आरोपोपि किंतत्स्यमारोपेणास्येतराग
नि पिमारोपदापितत्स्यमारोपितदाकिंवैतल्पेनाहोस्वित्तत्समयजेनाविकल्पकेननतावन्निर्विकल्पोनि
लापसंस्मर्जीयोग्यजोचरः अथसविकल्पापसमर्थस्वलक्षणदेशकालानन्तुगतोगोचरयितुम
र्हति ॥ यथाहुरशाक्यसमयोः स्वात्मास्वरवादीनामनन्यभाव ॥ तेषामतःस्तु साविनिर्नाभितत्पान्तुं
गृहीति ॥ नचतत्समयभाविनाविकल्पेनस्वलक्षणमारोपंवास्येविकल्पेनागृहीतेतत्राविक
ल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हतिनहिरजततानाप्रतिभासि निपुणोवाचेनिविकल्पनिरजतदेशाने
नैरयंरजतमारोपयितुमर्हतस्वमारोपेनुवास्येस्वाकारेतेवेस्मात्तनवास्येइति। तथाचनानारोपः

ऽपि चाद्वैतरूपः स्वसंवेदने सं तं विकल्पयित्वा स्वसंवेदं तत्राकारं गृहीत्वा पश्चाद् समारोपयत्येवं वा यदा
त्स्याकारं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयति न तावत्तत्रावनतयाक्रमविरहिततोत्तान स्वप्नमनर्हिनीग्रहणाको
परोक्तत्वेन तस्यापदैवतस्याकारमर्थमनर्पीगृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यं न चैवं युज्यते॥
स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाऽनुभूतिविषये वा स्याद्वा रोप्यमाणं मथिपदं स्वरूपतः स्वतो न
देवस्याकारस्याकारः समारोपितो न च भेदाग्रहमात्रेण समारोपात्प्रधाने वेशयावेशपरूपयो
भेदग्रहस्याकृत्वात् अपि च अकृतस्वमात्रे चेद्भूप्येत वा स्यात् स्वलक्षणादेकग्रहणेन तदा भ्रमत्वा
प्रवृत्तिः हेतत्रैलोक्यतयोनेनमेदोगृह्णात इति यत्र कचन व नैतावि शेषादेतेन ज्वाला
कोरस्यैवालीकस्यापि वा प्यतिसमारोपः प्रत्युक्तः॥ तस्मात्स्वरूपं तत एतान्पृच्छामानेव तु प्रलापितं
मात्रेण नः स्यादपेरिति॥ अपि च समानाद्रूप्यनिबंधनं संव्यवहारं स्वेनैव कार्यतोऽस्मि त्येवमाकारबुद्धि
निबंधनो भवेन्नोनुतदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबंधनइत्याह नेवं समादृश्यानां व्यवहारइति।
नेनुज्वालादिसादृश्यादन्यत्वामपि सादृश्यबुद्धोतद्भावीप्रमनिबंधनः संव्यवहारो दृश्यते यथा

तथेहापि भविष्यतीति चेन्नापरितो येणाहं भवेदपि करानिविष्टदेवकुलानीति ॥ तथाहि विविधज
नसंकीर्णगोपुरेण पुरं विविशमानेन नरांतरेभ्यस्तान्निर्द्धारणात्प्रवारणानि हविद्यत
मुपलभंते पापश्रुपतेरपयज्ञनाइति ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसम
यइति अस्थिरात्कार्योत्पत्तिर्निमिष्टतो वैनाशिकानामभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः उक्तं
तद्ध्यस्तात् ॥ निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ पुनः खकुमिवैषम्यापत्तेः तथा च हेतुरुपमेष ते
नोपहतत्वानुपहतत्वानुपपत्तेः ॥ अनुपकारिणि चापेक्षानुपपत्तेरनेकत्वप्रसंगः उभावात्
नापेक्षत्वं न पेक्षत्वयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननांतरीयकत्वेन प्रकारांतरा
भावान्नास्थिरात् भावाद्भावोत्पत्तिरिति तदेतत्प्रत्येयादि भावाद्भावोत्पत्तिः परिहियत इत्य
र्थः ॥ न केवलमसतो न पद्यते ॥ दर्शयति च नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति ॥ एतद्धि मनुते वि
नष्टाल्लिल्लेति किल कारणे निष्पन्नं कूटस्थाज्जोत्कारणात्कार्यमुत्पद्यते तापि सर्वं सर्वत
उत्पद्येत अप्रममभिमतादि ॥ कूटस्थाद्धि कार्यं तत्र न समभावो वा स्यात् अत एव भावो ना

बौ १०२१

३१

सचेत्कार्यजनजनकभावः॥ ततो यावदनेन कार्यं कर्त्तव्यं तावत्सहसैव कुर्वीत समर्थस्य हे
पायोगात्॥ अत तस्य भावत्वेलुन कदाचिदपि कुर्वीत यद्युच्येत समर्थोपि क्रमवत्सहका
रिसचिवक्रमेण कार्यं करोतीति तदयुक्तं॥ विकल्पासहत्वात्॥ किमस्य सहकारिणः
किंचिदुपकारमादधति नवा अनाधानेनुपकारिणो नापेक्ष्येरन्॥ आधानेपि भिन्नमभि
न्नं वोपकारमादध्युः॥ आभेदे तदेवाभिहितमिति कौटस्थ्यव्याहन्येत भेदे तदुपकारस्य त
स्मिन्सति कार्यस्य भावादसति तस्मिन्सत्यपि कौटस्थ्ये कार्यस्यानुत्पादादन्वयव्यतिरेका
भ्यामुपकारएव कार्यकारी न भावइति नार्थक्रियाकारी भावः॥ तदुक्तं॥ वर्षातपाभ्यां किं व्यो
मश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं॥ चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलइति॥ तथा
चाक्षणिकत्वादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायते कृत्स्नं सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति स्मर्त्तं॥ उपसं
हरति तस्मादभावग्रस्तं भाव इति॥ तत्रेदमुच्यते॥ नासतोऽदृष्टत्वादिति नाभावात्॥
कार्योत्पत्तिः कस्माददृष्टत्वात्॥ नहि शशविषाणादंकुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते यदि

त्वभावाद्भावस्योत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः न ह्यभावो विशेष्यते॥
विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाख्यत्वम्॥ विशेषणयोगमङ्गीकृत्य स्यात् अङ्गीकृत्याह नाप्य
भावः कस्यचिद्धेतुरिति अपि च यद्युपादानान्वितेन तत्तस्य विकारो यथा घटशरावोदञ्चनादेर्यथाहे
म्नानन्विता न हेमविकाराः॥ अनन्विताश्चेत् विकारा अभावेन तस्मान्नाभावविकाराः किन्त्वि
कारा भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह अभावाच्चाभावोत्पत्ताविति॥ अभावकारणवादिनो वचनेन स्य
न्वेभाष्य दूषयति यदुक्तमिति किञ्चेदोऽपि भावः अभवत्कोहकारि सम्भवत्यानात् क्रमेण कार्यो
त्पत्तौ कोऽपि न चानुपकारकः सहकारिणः सत्त्वास्य सहकारिभूतस्याप्युपकारोऽनाभ्यन्तरो
नाप्यन्तः किं त्वनिर्वाच्य एव जातिर्वाच्यानुकार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते॥ नचैतावतास्थिर
स्याकारणत्वं तदुपादानत्वात् कार्यस्य तदुपादानत्वमिव भञ्जगस्य त्वङ्गं॥ तथा चाकृतिः॥ स्व
तिर्वै सत्यमिति॥ अपि च येऽपि सर्वतो विलक्षणान्निस्वलक्षणान्निवस्तु सत्॥ अपि च तेषा
मपि किमिति बीजजातीयेभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि न तु अमेलकजातीयानि॥ न

का. शा.२
३२

हिबीजाङ्कुरोतरस्या वा क्रमेलकस्य वा स्यात वेलक्षण्ये कस्माद्विशेषः ॥ न च बीजांकुरत्वेन सामान्ये
परमाण्वेसतीयेनैतयोर्भिन्नः कार्यकारणभावो भवेत ॥ तस्मात्कालत्वनिकारेव मलकोत्पाद
नाङ्कुरजातीयात तथाविधस्येवांकुरजातीयस्योत्पत्तिनियमश्च स्यादेतन्यथा कार्यहेतुकानु
मानोच्छेदः प्रसंगः ॥ किञ्च सर्वत्र सत्त्वे प्रपंचवतस्तु प्रसतेव समीहा न्यायकालिकायोः कतद्
तिनेह प्रवर्त्यते विसंवादभयात ॥ ३ तस्मीनानामपि नैवेसिद्धिः ॥ भाष्यमस्य सूत्र से ॥ नाभाव
उपलब्धेः ॥ न कदाचिद्वेरलप्यतेमाहलवग्राहि ॥ वास्यार्थवादिन्योविज्ञानमात्रवादिनोस्य गता
प्रेतन्यथाविशेषमाहके प्रांचितिलोति ॥ कायप्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चत
सृष्वपिविधासुतत्वपरिसमाप्तिरासामन्यतमाभावे पितत्वस्याव्यवस्थानात तस्मात
तेनविज्ञानस्कंधमात्रे तत्वव्यवस्थापयतां चतस्रोपि विधाः प्रेषितव्याः ॥ तथा च न विज्ञान
स्कंधमात्रे तत्वं न स्फुरति संभवः विज्ञानमात्रेण चतस्रो विधाः स्वीकृताहतस्मिन्नपि ज्ञान
वादे उद्धारटैनम्पैरीति ॥ यद्यप्यनुभवान्नान्योनुभाव्योस्यो नुभविता नुभवितानुभवने

वतथापि तद्भारूढेन बुद्धिकल्पितेनांशेन तस्य एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमाताश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न
पारमार्थिकमित्यर्थः॥ एवं च न चित्राद्वैतसाधनं नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारो विभिन्नमभ्युपगच्छंति
किंत्वनिर्वचनीयं नीलादीति॥ तथाहि स्वरूपं चित्तानं स्यात्तत्स्वाकारपुर्नः प्रमेयप्रमेयपक्षकोश न प्रमाण
फलं न तस्य कासाने शक्तिः प्रमाणना स्वकादिनोरपि द्वैभाष्यिकमेवांत्तिकयोः फलनिरूपवप्रमाणफ
लव्यवहारो ग्रस्मत इत्याह तत्परिकार्यार्थ इति॥ भिन्नाधिकरणत्वेहि प्रमाणफलयोः कुठारो न स्या
त न हि खदिरस्थे चरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति तस्मादेनयोर्नैकाधिकरणमेव कथं तथापि च तद्भा
वतिर्यद्विज्ञानस्यैव प्रमाणफले भवतो न बाह्यानं स्वालद्वलम्बनेऽशाभावः कृत्स्न सद्गाप्रज्ञाते तदेव ज्ञा ११७
नमहानव्याद्यरूतिकल्पितहानलांशं फलं कर्मासिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मज्ञानस्य प्रकाशनं शंपेः
प्रमाणं प्रमेयत्वं स्पष्टस्वमेव॥ एवं सौत्रांतिकमतमपि ज्ञानस्यापि साकारप्यमनीलाकारव्यावृत्त्याक
ल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं कर्मव्यवस्थापनहेतुत्वात्॥ ज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फले व्यवस्था
प्यत्वात्॥ तथा चाह॥ नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात्॥ किंतु साकारूप्यमाविशन्त

३२२ रूपपरत्वत घटयोरितिप्रसङ्गः सर्वकार्याभावउपपत्तेः कथं पुनरवगम्यतइतिसहितविज्ञानालंबनत्वा
भ्रमतो वा सोपि परमाणुसमावलंबं भवति एवं स्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं नपरमाणुसमपरमाणवाभा
संनवाप्याभासमनुगोचरं भवितुमर्हतिअतिप्रसंगेनसर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसंगात् ॥ न
चप्रतिभासधर्मः स्थौल्यमितियुक्तं विकल्पासहत्वात् ॥ किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मउतप्रति
भासमानकालेऽर्थस्य धर्मः यदि प्रथमः कल्पो ज्ञातथा सति स्थौल्यालंबनमेवविज्ञानमभ्युपेतं भव
ति एवं च कः प्रतिकूलो भवत्यनुकूलमाचरति ॥ द्वितीयइति चेत् ॥ तथाहि रूपपरमाणव एव निरंतर
मुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं न चात्र कस्यचिद्भ्रांतता नहि ते रूपपरमाणवो नच न नि
रंतरमुत्पन्ना नचैकविज्ञानानुपारोहिणः ॥ तेन माभूत् नीलत्वादिवत्परमाणुधर्मः प्रत्येकं परमाणु
ष्वभावात् ॥ प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वात्तेहि वस्तासूत्रं स्थौल्यं ॥ यथाहुः ॥ ज
हेऽनेकस्यचैकेनाकिंचिद्गृह्यते ॥ सोरतंप्रतिभासस्य तदेकात्म्येन संभवात् ॥ नतद्दर्शनेभ्रां
तं नाना वस्तुग्राहपतः सोरतं रहत्वं नान्तत न च वक्तुं स्तं ग्राह्यभ्रमइति तन्नैरंतर्यावभास

सम्भ्रोतत्वात् गंधरससमर्पपरमाएवंतरिताहितेष्वपरमाणवोनानिरंतरास्तस्मात्तस्मात्तेरेषुर
दृष्टेषुघनत्वेनप्रसयवरेष्वस्थूलप्रत्ययः परमाणुषु तेरेषु भ्रांतिरेवेतिप्रयामः। तस्मात्काल
नापेक्षत्वेपि भ्रांतत्वात् घटादिप्रत्ययस्य पीतरां सर्वादिज्ञानवत्प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्यु
पगमे तदिदमुक्तं नतावत्परमाणवः स्तंभादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हंतीति नापि तत्का
र्यतामंतं भाद्यपि ज्ञवयविनः तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव तत्र चोक्तं दूषणं। भेदे तु
गवाश्वस्येवात्यंतवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यसमवायश्चानिरूपणत इति। एवं भेदाभेदवि
कल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत तस्माद्घटस्मृतिभ्रांतो तस्य सर्वस्य विचारा
सहत्वात् अप्रतिभासमानस्य दृष्टेव प्रमाणाभावात् न बाह्यालंबनाः प्रत्यया इति। अ
पि च न तावदिंद्रियजानितमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति। न हि चक्षुरिंद्रियमर्थं विषयी
कृत्य ज्ञानमुत्पादयेव विज्ञानमपरं विज्ञानं ज्ञानमितुमर्हति। तत्रापि समानत्वात् न योगस्य ज्ञा
नवस्यापि संगता। न चाधाराधारभावयुलक्षणं फलमाध्यातुमुत्सहते। अतीतानागतेषु

वा॰ २।२। रतेभवात॥ न चेक्ति तेभवो प्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मिण्यास्य प्रत्युत्पन्न इति॥ तस्माद्भूलन[illegible] प्रत्यव
तैवार्थप्रत्यक्षतामुपेयात ज्ञानाकारैस्मदाज्ञानतो भेदाभावात अपमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति
३४ एतद्भेदं व्यवस्थापनायाकारभेदोस्य वचितव्यः। तदुक्तं॥ न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः
सर्वत्राविशेषात्तां तु सारूप्यमाविशत्सरूपयन्तत् घटयेदिति एवं ज्ञानमाकारो नुमेयो
सन्नेव हि ज्ञानस्य नापि सदृशेकिं च न प्रमाणमसत्तो ऽपोह ज्ञापि चानुभवमात्रेण साधारण
त्वेनोदानस्येति ज्ञापि च सहोपलंभनियमादिति। पक्षेन नियतसहोपलंभनेन तत्ता
भिघातेयपेन सा चेद्रूपमसो हि नीय चेद्रूमानियतसहोपलंभस्यापि ज्ञानैति व्यापकविरु ने
द्धोपलब्धिः॥ निबध्यो हि भेदः सहोपलंभानियमेन व्याहो यथा भेदतावस्थि नो नाविषयस
होपलंभे तो कारणविरद्धाप्रिधाने ज्ञान्यतरस्यैक स्योपलब्धेः सोपमिहि भेदव्यापकानि
यमविरुद्धो नियमः उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति॥ तदुक्तं॥ सहोपलंभनियमा
दभेदो नीलतद्धियोः॥ भेदश्च भ्रांतिविज्ञानैर्दृश्येतेंदाविवाद्वय इति स्वप्नादिवज्ज्ञेदेदृश्यं चे
३४

यः प्रत्ययः समनंतरो वा स्यान्नालंबनो यथा स्वसमनंतरादिप्रत्ययः तथा चैष विकाराश्रितः प्रत्ययः
इति स्वभावहेतुर्वा स्यालंबनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुवेधिनी दृष्टे तेषां दिशा कालमात्रानुवेधि
नीति तन्मात्रानुवेधिनि तिरालंबनत्वमापे भवति प्रत्ययत्वे स्वभावहेतुः अंत्रांतरे नोक्तोऽपि
तः चौरः यदि कथं तु नरसनादिवादिषे नीलमिदं पीतमिदं मित्यादिप्रत्ययनैचित्र्यमुपपद्यते न
हि मने येयस्मिन्नसत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदातिरिक्तहेतुसापेक्षाः यथाऽविवद्धत्पत्तिग
मिष्यति मयि नवनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययास्तु तत्समनंतरसापेक्षाः तथा च विका
दाश्रिताः मत्यया लयादि वा नके तानेष उपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः पश्चा
मावालयविज्ञानकेतनातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः सवासोपद इति वास
नापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पत्त्या इति चेन्नालंबनतात् पतिनाना विशेषः
मालयविज्ञानानो तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्ति वासनात्मस्याश्च स्वकार्योपजनने प्रतिन्या
भिमुख्ये परिपाकः तस्य च प्रत्ययः स्वसंतानवर्ती पूर्वक्षणः सत्ता नोत रापेक्षानभ्युपग

वा॰मे॰ २५

मात्॥ तथा च सर्वेषामालयविज्ञानसंतानपातिताः प्रतिपादितेन वे भवेयुः नवानस्मिद्ध्यालय
संतानोत्पातित्वाविशेषात्॥ हेतुभेदात्स्थितिभेदेनास्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्व
मिति चेत् न न्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं नत्वन्यस्याधिकसामर्थ्यं चेति हेतुत्वान्तरस्य
तत्ज्ञस्यात् सत्वेनाकस्य हेतुभेदात् स्वसामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्त्तिनः सर्वे समर्था
इति समर्थहेतुसन्निधावेकार्थदेशानुपपत्तेः॥ स्वसंतानमात्राधीनत्वे तु विषयस्य कादाचि
त्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वे तस्योपलब्धिकादाचित्कत्वनिवर्त्तमाने तैरनायेदाले व्याव
तिष्ठत इति प्रतिबंधसिद्धिः॥ न च तानसंतानोत्तरनिबंधनत्वं सर्वत्राभिधीयते प्रवृत्ति
विज्ञानानां विज्ञानवादिभिः रपि तु कस्यचिदेव विच्छिन्नागमनवचनप्रतिभास
स्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य अपि च सन्तानान्तरसंतानोत्तरानिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्नि
धानात्कादाचित्कत्वं न स्यात्॥ न हि सन्तानान्तरसंतानस्य देशतः कालतो वा निप्रकर्षः
संभवो विज्ञानवादिभिः ज्ञानादिति तिरस्कारे स्यानभ्युपगमात् सर्वत्र चाविज्ञानानामदेशा

प्रवृत्ति

त्मकत्वात्संस्कारस्यादिमत्वप्रसंगेनानादिर्वासनाप्रादुर्भावानुपपद्यमानेन कालेनापि विप्रकर्षसं
भवः॥ तस्मादस्ति बाह्योर्थः प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरन्यथानुमानिको बाह्योर्थ इति सौत्रान्तिकाः
प्रतिपेदिरे नान्तरिकाः केचित्॥ वासनावैचित्र्यादित्याह विज्ञानवादी॥ इदमत्राकूतं॥ स्वसंता
नमात्रप्रभवत्वेपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तेः सदृशविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैकां
तिकः॥ तथाहि बाह्यनिमित्तत्वेपि कदाचिन्नीलसंवेदनं कदाचित्पीतसंवेदनं बाह्यनीलपी सं
तसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत्॥ अपपीतसंनिधानेपि किमिति नीलज्ञानं न भवति
पीतज्ञानं वा भवति॥ तत्र तस्य सामर्थ्यात् अन्यसामर्थ्याद्वेतरस्मिन्निति चेत् कुतः पुनरयं सा
मर्थ्यासामर्थ्यभेदहेतुभेदादिति चेत्॥ एवं तर्हि ज्ञानानामपि स्वकारणभेदनिबंधनः शक्ति
भेदो भविष्यति॥ संतानिनो हि ज्ञानाः कार्यभेदहेतवः ते च सति कार्यं भिद्यंते॥ न च संतानो ना
मकश्चिदेक उत्पादकः ज्ञानानां यद्भेदात् ज्ञानानामभेदोस्तु॥ नन्वेतेन ज्ञानभेदाभेदाभ्यां प्रा
क्तिभेदाभेदौ॥ भिन्नानामपि ज्ञानानामेकसामर्थ्योपलक्षणे चैक एव ज्ञानो नीलज्ञानजन नप

वा॰ १२।२
३६

न समर्थ इति न भयो नीलज्ञानानि जायेरन्। न तत्समर्थस्यातीतत्वात् तत्क्षणेन तत्क्षणाच्चासाम
र्थ्यात् तस्मात् क्षणभेदेपि न सामर्थ्यभेदः॥ संतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति॥ तन्न यदि हि भिन्ना
नां संतानानां नैकं सामर्थ्यं हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिथो भिन्नानामेकमस्ति नीला
काराधानसामर्थ्यमिति कल्पितेनापि नीलसंतानांतरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत तस्मात्सं
तानांतराणामिव क्षणांतराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजननानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः
केषांचिन्नेति वक्तव्यं। तथा चैकालयविज्ञानसंतानपातिषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य सतादृशः
सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययात् आदितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते
न पीताकारं कस्यचित्तु सतादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेवस
मप्रत्ययासादितात् ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति प
रमार्थः॥ आलयविज्ञानसंतानपतितस्यैवासंविदितज्ञानवासनातो हेतुवैचित्र्यात्तु नीलाद्यनु
भववैचित्र्यं एवं नीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादितानयोर्विज्ञानवासन २

योः तस्मात्परस्परात्र्यपदेशस्संभवो बीजांकुरसंतानवदिति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासना
वैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥ ए
वं प्राप्ते ब्रूमः॥ नाभाव उपलब्धेरिति॥ न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते कस्मादुपलंभा
भावाद्ध्यवसीयते तत्तु उपलंभे तस्य बाह्यविषयताभावाद्वा सत्त्वाच्चिबाह्यविषयत्वव्या
पिबाधकप्रमाणसद्भावाद्वा न तावत्सर्वथोपलंभाभाव इति प्रथमं दर्शयन्नाह कस्मादुपलब्धेरि
ति॥ न हि स्फुरतरे सर्वज्ञानीने उपलंभे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः॥ द्वितीयं पदमा
लंबते॥ ननु नाहमेवं ब्रवीमीति॥ निराकरोति नाहमेवं ब्रवीमीति उपलब्धिग्राहिणस्साक्षि
णोपलब्धिर्दृश्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः॥ अतस्त्रेति वदन्
माणोपपत्तिपरामर्शः॥ तृतीयं पदमालंबते ननु बाह्यार्थस्यासंभवादिति॥ निराकरो
ति नायं साधुरध्यवसाय इति॥ इदमत्राकूतं यदपदाद्यो विहि स्फलाभासं तेन तु परमसत्
दभाः॥ तत्रैके नानादिगेकदेशव्यापित्वेन लक्षणस्यास्य प्रतिबध्य पिंडानाकारत्वेनावरणो नाव

ना॰रा॰रौ॰
२१

रणत्वहानेन विरुद्धधर्म्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनारूढत्वादेव तथापि तद्देशत्वातद्देशत्वकं
पाकंपत्वरक्तत्वारक्तत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वप्रसज्यमाने ज्ञानाकारत्वेपि न श
क्येन निवारयितुं व्यतिरेकाव्यतिरेकरं निविकल्पेकत्वपरमाणोरेशवत्वे चोपपादितानि वैशे
षिकपरीक्षायां॥ तस्माद्रूपस्यापि बाह्यज्ञानेपि स्थौल्यसंभवो॥ न च तावत्परमाण्वाभासमेकं ज्ञान
मेतस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः आकाराणां च ज्ञानेन तादात्म्यादेकत्वप्रसंगात्॥ न चैवावतस्याकारो
नावेत्येव तानानितावतो ज्ञानानामिपोवार्त्तानाभिइतनपा स्थौल्यानुभवाभावप्रसंगात्॥ न च
तत्प्रत्येकं भावी कमस्तज्ञानाकारस्य कल्पनात्मकः स्थौल्यविकल्पो विडंभनइति संप्रते॥
तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात्॥ तथा हि धर्मकीर्त्तिः॥ तस्मान्नार्थे न विज्ञाने स्थूलाभासस
दात्मनः॥ एकत्रप्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न संभव इति॥ तस्माद्ब्रवतापि ज्ञानाकारे स्थौल्ये सम
र्थ्यमाने न प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपर्वकौ संभावासंभवावास्थेयौ तथा चेदं तास्य समदाये
ज्ञानाद्भिन्नेबाह्यमपह्नोतुइतियज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यवस्थापे विषयसारूप्यमाश्रित्य तं न

तेन निषेधोपि हेतुरशक्यः॥ असत्यर्थे तस्मात्स्वरूपस्य तद्भवस्याद्यस्यानुपपत्तेरित्याह न चेत्थं तस्य वि-
षयमात्रस्याहेति॥ यच्च सहोपलंभनियमादभेदः सोपि विवेकेन न सहते॥ यदि ह्यानार्थयोः साहित्ये-
नोपलंभः तदा विवक्षा हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति। साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात्॥ अ-
भेदे तदनुपपत्तेः॥ अथैकोपलंभनियमः न एकत्वस्याभावात् सहशब्दः। अपि च किमे-
कोपलंभकालेनोपलंभः अथ हेतुकोपलंभो ज्ञानार्थयोर्न तावदेककालमेकलेनोपलंभइतिप्राह
वहिरुपलब्धेरविविषयस्य॥ अथैकोपलंभनियमस्तत्राह असत्यपि सहोपलंभनियमो विप्र
त्यय विषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुरित्यवगंतव्यः॥ यथा हि सर्वेषां हृदं प्र
मा धूमेन तु वह्निबुद्धिर्यो नियमेन तमनु जैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रमाणमात्मनः
वृत्तित्वेन प्रमेयोपायत्वान्नियमाच्च सिद्धान्ति ज्ञानमन्यादिकानुभवोपायत्वात् स्वीकृत्वे कोपलंभ
नियमइति॥ अपि च यत्रैकविज्ञानेनो चरौ घटपटौ तत्रार्थभेदे विज्ञानाभेदे चाध्यवसायति
प्रतिपत्ताविनेन्नैतदैकात्म्यकाल्यलंदइत्याह अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति॥ तथा भेदेपि

ना॰ २१२१ नितानप्मे ६६र्शे नाक्तविलानात्मकत्वमर्थस्येत्याहतप्पाचपटदृशीतेपटस्मरणामिति॥ अपिच
३८ मकूपसात्रयर्पवासितेज्ञानेज्ञानांतरवाजौनमितमितियथोमेदरेकहूनगृहीतेइतिमेदोपि
तङ्कोनगृहीतएवंज्ञानकस्तन्मानात्मकत्वादयोप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टांतज्ञानभेदसाध्याः
एवंस्वमसाधारणमन्यतोव्यावृत्तेलक्षणंवस्यतदपिपक्षावर्त्ततेयतश्चव्यावर्त्ततेतदने
कज्ञानसाध्यंएवंसामान्यलक्षणमपिविधिरूपमन्योपोहरूपंवाऽनेकज्ञानगम्यं॥ एवं
वास्यवासकभावोनेकज्ञानसाध्यएवसविवेपाश्लेववदेनयतस्तदसद्धर्मःलयथानी
लमितिसद्धर्मोनरविषाणमीश्वरइत्यसद्धर्मः॥ अनर्त्तमितिसदसद्धर्मः शाब्दंहिज्ञान
विषाणमसमर्त्तवस्तुशाब्दंचविज्ञानमसमर्त्तवस्तुयथोक्तेमनादिवासनोद्भूतविकल्पपरि
निष्ठितः॥ कदापिस्त्रिविधोधर्मोभावाभावोभयात्मकइति॥ एवमेकप्रतिज्ञावयोमुच्यते
यतश्चयेनमुच्यतेतदनेकज्ञानसाध्या एवंविप्रतिपन्नोप्रतिपादयितुंप्रतिरेतियत्प्रति
पादयतियेनप्रतिपादयतियश्चउरथःप्रतिपाद्यतेयस्मैप्रतिपादयतितदनेकज्ञानसा

ध्येतिश्चेत्तत्रैकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यते तत्सर्वविज्ञानस्य स्वांशालंबन
त्वेऽनुपपन्नमित्याह अपि च धर्मिज्ञानस्य पूर्वोत्तरकालयोरिति ॥ अपि च भेदाश्रयं कर्मफ
लभावो नाश्रितोऽज्ञाने भवितुमर्हति ॥ नो खलु छिदा छिद्यते किं तु दारु नापि पाकः पच्यते अपि
तु तंडुलाः तद्वदिहापि न ज्ञानेनाश्रयेण ज्ञेयमात्मा निवृत्तिविरोधात् अपि तु तद्व्यतिरिक्तो घटः पा
कपाइवत्तंडुलाः पाकातिरिक्ता इति भिन्नस्य च नापवेक्ष्य माहवि चान्यादृग्ज्ञानमित्यभ्युप
गच्छतेति चोदयति नन्वेवं विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तस्याभावात् इति ॥ अपमर्षः ॥ स्वरूपाति
रिक्तमर्थं चोद्धि ज्ञानं न गृह्णाति तत्तत्स्वप्रत्यक्षं सन्नार्थप्रत्यक्षं भवितुमर्हति न हि च दृष्टे विव
र्तिलीन मर्थिकं च नातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेत् किं तु तत्प्रत्य
क्षतैवार्थप्रत्यक्षतेत्याह ॥ अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति तज्ज्ञा
नेनानंतरेण प्रतीयेत तत्प्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति ॥ एवं तत्तादित्यनव
स्थातस्मादनवस्थायावि भूपतावरं स्वात्मनि वृत्तिविरोधस्थिताग्न्यपि च यथा प्रदीपोऽन प्रदी

प्रा॰ १।५।१ पांतरमपेक्षेत तदेवं ज्ञानमपि न ज्ञानांतरमपेक्षते किंतु सहैव तेन मत्वादिति तदेतत्परिहरति नद्वभय
मप्यसत् विज्ञानत्वं हि लग्नमात्रमेव विज्ञानमाश्रित्य हि ग्रहणाकांक्षानुत्पादेनवस्थाशं
२८ कानुपपत्तेः॥ अयमर्थः सत्यमप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति। न तूपलं
भं प्रति तस्य स्वसंवेद्यत्वादुपलंभांतरं प्रार्थनीयं॥ अपि तु तस्मिन्निंद्रियार्थसंनिकर्षादि
तः करणविकारभेदरूपत्वान्मात्रमेव प्रमातुरर्थस्योपलंभस्य प्रकाशो भवतः॥ अर्थो हि
निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रकाशत्वाभावात् करणविकारभेदमनुभवमपेक्षते
अनुभवस्तु जडोपि स्वच्छतया चैतन्यप्रतिबिंबग्रहणाय नानुभवांतरमपेक्षते येना
नवस्था भवेत्॥ न ह्यनुभवो नुभव उत्पन्नस्य न प्रमातुः प्रत्यक्षो भव
ति यथा नीलादि ज्ञानस्य यथा छेत्ता छिदया काष्ठं वृक्षादि व्याप्नोति न तु छिदिं छिदंतरेण
नापि छिदेव छेत्री किंतु स्वत एव देवदत्तादिः यथा वा पक्ता पाकक्रियया पाक्यं व्याप्नोति न तु पाकं
पाकांतरेण नापि पाक एव पक्ता किंतु स्वत एव देवदत्तादिः एवं प्रमाता नमेयं नीलादिः

य

प्रमेयापेक्षया ज्ञेयेति॥ प्रमात्रेतरापेक्षया मानत्वस्याभावेऽतरात्तस्मात्स्वरूपेण ते विज्ञानग्रहणमात्रए
व विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणं कौशलानुत्पादादिति॥ यदुक्तं सम्मत्वा
वेभास्वावभासकभावानुपपत्तेरिति तत्राह साक्षिप्रत्यक्षेऽस्मत्स्वभावं वेद्यमादुपलब्धुपलम्भका
कोपपत्तेः॥ मामेतत्ज्ञानयोः स्वामिन ग्राह्यग्राहकभावो ह्यज्ञानयोस्तु वेद्यस्यादुपपद्यत एवं ग्रा
ह्यत्वेन ज्ञानस्य ग्राहकक्रियाजनितफलशालितया यथा वाद्येस्यापीस्य फले फलांतरानुत्पत्तेरपी
षाहुः॥ न संविद्विषये फले फलत्वादिति॥ अपितु प्रमातारं प्रति स्वतः सिद्धप्रकटतयाऽग्राह्योप्य
पि॥ प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि पिप्रकटा यथा हरन्ते॥ नास्याः कर्मभावो विद्यत इति॥ स्यादेत
त्॥ पत्नप्रकाशनेतरन्येन प्रकाश्यते॥ यथा ज्ञानार्थी तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्ययसाक्षिणो वैय
ल र्थ्यमित्यत आह स्वयंप्रकाशस्य च साक्षिणोऽप्रत्यक्षेऽपत्वात्॥ तथा च स्वसाक्षिणः सदात्मं
दिग्धाविपरीतस्यान्निसाक्षात्कारतानागन्तुकप्रकाशत्वे घटेनेतपाहि प्रमाता संदिग्धो नापि असं
दिग्धो विपर्यस्तश्च विपरीतः परोक्ष इत्यनुमित इत्यादि पपत्तेः स्वात्मन्यनुभाविकः प्राग्

मन्मात्रस्य नचैतदन्याधीनसंवेदनत्वेघटते। अनवस्थाप्रसंगश्चोक्तः तस्मात्स्वयंसिद्धं
तातस्यापि छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गीयातत्वादिति॥ किंचोत्तेनैव क्रमेण ज्ञानस्य स्वय
मवगतत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे चघटादिपदार्थज्ञानमवभासकं तदनिरपेक्षं स्वय
मेव प्रपतइति प्रवर्ताप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगतं तत्कमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थ
प्रदीपसहस्रप्रथनवदनवगतस्वेलस्य चिदचिनप्रकाशनेकृतमवगमेन स्वयंप्रकाशेन
तिचविज्ञानमेवावगतत्रितिमत्वातः शोकतेवाढमेवमनुभवरूपत्वादिति। नफलस्य चार्थत्व
कर्मत्वेचास्तीति प्रदीपवत्वाद्वैतरमेषितव्य। तथाचनमिस्वसाधनमितिविपरिहृतम्। ताव
स्यावगतत्वरिति ननु साक्षिस्यात्स्वस्वरूपमिमतमेवविज्ञानेतथाचनाप्तिरेवविप्रति
पत्तिर्नार्थइति शंकतेसाक्षिणोवगतः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता अभिप्रेयता स्वयंप्रपतेति
नमितोषएवेति। निराकरोति नेति। भवताहि विज्ञातस्यात्वत्पादयोध्यस्याभ्युपेतत्वा
पाकस्यफलं तथानावगतत्वेकर्तृफलभावस्यवक्तव्यविरोधात्॥ किंतु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ बाधाबाधौ वैधर्म्यं स्वप्नप्रत्ययो बाध्यते जाग्रत्प्रत्ययस्त्वबाधित इत्यपि
चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाध्यते मिथ्यात्वं वगम्यते जाग्रत्प्रत्य
यस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् न हि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति॥ तथा च
न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति तस्माद् बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्या
त् स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निकालेव नत्वमध्यवसातुं निर्ग्लानमिति
कारणदोषजन्मिथ्याज्ञानं मिथ्यात्वापवैधर्म्यात् तस्मादाह अपि च स्मृतिरेषेति संस्कारमात्रजं हि विज्ञा
नं स्मृतिः प्रत्युत्पन्नेन्द्रियलिङ्गशब्दसादृश्यान्यथानुपपत्त्युपमानयोग्यप्रमाणानुपलब्धि
जा सामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः तदिह निद्राणस्य सामग्र्यां तद्विरहात् संस्कारः परिशि
ष्यते। तेन संस्कारजन्यत्वात् स्मृतिः साऽपि च निद्रादोषाद्विपरीता कर्वेर्मा मानमपि पित्रादिवर्त र्ते
मानतयाभासयति॥ तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेः विशेषः॥ तस्माच्च स्मृतेर्वैपरीत्यमित्यतोऽस
हं तस्मिन्नित्यर्थः॥ अपि च स्वतःप्रामाण्येऽस्ति हि जाग्रत्प्रत्ययानां बाधाभावमनुभवसिद्धं नानु

पी० २।२
४१

मानेनान्वयपितुरशक्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पाददवाधितविषयताप्यनुमानेनोत्पादसामग्रीन
वकारणाभावे कार्यमुदेतुमर्हतीत्याशयवानाह अपि चानुभवविरोधप्रसंगादिति॥ न भावोनु
पलब्धेः॥ यथालोकदर्शने चान्वयव्यतिरेकाववनुश्रियमाणावर्ष (कोपलब्धे भवितोनापीनेय
ताधीवासनाधीवासनाया अप्युपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः॥ अपि चाश्रयाभावादपि
न लौकिकी वासनोपपद्यते। न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति क्षणोर्ध्वग
पदुत्पद्यमानयोः सव्यदक्षिणशृंगवदाधाराधेयभावाभावात्। प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पा
दसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह अपि च वासनानामिति॥ एवमतिरोहि
तार्थं॥ क्षणिकत्वाच्चेति॥ स्यादेतत् घटादिसाकारं विज्ञानेन संभवति नापि अर्थः स्थूलस्तस्माद्विकल्पे
नासंभवी है तैव सर्पज्ञाने सतेनेतावद्विचारं न सहते तेनोप्यसत्वेनासतोभासनायोगात्
नोभयत्वेनाविरोधात् सदसतोरेकतानुपपत्तेनीप्यनुभयत्वेनैकान्तिपेक्ष्य स्येतरविधाने
नोतरीयकत्वात्। तस्माद्विचारासहत्वमेवास्य तत्त्ववस्तुनो यथाहुः॥ इदं वस्तुबलायातं यद्वं

तिविषयत्वित ॥ यथा यथार्थोऽस्ति त्वं ते विविच्यते तथा तथेति ॥ न कश्चिदपि विषयत्वेव्यवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ तदेत
न्निराचिकीर्षुराह सत्यत्वादिपक्षे स्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धइति तन्निराकरणप्रकारः ॥ त्रिय
ते लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतम
विपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्य
ते सदसतोश्च विचारासहत्वे व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति
तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नैव व्यवस्थोपपद्यते ॥ यद्युच्येत तात्त्विकं नाम प्रमाणं
नो प्रमाणं मेने नाविचारेण व्युदस्यते न सांव्यावहारिकं । तथा च भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाणे
विप्रतिषेध इत्यत आह न खल्वयं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारो न्यत्र तत्त्वमनधिगम्य
शक्यते प्रवर्तयितुं ॥ प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येवं प्रवर्तन्ते अतात्त्वि
कत्वे तु तद्विचारस्यान्यता वा प्रकारेण गंतव्यं न पुनः सांव्यवहारिकत्वं प्रमाणं स्वयं तात्त्वि
कमित्येवं प्रवर्तन्ते तात्पर्यं तातात्त्विकत्वमेवातद्विचारविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्श्यते ॥ यथा

वा॰ ररा
४२

शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न द्वौ चन्द्रावित्यादिवदिहापि समस्तप्रमाणगोचरवि
परीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वं प्रमाणानां बाध्यत्वेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापितत
त्त्वान्तरेण प्रमाणानि सकलानि बाधितुं विचारासहत्वेन तत्त्वान्तरे व्यवस्थापयद्बाधकमतात्त्वि
कत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्किं पुनरिदं विचारासहत्वं यत्त्वयाभिमतं ॥ किं तद्वस्तुप
रमार्थतः सदादीनामन्यतमत्वेन वा विचारे न सहते सोऽपि विचारासहत्वं नाम निस्तत्त्व
मेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमत्वं विचारे न सहत इति विप्रतिषिद्धं न सहते चेन्न
सदादीनामन्यतमत्वं ॥ अन्यतमत्वेऽपि न विचारं सहते अपि निस्तत्त्वे चेत्कथमन्यत
मत्वेन व्यवस्थाप्यरूपमेवं ननु न च निरस्तत्वे तत्त्वभावानां तदनतिरिक्ततत्त्वाभावः
स्यात्सोऽपि च विचारे न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । अपि चारोपितनिषेधनीयस्यारोपस्य
तत्त्वाधिष्ठानोद्देशपूर्वः शुक्तिकादिषु रजतादेर्दृष्टो चेत्किंचिदस्ति तत्त्वं कस्य कारणमारोपः ॥
तस्मान्निष्प्रपञ्चे परमार्थसद्रूपे निर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते तत्र तत्त्वव्यवस्थाप्यातात्त्वि आरोपनिषेधो निषेत:॥

कत्वेन स्तो व्यावहारिकत्वे प्रमाणत्वं नाबाधकेनोपपाद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ सर्वथान्यथानुपपत्तेश्च ॥
यि भवते किं बहुनोक्तेन यथा यथायं यतोऽपि तस्माये वेनाशि व समय इति गंथ त स्मा वत्यस्य नाति
ष नास्ति हेयोपहमिस्ताध्यसाधु पदप्रयोगेऽपि तस्य नेत्रा त्व्य मभ्युपेत्याल्पविस्तानं समस्त
वासनाधार मभ्युपगच्छन्तो दूरमात्मानमभ्युपेति ॥ एवं दोषिणतमभ्युपेत्य उत्पादहा तथा
गतानामनुत्पादहास्यि तेवैयाधर्माणां धर्मताधर्मस्थितिते तिनि त्यतामुपेतीत्यादिव हि
नै तव्यमिति ॥ नैवास्मिन्नसंभवात् ॥ निरस्तो मुक्तवछून्नो मूगतानां समयोऽविवसमो
नो समयइदानीं निरस्य तेतत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्यां समवेषोपदर्पी: समस्तमाइ
स्तितत्र संक्षेपमाह संक्षेपतस्तु द्वे वपदर्पौ शुति ॥ बोध्यात्मको जीवो जडरूपरतुजीव इति
यथायोगं तयो जीवाजीवयोरिमम परं प्रपंचमोच्य तेन माह पंचास्तिकायानामेति ॥ सर्वे
षामप्येषां अवांतरभेदानिति जीवास्तिकायस्त्रिधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति ३ ॥ उक्ता
स्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति ॥ धर्मास्तिकायः सप्त स

वा॰ १२।२। नुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः आकाशास्तिकायो द्विधा लोकाकाशोऽलोकाकाश
श्चेति तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामंतर्वर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोका
५२ काशस्तत्र हि न लोका संतीति तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पंचधा प्रपंचितौ ॥ आश्रवसंवरनिर्ज
रास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपंच्यंते द्विधा प्रवृत्तिः सम्यङ् मिथ्या च तत्र मिथ्याप्रवृत्ति
राश्रवः सम्यक्प्रवृत्तिस्तु संवरनिर्जरे आश्रवयति पुरुषं विषयेष्विंद्रियप्रवृत्तिरा
श्रवः ॥ इंद्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयानास्पदरा(?) द्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत
इति ॥ अन्ये तु कर्माण्याश्रवमाहुः तानि हि कर्तारमभिव्याप्याश्रवंतीति कर्तारमनुगच्छंती
त्याश्रवः स एव मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् ॥ संवरनिर्जरे तु सम्यक्प्रवृत्ती तत्र श
मदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः स ह्याश्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते निर्ज
रस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यपुण्यप्रहाणहेतुः तप्तशिलारोहणादिः स हि
निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः ॥ बंधोऽप्यष्टविधं कर्म तत्र घाति
९

कर्मैतैः चतुर्विधं॥ तद्यथा ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयं अंतरायमिति तथा चत्वार्यघाति
कर्माणि तद्यथा वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति॥ तत्र सम्यक् ज्ञानं नमो दृष्टाऽऽच्छाद्यते न
हि ज्ञानाद्यनुपलब्धिरिति प्रसंगादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते॥ अर्हत् दर्शनाच्छा
दनात्मोहाद्रुतिज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म बहुधा विप्रतिपिद्धेषु तीर्थिकादेरपदर्शितेषु मोक्ष
मार्गेषु विमोहानवधारणं मोहनीयं कर्म सन्मोहो मार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञान
मंतरायं कर्म एतानि नामानि अपोहेतुत्वात् घातिकर्माण्युच्यंते॥ अघातीनि कर्माणि॥
तद्यथा वेदनीयं कर्म शुभाशुभफलविपाकहेतुः तद्विघातोऽपि न निःश्रेयसप्राप्तिं प्रति तत्त्वज्ञाना
विघातकत्वात्॥ शुभाशुभफलारंभकं वेदनीयं कर्म। नामिकं कर्म तद्धि शुभाशुभफल
स्यावस्थाफलमेव हुदादि मारभते गोत्रिकं स्वयावत् ततो प्यायुराचिरूपेणावस्थितं
आयुष्कं तावत् पुण्यपातिरूपपत्युत्पादनकारणं त्वायुष्कं तान्येतानि शुभाशुभफलान्यप्यत्वा
द्घातीनि कर्माणि तदेतत्कर्मचतुष्कं पुरुषं बध्नाति तेन बंधः॥ विगलितसमस्तक्लेशातका

वी·२।२।
४३

सनेस्यानावरणतानस्यस्वरूपेणतानस्यात्मन उपरिहेयावस्याने मोक्ष इत्येके अन्ये तु ऊर्ध्वग
मनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षादूर्ध्वग
समस्तपदार्था जीवादयः सहकेवलान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः॥ तत्र सर्वत्र सप्तभंगीनयेन एते
मन्यापमवतारयंति। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति च स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य इति। स्यादिति शब्दः स्व
त्वयं निपातः तिङंतप्रतिरूपकः अनेकांतद्योती॥ यथाहुः॥ वाक्येष्वनेकांतद्योती ग
सप्रतिविशेषणं स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात् तिङंतप्रतिरूपक इति। यदि पुनरयमने
कांतद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्
मेतिकरूपकं इति। यदि पुनरयमनेकांत स्यात्पदस्य न पर्ययोगित्वाद् इति॥ अनेकांतद्योत
कत्वे स्यादस्ति घटं इति स्यात्पदात्कथंचिद्रूपीत्यस्तीति स्यात्पदात्कथंचिद्रूपीत्यस्तीत्य
नेनानेकः प्रतीयत इति नानर्थकं तथा च स्याद्वादः सर्वथैकांतत्यागात् किंवृत्तचि

द्विधेः। स्वरूपभंग न पापेतो हेयादेयविशेषवत्तां किं च ते प्रत्यये स्वल्पये चिन्निपातविधिना सर्वथै
कांतत्यागात् समस्वेकांतेषु यो भंगः तत्रैव नयः तदपेक्षत्वं हेयोपादेयभेदस्या हृदः कल्प वे
तो तथा हि यदि वस्त्वस्यैवैकांततः ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना स्त्येवेति नहि स्याज्जिह
साम्यां के चित् कदाचित् कुत्रचित् कश्चित्प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तस्य प्रापणीयत्वात्। हेयहाना त
नुपपत्ते अज्ञाने कांत पक्षेतु कथं चित्तदा चित्तदाचित्कस्य चित्केन चित्कात्वेहानोपादाने प्रेक्षा
वतीवत्त्येते तमेतन्नसप्तभंगेन्याय दूषयति न एवास्मिन्च संभवात्। विभजनेन त्वेकांतेन
धर्म्मित्ति परमार्थसत्ति परमापि सतो यस्य तत्सदसत्वादी नां धर्माणां परस्पर परिहारस्थक
य णां समावेशः संभवति एतदुक्तं भवति सत्त्वं दास्ति वस्तुतः तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्म
नानिर्वचनाये नैकांते एवास्त्येव न नास्ति यथा प्रत्यगात्मा यत्वेंा चित्तथा चित्तदाचित्केन चि
दात्मनास्तीत्युच्यते यथा प्रपंचः तद्व्यवहारतो न तु परमार्थतः तस्य तद्विचारासहत्वात्।
न च सप्तपद मात्रं वास्तवं तेव्यवस्थापयति श्रुतिसमर्थीचिकादि पुरजतता पादेरपि वा

वा॰२।२
२४

स्तवत्वप्रसंगात्॥ लौकिकानामबाधेन तु तद्भावस्यापि देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विक
त्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसंगात् पंडितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्यावि
चारतो बाध्यत्वं प्रपंचस्यापि ज्ञानेकांतस्य तुल्यमिति॥ अपि च सदसत्वयोः परस्परविरु
द्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पेन च वस्तुनि विकल्पः संभवति तस्मात्स्यादेकौतुकवेति
ज्ञानवत्सत्त्वपंचत्वनिर्द्धारणस्य च फलस्यानिर्द्धारयितुमप्रमातुः तद्धारणस्य प्रमा
णस्य च तत्त्वमेवस्य सप्तत्वपंचत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्पितं तेनापि बरत्वम
पमेणात्मनो निर्द्धारणस्यैकांतसत्वे सर्वत्र नानेकांतवाद इत्याहुर्यन्नेसमस्तपदार्था इति॥
रोषमतिरोहितार्थं॥ ॥एवं नानात्मकात्स्यैवं चेति चेन्न समुच्चये प्रतीतप्रतीतिः पारीक्ष्य परि
पाणत्वेनात्मनो अणुत्वमहत्त्वपरिच्छिन्नत्वं तथा नानित्यत्वे हि परिच्छिन्नत्वे सर्वज्ञानि
त्यापाघटादयस्तथा चात्मेति तदेतदाह यथैवास्मिन्धर्मिणीति॥ इदं चापरमवूत्वन
त्वेन सत्रितमित्याह परानां गणमनवस्थितपरिमाणत्वादिति॥ मनुष्यकायपरिमाणो

हि जीवो न हस्तिकायं [illegible] कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यल्पत्वात् आत्मनः कृत्स्नशरीराव्यापि
त्वादकोऽस्मिंस्तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति॥ तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य पुत्तिकाशरीरे
भवति॥ तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत इत्येकात्म्यमात्मनः सुगममन्यत्॥ चोद
यति स्यादेतदनन्तावयव इति यथा हि प्रदीपो घटमहागृहोदरवर्ती संकोचविकासवानेवं
दे जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः॥ तदेतद्विकल्पं दूषयति॥ तेषां पुनरनन्तानामिति॥ न ताव
त्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति॥ अनित्यत्वप्रसंगादिति॥ विशरारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीप
श्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तद्वदवयवा
श्चाभ्युपेतव्याः तथा च विकल्पद्वयोक्तदूषणमिति॥ यत्र जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदन्
पपन्नतरमित्याह अपि च शरीरमात्रेति॥ शंकापूर्वकं सूत्रान्तरमवतारयति॥ अथ पर्याये
णेति तत्राप्युच्यते॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः कर्मोदयकृतेनावरणीया
दि किं चान्यत् आत्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामिष्यति॥ आ

वा·२।२।
८५

निरूपणेन चात्मनानात्माभावान्नापवर्ग इति भावः ॥ अत एव मादिदोषप्रसंगादिति आदिग्रहणसू
चितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् सम्भूय वा तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां
चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद् विरुद्धक्रियत्वे शरीरमुन्मथ्येत सम्भू
य चैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकादेहवत्वे छिन्नावयवेषु जीवो न चेतयेत् ॥ विगलि
तबहुसमूहितया समूहस्याभावात् पुत्तिकाशरीर इति ॥ अप्यचेति ॥ पूर्वसूत्रप्रसंजि
तां जीवानित्यतां दोषान्तरत्वेन तां नानित्यतामाशंक्य दूषयति ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विका
रादिभ्यः ॥ न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वाद
विरोधो बन्धमोक्षयोः कुतः परिणामादिदोषेभ्यः संतानस्य वस्तुत्वे परिणामवत्त्वेन
चर्मवदनित्यत्वादिदोषप्रसंगो वस्तुत्वेनादिग्रहणसूचितो नैरात्म्यापत्तिदोषप्र
संग इति विभिन्नो विवक्षितः ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ एवं हि मु
क्तावस्थाभाविजीवपरिमाणं नित्यं भवेत् पश्चाभावान्न भवेत् ॥ अभवत्वाभाविनामनि

सत्वीरघटादीनां कार्यत्वाभक्त्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । न च परिमाणेन शावशेषेऽपूर्वं भवि
तुमर्हति ॥ तस्मादेतन्मेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः तथा चैकशरीरपरिमाणत्वे न स्यात्
नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वानुपगमव्याघातादिति ॥ अत्र च
उभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगादिति योजना । एकशरीरपरिमाणतेति यदीये द्वितीये
तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या एव परिमाणता
मात्रमणुर्महत्त्वेति विवेकः ॥ पत्युरसामंजस्यात् ॥ अविशेषेणेश्वरकारणवादेनेन नि
षिध्यत इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह केवलेति ॥ सांख्ययोगव्यपाश्रया हिरण्यगर्भपतं
जलिप्रभृतयः प्रधानमुक्तं ज्ञोज्ञः पुरुषः । प्रत्ययानुपश्यः सर्वनानाक्लेशकर्मविपाका रा
शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः माहेश्वराश्चत्वारः शैवाः
पाशुपताः कारुकसिद्धांतिनः कापालिकाश्चेति ॥ चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धांतानु
गामितया माहेश्वराः । कारणमीश्वरः प्रधानकार्यं प्राधानिकं महदादि प्रागेवाकारादिध्या

बा॰२।२। ५६

नथारण्यादिविधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गोदवर्यावसानो दुःखांतो मोक्षः। पशवः आत्मानः तेषां
पाशो बंधनं तद्विमोक्षो दुःखांतः एष तेषामभिसंधिः॥ चेतनस्य स्वतंत्वधिष्ठातुः कुंभकारा
देः कुंभादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमिति तस्मादिहापीश्वरोधिष्ठा
ता जगत्कारणानां निमित्तमेव न तूपादानमप्येवस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयताविरोधादि
ति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ पत्युरसामंजस्यात् इदमत्राकूतं। ईश्वरस्य निमित्तकारणत्व
मात्रत्वमागमाद्वोच्यते प्रमाणांतराद्वा प्रमाणांतरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा न तावदाग
मात् तस्य निमित्तप्रकृतिकारणप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितं। तस्मादनेना
भिमतार्थे प्रमाणांतरमास्थेयं। तत्रानुमानेन तावन्न संभवति। तद्धि दृष्टानुसारेण वर्त
ते तदनुसारेण वा सामंजस्यं तदाह हीनमध्यमेति। एतदुक्तं भवत्यागमाद्धीश्व
रासिद्धौ न हेतुमत्सर्गत्वेन हि स्वर्गापवर्गदेवतादिभागमादेव गम्यमाने पूर्वे चिदक्ति
दृष्टे न भोगमोदृष्टसाधर्म्यात् प्रवर्त्तते तेन क्रांतिसिध्यर्थमदृष्टानि दृष्टांतरविपरीत

प्रवर्त्य

स्वभावानि सर्वहृत्ति अपि कल्प्यमानानि न लोहगंधितामावहंति प्रमाणवत्वात्॥ यत्तत्रकश्चिद्दृष्टानुसा
रः क्षिपते समुद्रहृद्भावमात्रेण अप्रमाणापेक्षमनुमानेन दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्त्तमानं दृष्टविपर्ययतु
वादृष्टपि विभेतितरामिति प्राणिकर्मापेक्षत्वाद्दोष इति चेत् न कुतः कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्तयि
त्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् अपमर्षः यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागः स्यात्ः प्राणि
नः कष्टये कर्मणि न वर्त्तयेत् तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनो दुःखानुत्पाद
कोहीश्वराधीना जंतवः स्वातंत्र्येण कष्टं कर्म कर्त्तुमर्हतीति तदनधिष्ठितं वा कष्टं कर्म स्वफलं
प्रणेतुमुत्सहते। तस्मात्स्वतंत्रोपीश्वरः कर्मणः प्रवर्त्तते इति दृष्टविपरीतकल्पनीयं। तथा
चापमपरो दोषः उभयोरपि स्फोट इतरेतराश्रयापत्तिः प्रसज्येत। कर्मणीश्वरः प्रवर्त्तनीयः ईश्व
रेण च कर्मेति शंकनीयमनादित्वादिति चेत्पूर्वेण कर्मणेश्वरः संप्रतितन कर्मणि प्रवर्त्यते ते
नेश्वरेण संप्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति। निराकरोति न वर्त्तमानकालवदिति। अथ
पूर्वं कर्म कपमीश्वराप्रवर्त्तितमीश्वरप्रवर्त्तनलक्षणं कार्यं करोति। तत्रापि प्रवर्त्तितमीश्वरेण

बा॰।२।२।२। सर्वेतरकर्मप्रवर्त्तितेत्ययमन्धपरंपरादोषः॥ चतुष्पनाद्ये धोनीयतेनो धांतरेण तथेहापि
४८ सावृपि प्रवर्त्त्यविविति कः कं प्रवर्त्तयेदित्यर्थः॥ अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वस
मयविरुद्धमित्याह अपि चेति॥ अस्माकं तु नायं समय इति भावः॥ ननु कारुण्यादपि प्रवर्त्तमानो
जनो दृष्टस्तेन न च कारुण्यं दोष इत्यत आह स्वार्थप्रयुक्ता एवेति करुणो हि सत्यस्य दुःखः तेभवति तेन
६ तत्प्रहाणाय प्रवर्त्तत इति कारुणिकोऽपि स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्त्तत इति॥ ननु स्वार्थप्रयुक्तः प्रवर्त्ती
तामेवमपि को दोष इत्यत आह स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्येति॥ अर्थित्वादित्यर्थः॥ पुरुषस्य चोद
सीन्याभ्युपगमान्नवा सर्वार्थप्रवृत्तिरिति॥ अपरमपि दूषणानुसारेण दूषणमाह संबंधानुप
पत्तेश्चेति हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः॥ अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो न सर्वग
तानां संभवति अप्राप्तेरभावात्॥ निरवयवत्वाच्च अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च
निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्तं तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगव्या
पिकाया निवृत्ते सत्वाव्यस्य संयोगस्य निवृत्तिरिति भावः॥ नापि समवायलक्षणः सत्यपुतसि

ह्निनामाधेयाधारभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबंध इत्यभ्युपेयते। नच प्रधानपुरुषेश्वराणांमिथो
स्त्याधार्याधारभाव इत्यर्थः॥ नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यः संबंध इत्याह नाप्यन्य इति॥ न
हि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमप्यसिद्धमिति शंकते। ब्रह्मवादिन इति॥ निराकरोति
न कुतस्तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः॥ अपि चेति॥ आगमो हि प्रव
त्तिप्रतिन दृष्टमपेक्षते इत्यदृष्टप्रवर्तकत्वाद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः॥ अनुमानं तु दृष्टानुसारि नै
वंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति शंकते परस्यापीति॥ परिहरति नेति॥ अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादि
त्वादीश्वरयोनित्वेऽप्यागमस्य न दोष इति भावः॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ यथादृष्टमनुमा
ती ने प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयं इहापि न प्रत्यक्षं नागमोऽन्यत्र॥ करणवच्चेन्न भोगादि
भ्यः॥ रूपादिहीनमित्यन्तं तद्रूपादीत्यर्थः॥ रूपादिहीनकरणाधिष्ठाने पुरुषस्य स्व
भोगद्वारैव दृष्टं नान्यत्र न हि वास्यादिकुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारवत्त्वमुपलभ्यते॥ तस्माद्रूपा
दिहीने करणव्यापारवत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तेः॥ तथा चानीश्वरत्वमिति भावः॥ केतां

तस्मादन्यथेति पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानं॥ इदानीं त्वधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तं॥ तथा भो-
गादिप्रसंगेनानीश्वरत्वपूर्वमापादिते संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसंगादनीश्वरत्वमु-
क्तमिति विशेषः॥ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ अपि च सर्वत्रानुमाने प्रमाणे यतः प्रधानपुरुषे-
श्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमंतवत्त्वं च द्रव्यत्वाद्धि संख्यावत्त्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं॥
ततश्चांतवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ अस्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतयानानुमानं प्रभव-
तीति भावः॥ स्वरूपपरिमाणमपि। यस्याप्याहरणमणु महत् परममहद्दीर्घह्रस्वं चेति॥ अथ माभू-
देषदोष इत्युक्तो विकल्पः॥ यस्यांतोऽस्ति तस्यांतवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत्॥ यस्य
त्वेत एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाज्ञानादज्ञो भवतीति भा-
वः। परिहरति तत इति॥ आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामंतवत्त्वमवगमयतीत्युक्तं॥ उत्पत्त्य-
संभवात्॥ अन्यत्र वेदाविसंवादात् यत्रांशे विसंवादः स निरस्यते तमंशमाह यत्पुनरिदमु-
च्यते वासुदेवात्संकर्षणः इति जीवस्य हि कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्वं अनित्यत्वे परलोकिनो भा-

वात्। ततश्च परलोकाभावः ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिकत्वमित्यर्थः॥ अनुपपन्ना च
जीवस्योत्पत्तिरित्याह प्रतिषेधिष्यते इति॥ न च कर्तुः करणं॥ यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परस्तुव
त्वात्तेन पल्लावं॥ छ॥ नन्वि यद्यपि च संपद्यते नेंद्रियाण्यात्ममनःसन्निकर्षद्वारेण ज्ञानकारणमुपादायात्मा
र्थं विजानाति तथापि संनिकर्षेणऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनः करणं कुर्यात्॥ अकरणस्य च कर
णमात्मसर्पीकृतं करणनिर्माणे नाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः॥ विज्ञानादिभावे वा
३ तत्प्रतिषेधः॥ वासुदेवादयो सर्वे तेसंकर्षणाद्यो निर्दोषा अविद्यादिदोषरहिताः निरधिष्ठानानि निरुपा रा
दाना अतएव निरवद्या अनित्यत्वादिरहिताः। तस्मादुत्पत्त्यसंभवो न गुणत्वान्न दोष इत्यर्थः॥
अत्रोच्यते॥ एवमपीति॥ माभूदभ्युपगमेन दोषः प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः॥ प्रश्नपूर्वकं प्रका
रान्तरमाह कथमित्यादि तावदिति न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितमर्हंति
व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात्॥ अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैव [illegible] सानायाः कृतत्वा
दानर्थक्य समितरेषां संप्रवेशनायोपरिशुद्धानकश्चिदीश्वरः स्यात् सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवै

श्रीः

वात्॥ ततश्च परलोकाभावः ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नोत्पत्तिकत्वमित्यर्थः॥ अनुपपन्ना च
जीवस्योत्पत्तिरित्याह प्रतिषेधिष्यति चेति॥ न च कर्तुः करणं॥ यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं दू
त्वा तेन पलाशं॥ छिनत्ति यद्यपि च संपत्ते नेंद्रियापीत्ममनः सन्निकर्षेण ज्ञानकरणमुपादायात्मा
र्थं विजानाति तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनः करणं कुर्यात्॥ अकरणस्य चकर
णसामर्थ्ये तं करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः॥ विज्ञानादिभावे वा
व तदप्रतिषेधः॥ वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो निर्दोषा अविद्यादिदोषरहिताः निरधिष्ठानानिरुपा रा
दाना अत एव निरवद्या अनित्यत्वादिरहिताः तस्मादुत्पत्त्यसंभवो न गुणत्वान्न दोष इत्यर्थः॥
अत्रोच्यते॥ एवमपीति॥ माभूदभ्युपगमेन दोषः प्रकारांतरेण त्वयमेव दोषः॥ प्रश्नपूर्वकं प्रका
रांतरमाह कथं यदि तावदिति न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हंति
व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात्॥ अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैव [illegible] सानायाः कृतत्वा
दानर्थक्यमितरेषां संभवप्रवेशनायां परिशुद्धज्ञानक [illegible]श्वरः स्यात् तत्सिद्धांतहानिश्च भगवतो नैवं

वा।२।२।
४५

कोद्वैवासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयं॥ तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोष इ
त्यापाद्य वाच्यकल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति अपायमाभप्राप इति सुगममन्
त॥ विप्रतिषेधाच्च॥ गुणिभ्यः स्वतन्त्रात्मभ्यो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरभेदश्रुते॥
आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षण
तयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैते इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतं वेदवि
प्रतिषेधो व्याख्यातः॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ द्विती
यस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ वेणीधरेण लिखितं॥ ॥ ॥

वा।यस्पनि द्वितीयाध्यायतृतीयपादारंभः

वी० क० रू०
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ न वियदश्रुतेः ॥ एवं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः संप्रति तु श्रुतीनामेव
परस्परविरोधो निराक्रियते तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह वेदान्तेषु तत्र तत्रेति ॥ श्रुतिविप्र
तिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वमुक्तमपि तत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति ॥ तदपि निर्मलत्व
मपाभासविनिवृत्त्यापि तत्त्वप्रतिपादनं तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्व
शंकानिवृत्तिः ॥ इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः तत्रासिद्धा
न्तैकदेशिनो वचनेन न वियदश्रुतेरिति ॥ तस्यापवाद संगतिः ॥ यद्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्
पत्तिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधात् बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वं तथा च वियतो
नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति ॥ तदिदमुक्तं प्रथमं तावदाका
शमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति ॥ यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशंका ॥ अथा
स्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नो तस्मात्संशयपक्षित्वार्थः ॥ तत्र पूर्वपक्षमात्रं ॥
न तावत् ॥ तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते। छांदोग्ये च ते

काम्यवहितस्तर्वं व्रीहिसंग्रहितत्वे

वलस्यतेजसः प्रथमः सर्गः ॥ न च आनंतरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि सहायताक
ल्पनेयुक्तमसहायत्वावगमविरोधात् ॥ आनंतर्ये खल्वानंतर्यं कल्प्यते न तु तद्विघाता
पविहन्यते वासहायत्वं आनंतर्यकल्पितेन सहायत्वेन ॥ न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियव
वद्विकल्पोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु नहि स्थाण्वु पुरुषविकल्पो वस्तूनि प्रतिष्ठां ल
भते न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते सांप्रतिकसर्गवत्पूर्वस्यापि तथाभावात् न ख
ल्विह सर्गे होतृदृष्टिर्जायते सर्गान्तरे तु उद्गातृदृष्टिर्भवति । तस्मात्सर्गआदितः पर ति
स्परविरोधिनोर्नानात्मत्वे प्रमाणं भवितुमर्हतीति प्रवेपदः सिद्धान्तैकदेशी मन्त्रेण
त्वामेप्रापसाविषयेति ॥ गौणपक्षे समवायत्र ॥ प्रमाणान्तरविरोधेन वद्धुआनंतरविरोधे
न चानीरास्पोत्पत्त्यसंभवात् गौणे पक्षे वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरिति विरोध इत्यत्र आह । प्रमाणान्तर
विरोधमाह न तु काराणेतिसमवायिनिमित्तकारणाभावाद्धि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभा
वे न भवितुमर्हति धर्म इव ध्वजाभावेत स्मात्स्वकारणाभावे आकाशो नित्य इति ॥ अपि च येऽत्य

धर्म

वी॰ र॰ रू॰ ध्वंसे तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवापत्तिरिति येनोपलभ्येत उत्पन्नस्य च ध्वंसे पश्चात्तत्प्रभृतीनां न वा ता
दृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरक्षितस्यान्नोत्पद्यत इत्याह उत्पन्नमतौ चेति प्रकाशानंसक्तोपा
र घटपटादिषोऽन्तरः॥ पृथिव्यादि वैधर्म्यं चेति आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शत्वात् आत्मवत्
नित्यमाकाशमिति गृहीतं आरम्भेनाकाशेष्विति वेदोक्ये आकाशस्योपाधिकं बहुत्वं॥ तदेव
प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा अन्यतरविरोधेनापि गौणत्वमाह शब्दाश्च॥ स्मृतमं॥
स्याच्चैव कस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ यदस्मान्नेषु गोन पदार्थस्य तद्भिन्नाचिन्नुरत्वादाचिदोपचारिकं सं
भवात्सम्भवाभ्यामिन्त्यविरोधः॥ चोपघटपकेति। तपरमिति॥ अप्रमेचोपपरिहरति [illegible] मेवे
तिलावदिति॥ तुल्ये गृहे। आमत्राणि पात्राणि घटपटावाशीति॥ अपौरुषेकमवधारणेन सर्व
विषयमित्यर्थः॥ उपपत्तिं तदमाह न चेन भस्त्राणीति॥ अपिरम्युपगमे। यदि सर्वोपदेशे तथाप्य
दोष इत्यर्थः॥ न च प्रागुत्पत्तेर्ल्लभ्यन्त इति शेषः। द्वितीयं चोपघमपाकरोति अत एव चक्षुरसविता
नेनेति। लब्ध्वर्णान्नत्वाभावेनाकाशस्य बलेशेऽनन्तत्वादिति॥ अपि चाव्यातिरिक्तोद्देशका

लक्षणकार्य ब्रह्मलक्षणं च ब्रह्मलक्षकार्यस्य तदभिन्नस्वभावेरतः हीरकुंभप्रभृतिभवतिपययपर्यो विंदुव
द्रुक्षणात् ज्ञातैव विज्ञातेन भो विदितं भवतीत्यात् अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमिति॥ ९ वैशि
ष्टं तेन देशिमते प्राह इदमाह प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः॥ ब्रह्मविवर्त्तत्वमतयाऽजगत
स्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणोऽभेदे ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानमुपपद्यते। नहि जगत्तत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्
तस्मादाकाशमपि तद्विवर्त्तत्वात्तद्विकारः सतत्त्वज्ञानेन ज्ञातो भवति नान्यथा। अविका
रत्वे तु तत्त्वतोऽन्तरेण ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति भिन्नयोर्लक्षणान्यत्वाभावेऽपि देशकाला
भेदेऽपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति॥ नहि हीरस्य पूर्णे कुंभे हीरे गृह्यमाणे सत्यपि
पयोबिंदुरुपाधेः तत्प्रतिभासमस्ति विज्ञाने। तस्मात्सते हीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञाहा
नप्रवचनानुपरोधाय विवर्त्तत्वमभिन्नानामेवोपपद्यते॥ तदेवं समर्थितेकदेशिनि दूषिते एवं
पदी स्वपक्षे विशेषमाह सर्वं हरितं॥ अत एव विकारत्वं तु तदिति सिद्धांतसारमाह नैव दोषः तेजः
सर्गस्य तेजसोऽयतइतिश्रुत्योरन्यथोपपद्यत इति दुर्बलानन्तसाम्यतेजः प्रथमसर्वगम्य
यथो पपयमनानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमानाबलवत्तीति लेस्य कृतिश्चा ?

तलहं

वा॰ अ॰ २।२।

२

सर्ग

मानेसमकालापत्तेनविरचयतइत्युक्तमतआह नत्वायंअतितेजोजनिप्रधानेतिसर्गऔतोमेदत्वा
पि॥सचअस्यैतरेणविरोधेनबाध्यतेजप्रत्यन्यत्वात्नचतेजःप्रकृत्वसर्गेनसर्गोवस्तहपत्त
मयस्यश्रौतंकिंतुव्यतिरेकलेल्यंनचश्रुतेनतदपबाध्यतेअतस्तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः॥
तदिदमुक्तंतेजःजनिप्रधानेति॥स्यादेतत्पक्षेकवाक्यमनेकार्थंनसंभवत्येकस्यापरत्वप
सेभवातहेतमोःकथमेकस्यकत्वृरनेकव्यापारत्वविरुद्धमित्यतआहकार्यत्वेकोपीति
दृष्टप्रयोगाधीनावधारणंशब्दसामर्थ्यंनचावृत्तस्यशब्दस्यक्रमाक्रमाभ्यामनेकार्थव्यापा ना
रोदृष्टःसंतुक्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापिकर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः॥नचास्मिन्पक्षेएकस्य
वाक्यस्यव्यापारोऽपितुभिन्नानांवाक्यानामित्याहनचास्माभिरिति॥मुख्यमे॥चोदयति॥न
नुरामविधानार्थमितियत्परःशब्दःसशब्दार्थोनचैषमसदिपरोपितुरामपरइत्यर्थः॥परिहर
तिनहितेजःप्राधान्यानुरोधेनेति॥मुख्यत्वादिपितान्क्रमस्यअतप्रधानपदार्थविवेकोथास्
गोपुत्रइत्यर्थः॥सिंहावलोकितन्यायेनविषयरक्षतांनिवादिनेप्रत्याहअपिचैषुहोमपद्धति॥

यस्तु नरत्वस्य प्रतिक्षेपवादेनेदं तन्न दूषयति पक्षोक्तमिति ॥ इदं तावदनुरूपत्वाद्वाहीति तस्य तस्य च प्रवृ
त्तिनिमित्तरूपत्वाद्दर्शितमस्यापि तथाभावः ॥ अपि च गौरिति मत्वेनैतद्वचनमेवमेतद्गौर्द्वितीयस्मि
ति तेनैवोक्ती रत्नुद्विवरः । औपचारिकं वाहीके माणवक इति वरं तत्र च न तावत्खातमित्याह हीको
रके न्यायेनेति । गौरवि प्रलेभात्म प्राय स्वच पुरुषधर्मत्वादश्वोरथेतदेतेमवह्नं स्यात् ॥ न चौप
चारिकमित्याह ना न्यायरण्वेयमिति ॥ काममुपचारादेवेवमबधारणाद्वितीयपदे तु नोपपद्य
ते नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य्य नासिंहत्वात् सिंहस्याभिमनानापि माणवक इति वदति लौकिकाः ॥
तस्माद्भूलित्वमैकान्तिकं जगतोऽपि वाद्धितं तस्मान्नौपचारिके । अस्मात्सेनाऽभयस्य सर्पस्य भ
वति न तत्त्वतमपि प्रान्तेनौपचारिकतस्मिन्नर्थः ॥ नतस्य कार्यापेक्षयेति ॥ निःशेषवचनः स
रस्वतः सर्वशब्दो नासति स्मृत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः । आकाशस्येव
तौ श्रुमाणान्तरविरोधसुगमनुभाष्य तस्य श्रुमाणान्तरस्यैं माण्यान्तरविरोधेनाप्रमाणमतस्य
नैकेणत्वापादनसामर्थ्यमित्याह यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ सोऽयं प्रयोगस्त्वाकाशादिका

बो॰ र॰ टी॰
४

आत्मेति अविद्यातत्कार्याधारतामुपलक्षयति। तेन न तत्र व्यभिचारः। शशविषाणादौ व्यभिचारवारणाय विभक्तत्वादिति सद्रूपत्वादित्यपिः

ले मनः प्रमाणे वैदिकाः॥ आत्मान्यत्वेनाति विभक्तत्वात् घटशरावोदंचनवदिति॥ सर्वकार्यनि
रात्मकं इत्येतन्निरूपादानेस्वादित्यर्थः॥ ननु वा इत्यनिराकृतः स्वयमेव अस्तोपन्यस्य कथमस
तः सत्तायेतेति। उपपादितं च तन्निराकरणमयुक्तमिति॥ आत्मवादे वोपादानत्वादेवात्मनः
सत्त्वगात्मनो निराकरणं प्रकाशानुपपत्तेः। एतदुक्तं भवति सोपादानेनैवात्मा पर्यन्तगता स्वैवोपादानं
युक्तं तस्यैवोपादानत्वेनास्मतैकोपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति॥ स्यादेतत् तावत् स्वात्मनोपा
दानस्य जगतः तस्य तदुपादानान्तरमस्त्रप्रमाणमप्यनवस्थैवं विषयतीत्याह नत्वात्मनेत्युक्त
के स्वस्यैवोपादानान्तरं स्वेपिदेयः कुतः स्वयंसिद्धत्वात् सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धौ॥ न आ
कारान्वितायाः सिद्धत्वाद्वन्नागन्तुकत्वमाह नत्वात्मात्मन इति॥ उपपादितमेव पाकंसमपी
प्रधीमपेक्षेत्याम् नास्यदर्श्यादेकदापि नात्मापराधीनप्रकाशस्य धीनप्रकाशानुप्रमाणादिर्योऽत
एवस्मातिनमेव भांतमनुभातिसर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति॥ न चेदं सत्त्वनिराकरणं
संभवतीति॥ निराकरणमपि हितद्धीनात्मलाभं तदितं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः॥ सत्तायाः आ

नागंतुकत्वमस्याहतप्रमेयेराज्ञीज्ञानामीति प्रमाप्रमाणप्रमेयानां वर्त्तमानातीतानागतत्वे
पि प्रमातुः सदा वर्त्तमानत्वे नानुभवात् अनागंतुकस्वभावस्य नागंतुकं स्वत्वे त्रैकाल्या विच्छेदेन
हि आगंतुकत्वव्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्त्तमानाद्यावर्त्तमानस्यागंतुकत्वं स्वव्याप्यमा
दाय निवर्त्तत इति॥ अन्यथाभवत्वपि ज्ञातव्य इति भवति प्रत्यभिज्ञानेऽपि यो
रन्यथाभावो दर्शितः॥ ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यती
त्यत आह तस्याभस्मीभवत्यपीति॥ परवत्सु सत्त्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्व
चनीयत्वमन्यतो बाधकाभावात्॥ बाधकं च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं प्र
माणोपनीतं॥ यस्य तु न तदस्त्यात्मनो न तस्य न कल्पनं युक्तम बाधितानुभवसिद्धस्य
तत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्॥ इदिदमुक्तं न संभावयितुं श
क्यमिति॥ तदनेन प्रबंधेन प्रत्यभिज्ञानेनाकाशानुमत्यनुमाने दूषयित्वा अनेकांति
कत्वेनापि दूषयति॥ यतः तत्समानजातीयमिति॥ नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमा

२।३।
वा.
५

रभ्यते ॥ यत्र हि क्षीरं तद्दधिभावेन परिणमते तत्रेनावयवानामन्येषामुपादानत्वमभ्युपगतं
किंतर्हि तदेव क्षीरमेवमुपादेयं दधिभावेन परिणमते यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरप
रमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति सोयमतिरोहितार्थः ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ यथाभ्या
सेनभयत्वमर्थस्य भवति नान्यस्यास्ते दूरतएवापचरितत्वं हंतभोः पवनस्यानित्यत्वप्रसं
गः। वायुश्चांतरिक्षं मेदमृतमिति वायोरमृतत्वमुक्तं पुनः पवनस्याविशेषेणाह सैषानां
स्तमिता देवता यद्वायुरिति ॥ तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि त्वात्यंतिकमेवेति
प्राप्तं। तदिदमुक्तं भाष्यकृता। अस्तमयप्रतिषेधात् अमृतत्वश्रवणाच्चेति ॥ तेनसमुच्च
यार्थेनाभ्यासो दर्शितः ॥ एवं प्राप्तेउच्यते ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया वाक्यस्य प्रा
धान्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यांतराणां तेषामपि चाद्वैतप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्ति
क्रमप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेर्मन्दभयत्वाभ्यामस्यामश्रुतीनां बलीयस्त्वादेतद
नुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकौ नेतव्याविति भयस्तीः श्रुतारपेक्षो

के ·

अविनश्यतीशब्दमात्रमुक्तं ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ननु न चास्यवकाश्चिज्जुलितैतात्मनः सतोऽस्य
कारणत्वमतः कथमुत्पत्तास्येकानवच्छेनमहत्त्वाप्रवेः पत्तइति पुत्तमधातवेदस्वब्रह्मज्ञितात्माधिका
दाहृदर्शनानुपपत्तेरित्यत आह वियत्पवनयोरिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वात स्वसमयत्व
मतीश्च तेनतरविरोधापेक्षिकत्वेन नेति । एवं कारणत्वमात्मनोऽग्निविस्फुलिंगदृष्टांत
अतिविरोधात् प्रमाणांतरविरोधापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या ॥ न चात्मनः कारणवत्वेऽन
वस्थातोहंगंधितामाव्रहत्वनादिताकार्यकारणपरंपरा याइति भावः ॥ तथापि विकारेस्यइति प्रमाणां
तरविरोधो दर्शितः ॥ एवं प्राप्त उच्यते । सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवः ॥ ॥ कुतः । अनुपप
त्तेः सदेकस्वभावे हि ब्रह्मण्यपि तदसति बाधकेनान्यथयितव्यं ॥ उक्तमेतद्विकाराः सत्वेना
नुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमेविनश्यंतो दृश्यंत इत्युत्पत्तिर्वचनीया न त्वेकात्मावच्छेदादि
ति ॥ न चात्मा तादृशः सर्वस्य अतेरनुभवाद्रूवर्त्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेः । तद्धि माहमात्मा
त्रे हि प्रवेशिताः एतदुक्तं भवति यत्स्वभावाद्धि चलति तदानिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादाने पुत्रेव

वा॰ रा॰ २ तु विपर्ययः यथा रज्जूपादानः सर्पः न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति। यथोक्तस्वभावात्प्रच्युतिश्च ययोर्निर्वि-
६ वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति॥ न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह नाध्य-
स्तत इति॥ न च निरधिष्ठानभ्रमपरंपरानादितेत्याह मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे नवस्थाप्रसंगादिति॥
पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादितीनवस्थया दुष्यति॥ समारोपस्तु विकारस्य न समारोपि-
तोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रस्तर्त्तव्यं॥ तस्मान्नामरूपाधिष्ठा-
नविकल्पसमर्पणानादिता नोचितेत्यर्थः। आग्निविस्फुलिंगश्रुतिश्चोपाधिकरूपापेक्षयानेत-
व्यादेशमतिरोहितार्था॥ ये तु गुणादिकार्योत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयन्ति तु तैः सतो-
ऽनुपपत्तेरिति सूत्रं न व्याख्येयं॥ श्रुतिविरोधसमर्पणप्रस्तावे च तस्यासंगतिर्वेति व्याख्या वारि-
दिकालाहीनानुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यानवगमात्॥ तदलमेतावता॥ तेनोत्तरसूत्रमाह। यद्य-
पि वायोरग्निरित्यादिना पंचमीकारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्वलीयसीति नयमानेत-
यपरा युक्ता॥ तथापि ब्रह्मश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्राश्रिता॥ ततश्चानेत

यद्दर्शेन परेयेषु वाक्यो रज्जि दिति श्रुतिः न च साक्षाद्धत्तजत्वं समवेतं हि स्वरूपत्वेन तज्जत्वं परं परयाश्र
यितु पुत्रे वाजपेयस्य प्रपत्र दिति प्राप्ते। एवं प्राप्त उच्यते॥ पुत्रे पशुयाग वाजपेययोरंगांगि नोर्नो ना
लात्तत्र साक्षात्तद्रूपत्वं सवेधे तन्नैव न परं परयाश्रयणं इहतु वायो ह्रविकारस्यापि बृहिणो वस्तु
तोऽनन्यत्वात् चोद्येन तेसाक्षात्वं द्रव्योपादानत्वोपपत्तेः॥ कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वान्तु रोधे
नोभयथोपपद्यमानाः श्रुतया वाक्यस्य भोजिन्यापेनतिसम्पत इति पुत्र स्मितिराङ्कातः॥ पारे
पर्धवत्वे चीतिभेदन त्वनाभिप्रायेपतः पारेमा र्थिक समेदमाह वायु भाव पक्षोत्रौ लेति। यथा
तस्याः श्रुतमितितु दृष्टांतः परंपरा मात्र सामानेन न तु सर्वथा सामेनेति सर्वे मवदातं॥ आपः॥
निगदव्याख्यातेन भाष्यता व्याख्यातं॥ पृथिव्यादिकार रूप सामान्तरेभ्यः॥ अनुशब्दो पं वयुत्पन्न
च प्रवृत्ति छाव ब्रीहि यवाऽयंतद्धिकारे चोदने प्रवर्त्तते। श्रुतिश्च प्रवरणा दुलीयसीका च वाक्य शे
षेण पोहलिता यत्र वचन वर्धितीत्यनेन। तस्मादष्यवतायं ब्रीहियवाप्येवाज्ञा ड्को नायत इति
विवहितं। कोयमपि हितं भवति तस्य चिददनीयस्य नाहि पृथिव्यापिरू ष्यालोहितादिरूपा

वा॰ २।२ याश्च विदर्शिताः ॥ ततश्च अत्यंतरेणाग्रः पृथिवी पृथिव्या ओषधय इत्यादिना विरोध इति प्रवि-
पद्येः आत्यन्तिकविरोधेवक्तुं निविक्तत्वानुपपत्तेरन्यतमानुगुणतयाऽन्यतरानेतव्यात्तत्रादि-
८ मग्रः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमस्तु तेन तेलान्नशब्दः पृथिवीपरतयेति
विशये मतो भताधिकारानुरोधात प्राथमिकपृथ्वीरूपानुरोधाच्चातद्यदपो शरस्मामीदिति च
पुनः अत्यन्तरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथानुपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति
शंकितः ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥ नन्वपि क्रमे मतानामविरोध उक्तः इदानीमाका-
शादिमताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतंत्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्त्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठि-
ताः परतंत्रा इति ॥ तत्राकाशाद्युत्पत्तीयोग्निरितिस्वव्याकोनिरपेक्षाणां अतः स्वयं चेतनानां
च चेतनांतरापेक्षायांप्रमाणाभावात अनावस्थवालिंगस्य न पारंपर्येणापि मूलकारणस्य
ब्रह्मण उपपत्तेः स्वतंत्राण्येवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः योनित्वव्याघात
इति प्राप्ते एवं प्राप्ते अभिधीयते ॥ आकाशाद्युत्तरस्य पञ्चाकाशादीनां देवतानामुपादानमा

वमाचष्टते न पुनः स्वातंत्र्येणाधिष्ठातृत्वं॥ न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातंत्र्यमिति तदप्येकांतिकं परतंत्रा
णामपि तेषां बहुलमुपलब्धेः भृत्यानां तेवास्यादिवत्॥ तस्माल्लिंगप्रकृत्यवसानं जगत्स्याथ स ईश्वर एव तेन
तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठायनिमित्तकारणं अतः तैतं विका
रं वा सृष्टिकेस्सर्जतीति पुंसो इतरथा लिंगप्रकृत्यवाद्यलोशितो स्यातामिति॥ परमेश्वरो वैरावशादित्तिप
रमेश्वर एवांतर्यामिभावेनाविष्टबुद्धिता तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधि
ष्ठातानिमित्तकारणं न त्वाकाशादिभावमापन्नः॥ आकाशादिभावमापन्नो मुपादानमिति सिद्धं॥
विपर्ययेण तु क्रमोत उपपद्यते च॥ उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः आतोनाप्ययेक्रमप्ययमात्रस्य
आतत्वात्तन्नियमे संभवति नानियमः॥ व्यवस्थारहितो हि सः॥ न च व्यवस्थायां सत्यामव्यव
स्था युज्यते तत्र क्रमभेदपेक्षायां विरुद्धोप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियाम
को स्वाहांश्रोत उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रोतस्य श्रोतांतरमनपेक्षितं समानजातीयतयात स्यैव
बुद्धिसान्निध्यात॥ न दृष्ट विजातीयत्वात् तस्मात् श्रोते नैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इ

बा।रा।भा।

८

तिष्ठति। एवं प्राप्त उच्यते। अप्ययस्य क्रमापेक्षायां वरमुत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्। न त्वस्याप्ययस्य
क्रमापेक्षा स्यानुमानोपनीते न क्रमभेदेनास्त्यनुसारितोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात्।
तस्मिन् हि सति उपादानोपरमे ह्युपादेयमवतिष्ठत इति स्यान्न चैतदस्ति। तस्मान्नादिरेवेदृष्टो भावते
धाराकार्येव नास्ति क्रमोत्तरमत्पयोगपत्वात् तस्मात्तदिदमुक्तं न त्वत्र वृत्तोपपद्यते चेति। भाष्यकारो
वे प्याह न चासावयोग्यत्वात्पर्यन्तो कार्यत इति। तस्माद्युत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इति एतन्न्याय
मत्वा चास्मदितिरत्वा। अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्। तदेवमाव
नोपयोगिनो भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य तु बुद्धिमनसोः क्रमं विचारयति। अत्र चाविज्ञा
यते नेति त्युत्पत्त्या विज्ञानमनसी देहेन्द्रियाणि बुद्धिं चक्रते। तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं चान्
तानि चान्तराल मान्यमानान्नैव पाठे न क्रमो नियम्यते। तस्मात्पर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः।।
यत आत्मनः करणानि करणेभ्य आभूतानीति प्रतीयते तस्मादात्मन आकाश इति मन्यते।।
अन्नमयमिति च मयडानन्दमय इति वन्न विकारार्थ इति जायते अभ्यधीयते विज्ञानत्वाज्ञावलन

६८

बा

प्रसक्तीनां कारणापेक्षायामनन्तमयप्रसङ्गादित्यादि लिंगा॥ श्रवणाद्यपेक्षितार्थकल्पनायाविशेषापित्वमे
वस्मयदेपुत्रस्मितरपात्वनपेक्षितसूत्रे भवेत् ॥ न चतदपि घटते ॥ नहि ज्ञानमयो यज्ञ इति वदन्नप्रा
दुर्षि मनुष्यः भवति ॥ एवं चेद्दूतावि कारामनस्मा देयो भतानां परस्मादुत्पद्यत इति युक्तं ॥ श्रोत्र वादि
तयामभ्युपेत्योहं स्यात्वभौतिकानीति ॥ भवतामनन्तववत्वरणानामुत्पत्ति: ॥ नखल्वेतावता भौतिका
नो न्यनौत्पत्तयां ॥ तथाचैकोजमन्मगसंगः विशिष्यते भयते भस्पत इति यावत् ॥ चतराचराय
पाश्रयकस्यात् तदुपदेशो भावकस्य प्रेवभावित्वात् ॥ देवदत्तादि नामधेयं तावन्न्ह्रीवात्मनोऽशरी
रस्यते नाम्नेशरीरावस्थादिकरणेनुपपत्ते: ॥ तस्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेश न
स्मरुयुद्यतंमनसा नस्य प्रविपद्य: शरीरलेशस्पर्शोतोऽस्मि स्वर्गादिफलसंबंधानुपपत्ते: शास्त्र
विरोधात्लौकिको व्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः ॥ भक्तोस्य शरीरस्योत्पादविनाशो तत्कृत्त्वयोग
इति जातकर्मादिरन्गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रहेयापि नन्जीवराज्ञः पापप्रहे यापि ॥ अत
एव स्मरति ॥ एवमेनः शान्तयाति बीजगर्भसमुद्भवमिति ॥ तस्मान्न शरीरोत्पत्ति विना शान्यां

६६ भ

[illegible]

बा॰ २।३। जीवजन्मविनाशावितिसिद्धं॥ तत्त्व लौकिकव्यपदेशस्या भ्रांतिमूलत्वमभ्युपेत्याधिकरणं॥३॥ उक्तो लव
धासमाधेयस्य भ्रांतिमूलतेति॥ नामतो मस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्यात्ताबुत्पत्तिविनाशौ॥
४ ज्ञाकाशादिवत्तु महासर्गादौ तदंते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शंकांतरमपनेतुमि
दमारभ्यते॥ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः॥ विचारमूलस्य संशयस्य बीजमाह श्रुतीति विप्रतिप
त्तेरिति॥ तामेव दर्शयति नास्ति हि श्रुतिरिति॥ यदि पदेन गृह्णाति तत्प्रामाण्यमिति॥ परमात्मनस्तावद
विरुद्धधर्मसंसर्गादपहतपाप्मत्वादिलक्षणात् जीवानामन्यत्वं तेचेन्न विकारत्वात्
तावद तत्त्वबहुतरा हेतुश्रुतिविरोधः॥ ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च तस्मात्श्रु
तिभिरनुज्ञायते विकारत्वे॥ प्रमाणांतरेण त्रोत्ते विभक्तत्वादाकाशादिवदिति॥ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फु
लिंगा इति च श्रुतिः सा हि त्वादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति॥ यथा स्फुलिंगा व काद्यिति च ब्रह्म
णो जीवानामुत्पत्तिं वतत्र आप्यं नेमा हि त्वा दर्शयति॥ नन्वेतरा जीवानामुत्पत्तिप्रलयाववगमे
तेन जीवानामित्यत आह जीवात्मनामिति॥ यस्मादेतस्मात् श्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव तस्माज्जी

वस्या

णोत्पत्तिर्नाम्नायते तस्मादात्मानयोगस्यानाम्नानात्तस्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह न चनित्यस्य
वमाम्नाति॥ एवं हि तस्योच्चारवायामैमात तस्यकातिपयं गसहितस्यकमेण: सारवाच्चरीयांगोपरं
लार्णीन भवेत् तस्माद्धुतरऽकृतिविरोधात् नुम वेमाऽकृतिर्विकारभावापत्त्याव्याख्येया॥ तस्मा
दाकाशादिवज्जीवात्मा न उत्पद्यत इति प्राप्त उच्यते॥ भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मपरिणामे पेरन्॥ नतेव
ने जितस्य श्रुतेर्वानुप्रविश्यनैत्याद्यविभागश्रुतेः॥ औपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याका
शवच्चैतत्कर्ध्वमसंसर्गस्योपपत्तेः॥ उपाधीनां च नामोमय इत्यादीनां श्रुतेः अपर्सीनां चानित्य
त्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनात्॥ उपाधिभावेन ये नोपहितस्येति च प्रतीम्नो तरसा
मते कथोपपादनात् आत्माऽऽविभागस्यैवेनोदेवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुत्यैवे तत्ताच्चित्या
जीवात्मनो नविकारानन्नाद्वैत प्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धं॥ भेदेभी ब्रह्मणाव्यस्त व्याख्यातम्
तिनेह व्याख्यातं॥ ज्ञोत एव॥ नाभीमांहि जानात्यापि व्याप्त भावेन भवति घट इव घटस्य
ज्ञाभावे। स्वभावस्याप्यचेतनस्य भावात् तथाप्यस्य ज्ञानस्याभावः तपाच नात्मत्वभाव

श्री० रा० २।

१. स्तैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्याव्यावृत्तेः। तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभा
वयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः। अत एवेन्द्रियादीनाम
इ पि वत्त्वं। तत्र चावैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत नित्यचैतन्य आत्मपक्षे शास्त्रप्रामाण्यापेक्षया। जाग्र
ज हि ज्ञानो[illegible]त्पादनशक्तिर्निर्जीवानां तदुत्पन्ने इवं इन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षा ज्ञानेन भवतीति॥
तस्माज्जड एव जीवा इति प्राप्तेऽभिधीयते॥ यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत् कदाचित्स्यादेव
कदाचित्संदिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं यथा घटादि। नैवमात्मा॥ तथा ह्यनुभिमानोऽपरोक्ष
स्फुरन्नप्यानुभविकः॥ संदिहानोऽप्यसंदिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा तथा १
चैतन्यस्वभावः न चैतन्यस्वभावस्य चैतन्यस्याभावः कस्यानित्यत्वात्। तस्माद्यतः क्रियाक
पः सर्वधर्मिकार्यभावे सुषुप्त्यादौ निवर्तते न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धं। तथा च
नित्यचैतन्यवादिन्यः अतएव न कर्षविशेषेन व्याख्यातव्या भवन्ति॥ जं ध्यादि विषय
वस्तुपजने चेन्द्रियाणामप्यवर्तीति सर्वमवदातं। उत्क्रान्तिगत्यागतीनां॥ यथाप्याविवेत

स्यैव परमात्मनो जीवभावकथनाच्चानणुपरिमाणत्वं ॥ तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च साक्षा
दणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामा[illegible]नुत्क्रेति ॥
सर्वप्रदेशगत्वाति त[illegible]प्राप्तेतावदिति विभागसंयोगोत्पादो हि उत्क्रान्त्यादीनां फलं ॥ न च सर्वगत
स्यतोऽतः ॥ सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वास्तवीतरवस्पवातदसंभवादिति ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ उत्क्रा
मणं हि मरणेनानिरूढं तच्चाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते ॥ न तु गत्यागती ॥
तयोस्त्वात्मनैव निरूढयोः कर्तृस्वभावयोर्व्यापिन्यसंभवादिति ॥ मध्यमं परिमाणं महत्त्वपरी
स्यैव तत्राहतपरीक्षायां प्रत्युक्तं ॥ गत्यागती च परममहति न संभवतोऽतः पारिशेष्यादणु
त्वसिद्धिः ॥ गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र स
तः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह [illegible]तोऽगत्यागत्योरिति ॥ इतश्च देहादपसर्पण
मे[illegible]व जीवस्य मरणमित्याह देहप्रदेशानामिति ॥ तस्मादुत्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तेरपि सापादा
नाणुत्वसाधनमित्यर्थः ॥ न चैवमपादानश्रुतेश्च्छरीरप्रदेशगतव्याप्तेरथ्यैवमेवेत्या

देहलाभादुत्क्रान्तिला उत्क्रमणं

ब्र
स

ना।२।३। हृत्स्नएतत्कोजोमात्राद इति॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्॥ यत्तु स्वोत्पादिश्रुतिभिर्जीवाना
मणुत्वं प्रसाधितं तत्तु व्यापकात्परमात्मन एवेषा तदधिकारात्तथामेरः॥ तथा च महत्वानंत्वादिश्रुतयः
११ परमात्मविषया न जीवविषया इत्याद्विरोध इत्यर्थः॥ यदि जीवोऽणुरेव तर्हि कोयोऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति कथं शारीरे महत्त्वं प्रतिबोधितेन प्रतिनिर्दिश्यत इति चोदयति नान्वेति॥ परिहरति शा
स्त्रदृष्ट्यापरमार्थदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्या त
तो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे एवं विज्ञानमय ब्रह्मेत्यभेदवादस्य हात्म्यविज्ञानव्यपदेश इत्यर्थः॥ स्वशब्दो
न्मानाभ्यां च॥ स्वशब्दं विभजते साक्षादिति॥ उन्मानं विभजते तपोऽल्पमान सम्पीति उद्धृत्य मानो
न्मानं। बालाग्र उद्धृतस्य शततमो भाग कल्पस्यादपि शत तमा उद्धृतः शत तमो भाग इति॥
तदिदमुन्मानं सारसाद्धृतमाने मानगमनात्प्रेति। ननु अंतरमेव तावद्यितुं चोदयति। ननु अ
णुत्वे कथमिति॥ अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वांगीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः॥ अवि
रोधश्चन्दनवत्॥ त्वक्संयुक्तो जीव स्त्वक् च सकल शरीरव्यापिनीति त्वग्व्याप्त्यात्मसंबंधः स

वींगीणे शैत्योपलब्धौ सममपि इत्यर्थः ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ चंदनविंदोः प्रत्यद
तोऽल्पीयस्त्वे तु व्याप्तृत्वात् कृत्स्ना भवति ॥ यस्य तु चंदिज्यमणोऽवस्य वींगीणं चकोर्यमुपलभ्यते तस्य व्या
पितमेत्वसर्वांगीणमपहायनेयं कृत्स्नानावकाशं लभत इति शंकार्थः ॥ नन्वहरिचंदनविंदुदृष्टान्तेनाणु
त्वानुमानं जीवस्य प्रतिदृष्टान्तसंभवेनानैकांतिकत्वादित्याह नाप्रनुमानमिति ॥ कोकान्तिमामपा त्रा
करोति अत्रोच्यत इति ॥ यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैजवानन्त्र त्यंत
रनुपन्यासं ॥ गुणाद्वालोकवत् ॥ येनुमावयवत्वा चंदनविंदोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न
त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसंचारः संभवतीतस्माद्वैषम्यमिति मन्यते तान्प्रतीदमुच्यते गुणाद्वालो
कवदिति ॥ तद्भजते चैतन्येति ॥ यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि यथा प्रदीप
स्याल्पत्वेपि तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति ॥ तदपि शंकाद्वयेण दूषयितुं दृष्टान्तांतरमा
ह व्यतिरेको गंधवत् ॥ अप्रदीपमाणमपि तदिति द्रपस्यात् सक्रत्र तथानुपलभ्यमानत्वे पत्ति
कंदते स्यादेतदिति विच्छिन्न प्रानामल्पत्वादित्युपलब्धोणुर्व्यतिरेकपरमाणूनामनुप्रवेशादित्यपि द्र

पा.।२।३। रव्यं ॥ विशेषानुप्रवेशाभ्युपगमे सत्तापि विशेषः स्यादस्मत्वान्नोपलभ्यत इति ॥ निराकरोति नन्वितरतो द्रिय
१२ त्वादिति ॥ परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात् अतीन्द्रियत्वादिवत् अध्यापि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा स्व
स्मउपलभ्येत न स्थूलद्रव्यं ॥ प्रोक्षमतिं रोहितांपि ॥ पदार्थापदेशाद ॥ निगदव्याख्यातमस्य भाष्यं ॥
तद्गुणसारत्वात्तु तव्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ कटकं तादृनेपीति ॥ महद्दल्पयोः संयोगोऽल्पमवरुध्य
तेन महान्तं न तान्तु घटकरकादिसंयोगात् न अणोनमोव्याप्नुवते ॥ अपितु अल्पानेव घटकर
।अन तत्र। कादीनितरथापि तेनमहत्त्वं सर्वत्र घटकरकाद्युपलंभ इति ते चिन्त्यः ॥ परिमाणः प्रसज्जेपरत्निति ध्वन
न्यायेन जीवस्यास्य कलशरीरगता वेदनोपपद्यते ॥ पद्यप्यन्तः करणमणुतयापि तस्यत्वं वासंबन्धा
त् ॥ तचस्य समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशोपाधिस्थितात्वगधिष्ठितैव शरीरव्यापी जीवः सन्नोति स ना
कौशीरंशो त्पमनअभविनुत्वगिन्द्रियेणगृह्णाति ॥ अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तेनशरीरप्रदेशेन तदनुभवेन तक्कि
सर्वेगीरणं तस्यास्सर्वाणीरणत्वात्कारतकोऽनेनुपादेशिकतयान सर्वजीरणोपलब्धिरिति वैषम्यं ॥ गु
णत्वमेवहीति ॥ इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यदुपादेशात्वमत एव हि हेमेतेविषक्तावयवयवाप

दुःखमनुभवतीति संसादे शीतस्पर्शेनानुभूयमानेप्यनुद्भूतरूपेणोपलभ्यते यथा तथा मृगमदादीनां गंधव
हविःप्रकीर्णस्तस्त्वावयवानामतिसांद्रे गंधेनाभिभूयमानेरूपस्पर्शौ नानुभूयेते। तत्कस्य हेतोरनु
द्भूतत्वात्तयोर्गंधस्य चोद्भूतत्वादिति॥ नच द्रव्यस्य प्रदेशप्रसंगः॥ द्रव्यांतरावयवप्रसरणादत एव
कालपरिवासवशात्स्पहतगंधितोपलभ्यते॥ अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः किं
तु स्वभावः न च स्वभावस्यापि तद्भावस्याव्यापित्वेन तत्त्वच्युतेरित्याह यदि च चैतन्यमिति॥ तदेवं स्थि
तिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितयापरमात्मत्वेनपाश्रुत्यादितः परममहत्त्वानो
र्णात्वस्यातएवास्तांहनुरोधेन बुद्धिगुणसारतयाख्यारव्येयाइत्याह तद्गुणसारत्वादिति॥ तद्याच
त्तस्याबुद्धेरिति॥ आत्मनास्वसंबंधिन्या बुद्धेरूपस्थापितत्वात्तदपकर्षः॥ नहि शुद्धमुक्तस्वभा
भावस्यात्मनः क्लेशसंसारिभिरनुभूयते अपितु प्रोयं मिथ्याज्ञानदोषापनुनोस्त एव च प्रत्या
त्मनमनुभवगोचरः॥ न च शुद्धस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य सतइष्टा देषानुबंधसंभ
वइति बुद्धिगुणानांतेषांतदभेदाध्यासेनतद्धर्माध्यासउदसारावाप्यस्तस्य च च द्रष्टस्योविं

ब्रा॰रा॰भू॰ त्वस्य तोयपंकवद्बाधात्स इत्युपपादितमध्यासभाष्ये। तथा च बुद्ध्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बु
१३ द्धेरंतःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुत्वव्यपदेशभाग्भवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणं तथा
चोत्क्रांत्यादीनामुपपत्तिरिति निगदव्याख्यातमितरत्॥ प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततस्य कृ
तविप्रनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥ यावत्संसारमा
त्मभावित्वादित्यर्थः॥ समानः सन्निति। बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति॥ अपि च मिथ्याज्ञाने
ति॥ न केवलं यावत्संसारमात्मभावित्वमागमत उपपत्तितश्चेत्यर्थः॥ आदित्यवर्णमिति प्रकाशरू
पमित्यर्थः॥ तमस इत्यविद्याया इत्यर्थः॥ तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामत्येतीति यो
जना॥ अनुशयबीजं स्वपद्दी प्रकटयति नन्वसुप्तप्रलययोरिति॥ सता परमात्मना॥ अनुश
यबीजपरिहारः सूत्रेणोच्यते॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्॥ निगदव्याख्यातमस्य
भाष्यं॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा॥ स्यादेतत्। अंतःकरणेऽपि सति तस्यानि
त्ये संनिधानात्तस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते अपादृष्टविपाककादाचित्कत्वात्साम त

र्थ्यप्रतिबंधाप्रतिबंधाभ्यामंतःकरणस्य नायं प्रसंगः। तावकत्वे वांतःकरणेनात्मनो वेंद्रियाणां वा नं
किमंतर्गडुनांतःकरणेनेति चोदयति अथवान्यतरस्यात्मन इति अथवेति सिद्धांतं निवर्त्तयति सिद्धांतीञ्च
तेन चात्मन इति अवधानं स्वत्वं नुदुभयथाप्यभावा॥ न चैते आत्मनो धर्मास्तस्याविक्रियत्वात्॥
न चेंद्रियाणामेवैकेंद्रियव्यतिरेकेण्यं धादीनां दर्शनात्॥ न चते आंतरत्वेनानुमेयमानेनाबाह्येसं
भवतः॥ तस्मादस्ति तदंतरं किमपि यस्यैते तदंतःकरणं तदिदमुक्तं यस्यावधानेति॥ अत्रैवार्थे श्रु
तिं दर्शयति तथा चेति॥ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्॥ ननु तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृ
त्वचलत्वमेवेति तद्युत्पादनमनर्थकमित्यत आह तद्गुणसारत्वाधिकारेणेति॥ तस्यैवेवप्र
पंचः प्रपंचत्वात्मा भोक्तैव न कर्त्तेति तन्निराकरणार्थं शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादित्या
हस्माभगवाञ्जैमिनिः। प्रयोक्ता यं नुष्ठातरि कर्त्तरीति यावत्। शास्त्रफले स्वर्गादिके तु तः प्रयोक्ता प्र
त्साधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः॥ बुद्धिस्तु कर्त्री भोक्ता
चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्त्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इति किं

भा॰२।३।
१४
केनसंगतमितिया शास्त्रस्यानर्थकत्वमविषयमानाभिधेयत्वे तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात्॥ यथा च तकुण
मारतयास्यावस्तुसदपि भोक्तृत्वं सांव्यावहारिकमेवं कर्तृत्वमपि सांव्यावहारिकमेव न तु मा
विकं॥ अविद्यावद्विषयत्वं च यथा शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्य इति सर्वमवदातं॥ विहारोप
देशात्॥ विहारः संचारः क्रिया तत्र स्वातंत्र्यं नाकर्तुः संभवति तस्मादपि कर्ता जीवः॥ उपादाना
त्॥ तदेषां प्राणानामिंद्रियाणां विज्ञानेन तु श्नाविज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादाय इत्युपादा
ने स्वातंत्र्यं नाकर्तुः संभवति॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः॥ [illegible]पुचपमात्रमेत
न्नासमग्नुपपत्तिः॥ विज्ञानं कार्यतन्तुते सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न
कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्माद्व्यपदेशविपर्ययः स्यात्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः
तेन कर्तेति॥ स्वतंत्रोत्तरमवतारयितुं चोदयति अत्राह यदीति। प्रेक्षावान् स्वतंत्र इष्टमेवात्मनः सं
पादयेन्नानिष्टमनिष्टसंपत्तिरप्यस्योपलभ्यते॥ तस्मान्न स्वतंत्रः स्यापाच न कर्तेति तल्लक्षणत
त्स्येत्यर्थः॥ अत्रोत्तरं॥ उपलब्धिवदनियमः॥ करणादीनि कारकांतराणि कर्तृप्रयुक्तेन त

कर्तृवत्तौ व्याप्त

यं कारकांतरैः प्रयुक्त इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातंत्र्यं॥ न तु कार्यक्रियायां न कारकांतरानपेक्षत्वमिति॥ ईदृशं
हि स्वातंत्र्यं नेश्वरस्याप्यत्र भवतोऽस्तीत्युक्तसन्नसंकल्पः कर्त्ता स्यात्॥ तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रे
प्सुः सन्नात्मा धनविभ्रमेण निषेधायं व्यापारयन्ननिष्टमामुपादित्वनियमः कर्त्तृत्वं चेति न विरोधः॥ विषय
प्रकाशनमात्रप्रयोजनत्वादिति॥ नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्वात्मन इंद्रियादीनि विषयमुपनयंति तेन
विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति व्याख्यायते॥ तत्रास्यास्तित्वात्तत्त्वमित्यर्थः॥ शक्ति
विपर्ययात्॥ पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनरुक्तिः॥ अविप
र्यये तु कारणांतरकल्पनायां नास्ति विसंवाद इति॥ समाध्यभावाच्च॥ समाधिरिति संयममुपलक्षय
ति धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीया यथाहुः॥ त्रयमेकत्र संयम इति॥ अत्र श्रो
तव्यो मंतव्य इति धारणोपदेशः॥ निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः॥ द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः
यथाहुः॥ तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति॥ सोऽयमिह कर्त्तात्मा समा
धावुपदिश्यमानः आत्मनः कर्त्तृत्वमवैतीति सूत्रार्थः॥ यथा च तक्षोभयथा॥ अंगांतरसंगतिमाह॥ एवं

ब्रा॰ २।३।
७५

तावदिति॥ विमृशति॥ तत्पुनरिति॥ पूर्वपक्षं गृह्णाति तत्रेति॥ शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृ
त्वमापादयन्ति॥ न च स्वाभाविके कर्तृत्वे संभवत्यस्त्यपवादे तदौपाधिकं युक्तमुपगंतुमतिप्रसंगात्
न च मुक्त्यभावप्रसंगोऽस्यापवादकः। यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेपि न ज्ञो भवत्येवं कर्तृस्वभावो
पि क्रियावेशाभावेपि नाकर्ता तस्मात्स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते॥ नित्यशुद्ध
बुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्मात्मभावो भयः श्रूयते तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं वह्नेरिवासत्यपि दाह्ये
दग्धृत्वं तच्छीलस्य तस्यावगमात्॥ कर्तृत्वे तस्य क्रियावेशादवगंतव्ये न चानित्योदासीनस्य
कूटस्थनित्यस्यात्मनस्तु तस्यासंभवति॥ तस्य च कदाचिदप्यसंसर्गे कथं तत्क्रियायोगः नि
र्विषयायाः शक्तेरसंभवात्। तथा च यदि तात्त्विकोऽयं तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयेत तथा सति तत्स्व
भावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद्विनाशप्रसंगो न मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति। क्रियायाः दुःख
त्वान्न विगलितसकलदुःखपरमानंदावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह न स्वाभाविकं कर्तृत्व
मात्मन इति॥ अभिप्रायमबुद्ध्वा चोदयति ननु स्थितायामपीति परिहरति न निमित्तानामपीति शक्तेरा

कार्श्यायाशक्तिः स्वसत्तामात्रसंपादकसमाद्विपतिः॥ तथा च तयाद्वितेस्वकं त्वेदेव स्यादिति भावः॥ चोदयति
ननु मोहसाधनविद्यानादिति परिहरति न साध्यतापत्तेरिति॥ आत्मा कं तु न मोहः साध्योपि
तु ब्रह्म संवंतन्नित्यमिति॥ उक्तमर्थमुपायमाविष्करोति॥ अपि च नित्यमुक्तेति॥ चोदयति प
रं एवं तर्हि संसारीति॥ अयमर्थः॥ परस्यैकस्य संसारे तस्याविद्याप्रविलयेनैकेनैव सर्वमुक्तेर न
न्यविशेषानंतस्य सर्वसंसारोच्छेदप्रसंगः॥ परस्मादन्यस्य तु आदिसंघातएवेति तस्यैव तर्हि
मुक्तिसंसारे नात्म इति परिहरति नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति॥ न परमात्मनो मुक्तिसं २
सारे तस्य नित्यमुक्तत्वात्॥ नापि तु आदिसंघातस्य तस्याचेतनत्वात्॥ अपि त्वविद्योपस्थापि
तानां तु आदिसंघातानां भेदात् तु आदिसंघातभेदोपधानात् आत्मैकोपि भिन्न इ
व विस्फोऽप्यविस्फुट इव तत्र ये कतु आदिसंघातापगमेन तत्र मुक्ता इवेतरत्र च बद्ध इव यथा
मणिकृपाणाद्युपाधिभेदादेकमपि मुखमनेकदीर्घमिव वृत्तमिव श्यामिवावदातमिव च प्र र
न्यत मोपधानेत गमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः॥ तस्मान्न

ना॰ रा॰ २ परमात्मनो मोहसंस्पर्शो नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किं तु बुद्ध्युपहितस्य स्वात्मस्वभावस्य जीवभा
१६ वमापन्नस्येति परमार्थः ॥ अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिर्दर्शयति तथा चेति ॥ इतश्चौपाधि
के यदुपाध्यासि मनो बुद्ध्याभ्यासस्याभिभवो दृश्यते इति दर्शयति श्रुतिरित्याह तथा स्वप्नजागरितयो
रिति ॥ अत्रैव वार्त्तिकं तत्रैवाचष्टे तदाहेति ॥ संप्रसादः सुषुप्तिः स्यादेतत्ता तदेह पादपादयः सं
गीतेरथवास्यादीन्व्यापारयन्संभवेद्बुद्धी परमात्मा त्वनवयवः केन मनः प्रभृतीनि व्यापा
रयेदिति वैषम्यं तद्दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह तदिह दृष्टान्तश्चेति ॥ यथा स्वशरीरे रागादिमांस्तत्तदा स
र्वीवास्यादीनि तत्करणानि व्यापारयन्नुःखी तथा स्वात्मनाऽऽत्मस्थानीनः सुखी मनःप्रभृतीनि
तत्करणानि व्यापारयन्नुःखी ते तावता स्यमाप्यं न तु सर्वथा ॥ यथात्मीतीवोऽवयवोऽतरानये च
हः स्वशरीरे व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणगम्यमेवेति
योगपर्यनुयोगानुपपत्तिः ॥ पूर्वपक्षे हेतुं ननु भाष्ये बहुशो यति यत्तेऽस्मिन्निति ॥ यत्परं तेन स्वास
एवशास्त्रार्थः ॥ कर्त्रेति तो पापभावनापरं चेतत्त्वं नदोर्नस्वरूपपरं ते न यपाल्लोकांक्षिद्धं नमी

रमपेक्ष्यस्य विषये प्रवर्त्तमानेन पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते तस्मात्तत्त्वमसी
त्याद्युपदेशाविरोधादविद्याकृतेतदवतिष्ठते । चोदयति । ननु संध्ये स्थान इति ॥ औपाधिके हि क
र्तृत्वे नोपाध्युपगमे संभवतीति स्वाभाविकमेवमभ्युपगमइत्यर्थः ॥ अपि च यत्रापि करणम
न्तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमवगतं स्वाभाविकमेवमुक्तमित्याह तथोपादानेपीति ॥
तदेतत्परिहरति न तावत्संध्य इति ॥ उपाध्युपगमोसिद्धो नैः करणस्योपाध्येः संध्ये प्यव
स्थानादित्यर्थः ॥ अपि च स्वप्नेपाहदं ज्ञानेनादृशो निहामेरोदयाहदिहादेचिवतत्रेति ॥ तथोपा
दानेपीति यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तरि श्रूयते तथापि कर्म्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृ
त्वेन मुख्यस्य नहि परशुसहायः छेत्ता केवलः छेत्ता भवति ॥ ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि
तु करणादिसहितस्य तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यान्न चैतदस्तीत्यत आह भव
ति च लोके करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः कदाचिदन्यत्र विवक्षावशादित्यर्थः ॥ अपि चैयमुप
दानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातंत्र्यपरा कर्तृविभक्तिस्तु भाजनीवलेपिपति

का॰रा॰२। वर्तीति वद् बुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारे परमस्पष्टत्वादित्याह अपि वास्मिन्नुपादान इति॥ य
१८ थायं व्यपदेश इति॥ यदुक्तमस्माभिर ... उपमात्रमेतदिति तद्दितः समुचितं सर्वकारका
णामेवेति॥ निर्लिप्तेति तदुल्लासलेति काष्ठानि दिमर्दि स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वे चाकर्तृत्वात ३५तं
लिं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमिति स्यात अत आह उपलब्धेर्हेतवो करणत्वान्नत्वेवं कर्ति
तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्विति स्यात अत आह न चेतनस्यानुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं
कर्तृत्वमास्तीति कस्मान्नित्योपलब्धिस्वरूपत्वादात्मनः। न हि नित्यस्वभावे चास्ति भावस्य
व्यापार इत्यर्थः। तदेवं तस्योपलब्धौ स्वाभाविके कर्तृत्वे समस्ती त्युक्तं नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्तृ
त्वमात्मन्यध्यस्तं यथा तद्गतमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं
नोपलब्धुर्भवितुमर्हति॥ कुतः। अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात्॥ न हि शरीरादिवस्यापि
यागम्य तस्यामेव जातं भवति॥ एतदुक्तं भवति। यदि बुद्धिरुपलब्धीर्भवेत ततस्तस्यानुप
लब्धृत्वमात्मन्यध्यस्येत न चैतदस्ति। तस्माज्जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुप

पत्तेः॥ यद्वोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वे तदा पुंसो बुद्धेरुपलब्धृत्वे करणांतरं कल्पनीयं तथा च नाम मा
त्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याह नन्वेवं सति करणांतरकल्पना बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावात्। तर्हि
सिद्धानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धा वा स्तो वानुपलब्धेत्यत आह बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्। अथ माऽभि
संधिः॥ चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वेनापि बुद्धेः करणत्वे॥ किं
तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति च व्यपदिश्यते। न स्वतंत्रा ताद्रूप्यावच्छेदे
वृत्तौ तु बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनस्तु तदुपधानेनाहंकारपर्यंतं कर्तृत्वं प्रज्ञप्तमिति॥ परान्तु तद्बु
द्धेः॥ यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनात्तिहेतोषु रागादिषु सत्स्वेनेश्वरमपरं
प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति ऋते प्रसंगात्॥ न चेश्वरो हेयपदापातरहितो जीवान् साधुकर्म
धुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मौ वेदोपालंभाश्चित्त्यमुपपद्येत॥ सा
स्वतंत्रः कारणे कोऽधर्म एवं जीवत्स्वप्रवर्तयेन्नाधर्मे तत्र तत्स्वहितान् तत्त्वैः सर्वधा
र्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः॥ स्वतंत्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्मा

ना॰रा॰दू॰ धर्म्मप्रपंचप्रपंचतो वैचित्र्यमनुभवतीतियुक्तं॥ एवं च विधिनिषेधयोरपि वक्तव्यमितरथा तु सर्वपात
१८ कोऽस्मत्तंत्रईश्वरेणैव प्रवर्त्यत इति कृतं विधिनिषेधाभ्यां न हि वल्लवदानेऽलमल्लिलोघनुप
मानं प्रत्युपदेशोऽपि वा न्याः तस्मादेष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादि श्रुतयः समस्तविधिनि
षेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्च स्वर्थप्रशंसापरतया नेया इति ज्ञातेऽभिधीयते। एष ह्येव
साधु कर्म कारयतीत्यादयः तावत् श्रुतयः सर्वव्यापारेषु जंतूनामीश्वरतंत्रतामाह तत्र स्वति
वाधके न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचिता॥ न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयतापेन प्रवर्तके
पुरागादिषु सत्स्वतत्कल्पना विरुद्धेता न चेश्वरतंत्रत्वे धर्म एव जंतूनां प्रवृत्तेः स्वरिवत्वमे
व न वैचित्र्यमिति युक्तं॥ यद्यप्ययमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वं जंतुकर्मापेक्षया जंतून् धर्मा
धर्मयोः प्रवर्तयन्नेष पक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्घृणः॥ न च कर्मप्रचयस्यादिमत्त्व
नादित्वात् संसारस्य न चेश्वरतंत्रत्वात् कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति सांप्रतं॥ नहीश्वरः प्रवर्तयन् न
रपवन इव जंतून् प्रवर्तयति अपितु जंतूनां मनुरधमानो रागाद्युपहारमुखेन एवं चेष्टा

निष्प्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्पयतो भवतः। तदनेनाभिसंधिनोक्तं परायत्ते विहित
नलेकरोत्येव जीव इति॥ तस्माद्विधिनिषेधयोरविरोधात् लोकस्य स्वफलदर्शित्वात् एष ह्येव सा
धुकर्म कारयतीत्यादिश्रुतेः॥ अज्ञो जंतुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्व
र्गं वा श्वभ्रमेव वेति स्मृतेः ईश्वरतंत्रत्वमेव जंतोर्नो कर्तृत्वं न तु स्वतंत्रत्वमिति सिद्धं। ईश्व
रएव विधिनिषेधयोः स्थाने निपुणत्वात् पादिविधिनिषेधयोः फलेन हीश्वरेण तत्प्रतिपादित धर्मा
धर्मानिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यं॥ न केवलमानर्थक्यं॥ विपरीतं च प्रयता
इत्याह तथाहि विहितवादिरणमिति॥ पर्वोक्तस्य दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत जाति
हिताय मन्यत॥ अज्ञो नानीशस्य देवादन्यायावीपत्ति शक्तित्वादित्वमप्यापतत्येव॥ अवोतर
संगतिमात्रमीश्वरयोरिति॥ प्रयोज्यप्रयोजकभाव उपकार्योपकारभावः॥ अत्रापातितो विनि
गमनाहेतोरभावात् अनियमोऽतिप्रसंगश्च स्युः॥ नि अंहे तामासदर्शनेन भेदप्रद्मालेख्या
हतमेवेति॥ ईशितव्येशितृभावस्य व्याप्यव्यापकभावस्य द्वैयतात् भावस्य नियम्यनियंतृभाव

य

ब्र॰ २।३। वस्थाधाराधेयभावश्च जीवपरमात्मनोर्भेदे कल्पते [illegible] च ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवा इत्याद्याः श्रुतयो द
९८ शा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादि प्रतिपादनपराज्जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवकल्प्यते [illegible] चैताभिर्भेदाभेद
प्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः सादात्म्यप्रतिपादकाः स्वमते वर्णितत्पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादेः
स्मृतेश्च ममैवांश इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः [illegible] निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चाविभक्ति
योगेनेश्वरः स्वांशानामपि निरुपाधीनामीष्ट इति युज्यते नहि तावदनवयवस्येश्वरस्य जी
वा भवितुमर्हन्त्यंशाः अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तद्गता ब्रह्मणो वेदना भवेत् पादादिगता इव
देहिनो देवदत्तस्य ततश्च ब्रह्मणः तस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसंग इति व
रं संसार एव मुक्तेः तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवान्नमपि दुःखमनुभवति मुक्तस्तु स
मस्तजीववेदनाभागिति प्रपन्नो न मुक्तेरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति ॥ तथा भेदा
भेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासंभवाद् भेदांशो जीवानां न च ब्रह्मैव सदसत्तस्तु जीवा इ
ति युक्तं सुखदुःखसंसाराद्यवस्थाभावप्रसंगात् ॥ अनुदाहरणाभावप्रसंगाच्च ॥ तस्माज्जी

वा एवापरमार्थसंतो न ब्रह्मैकमद्वयं॥ अद्वैतस्यातयन्तु ज्ञातिदेशकालाभेदनिमित्तोपनाशादिति प्रातेभि
धीयते॥ अनधिगतार्थबोधनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः॥ तत्र भेदे लोकस्यैव तावन्मादेन प्राति
पाद्य॥ अभेदस्यानधिगतत्वाद्धिगतभेदानुवादेन प्रतिपादने महिता येनैवावसमुपजम्यते मध्ये व
च परामृश्यते अतैवोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यं। उपनिषदस्याद्वैतोक्रमतत्परामर्शी तदुपसंहारा
अद्वैतपर एव पुर्ज्यंते। न च पत्पराक्तदेपवाथिकं पुनः॥ अभ्यासेऽपि भेदपरत्वमर्थस्य संभवति नाल्प
त्वमप्प्रागेवोपचरितार्थत्वमित्युक्तं तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावः तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वच
नीयाविद्योपधानभेदादेकस्यैव बिंबस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिंबभेदः॥ एवं चानुज्ञापवित्रहारे
लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्यते न च मोक्षस्यानर्थबहुलता। यतः प्रति
बिंबानामिव रूपामतावदातत्वादि जीवानामेव नानावेदनाभिसंबंधो ब्रह्मणस्त्वाविवस्येव नेतदप्यसं
वेद्यः॥ यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिबिंबं बिंबभावेनावतिष्ठते। रूपासोप्रातिबिंबितमपि॥ एव
मविद्योपधानविगमे जीवो ब्रह्म भवेदिति सिद्धं॥ जीवो ब्रह्मणा शश्वत तत्र तयानत्वेश इति तात्पर्यार्थः॥

वे॰।२।३। सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः॥ तत्र पांचबुद्धिकर्मेंद्रियाणि वा प्राणानि दशप्राणाबुद्धि मनसीवृ
त्तिभेदमात्रेण भिन्नो अप्येको वस्त्वेक मंतःकरणं शरीरे पंचविषया इति सप्तदशको राशिः। अनु
२० ताविध्यरमिमतो ननु प्रवृत्त प्रवर्तना। अपो न बेपेप्रवर्तीपितुरर्मि प्रापानुरोधात्संभवात्॥ ब्रू
त्वपीपामग्नीषोमीयहिंसा पांप्रवृत्त प्रवर्त्तीनानुपपत्तेश्च॥ उ॰ आर्षेपि निषमांशेऽप्रवृत्तेः। कः पु
नर्देहसंबंधः नहि कूटस्थस्यानित्यस्यात्मनोऽपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽन्यो
वा कश्चित्संबंधः स्वकलधर्मातिरिक्तादित्यभिसंधिः॥ उत्तरं देहादिसंघातोऽहमेवेत्यात्मानि वि
परीतप्रत्ययोत्पत्तिः। अपसर्पः॥ सत्यं नास्ति वास्तवो देहादिभिः पारमार्थिकः संबंधः किंतु अनादि
श्री जनितात्मविषयाविपर्यासा तावदिरहमेव देहादिसंघात इत्येवंरूपा। अस्यां देहादिसंघातात्मता
ध्यासेन मानसे तेजसो पंसावृतः तादात्म्यलक्षणः संबंधो न पारमार्थिक इत्यर्थः॥ गरूडाभिसं
ध्यश्चोदयति॥ सम्यग्दर्शिनः स्नाहीति॥ उत्तरं न तस्येति यदि सत्यैः स्फुटलभेदादिसंघातोऽविद्यो
पदर्शितः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मात्मेति सम्यग्दर्शनमभिमतं श्रद्धातदहं तं प्रति विधिनिषेधयोरन

समाप्तमदल्लेखितः

र्षसमेव॥ एतदेव विशदयति हेयोपादेययोरिति चोदकेनिगदाभिसंधिमाविष्करोति शरीरव्यतिरेकदर्शी
न एवामुष्मिकफलेषु कर्मसु दक्षिणासमासादि श्रुतिनियोज्यत्वाभिमानितिचे परिहरति न तत्संहतत्वाभिमानात्
एतदुक्तं भवति तत्त्वाभिमानिति॥ यो ह्यात्मनः षाट्कौशिकादेहाद्व्यतिरेकं वेद न तु समस्त बुद्ध्यादिसंघा
तव्यतिरेकं तस्यामुष्मिकफले ऽधिकारः समस्त बुद्ध्यादिव्यतिरेकवेदि न तु कर्तृत्वेनात्मनोऽत्वाभिमानर
हितस्य नाधिकारः कर्मणि तथा च न यथेष्टचेष्टाक्रमे मानाविकलस्यतस्याकर्मप्रभावादिति॥ तेषां तु
रवकुः संख्यानां वैशेषिकाणां च सुखदुःखव्यवस्था पारमार्थिकी मिथ्या तावहवात्मानश्च सर्वगताः तेषामे
वैषव्यतिकरः प्राप्नोति तत्र प्रसङ्ग परवेक संरख्यान्प्रतिव्यतिकरं तावदाह कपालितेति। यादृशा ... दृशो गुरूणां
संबन्धः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति तत्र तेन सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टेन च कर्मणा निबन्धनाव्य
वस्थाकर्मणः प्रावृत्तत्वेन प्रवृत्ते असमाधारणत्वेनाव्यवस्थाता वदवस्थात् चोदयति तस्यादेतदिति॥ तद
र्थ्यः॥ न च प्रधानं स्वविभक्तरव्यापनायप्रवर्तते किंतु पुरुषार्थं च पुरुषं प्रत्येन्य भोगापवर्गौ
पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया न प्रवर्तते॥ पुरुषान्तरं प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्रवर्त्तत एव

वा॰२।२।
चमुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति ॥ निराकरोति न होति ॥ सर्वेषां पुरुषाणां
विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारणत्वादसंबंधप्रत्यासत्तेनेन नापि साधितदुःखेतदेव नास्ति ॥ तस्मात्प्रत्याउ
२१
नवशेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽश्रयपास्मा चायुक्ता हेतुभावादित्यर्थः ॥ भवतु संसारव्यानामव्यवस्था
प्रधानसमा वा पाददृष्टस्य प्रधानस्य साधारणत्वात् कारणादादीनां त्वात्मसमवायादृष्टं प्रत्यात्म
मसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः संबंधो नादिरदृष्टभेदाना
मनादित्वात् । तया च मनः संयोगस्यासाधारणत्वेपि स्वस्वामिभावस्यासाधारणत्वादसिद्ध्यादि
व्यवस्थोपपद्यत एव ॥ न च संयोगोपि साधारणः नहि तस्य मनसः सर्वात्मभिरतैर्वैः संयोगः सर्वव
स्वामिनापि । आत्मसंयोगस्य प्रतियोगिभेदेन भेदात ॥ तथा दानेकत्वस्यागमस्येषुत्वात् ॥
व्यवस्थापकाश्रेकत्वेप्युपपत्तेर्नानेकात्मकल्पनागौरवादागमविरोधाच्चाश्रेत्यादि रूपत्वे
न च भेदकल्पनापामन्यो न्याश्रयापत्तेः भेदहितकल्पना ततश्च भेद इति ॥ एतदेव कारणं दमतदू
षणं भाष्यकृतानुभोठवादितपाकाणादान्त त्यपापद्दष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि

सांख्यमतदूषणम्। परास्तेवेति शोचयंते केचित्तदास्तां तावत्॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते
भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समा
प्तः॥ संपादितः श्रीधरेण॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥